

На основі архівних джерел та опублікованих матеріалів висвітлено окремі питання історії України, показано джерела з історії української державності та національного руху; низку статей присвячено питанням архівознавства, джерелознавства та археографії.

On the basis of archival sources and publication a number of issues of the history of Ukraine are illuminated, sources for the history of the Ukrainian nationhood and national movement are characterized; some articles deal with the problems of archival and source studies and archeography.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М.В. Гримич, канд. філол. наук, доц.; Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; С.Ф. Пивовар, канд. іст. наук, доц.; А.Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет, ☎ (38044) 234 1057.
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.10.04 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Випуск 82

Берковський В. Польсько-українські торгові контакти в XVI столітті.....	6
Валігурська І. Співвідношення у розподілі влади між Короною та Парламентом у державах Європейської Реставрації XVII–XX століть.....	7
Вербовський В. Боротьба у правлячих колах Великої Британії щодо вирішення вірменської проблеми (1878–1923).....	8
Володько В. Роль дворянського самоуправління в поповненні чиновницького апарату Київського намісництва у 80-х – першій половині 90-х роках XVIII століття.....	9
Волосюк І. Корейський півострів у стратегічних інтересах Сполучених Штатів Америки (90-і рр. XX – початку XXI століть).....	10
Гавриленко В. Проблематика цілісного тіла та "тіла без шкіри" у гомерівському епосі.....	12
Гаврилов О. Дипломатичні відносини Ганзи і держав Північної Європи на початковому етапі Кальмарської унії (1397–1398).....	13
Галушка -Адайкін А. Тимор Лесте: колонія – провінція – незалежна країна Південно-Східної Азії.....	14
Голубєва Г. Космополітичні тенденції у Ксенофонта.....	16
Грибосдова Н. Михайло Коцюбинський і Чернігівська "Просвіта".....	17
Грицих Д. Захват Гонконга Великобританией: частный интерес и государственная политика.....	18
Громова Н. Сучасні магічні обрядодії на Бойківщині, приурочені до різдвяного циклу свят.....	19
Дмитрушко В. Світові уроки для формування засад українського парламентаризму.....	20
Зелінський А. Епіграми Посидиппа як приклад придворної александрійської поезії.....	22
Ищенко В. Становление и развитие английского торгового флота в Средиземном море (конец XVI–XVII века).....	23
Кірієнко О. Матеріали поліційного нагляду як джерело для вивчення українського політичного руху (на прикладі "Київського українського клубу").....	24
Ключкович А. Об'єднання Німеччини і проблеми становлення єдиної партійної системи.....	25
Комарницька І. Деякі проблеми охорони археологічної спадщини в Україні на сучасному етапі.....	26
Корнієнко В. "Печерні міста" Криму як туристичні об'єкти.....	27
Кривонос Р. Внутрішньополітичні аспекти німецького об'єднання.....	29
Курумбаєв А. История изучения Букеевского ханства российскими и зарубежными учеными.....	31
Ласкавий Д. Зовнішня політика Великобританії на Середньому Сході і Англо-персидська нафтова компанія у першій чверті XX століття.....	32
Латиш Ю. Нові концепції руху декабристів: новація чи міфотворчість?.....	33
Машевський О. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах 1877–1878 рр.: історіографія проблеми.....	35
Набока О. Первая опиумная война (1840–1842) и остров Тайвань.....	36
Немировська І. Діяльність Селянського Поземельного банку в роки аграрної столипінської реформи в Україні в історіографії 50–60-х років XIX століття.....	38
Нижник В. Особливості формування вищої жіночої освіти у другій половині XIX століття в Російській імперії.....	39
Перещ В. Мінойська монархія в творах античних авторів.....	40
Пірожкова Ю. Біля витоків американо-радянської розрядки: погляд Генрі Кіссінджера на позицію та інтереси Вашингтона.....	42
Попов А. Актуальные проблемы истории советского туризма межвоенного периода.....	43
Родінова Н. Етнографічно-фольклористична діяльність Бориса Грінченка.....	44
Романова О. Термін <i>імаху</i> в жертвних формулах Давнього Царства.....	46
Рубель В. Як визначати рівень життя середньовічного самурайства? Постановка проблеми.....	47
Рудь М. В.О. Маркіна (1910–1990) та її внесок у розвиток української медієвістики.....	48
Русакова М. "Грамота" князя Андрія Боголюбського кінця XVI століття.: перспективи дослідження ТЕКСТУ.....	49
Сінкевич Н. Культ Богородиці в домініканських монастирях Волині як важливий елемент духовного життя та місіонерської діяльності ордену в регіоні.....	50

CONTENTS

ISSUE 82

Berkovskiy V. The Polish-Ukrainian trade contacts in XVI cen.....	6
Valigurska I. The correlation in power separation between the Crown and the Parliament in the states of the European Restoration XVII-XX centuries	7
Verbovskiy V. The struggle in Great Britain ruling circles concerning the solving of Armenian problem (1878-1923)	8
Volodko V. The role of noble's self-government in bureaucracy apparatus replenishment of Kievan Region in 80 th – 1 st half 90 th XVIII cen.	9
Volosyuk I. Korean peninsula in strategic interests of the United States of America (90 th XX – the beginning of XXI cen.)	10
Gavrilenko V. The problems of complex body and "body without skin" in Gomer's epos.....	12
Gavrilov O. The diplomatic relations between Ganza and Northern Europe states at the beginning of the Calmar's union (1397-1398)	13
Galushka-Adaykin A. Timor Lester: a colony – a province – an independent state of the South-Eastern Asia.....	14
Golubeva G. Ksenofont's cosmopolitan tendencies	16
Griboedova N. Mikhailo Kotsyubynsky and Chernigiv "Prosvita"	17
Gritskikh D. Great Britain's seizure of Hong Kong: private interest and state's policy.....	18
Gromova N. The modern magic ceremonies at Boykyvshchyna dedicated to the Christmas Holydays circle	19
Dmitrushko V. World's lessons for the formation of the key constituencies of the Ukrainian parliamentarianism	20
Zelins'kiy A. Posydyd's epigrams as an example of court's Alexandrian poetry.....	22
Ishenko V. The formation and development of the Britain commercial fleet in Mediterranean Sea (the end XVI – XVII cen.)	23
Kirienko O. The materials of the police surveillance as a source of the studying of the Ukrainian political movement ("Kyiv Ukrainian Club" as an example)	24
Klyuchkovich A. The unification of Germany and the problems of the formation of united party system	25
Komarnits'ka I. Some problems of the preservation of the archaeological heritage in the Ukraine at the present time	26
Kornienko V. The Crimean's grotto towns as a tourist objects	27
Krivosos R. The home-policy aspects of the German unification	29
Kurumbaev A. The history of studying of Bukhara Khanate by Russian and foreign scholars	31
Laskaviy D. Middle East British foreign policy and British-Persian oil company at the 1 st quar. of XX cen.	32
Latish Yu. The new concepts of the Decembrist movement: a new reading or a myth creation?	33
Mashevskiy O. The Black Sea straits problem in the international relations of 1877-1878: a historiography of the problem	35
Naboka O. The first opium war (1840-1842) and Taiwan Island.....	36
Nemirovskaya I. The Peasants Land Bank's activity in the years of Stolypin agrarian reform in the Ukraine in the historiography of 50-60 th	38
Nyjnuk V. The peculiarities of the formation of the women high education in Russian empire at the 2 nd half of XIX cen.	39
Peresh V. The Minoan's monarchy in the works of the ancient authors	40
Pirosjkova Yu. Near the sources of the American-soviet detente: Henry Kissinger's view about the position and interests of Washington.....	42
Popov A. The key problems of the history of Soviet tourism between wars	43
Rodinova N. Ethnography-folklore activity of Boris Grinchenko	44
Romanova O. Imakhu term in sacrificing formulas of the Ancient Reign	46
Rubel' V. How could we define the life level of the medieval samurais? The definition of the problem	47
Rud' M. V.O. Markina (1910-1990) and her contribution in the development of the Ukrainian medieval studies	48
Rusakova M. "The Deed" of Andrei Bogolyubsky of the end of XVI cen.: an attempt of critical analysis and new perspectives of the research	49
Sin'kevich N. The Virgin's cult in Volyn's Dominican abbeys as an important element of the spiritual life and Order's missionary's activity in the region	50

ЗМІСТ

Випуск 83

Власенко С. Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні України (1941–1943)	53
Король В. До проблеми про військові втрати українського та інших народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни	56
Котляров П. Математика й астрологія в теології Меланхтона	62
Крикніцький О. Розвиток воєнної теорії та характер оперативних планів Радянського Союзу перед німецько-радянською війною	63
Машевський О. Фактор Чорноморських проток у міжнародних відносинах у період від підписання Сан-Стефанського миру до Берлінського конгресу	66
Набок С. "Звідомлення Української Академії наук. " як джерело дослідження кадрового потенціалу Національної Академії наук України (1920-і роки)	70
Нижник В. Освітні проблеми київських дівчат у пореформений період	71
Новікова Л. Вітчизняна історіографія боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом (травень–грудень 1918)	74
Огієнко В. В. Шахрай про характер й особливості української революції	78
Ставнюк В. Актуальні питання дослідження античної цивілізації	81
Стасюк О. Причини та наслідки зламу традиційної культури українців у 1929–1934 роках	82
Сторожик С. Соціал-демократія Німеччини у формуванні федеративних та конституційних засад Веймарської республіки	83
Тарасенко Н. 16-я глава древнеегипетской Книги Мертвых и ее семантика	84
Тарасова И. Достижения советской и современной историографии в изучении античной Ольвии и перспективы дальнейших исследований ..	86
Ткачук О. Всеукраїнська православна церковна рада: створення та діяльність	88
Храновський В. Чи існувала еламо-дравідська сім'я?	89
Чередниченко А. Київський період наукової діяльності І. Соколова	90
Швед О. Скандинавська регіональна співпраця в 1960–1970-х роках як альтернатива європейської інтеграції	92

ВИПУСК 84

Бровченко Т. Участь Чехословацької республіки у міжнародному процесі врегулювання становища біженців (1921–1938)	93
Волосюк І. "Корейська проблема" в системі сучасних міжнародних відносин	96
Гирич Я. Бойові дії 1941 року на території Чернігівщини у військових мемуарах	97
Збаржевецький О. Науково-викладацька діяльність Йосипа Олексійовича Покровського в університеті Святого Володимира (1894–1900)	100
Іванисько С. Створення "Софійського музею" та його доля в роки другої світової війни	103
Козій Є. Бойова підготовка кадрових офіцерів у військових навчальних закладах УРСР в 1941–1945 роках	106
Куцасва Т. Вища школа Української РСР у 1965–1985 рр.: основні тенденції та суперечності розвитку	109
Малиновський Р. Суспільно-політична діяльність Комуністичної партії України в умовах незалежності: історіографія проблеми	112
Машевський О. Політика Пруссії щодо перегляду режиму проток Босфор та Дарданелли в 1870–1871 роках	114
Муха Д. Військова діяльність самостійників у період Української Центральної Ради	118
Ототюк О. Літературні організації в суспільно-політичному житті УСРР 20-30-і роки XX століття	122
Салата О. Роль професійно-технічних закладів у нарощуванні виробничих потужностей оборонної промисловості УРСР (початок 40-х років XX століття)	125
Соколова Н. Висвітлення історії Росії в студентських працях Дмитра Багалія	128
Сорока Ю. Радянський партизанський рух на західноукраїнських землях (1941–1944)	130
Сторожик С. Німецька соціал-демократія у партійній системі Веймарської республіки напередодні приходу Гітлера до влади	134
Хвіст В. Участь кримських татар в антирадянських військових формуваннях у роки Великої Вітчизняної війни	137
Швед О. Розвиток скандинавської співпраці в 1960-их роках на прикладі проекту НОРДЕК	139
Шипко Л. Джерелознавчі студії Михайла Бережкова із середньовічної історії російсько-кримських відносин	142

CONTENTS

ISSUE 83

Vlasenko S. Bodies of administration and civil government of the German occupants in the military zone of Ukraine (1941-1943)	53
Korol V. To the question about military losses of the Ukrainian and other peoples of the USSR in the years of the Great Patriotic War	56
Kotlyarov P. The mathematic and astrology in the Melankhton's theology	62
Kriknits'kiy O. The development of the military theory and character of operative plans in Soviet Union before German-Soviet war	63
Mashevskiy O. "Straits Question in international relations in the period from the signing of Saint-Stephen Treaty up to the opening of Berlin Congress"	66
Nabok S. Zvidomlennya Ukrainian Academy of science as a source of studying of cadres potential of the Ukrainian National Academy of science (1920 th)	70
Nisznik V. The educational problems of Kiev girls at after-reform period	71
Novikova L. The Native Historiography of the Struggle of the Government of the Ukrainian State with the Rebel's Movement (May – December, 1918)	74
Ogienko V. W. Shakhrai: Nature and peculiarities of the Ukrainian revolution of 1917-1919	78
Stavnuk V. The key questions of studying of Antic civilization	81
Stasuk O. The reasons and the consequences of pulling down of the traditional culture of the Ukrainians in 1929-1934	82
Storoszik S. German social-democracy in the formation of federal and constitutional basis of Veimar Republic	83
Tarassenko N. The 16 th Chapter of the Dead Book of the Ancient Egypt and it semantic	84
Tarasova I. The achievements of soviet and modern historiography in studying of Ancient Olvia and the perspectives of the further studying	86
Tkachuk O. All-Ukrainian Orthodox Church Council: the creation and activity	88
Khranovs'kiy V. The Elam-Dravid family really was?	89
Cherednichenko A. Kiev period of the scientific activity of I. Sokolov	90
Shved O. The Scandinavian regional cooperation in 1960-1970 th as an alternative of the European integration	92

ISSUE 84

Brovchenko T. The participation of Czechoslovakia in the international process of the regulating of the position of refugees (1921-1938)	93
Volosuk I. The "Korean Problem" in the system of modern international relations	96
Gyrych Ya. Battles of 1941 at the territory of Chernihiv region in military memoirs	97
Zbarszevets'kiy O. Scientific-teaching activity of Iosip Oleksiyovich Pokrovs'ky in the University of St. Volodymyr (1894-1900)	100
Ivanis'ko S. The creation of "Sophya Museum" and it destiny in the years of World War	103
Koziy E. Combat training of regubr officers at the military educational institutions of URSR in 1941-1945	106
Kutsaeva T. Ukrainian high education system during 1965-85: main tendencies and contradictions of development	109
Malinovskiy R. Social and political activity of the Communist Party of Ukraine in the independence times: historiography of the problem	112
Mashevskiy O. Prussia's Policy towards the revision of the Status of Bosphorus and Dardanelles Straits in 19870-1871 s	114
Mukha D. Military activity of samostyinyky at the period of the Ukrainian Central Rada	118
Ototyuk O. Literary organizations in social and political life of Ukraine in 20-30 years of XX century	122
Salata O. The role of the professional-technical institutions in grafting of the military industry of the Ukr.SSR (the beginning of 40 th of XX cen.)	125
Sokolova N. The interpretation Russian's history in the students works of Dmitro Bagaly	128
Soroka Yu. Soviet partizan's movement at the West Ukraine, 1941-1944	130
Storozhyk S. German social-democracy in system of parties of Weimar republic before Hitler's coming on the head of the state	134
Khvst V. Participation of the Crimean Tatars in anti-Soviet military formations in years of the Great Patriotic War	137
Shved O. The development of the Scandinavian cooperation in 1960 th with NORDEK as an example	139
Shipko L. Source study studios of Michael Berezhkov of medieval history of the Russian-Crimean relations	142

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ТОРГОВІ КОНТАКТИ В XVI СТОЛІТТІ

Досліджено географію і товарне наповнення україно-польської торгівлі в XVI ст.

The geography and commodity filling of the Ukrainian-Polish trade in XVI century is investigated.

Проблему розвитку міжнародних торгових контактів українських земель у ранньомодерну добу було піддано у вітчизняній історичній літературі спрямованому розгляду відносно недавно. Так, зокрема, численні праці були присвячені торгівлі м. Львова та Руського воєводства в цілому (О. Подградська, Р. Шиян, Р. Шуст, В. Кривонос та ін.) [18, 89–90]. Натомість щодо інших територій сучасної України ситуація виглядає набагато гірше. Так, наприклад, торговим взаєминам Волинського воєводства, що в XVI – першій половині XVII ст. займало одне із чільних місць в економіці т. зв. "руських земель", присвячено лише кілька праць. Зокрема, це дослідження О. Сидоренко, де розглянуто основні засади участі Волині в міжнародній торгівлі від IX до XVII ст., та стаття В. Кравченка і М. Крикуна присвячена торговим стосункам Волині з Гданськом [9; 12]. Також сюди слід віднести таке археографічне видання як "Торгівля на Україні" де зібрано значний, але не вичерпний матеріал щодо торгових стосунків даної території [13]. Таким чином, з огляду на вищезазначене, а також ураховуючи наявну джерельну базу, об'єктом даного дослідження обрано Волинський регіон.

Від середини XIV ст. одним з основних торгових партнерів Волині став люблінський економічний регіон з центром у м. Люблін. Розвиток торгових взаємин між цими двома економічними регіонами пов'язаний з роллю польських теренів у загальноєвропейському економічному розвитку. Так, зокрема, більшість економічних та політичних змін, що відбувалися на тих територіях, а також у всій Польщі, спричинили певні зміни в торгівлі. Як показують дослідження істориків торгівлі (О. Подградської, О. Сидоренко, А. Хорошкевича) зміни в ранньомодерному суспільстві впливали також і на торгові стосунки між, наприклад, волинськими містами і містами Люблінщини: змінюється асортимент імпортованих/експортованих товарів, змінюється територія впливу, з'являються нові форми торгівлі, їхня організація, техніка і, що найсуттєвіше, змінюються учасники торгових контактів [18, 89–90].

Як свого часу зазначала Л. Харевичова, роль м. Луцька, як центра торгівлі Волині, зростає наприкінці XV – на початку XVI ст. за допомогою того, що литовські купці, які поверталися по "via tartarica" з Молдови до Білорусії чи Литви, щоб уникнути обтяжливих митних поборів перед Львовом звертали у напрямку Луцька [19, 37, 39–40, 97]. Власне цим же шляхом досить часто користувалися не тільки литовські чи галицькі, тисменницькі або кам'янецькі купці, а однаково й купці з Польщі, зокрема з Любліна, Варшави. Загалом можна твердити про те, що існування львівського права складу зробило відповідний ґрунт для звернення східного товаропотоку в бік Волині – до Кременця і Луцька. Щоправда, політика підтримки торгівлі м. Львова на загальнодержавному рівні унеможливлювала те, щоб давня й відома "droga dawnia wołyńska" отримала законне підґрунтя і сталий статус не лише для купців з Литви, а й із Любліна, Замостя, Кракова тощо [2]. Так, зокрема, 1563 та 1571 рр. уряд Корони видає постанову, що забороняла переїзд іншим купцям через Волинь – "nie zaś na Wołyń ze szkoda skarbu królewskiego" [7, 35; 5; 15, 120–140].

Вигідне географічне розташування м. Луцька, а також його роль як центра Волинської землі, а від 1566 р. – воє-

водства, спричинилися до того, що власне за його посередництва такі польські міста як Ярослав, Краків, Люблін підтримували торгові стосунки з Великим князівством Литовським (ВКЛ), Московією та Україною Центральною. 1516 р. в листі королівського цельника Данька Єзофовича до луцького цельника Міхеля Єзофовича згадується, що торговельно-комунікаційна сітка Волині поєднувала між собою з одного боку польські міста (Люблін, Познань, Варшаву та Гнезно), а з іншого – Київ, Чернігів, Мозир, Пінськ, Москву, Брест та Мінськ [6, 89, № 66].

Помилковим було б вважати, що в торгових контактах поміж Волинію і польськими містами основну роль відіграв елемент реекспорту або транзиту різних товарів. Як зазначають луцькі та кременецькі гродські книги вже від 40-х рр. XVI ст. до активного товарообміну між Луцьком, Кременцем та Володимиром з одного боку і польськими містами з іншого долучаються середні міста, зокрема, такі поселення як Заслав, Корець, Острогож [14, спр. 3-13]. Останнє, завдяки протекторській діяльності князів Отсрозьких – власників цього міста – було відомо не лише купцям з Люблінщини, а й з інших віддалених куточків Корони. Відповідно до привілею на магдебурґію від 7 червня 1585 р., а також торгових привілеїв з 1518 р., у місті було дозволено вільний торг не лише місцевим волинським купцям, а й іноземцям – "...всім людем обывателям панств наших и чужоземцем волно с товары всякими приезжаючи торговати, продавати и куповати..." [8, 53; 11; 16, арк. 35 зв.-37]. Особливо добре характеризують розміри експорту товарів з Польщі до Острога вже неодноразово цитовані в історичній літературі списки товарів двох острозьких купців – Грицька Щуровича та Івана Плєскача, які в 1564–1565 рр. ввезли на Волинь щонайменше 55 видів товару. Таким чином, базуючись на цих та інших подібних даних є можливим зазначити, що з теренів Польщі до Волині ввозилися передовсім товари, що не продукувалися там або які були якісно кращими від виробів місцевих ремісників. Також привозилися і знаходили свій попит серед широких верств сільського та міського населення якісні засоби виробництва – коси, ножі та інші предмети домашнього вжитку [13, № 105; 14, спр. 11, арк. 278 зв.-279]. Зокрема, це підтверджує список товарів, пограбованих у синів священика з Межирича в 1585 р. [1, 150–152, № 56]. Принагідно можна зазначити, що більшість дефіцитних товарів потрапляла на Волинь передусім за допомогою ярмарків у м. Люблін.

Як зауважив свого часу М. Довнар-Запольський на межі XV–XVI ст. відбуваються зміни у структурі експортної торгівлі ВКЛ. Так, зокрема, занепадає експорт вироблених на Волині товарів зі шкіри та полотна. Фактично, від середини XVI ст. першість стало починає утримувати експорт продуктів лісового та сільського господарств (дошки, поташ, збіжжя), а також півфабрикатів, на які був сталий попит у великих ремісничих осередках Західної Європи. У цьому контексті польські міста, зокрема Люблін, Казімеж Дольний та Замость, виконували роль реекспортерів волинських товарів на західноєвропейський ринок, що підтверджують королівські універсали, які визначали рух купецьких караванів (1532, 1563, 1571 etc.) [4; 5, 475–476].

Від середини XVI ст. свою першість серед експортіваних товарів втрачає віск, натомість випереджають його

товари лісового та зернового господарств. 1532 р. було унормовано торговий шлях коронними землями, зокрема через Люблін і Радом, яким волинські купці мали переганяти худобу [13, № 46; 10, 99–100, 120, 150]. Принагідно слід сказати, що вже від 1550-х рр. центральні міста Волині – Володимир, Кременець і Луцьк – не платили т. зв. "старого цля" за перегін худоби [4]. У 1572 р. Кременець отримав право вільної торгівлі волами в межах Речі Посполитої, щоправда ця вільність була обмежена кількісно (не більше 1 тис. голів худоби одноразово). У 1589 р. даний привілей було підтверджено, однак кількість худоби зменшено до 600 голів [17, 30–37]. Однак першість у торгівлі волами стало утримували піддані князів Острозьких і Заславських. Маєтності представників даних родів були розташовані головню в південно-східній частині Волині, що давало волинським купцям з приватних міст можливість набувати худобу в Молдавії і, певний час випасаючи її на Волині, переганяти далі на Захід уже як свою волинську худобу.

Крім худоби на ярмарки польських міст, зокрема Любліна, вивозилися хутро і шкіри. Люблінські, варшавські та казимірські купці, скуповуючи хутро на Волині, пізніше реекспортували його далі – на ярмарки і торги Західної Європи. Так, у 1577 р. скупівлею хутра в Луцьку займалися люблінські купці Балцер Пернос і Матис Гензерейх [14, спр.17, арк. 262]. Згідно з даними Люблінської митної комори лише протягом 1530–1531 рр. луцькі та володимирські купці вивезли до Польщі 3220 шкір з лисиці, вовка, сарни, ягнят тощо [20, 239–259].

Отже, підсумовуючи, є можливим зазначити, що польські землі відігравали важливу роль у розвитку участі Волині в міжнародній торгівлі. Більше того, базуючись на матеріалах щодо торгових стосунків між Волинню та Короною, можна стверджувати, що польський економічний регіон у загальноєвропейських межах справив позитивний вплив на формування міжнародного ринку українських земель, зокрема земель Правобережної України.

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. Ч. VI: Акты об экономических и юридичес-

ких отношениях крестьянства в XV – XVIII веке (1498–1795). 2. Берковський В.Г. Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник 2002. – К., 2003. – Вип. 5. 3. Берковський В.Г. Волинь у системі міжнародних торгових відносин кінця XV – початку XVI століття // Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów. – Lublin, 2003. – Т. 1. 4. Берковський В.Г. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Український історичний збірник 2004. – К., 2004. – Вип. 7. 5. Довнар-Запольський М.Ф. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. 6. Документи и регесты к истории Литовских евреев из актов книг: метрики литовской, виленского центрального архива и некоторых печатных изданий / Собр. С.А. Бершадский. – Санкт-Петербург, 1882. – Т. 1 (1388–1550). 7. Засць А.Е. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. 8. Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Фёдоровские чтения 1981. – Москва, 1985. 9. Крикун М.Г., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1987. – Вип. 36. 10. Подгарадская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках / По ред. Е.М. Русева. – Кишинёв, 1968. 11. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389 "Литовская метрика". – Оп. 1. – Д. 189. – Л. 26-27 зв. 12. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. 13. Торговля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990. 14. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Київ. – Ф. 25 "Луцький гродський суд". – Оп. 1. – Спр. 3–17. 15. Щербак О.С. Торговля західноліпоруських міст (друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.) // Питання історії СРСР. – Львів, 1958. 16. Archiwum Państwowy w Lublinie. – F. 8 "RMO". – Sygn. 39. 17. Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI – XVIII wieku. Handel wołami. – Gdańsk, 1977. 18. Berkowski W. Handel lubelsko-wołyński w XVI – per. połowie XVII wieku // Res Historica. Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku / Red. H.Gmiterek. – Lublin, 2004. – Zesz. 17. 19. Charewiczowa L. Handel średniowiecznego Lwowa // Studia nad historią kultury w Polsce. № 1. – Lwów, 1925. 20. Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. – Warszawa, 1958. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 15.09.05

I. Валігурська, асп.

СПІВВІДНОШЕННЯ У РОЗПОДІЛІ ВЛАДИ МІЖ КОРОНОЮ ТА ПАРЛАМЕНТОМ У ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РЕСТАВРАЦІЇ XVII–XX СТОЛІТЬ

На європейському матеріалі XVII–XX ст. представлено ретроспективу взаємовідносин між системами королівської влади й парламенту в контексті ідеї поділу влади.

In the article on the European material of the XVII–XX centuries the retrospective of mutual relations between systems of royal authority and parliament is submitted in the context of idea of authority's division.

Одним з недосліджених в українській науці питань є проблема розподілу влади між Короною та Парламентом у державах Європейської Реставрації XVII–XX ст. (Європейська Реставрація XVII–XX ст. – історико-політичний феномен, до складу якого входять 13 явищ відновлення монархії у 10 державах Європи протягом 1660–1975 рр.). Зосередимо увагу на розгляді лише п'яти явищ реставрації: відновлення монархії Стюартів 1660 р. в Англії, реставрації Бурбонів 1814–1815 рр. та відновлення Другої імперії Бонапартів 1852 р. у Франції та на реставраціях Бурбонів у Іспанії в 1874 та 1975 рр.

Звернемо увагу на наступні проблеми:

- розподіл влади під час реставрації у кожному з п'яти випадків;
- тип монархії: абсолютна, конституційна (представницька, парламентарна);

– порівняльний аналіз розподілу влади між державами Європейської Реставрації XVII–XX ст. та Другим Гетьманатом П. Скоропадського 1918 р.

Хронологічно першою у Європі відбулася реставрація монархії в Англії. Англійський парламент 8 травня 1660 р. видав постанову про відновлення Карла II Стюарта на престолі "на основі природного права, народження та законного і незаперечного права успадкування" [2, 115]. Парламент, спираючись на давній та основний закон держави, своєю постановою визначив, що влада має зосереджуватися спільно в руках короля, лордів та общин [2, 115]. Проте розподіл повноважень між парламентом та королем і після реставрації Стюартів чітко визначений не був. Це призвело до суперечок у низці питань: фінансової, законодавчої, зовнішньої, релігійної політики. Друга половина XVII ст. – це час

© I. Валігурська, 2006

розквіту абсолютної монархії у Франції, відповідно Чарльз II та, особливо, Джеймс II (1685–1688), прагнуть до збільшення своїх владних повноважень, що сприймається парламентарями як порушення законодавства та балансу законодавчої та виконавчої гілок влади. Тому парламент погоджується на ідею вігів замінити на троні короля-католика Джеймса II Стюарта на королів-співправителів Марію Стюарт та Вільгельма Оранського. Вони погодилися підписати Білль про Права 1689 р., який урегулював усі суперечливі питання на користь парламенту та закріпив парламентарну монархію як форму правління Англії.

Дещо інакше відбувся розподіл влади між королем та парламентом під час повторної реставрації Бурбонів 1814–1815 рр. На вимогу держав Антифранцузької коаліції, які реставрували монархію у Франції та відновили династію Бурбонів, король Людовік XVIII видав Конституційну Хартію.

Хартія 1814 р. надала королю досить широкі повноваження, зосередивши в його руках усю повноту виконавчої влади та право видавати "розпорядження та накази, необхідні для виконання законів та для безпеки держави" [2, 441], затверджувати та обнародувати закони і право тимчасового вето. Монарх отримав можливість опосередковано, через призначення суддів, впливати на судову гілку влади. Двопалатний парламент: Сенат та Палата депутатів отримали решту законодавчої влади, що дозволяє визначити форму правління Франції під час реставрації Бурбонів як конституційну представницьку монархію.

Цікавою особливістю реставрації імперії Бонапартів у Франції в грудні 1852 р., було те, що вона спиралася на конституцію Другої республіки, яка, у свою чергу, була фактично скопійована з імперської Конституції VIII року.

Імператор до 60-х рр. зосереджував у своїх руках і виконавчу, і фактично законодавчу влади, оскільки громіздка система вироблення законів трьохпалатним парламентом перебувала під повним його контролем.

Наполеон III ніс відповідальність лише перед народом, який був джерелом влади, що кардинально відрізнялося від принципу божественного походження влади королів французької реставрації 1814 р. Проте процедур контролю народу за діяльністю монарха передбачено законом не було. Конституція фактично надавала імператору необмежені повноваження та заклала законодавчу базу для авторитарного режиму.

У 60-х рр. XIX ст. імператор змушений почати процес лібералізації режиму, тому законодавчі інститути дуже повільно, але набувають реальної ваги. Згідно з Конституцією 1870 р. з авторитарної імперії Франція перетворювалася в конституційну представницьку монархію, однак у зв'язку з падінням Другої імперії та проголошенням Третьої республіки вона так і не набрала чинності.

Свої особливості мав і розподіл влади між королем та парламентом під час першої реставрації Бурбонів в Іспанії у 1874 р.

Відповідно до Конституції 1876 р. королю належала виконавча влада, а законодавчу владу він розділяв разом з двопалатними Кортесами (парламентом).

Король Іспанії отримав право верховного головнокомандування, призначення на військові та цивільні посади, право помилування, ведення зовнішньої політики та можливість вільно призначати та зміщувати міністрів, а також розпоряджатися частиною бюджетних коштів та чеканити монету. Проте Кортеси отримали право вимагати докази та пояснення від монарха в разі оголошення ним війни або укладення миру [3, 51–52].

Розподіл влади між королем та парламентом під час першої реставрації Бурбонів свідчить про те, що формою правління Іспанії згідно з Конституцією 1876 р. була конституційна представницька монархія.

Характерною особливістю другої іспанської реставрації Бурбонів 1975 р. є особиста ініціатива короля, щодо зменшення власних прав та повноважень. У спадок від Ф. Франко Хуан Карлос I отримав фактично необмежені права у законодавчій та виконавчій владі. Король ініціював демократичні перетворення та став ініціатором вироблення демократичної Конституції 1978 р.

Згідно з Конституцією, король є головою держави, він зберіг частину своїх повноважень, зокрема командування збройними силами, право помилування та право представництва держави у міжнародних справах. Особливістю ролі монарха згідно з Конституцією є те, що він виступає своєрідним арбітром між усіма трьома гілками влади, оскільки не інкорпорований до жодної з них, а ніби стоїть над ними [1, 48]. Король не має важелів, необхідних для втручання у справи виконавчої або законодавчої влади.

Таким чином, формою правління сучасної Іспанії є конституційна парламентарна монархія.

Важливою є проблема співвіднесення Другого Гетьманату П. Скоропадського з аналогічними явищами в житті Європи, і зокрема з феноменом Європейської Реставрації XVII–XX ст., складовою частиною якого є і Гетьманат 1918 р. Українська Держава П. Скоропадського в питанні розподілу влади та повноважень є найбільш подібною до Другої Імперії Бонапартів. В обох випадках монархи зосереджували виконавчу та законодавчу владу, мали надзвичайні повноваження, які не є притаманними для інших монархів держав Реставрації. Це контроль фінансової сфери та право введення надзвичайного стану.

1. Испания. Конституция и законодательные акты / Пер. с исп. – М., 1982.
2. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков / Под ред. и с предисл. П.Н. Галанзы. – М., 1957. 3. Конституция испанской монархии 30 июня 1876 г. – К., 1905.

Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Вербовський, асп.

БОРІТЬБА У ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ВІРМЕНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ (1878–1923)

Проаналізовано неоднозначні наслідки втручання Великої Британії у внутрішні справи Туреччини стосовно вірменського питання.

In the article ambiguous consequences of intervention of the Great Britain in internal affairs of Turkey concerning to the Armenian question are analyzed.

Внаслідок національних революцій на Близькому Сході кінця XIX – початку XX ст. чи не вперше набула актуальності проблема політичного самовизначення окремих етносів й етнічних груп (греки, євреї і вірмени). Саме занепад Османської імперії наприкінці XIX ст.

перетворив Турецьку імперію на об'єкт міжнародного втручання. Слабкість державотворчого центру – султанської влади – і фактична залежність від європейських країн перетворили могутню імперію на "сукупність наці-

ональних питань". Чим слабше ставала влада султана, тим активніше зростав національний рух.

Поглиблення конфлікту супроводжувалося, а іноді провокувалося, інтернаціоналізацією вірменської проблеми на міжнародній арені. Велика Британія скористалася цією ситуацією, очоливши міжнародне обговорення вірменсько-турецьких відносин на Берлінській конференції 3 березня 1878 р.

Утім питання про положення вірмен у Туреччині на переговорах у Сан-Стефано 1878 р. лише констатувало нездатність європейських країн вирішити це питання одноосібно. Саме активна роль Великої Британії зробила неможливим порозуміння між Росією, Австрією, Францією і Туреччиною щодо цього питання. Також з цієї ж причини всередині британських правлячих кіл виникли різні підходи щодо вирішення вірменської проблеми.

Геополітичну позицію уособлював Бенджамін Дізраелі. У поглядах консерватора Дізраелі Росія займала головне місце. Саме наприкінці XIX ст. своїм активним просуванням на Кавказ і Північний Іран вона загрожувала британському домінуванню у Перській затоці й на Близькому сході. Географічне положення Туреччини, і тим більше Західної Вірменії по відношенню до Росії та Індії, було унікальним. Велика Британія намагалася теж використати геополітичне становище вірменських територій у своїх національних інтересах.

Саме в цей час не тільки британська розвідка виявляє свою зацікавленість до географії, населення та історії Західної Вірменії [2, л. 129]. Значення цієї території неодноразово було підкреслено у виступах британських парламентарів і громадських діячів. Ось чому проголошена Б. Дізраелі цілісність Османської імперії мала підтримку серед значної на той час частини британського істеблішменту [7; 9].

Таке формалізоване відношення до вірменської проблеми спричинило супротив з боку вірменської діаспори, яка вже на початку XX ст. стала достатньо впливовою економічною і політичною силою [6, 162]. Утім європейське невтручання в конфлікт мало значні наслідки для вірменського населення. Погіршення життя вірмен в Османській імперії і місіонерська діяльність також призвели до значної еміграції вірмен до Сполучених Штатів Америки, Франції та Великої Британії. Внаслідок цього в багатьох західних країнах, у т. ч. і у Великій Британії, була заснована чисельна вірменська діаспора [3, л. 50, 51].

Саме вірменська діаспора була основною силою, яка ставила під сумнів правильність геополітичного підходу Б. Дізраелі. Після перемоги балканських націй над Туреччиною і звільненням християнських поселень деяка частина британських правлячих кіл поставила під сумнів політику підтримки Османської імперії.

Щоб протидіяти реалізації туркофільської політики було створено Комітет Вірменії. Саме завдяки активності цієї організації та деяких дрібних, як Британсько-вірменська

асоціація, Британсько-шотландська асоціація та інші, протягом XIX – на початку XX ст. громадськість була поінформована про події в Західній Вірменії і навколо неї [8, 34].

Метою Британського комітету Вірменії було проголошено "спостерігати і просувати інтереси Вірменії". Уже під час діяльності цієї організації, як повідомляв російський розвідник А. Єрмолов, стало відомо, що перед нею ставляться розвідницькі та військові завдання [1, л. 1, 2; 2, л. 129, 509; 3, л. 50, 51; 4, 41].

У меморандумі Артура Сімондса, секретаря Балканського комітету, вимагалось від британського уряду здійснити ліванський варіант реформ у Західній Вірменії. Реформи відповідно до статуту 1864 р. припускали призначення губернатора у вірменських вілаєтах султаном протягом п'яти років тільки після узгодження з послами Великих Держав у Константинополі. Утім така позиція саме свідчила про протиріччя серед угруповань всередині комітету. Впливовою серед них була група політиків, яку в тогочасній пресі називали "гладстонівськими гуманістами".

Гуманістична течія виникла у британському суспільстві поза межами вірменської діаспори. Її витоки можна знайти в ліберальних колах британської політичної еліти, яка протиставляла себе політичному курсу, обраному Б. Дізраелі та його прибічниками. Лідером цієї опозиції був Уїл'ям Гладстон, який вважав, що Туреччина обмежує британське домінування в регіоні [5, 164]. Постійна опозиційність не призводила до реальних урядових кроків щодо створення вірменського національного осередку. Тільки під час Першої світової війни відбувається переосмислення "дізраелівського" лозунгу підтримки Туреччини.

Таким чином, наступні британські дії опинилися у складній ситуації, переслідуючи дві лінії політики діаметрально протилежні й, отже, несумісні одна з одною. Младотурецький уряд таку невизначеність щодо вірменської проблеми інтерпретував як винятково ворожу за цілями і тенденціями. Для широкого загалу турецької спільноти було характерним те, що вони усвідомлювали зацікавленість Великої Британії в упровадженні подвійного стандарту до мусульман і християн. На тлі складних відносин вірмен та турків зовнішнє втручання Великої Британії мало неочікувані наслідки, а саме гуманітарну кризу 1915–1923 рр., у якій загинуло понад півтора мільйона вірмен.

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. Политархив, д. 3431. 2. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – д. 478, л. 129. 3. РГВИА. – Ф. ВУА, д. 78758. 4. РГВИА. – Ф. 431. д. 59. 5. Киракосян А. Дж. Великобритания и армянский вопрос в 90-е годы XIX в. – Ереван, 1990. 6. Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и в начале XX вв. – Ереван, 1972. 7. Hansard **Parliamentary Debates, 1915–1918–1923**. 8. Nassibian A. Britain and the Armenian Question (1915–1923). – London, 1984. 9. Sarafian A. British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide, 1915–1918. – London, 2003.

Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Володько, асп.

РОЛЬ ДВОРЯНСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ В ПОПОВНЕННІ ЧИНОВНИЦЬКОГО АПАРАТУ КИЇВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА У 80-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ

Доведено, що наприкінці XVIII ст. роль дворянського самоуправління у поповненні бюрократичного апарату київського намісництва була формальною.

It is proved, that at the end of XVIII century the role of nobiliary self-management in the updating bureaucratic device in Kiev region ruled by governor-general was formal.

Вибірне чинівництво на території Російської імперії з'явилося в 1775 р. у зв'язку із запровадженням у дію "Установ для у правління губернією". Дво-

рянство, за задумом Катерини II, мало стати опорою владного режиму і тому його роль у поповненні чинівницького апарату губерній мала бути вагомим.

© В. Володько, 2006

Після 1775 р. низка адміністративно-судових посад почала заміщатися шляхом виборів кожні три роки. Поряд із предводителями дворянства, які виконували виключно станові функції у дворянському середовищі, дворяни обирали тепер десятюх засідателів Верхнього земського суду, вищого апеляційного дворянського суду та двох засідателів Совісного суду, покликаних примиряти сторони судового процесу. Обирався дворянством повітовий суддя, земський ісправник (головний поліцейський повіту), також усі засідателі повітового суду та частина засідателів Нижнього земського суду [2, 62–104]. Однак усе ж усі вищі посади в губернії призначалися Сенатом і не були виборними. Це обмежувало дворянське самоуправління повітовим рівнем, але там влада дворянських чиновників була значною.

Порядок виборів чиновників від дворянства був досить тривалим. Так, у 1785 р. він тривав чотири дні [1, 23–24]. Самі вибори проходили шляхом балотуванням кулями. Під час дворянських зборів далеко не всі дворяни були в рівних умовах, існував виборчий ценз. Поступово **утворилася** низка обмежень, які остаточно були законодавчо оформлені у Грамоті дворянству 1785 р. Зокрема, у 1782 р. під час виборів при відкритті Київського намісництва дворяни, які зібралися в Києві, поділялися на чотири групи. До першої з них належали дворяни, що мали право не лише голосувати за певну кандидатуру, але й самим бути обраними. До них примикала інша група, члени якої теж мали аналогічні права, але, оскільки вони займали певні військові або цивільні посади і не бажали від них відмовлятися, то обрані вони бути не могли. В обидві групи входили ті дворяни, які мали від своїх маєтків доход принаймні в 100 руб. у рік. Третю групу дворян складали ті, що могли лише віддавати голоси, їх доходи не досягали зазначеної норми. І, нарешті, до четвертої групи належали дворяни, що могли лише бути присутніми на зборах, але не могли ніяк впливати на вибори. Це були дворяни, які не мали володінь у вигляді нерухомості [6, Арк. 1–17].

Законодавство Катерини II було спрямоване на те, щоб зробити виборну службу для дворян якомога привабливішою. За дворянами, які йшли на виборну службу, зберігалася пенсія, якщо вони її заслужили до цього, тоді як інші чиновники при новому вступі на службу мали відмовитися від пенсії [3, 82]. Виборних чиновників-дворян було складніше змістити з їх посад до закінчення трьохрічного терміну їх повноважень.

Питання про проведення дворянських виборів в Україні та заміщення цим шляхом чиновницьких посад постало влітку 1781 р. у зв'язку з наміром імпер-

ської влади ввести в дію на землях колишньої Гетьманщини "Установи" 1775 р. та відкрити три намісництва. Катерина II всупереч порадам генерал-губернатора П.О. Румянцева не дозволила брати участь у дворянських виборах козакам, але представникам старшини, які навіть були на регулярній військовій службі, було дозволено обиратися на виборні чиновницькі посади [3, 296]. Вибори в Київському намісництві відбулися на початку січня 1782р. Маємо повні дані щодо цих виборів у п'яти повітах. Лише 36 % дворян зазначених повітів могли не лише віддавати голоси але й балотуватися на виборні чиновницькі посади. Загалом під час виборів 1782 р. на виборні посади в усьому намісництві балотувалися 195 дворян, які претендували на 92 виборні посади [5, Арк. 36 зв–61]. Майновий рівень новообраних чиновників був різний. На загальноогубернському рівні переважали чиновники середнього рівня достатку (100–500 душ). При аналізі майнового стану повітового виборного дворянського чиновництва бачимо переважання дрібних поміщиків (48 %). Проте значною була також кількість серед повітового виборного чиновництва поміщиків середнього рівня (36 %) [4, Арк. 92 зв–120 зв].

З 1785 р. можемо прослідкувати динаміку змінності виборного чиновництва. Відсоток змінності виборних дворянських чиновників у 80-х– на початку 90-х рр. XVIII ст. був досить високим. Проте, розглядаючи переміщення виборних чиновників протягом 80-х рр. бачимо повернення чиновників на свої виборні посади через термін, а також часті випадки успадкування виборних дворянських посад між родичами. Особливо така практика була розповсюджена на повітовому рівні. Очевидно, виборні чиновницькі посади розподілялися ще задовго до голосування, саме ж голосування лише юридично закріплювало факт. У випадку перевиборів або смерті виборного дворянського чиновника його родичі намагалися посісти вакантну посаду [5, Арк. 30–30 зв]. Успадкування виборних посад набувало системного характеру. Таким чином, вибори були не волевиявленням дворян губернії а лише формальним актом юридичного закріплення посад за найвпливовішими дворянами.

1. Андриевский А. Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. 2. 2. Дворянская империя XVIII в. Основные законодательные акты. Сб. док. – М., 1960. 3. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 21. 4. Центральні державний історичний архів України (ЦДІАУК). – Ф. 193, оп. 1, од. зб. 75. 5. ЦДІАУК. – Ф. 193, оп. 4, од. зб. 32. 6. ЦДІАУК. – Ф. 193, оп. 7, од. зб. 15.

Надійшла до редколегії 15.09.05

І. Волосюк, асп.

КОРЕЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ У СТРАТЕГІЧНИХ ІНТЕРЕСАХ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (90-І РР. XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ)

Доведено, що стратегічним пріоритетом американської політики на Корейському півострові є підтримка Республіки Корея як регіональної протизваги КНДР.

It is proved, that a strategic priority of the American politics on the Korean peninsula is support of Republic Korea as regional counterbalance of Democratic People's Republic of Korea (DPRK).

Корейський півострів традиційно був і залишається районом пріоритетних інтересів США. У повоєнний період головним напрямом зовнішньої політики США був курс на стримування комунізму. Регіону Північно-

Східної Азії (ПСА) приділялася особлива увага, оскільки саме там перебували два комуністичних суперники США – СРСР і Китай, та проамериканська Японія, з якою США підписали договір про взаємний захист. Для

того, щоб не допустити радянської експансії на Корейський півострів, США вступили в Корейську громадянську війну 1950–1953 рр. Надалі з метою реалізації курсу *стримування комунізму* США підписали у жовтні 1953 р. Договір про взаємну оборону з Республікою Кореєю (згідно з яким на півдні півострова зберігалися на постійній основі американські війська). Таким чином, Корейський півострів був одним з небагатьох американських форпостів на Азійському континенті, що прилягав до кордонів СРСР.

Розпад СРСР призвів до формування нової глобальної і регіональної системи міжнародних відносин, у яких США прагнуть закріпити своє лідерство, підсилити вплив у стратегічно важливих районах світу. А у розвитку сучасної геополітичної ситуації Південно-Східна Азія посідає важливе місце. За оцінками та прогнозами аналітичних центрів у XXI ст. ПСА претендує на роль найдинамічнішого району світу і може перетворитися на простір, у межах якого розвиватимуться воєнно-політичні, економічні процеси, спроможні впливати на зміну геополітичної та гео економічної конфігурації світу в цілому.

У 90-х рр. XX ст. керівництво США заявило про зростання стратегічної значимості Північно-Східної Азії і цінності відносин США з їхніми далекосхідними союзниками. США розглядають Корейський півострів у межах глобальної стратегії, яка націлена, перш за все, на утримання американського лідерства в регіоні. Адміністрація Б. Клінтона підкреслювала, що "США будуть залишатися тихоокеанською державою внаслідок існування вагомих інтересів у регіоні, де живе половина населення земної кулі, де перебуває значна частина її ресурсів, чверть світового товарообігу, де дислоковані найбільші військові потенціали" [4]. Політика США направлена на зміцнення американсько-південнокорейського союзу. Республіка Корея (РК) важлива для США у воєнно-стратегічному відношенні як плацдарм безпосередньо біля кордонів трьох світових держав – Китаю, Японії, Росії. Ці держави, як і США, докладають зусиль до того, щоб розширити зону свого геополітичного впливу в Північно-Східній Азії. Держсекретар США У. Кристофер підкреслив, що "союз із РК має важливе значення для безпеки й процвітання США, а військова американська присутність на півдні півострова допомагає не допустити появи нового гегемона в Азії" [8]. Таким чином, військова присутність США призначена не так запобігати новим погрозам, як контролювати регіональну ситуацію в цілому.

У 1993 р. Б. Клінтон виступив з концепцією "Нового тихоокеанського співтовариства", у якій позначено наступні завдання політики США: 1) продовження американської військової присутності в РК і виконання зобов'язань за союзним договором; 2) боротьба проти поширення зброї масового знищення; 3) підтримка демократії в регіоні [2, 97]. Незважаючи на закінчення холодної війни, Корейський півострів залишається розділеним на дві частини, конфронтація між якими не припиняється та існує загроза військового конфлікту. Адміністрація США підкреслювала, що загроза інтересам США в регіоні походить саме з боку Північної Кореї (що пов'язано з ядерною та ракетною програмами КНДР). У разі виникнення збройного конфлікту на півострові не виключається загроза безпеці американського військового контингенту, розташованого в РК та союзникам США в регіоні, тому найважливіший напрям політики США – це підтримання миру та стабільності на Корейському півострові [7]. Для США важливо запобігти поширенню ядерної зброї на півострові. Ядерна програма КНДР може підштовхнути Японію, РК до створення

власної ядерної зброї, що суперечить інтересам США. Так, у доповіді Б. Клінтона "Стратегія національної безпеки в новому столітті" підкреслювалося: "Необхідно, щоб КНДР згорнула свою ядерну програму, й ми повинні внести свій внесок у ці зусилля" [1, 35].

Нова адміністрація, що прийшла в Білий дім у 2001 р., зберегла основні елементи тихоокеанської доктрини Б. Клінтона. При адміністрації Дж. Буша-молодшого фундаментальними напрямками у Східній Азії залишилися: запобігання, стримування загрози ядерного нападу на США і на їхні збройні сили за кордоном; підтримка США союзницьких зобов'язань; збереження американської військової присутності; дотримання демократичних свобод і прав людини [5, 30]. Збереження й зміцнення військово-політичного союзу із Сеулом є одним з найважливіших стратегічних завдань нинішньої адміністрації [5, 13]. Республіка Корея – один з основних військових союзників США в Азії. Вона має підготовлену й оснащену армію. Без РК неможливо говорити про створення системи безпеки в Північно-Східній Азії. Адміністрація Дж. Буша також підкреслює значимість цього регіону для економіки США. Так, обсяг торгівлі США з ПСА і Тихоокеанським регіоном досяг \$ 700 млрд; з 1990 по 2000 рр. американський експорт в Азію збільшився на 80 %, а американський імпорт – на 150 % [6]. Зокрема, РК для США є важливим торговельно-економічним партнером (РК є сьомим торговельним партнером США; південнокорейський ринок – шостий за розмірами експорту для США).

Адміністрація США також наголошує, що джерелом небезпеки для їхніх інтересів у регіоні виступає КНДР. Президент США у 2002 р. зарахував КНДР до країн *осі зла*, стверджуючи, що КНДР є загрозою безпеки для всього світу. США зацікавлені в мирному Корейському півострові, вільному від ядерної зброї. Керівництво США стверджує, що військовий контингент США на півострові, й американсько-південнокорейський альянс слугить інтересам зміцнення миру і стабільності в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) в цілому [3].

Таким чином, Корейський півострів має важливе значення в зовнішній стратегії США. Інтереси США на півострові, насамперед, пов'язані із забезпеченням безпеки на півострові та зміцненням політичних позицій в АТР. Для США важливо зберегти мир і стабільність на Корейському півострові, тому що КНДР з ядерним потенціалом загрожує не тільки регіону, а й міжнародній безпеці. РК для США залишається важливим плацдармом у регіоні. Якщо в період *холодної війни* цей плацдарм мав велике стратегічне значення для стримування комунізму в Азії, то після розпаду СРСР Корейському півострову й американським військам, що перебувають на півострові, усе більше приділяється роль інструмента, що балансує ситуацію в регіоні, завдяки розташуванню РК між двома важливими державами – Китаєм і Японією, від яких багато в чому буде залежати ситуація в Азії в XXI ст.

1. Арин О. АТР: безопасность и экономическая конъюнктура // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 4. 2. Брутенец К. Тихоокеанская доктрина Б. Клинтона // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 2. 3. Корея еще раз выражает поддержку США в войне с терроризмом <http://usinfo.state.gov/topics/terror/homepage.htm>. 4. Кунадзе Г., Носов М. Политика США в Восточной Азии // Новая и новейшая история. – 1998. – № 12. 5. Павлятенко В. Политика США в Восточной Азии: интересы, проблемы, перспективы // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – № 6. 6. Powell C. Remarks at Asia Society. 10.06.2002 // <http://www.state.gov/secretary/rm/2002/10983.htm>. 7. Secretary Albright. U.S. Asia Pacific Relations: An Overview, July 30, 1998 // U.S. Department of State Dispatch. – 1998. – September. 8. The International Herald Tribune. – 27.07.1993.

ПРОБЛЕМАТИКА ЦІЛІСНОГО ТІЛА ТА "ТІЛА БЕЗ ШКІРИ" У ГОМЕРІВСЬКОМУ ЕПОСІ

У центрі уваги зв'язок афектів з життям тіла гомерівської людини, їх *тілесність*, нарешті, співвідношення афектованого тіла з тілесним образом, представленим терміном *σῶμα*. Під цим поняттям ми розуміємо своєрідне цілісне тіло. Специфіка такої цілісності не в узгодженості органів поміж собою, які б склали певний *організм*, огорнутий єдиною оболонкою, шкірою, – *організму* Гомер ще не знає. Антикознавці звикли зводити поняття *σῶμα* до *шкіри* і, звідси, до *оболонки*, тілесної поверхні, ніби шкіра цією останньою вичерпується, і ніби вона не є вже достатньо проблематизованим терміном і в сучасних медичних теоріях. Те, що слушно для сучасної людини, відбувається і з гомеровими тілами: "шкіра втратила функцію межі між внутрішнім та зовнішнім, а також між видимим і невидимим" [5, 61–76] (З єдиною поправкою: у Гомера ця межа, наскільки можна судити з текстів, не *втрачається*, її просто ще не існує, вона як бар'єр ще не *стала*).

Ми наважувомося говорити про тілесну цілісність з огляду на схожість текстур тілесних органів, на подібність викликаних різними чинниками реакцій як у *внутрішніх*, так і в *зовнішніх* органах. Тобто під тілесною цілісністю ми розуміємо свого роду нерозрізнюваність, відсутність чіткої межі між *зовнішнім* тілом (шкірою) та *внутрішнім* з його *органами свідомості*, або *органічною свідомістю* [4; 2, 449–497]. (Лише за часів, пізньої архаїки простежується розрізнення і протиставлення *внутрішніх органів* людини та частин її тіла) [1].

Афекти, з якими сучасна людина ідентифікується, не роблячи між собою та ними розрізнення, греками сприймається як те, що "натрапляє" на людину ззовні (феномен *психічної інтервенції*, за Е.Р. Доддсом) [1]. Афекти – *сили*, що втручаються у *психіку* гомерівської людини, інколи надіслані богами, або самі як божества. Як вони поведуть себе далі, перебуваючи вже в тілі людини? Де Гомер та герої його поем локалізують їх у тілі (де вони переживаються)? Що найчастіше являють собою афекти?

Для будь-якого афекту передбачається певний тілесний орган. афект не може діяти телепатично, на відстані. Емоції часто описуються у термінах зволоження/висихання, метафорами танення, а місцем афектів у тілі людини мають зазвичай *qumov*. Інколи певна емоція описується як рідина, або ефект, спровокований нею в "органічній свідомості" гомерівського героя, є таненням або іншого роду деформацією і тілесних органів та членів, і шкіри та плоті (точніше, шкіри-плоті). *Qumov* під дією афектів, що вдихаються в людину так само, як і міць (*tevno*, також субстанція) (Оніанс зближає уявлення про *tevno* як субстанцію з пізнішим вченням про "гумори" [4, с. 83, прим. 10]) та відвага (*qavrsoi*), може холонуть, замерзати або зігріватися і розтавати, залежно від переживань незадоволення чи страху, з одного боку, і радості з іншого.

Важливим для відтворення образу цілісного тіла є розв'язання проблеми, до якої міри може поширюватися *танучий*, *зволожуючий* або *розслаблюючий* ефект переживань, наскільки він всеохоплюючий стосовно тіла.

Радість, розслаблюючи коліна і серце (*hj-tor*), зволожує *qumov* та інші *внутрішні органи*, точніше, вони самі тануть, пом'якшуються, нагріваються в радості. *Ijavnw* – одна з лексем, уживаних для виведення афекту радості в текстах Гомера [*Hom.*, II. XIX, 174 (*fresiv*); XXIII, 598 (*qumov*), 600 (*qumov*); XXIV, 321 (*eniv fresiv qumov* *ijavnqh*); *Od.* IV, 549, 840 (*hj-tor*); XV, 165 (*qumov*), 379 (*qumov*); XXII, 58-9 (*kh'r*); XXIII, 47 (*qu-*

movn)]. (У непсихологічних контекстах дієслово *ijavnw*, *ijavnqh* також стосується нагрівання, танення, пом'якшення, у зв'язку з чим можна говорити про неметафоричність виразів, наведених вище) [Див.: 6, р. 97, п. 90,91]. Танення, здається, охоплює *все тіло* людини, незважаючи на те, що саме переживається. *thvkw* – інше слово, яким передається фізична, видима і відчутна тілесна зміна героя, який страждає. Тіло *thvketai*, "витрачається", розкладається, тане, плавиться. Пенелопа проливалася сльози і *thvketi σῶμα* – її плоть розтавала [*Od.* XIX, 204; пор. з XIX, 263: *mhvketi nu'n crova kalo;n ejnaivreō*, тепер прекрасне тіло не псує].

Епос Гомера важко уявити собі без емоцій страху, переляку, тривоги. Вони передаються стійкими формулами, на кшталт *lvto gouvnta kai; fivlon hj-tor*, що стосується і звичайної фізичної слабкості і вираження як страху, так і радості. "Струшування" *qumov* та *frevnei*, тремтіння *sarkevi* ("плотей") на членах [*Od.* XVIII, 77], зміна тіла (*trevpetai σῶμα* – у першу чергу текстури тіла, потім його кольору) [II. XIII, 279, 284; XVII, 733], – афект проникає тіло наскрізно, змінюючи його і "ззовні", і "зсередини". Те, що відбувається в нутрошах, у той же час відбувається і на "шкірі". Здається, немає такого переживання у Гомера, яке б не було матеріальним, видимим чи відчутним на дотик. Афект зливається з тілом, перестає бути окремо від нього. Більше того, він творить тіло, адже воно "завжди є місцем історії і "надрапаних вражень", "начерк, запис" (М. де Серто) яких на плоті... є не пошкодженням або патологічною зміною, а породженням справжніх тіл" [5, 65].

У низці контекстів *σῶμα* – тіло, синонімічне *шкірі*, або *плоть*. В інших випадках – це досі тіло, але наближене до своєї візуальної характеристики, а саме *кольору*. Відомо, що абстрактного поняття "колір" за гомерівських часів ще не було, однак воно виділилося саме з *σῶμα*. Коли *σῶμα* потерпає змін, те, що прийнято інтерпретувати зміною кольору, є, по суті, деформаціями самої тілесної текстури, що і має за результат такі візуальні "ефекти" як мінливість кольору. Кольорова ознака часто ще невід'ємна від самого предмета, що дає їй назву [3, 24–39]. Коли Гомер використовує стійке словосполучення *crova leukovn* [II. XI, 573; XV, 316], то епітет слугує тому, щоб підкреслити тактильну особливість тіла, *σῶμα*, – його м'якість, слабкість, тендітність, незважаючи на те, що це тіло воїна. Замість *leukovn* Гомер часто живає *kalovn* [II. V, 858; XI, 352; XXI, 398; XXII, 321; XXIII, 805] або *tevrena* [II. IV, 237; XIII, 553; XIV, 406]. Епітети конденсують ідею уражованості, яка вже закладена в понятті *σῶμα*: саме на нього кладуть лати для захисту [II. VII, 207; VIII, 34; IX, 596; XII, 464; XIII, 25, 241, XIV, 25, 187 (про одяг), 383], його пронизують списами, списи саме *σῶμα* "жадають насититися" [II. XV, 317; XXI, 70, 168], його змащують, щоб зберегти незмінним або затримати розпад [II. XIV, 170-1, 175; XIX, 38-9, XXIII, 191; XXIV, 19] (Найвищої конденсації *σῶμα* досягає в книгах "Іліади", присвячених битвам: у тринадцятій, наприклад, нараховується 13 випадків).

σῶμα, звідси, не може бути *шкірою*, якщо під *шкірою* розуміти межу між внутрішнім та зовнішнім, бар'єр між ними. Як ми переконалися, сили у вигляді афектів, фізична сила (зброї) без перешкод "займають" тіло, пронизують, розривають, ранять, плавлять його. Це рідка, мобільна (тому що струшується і тремтить) маса, до якої, складається враження, людина Гомера сама ставиться відсторонено, ніби воно не є її тілом, тим, що ми

звикли вважати "внутрішнім", тільки своїм. Отже, будучи не їй, тіло це нібито не потребує шкіри-бар'єру. Якщо відсутній бар'єр між зовнішніми силами-енергіями і між внутрішнім (якого як внутрішнього не існує), то немає і шкіряної поверхні. Незахищена тілесно, гомерівська людина "без шкіри" перебуває у стані "фізичного змішування" зі світом богів.

Стгwvi, незахищене, уражене тіло, є образом шизофренічного тіла без шкіри, без того бар'єру, стримуючої поверхні-оболонки, яка проводить й утворює межу, края внутрішнього та зовнішнього. Тіла Гомерових воїнів є шизофренічні тіла без шкіри. Їх легко вивести із психіко-соматичної рівноваги: тиск зовнішніх сил занадто інтенсивний, щоб йому можна було чинити опір. На тілі воїна немає жодного місця, ураження якого не мало б за наслідок миттєву смерть. Бар'єру між "я" і "не-я", внутрішнім та зовнішнім не існує. Єдине, можна казати про devrta як про шкіру, тому що, очевидно, саме вона виконує функції захисту тіла людини. Однак у Гомерових поемах devrta найчастіше "нелюдського" походження: це шкура, здерта з тварин, яка далі слугує героям за постіль, за одяг або стає елементом озброєння (на щитах) [ІІ. VI, 117; X, 23; X, 177; Od. IV, 436-7, 440; XIII, 436; XIV, 50]. Те ж саме можна стверджувати і про rJinovi [ІІ. IV, 447; VII, 474; VIII, 61; X, 155, 262; Od. V, 281; XII, 395].

Шкіра, поверхня товщиною в плоть. Дещо проблематично розрізнити стгwvi як відсутність шкіри, як тіло без шкіри – і стгwvi тіло-шкіру, тіло-поверхню як щілину поміж внутрішнім та зовнішнім, що повсякчас перебувають у контакті одне з одним. За текстурою (м'якістю) "шкіра" поки що невіддільна від нутрощів і таким чином "утовщується" у своїй м'якості, сягає кісток, може бути протиставлена тільки кісткам [ІІ. XXIII, 673; Od. XVI, 145]. Звідси можна і дещо інакше витлумачувати (і це не буде протиріччям викладеному вище) гомерівське цілісне "тіло без шкіри". стгwvi є шкірою, це тіло, яке є ні більше не менше як тільки і як виключно шкіра. Поверхня, на якій виявляється глибина-внутрішнє (дія афектів), у свою чергу проявлене діями-доторками зовнішніх сил-енергій. Поверхня, яка з'являється напруженням внутрішнього та зовнішнього.

1. Доддс Е.Р. Греки и иррациональное. – СПб., 2000. 2. Зелинский Ф.Ф. Гомеровская психология // Р.Онианс. На коленах богов. – М., 1999. 3. Малинаускаене Н.К. Некоторые особенности системы цветообозначений в языке Гомера // Живое наследие античности. Вопросы классической филологии. – М., 1987. – Вып. IX. 4. Онианс Р. На коленах богов. – М., 1999. 5. Саразин Ф. "Mapping the Body" // НЛО. – № 71. 6. Clarke, M. Flesh and Spirit in the Songs of Homer: a Study of Words and Myths. – Oxford, 1999.

Надійшла до редколегії 15.09.05

О. Гаврилов, асп.

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ ГАНЗИ І ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ КАЛЬМАРСЬКОЇ УНІЇ (1397–1398)

Реконструйовано дипломатичні відносини Ганзи та країн Північної Європи в період політичного об'єднання Данії, Швеції і Норвегії у XIV ст.

In article diplomatic relations of Hansa and the countries of Northern Europe during political association of Denmark, Sweden and Norway in XIV century are reconstructed.

Дипломатичні взаємини між Ганзою та північноєвропейськими монархіями були *доленосними* для обох сторін протягом останньої чверті XIV ст. Саме тому важливо приділити належну увагу дипломатичним відносинам Ганзи і держав європейської Півночі під владою королеви Маргрете в період проведення Кальмарського з'їзду 1397 р. та встановлення Кальмарської унії Данії, Швеції та Норвегії.

Свого апогею втручання Ганзи у північноєвропейську політику сягнуло після 1387 р., коли розпочалася війна між королевою Данії і Норвегії Маргрете та королем Швеції Альбрехтом. Протягом 1387–1389 рр. Ганза не підтримувала якось зі сторін конфлікту, однак схилилась до протекції королеви Маргрете. Це пов'язано з тим, що бхитка влада Альбрехта у Швеції вимагала пошуку з боку монарха нових методів боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Одним з таких методів стало впровадження королем Швеції на Балтиці інституту каперства. Опорними пунктами піратства стали шведські острови Еланд та Готланд, шхери Стокгольму, мекленбурзькі міста Росток і Вісмар.

Розквіт піратства завдав нищівного удару по скандинавській торгівлі й економічному розвитку Ганзи в період 1387–1397 рр. Станом на початок 1390-х рр. торгівля на Балтиці знаходилася на грані повного припинення [2, 79]. Утім, у *скандинавському питанні* Ганза не могла зробити чітку ставку на одну з ворогуючих сторін. У разі підтримки королеви Маргрете торговий союз наражався на небезпеку виникнення єдиної скандинавської монархії, яка могла б диктувати Ганзі свої умови і провести редукцію торгових привілеїв. У разі ж підтримки Альбрехта Ганза ризикувала стимулювати ще більший розвиток піратства на Балтиці, що об'єктивно не відповідало голо-

вній її меті – забезпеченню монопольного контролю над балтійською торгівлею.

Саме тому напередодні Кальмарського з'їзду Ганза була посередником між двома ворогуючими сторонами: з ініціативи Ганзи за умовами Ліндгольмського миру 1395 р. Альбрехта Мекленбурзького було звільнено з полону під заставу м. Стокгольм, яке на три роки передавалося в управління торгового союзу. Звільнений Альбрехт уже не складав загрози для влади королеви Маргрете. Утім, його звільнення було демонстрацією Ганзою своєї сили, рівно як і контроль над Стокгольмом був стримуючим фактором проти можливих редукцій привілеїв [6].

Наприкінці 1396 р. королева Маргрете надіслала запрошення Любекові та іншим містам Ганзи з пропозицією прибути у місто Кальмар на Трійцю 1397 р. [4, 135–136]. Любек відповів відмовою на запрошення, мотивуючи це тим, що місто очікує на напад піратів і не може вислати представників, зауважуючи однак, що із задоволенням візьме участь у подібному з'їзді дещо пізніше [5, 42]. Очевидно, запрошення були для Ганзи несподіваними, і союз просто не приділив їм належної уваги, вважаючи, що скандинавські справи можна буде владнати в інший час. Отже, Кальмарський з'їзд носив суто внутрішньоскандинавський характер. Утім, королева Маргрете розуміла, що оформлення триєдиної Північної унії під владою короля Ерика Померанського вимагало і зовнішньополітичного визнання, передусім Ганзою. Недаремно на з'їзді Маргрете форсувала ухвалення скандинавським дворянством резолюції щодо боротьби з піратством, що було вагомим реверансом у бік Ганзи. У листі до купецтва Любека, датованим 6 липня 1397 р., королева наголошує на необхідності спільної боротьби Ганзи і Скандинавії проти піратів-віталійців.

Натомість королева вимагала від Ганзи допомоги у поверненні під владу Ерика Померанського острова Готланд [4, 136].

Відповідь Ганзи на цей лист невідома, однак уже в останній декаді серпня 1398 р. Ерик Померанський та королева Маргрете провели з'їзд з представниками міст Ганзи і Тевтонського ордену в Копенгагені. Цей з'їзд, як традиційно вважається, був з'їздом ввічливості, на який представники Ордену та північнонімецького купецтва прибули, щоб підтвердити свою повагу Ерикові. Порядок денний з'їзду був надзвичайно об'ємним. Відповідно до джерел, тут розглядалися дуже важливі питання, найзначимішим з-поміж яких було видання т. зв. *королівських листів* – підтвердження привілеїв ганзейського купецтва на скандинавському ринку в цілому та в окремих місцевостях зокрема.

На початку роботи з'їзду розглядалося *стокгольмське питання*: термін дії Ліндгольмського трактату, відповідно до якого Альбрехт Мекленбурзький міг повернути собі Стокгольм за умови сплати Маргрете 60 тис. марок сріблом, добігав свого кінця. Маргрете особисто взяла на себе сміливість у переговорах з німецькими делегаціями стверджувати, що *стокгольмське питання* відтепер остаточно закрите, оскільки навіть за найнеймовірнішого перебігу подій Альбрехт не зміг би зібрати таких коштів. Надалі ж Маргрете перевела це питання навіть в ультимативну вимогу до ганзейців як передумову подальшого продовження з'їзду. Ганзейці та представники Ордену запевнили королеву, що більше не вважають Альбрехта Мекленбурзького не те що королем Швеції, а навіть претендентом на корону. Скріпивши резолюцію про це печатками та підписами представники Ганзи, вони автоматично поставили хрест на особі Альбрехта.

Таким чином, остання загроза правлінню Ерика Померанського у Скандинавії була ліквідована, і Копенгагенський з'їзд ухвалив передати Стокгольм під управління короля унії. Вслід за цим рішенням Ерик Померанський 28 серпня 1398 р. видав представникам Ганзи підтвердження привілеїв у вигляді *королівських листів* для всіх найважливіших торгових міст Данії, Швеції і Норвегії та вищезазначених королівств загалом. І лише для Стокгольма, що також свідчить про особливий статус цього міста, привілеїв було видано днем пізніше.

Важко не помітити, що у *королівських листах* постановка питання про затвердження привілеїв Ганзи в цілому в Скандинавії виглядає дивною [3, № 482–489]. Представникам Ганзи Ерик Померанський видав три

дипломи: по одному від імені кожного з трьох королівств – Данії, Швеції і Норвегії. У кожному з цих документів в офіційній титулярній частині титул Ерика Померанського побудовано у такий спосіб, щоб він починався з титулу монарха того королівства, від імені якого видається конкретний привілей. В усіх трьох дипломах ми бачимо по печатці короля та особисту печатку королеви Маргрете, але на кожному *національному привілеї* стоять лише печатки дворян тієї держави, від імені якої видається документ. Можливо, саме на *національній* формі затвердження своїх привілеїв наполягали міста Ганзи, намагаючись убезпечити себе від можливих форс-мажорних перипетій у майбутньому.

Четвертим, окремим *королівським листом* є привілей Ерика Померанського Ганзі на торгівлю в м. Стокгольм, виданий 30 серпня [3, № 490]. У ньому Ерик стверджує привілеї, у які включено і детально перераховано всі капітуляції, видані шведськими королями на користь ганзейського купецтва до 1395 р. Далі документ говорить про нові привілеї, які стверджуються від імені нового короля. З високою вірогідністю текст *королівського листа* було підготовлено за певний час перед датою його підписання, ймовірніше за все – самими ганзейцями.

Перебіг дипломатичних процесів у період 1397–1398 рр. між Ганзою та королевою Маргрете засвідчує, що Кальмарський з'їзд та впровадження ним Північна унія 1397 р. вже за рік були визнані представниками Ганзи. По суті ціною визнання Ерика Померанського унією монархом Данії, Швеції і Норвегії мало стати не лише підтвердження королем старих привілеїв Ганзи, а й упровадження нових. Варте уваги, що повернення Стокгольму і Готланду до складу монархії Ерика Померанського також коштувало королю широковимірною визнання торгових привілеїв Ганзи саме в тому форматі, який вважався доречним представникам ганзейського купецтва на Копенгагенському з'їзді 1398 р.

1. Норвезький привілей: Love, Norges Gamle I, red. av R. Keyser; i V bd. – Kristiania, 1846–1895. – Rk. 1. – № 24. 2. Подальск Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях. – К., 1998. 3. Die Recesse und andere Akten der Hansetage I. – B. IV. – Leipzig, 1870–1897. 4. Christensen A.E. Kalmarunionen og nordisk politik 1319–1439. – København, 1980. 5. Rydberg O.S. Om det från Kalmar år 1397 bevarade dokument rörande de nordiska rikenas färdning // Kungliga Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. – Stockholm, 1886. – Bd. 31. – Rk. 1. 6. Traktater, Sverges, med främmande magter jemte andre dit hörande handlingar utg. af O.S. Rydberg. – Stockholm, 1877–1895. – Bd. II. – № 422.

Надійшла до редколегії 15.09.05

А. Галушка-Адайкін, асп.

ТИМОР ЛЕСТЕ: КОЛОНИЯ – ПРОВІНЦІЯ – НЕЗАЛЕЖНА КРАЇНА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Проаналізовано історичні передумови політичного суверенітету Східного Тимору.

The historical preconditions of the political sovereignty of East Timor are analyzed.

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Південно-Східній Азії, протягом тривалого часу залишались поза увагою вітчизняних науковців. Низький рівень міждержавного спілкування між СРСР та Індонезією негативно вплинув на дослідженість питань, що пов'язані з історією та суспільно-політичним життям цієї далекосхідної країни. На сучасному етапі українська історична наука приділяє недостатню увагу подіям в Індонезії. Це пояснюється двовекторністю зовнішньої політики України: головними напрямками зовнішньополітичного курсу залишаються Росія та країни Заходу. На жаль, Далекоазійський та Азіатсько-Тихоокеанський регіони ще не вважаються потенційними партнерами України. Тому для налагодження

політичних, економічних та культурних відносин між Україною та країнами Сходу сучасна українська наука має вивчати процеси, які відбуваються у цих регіонах взагалі та в Індонезії зокрема. Для цього необхідне комплексне, всебічне дослідження історії Індонезії, головних етапів розвитку країни, аналіз внутрішньої та зовнішньої політики урядів Індонезії. Одним із значущих питань історії Індонезії, що потребує детального вивчення, є генеза локальних конфліктів у деяких регіонах країни, таких як Ачех, Молукські острови, Папуа, на Східному Тиморі. Тому проблематика виникнення, ескалації та сучасного стану розвитку локальних конфліктів в Індонезії є однією з найактуальні-

ших тем, що потребує дослідження сучасною українською історичною наукою.

Розвиток конфлікту на Східному Тиморі відрізняється від ситуації в інших проблемних регіонах Індонезії. Його головною характерною рисою є те, що народ Східного Тимору отримав право на суверенітет.

Передумови виникнення конфлікту, його корені полягають у глибині століть: він виник у XIV ст. на тлі швидкого розповсюдження на території сучасної Індонезії ісламу, що прийшов на зміну локальним індійсько-буддійським віруванням. Однак до того ніж іслам зміг проникнути до свідомості тогочасного тиморського суспільства, домініканські місіонери, які прибули на Індонезійські острови разом з португальськими колонізаторами, почали повертати місцеве населення до католицизму [5, 112].

Багатовікова колонізація Індонезії Нідерландами, перша та друга світові війни, отримання Індонезією незалежності 17 серпня 1945 р. не змінили становище та статус Португальського (Східного) Тимору. Однак революція 1974 р. в Португалії вплинула на подальший розвиток подій у Східному Тиморі. Невдовзі після подій у Лісабоні на політичній арені Східного Тимору з'явилися три організації, що повинні були визначити майбутнє Тимору Лесте (власна назва): Fretelin (Frente Revolucionaria Timor Leste Independente – Революційний Фронт за незалежність Тимору Лесте), UDT (Uniao Demokratika Timorensis – Тиморський Демократичний Союз), Apodeti (Associacao Popular Demokratika Timorensis – Тиморська Народна-Демократична Асоціація) [4, 33]. У середині 1975 р. Fretelin стала правлячою партією завдяки підтримці місцевої португальської військової верхівки. У серпні 1975 р. UDT зробило спробу путчу, що призвело до початку громадянської війни [3, 57].

7 грудня 1975 р. Індонезія почала окупацію Східного Тимору. Індонезійська армія TNI (Tentara Negara Indonesia – регулярні війська Індонезії) швидко взяла під свій контроль територію Східного Тимору [6, 144]. Окупація Східного Тимору прийшла на розквіт політики Нового Порядку (Orde Baru) режиму Сухарто. Разом з перевагами приєднання цієї території до Індонезії уряд Сухарто отримав ще одну "гарячу точку", серйозного ворога у вигляді Революційного Фронту Східного Тимору. Захід продовжував підтримувати режим Сухарто та ставився до тиморського питання як до внутрішньої справи Індонезії.

12 листопада 1991 р. відбувся випадок, що мав гучний резонанс у світі. Під час поховання жертв війни між індонезійською армією та повстанцями на кладовищі Санта-Круз (Santa Cruz) у Ділі спалахнула масова демонстрація проти індонезійського уряду із закликами до здобуття незалежності. TNI застосувала зброю проти мітингуючих, що призвело до загибелі десятків тиморців [1, 92].

Цей випадок суттєво змінив ставлення світової спільноти до подій у Східному Тиморі й до внутрішньополітичного курсу уряду Індонезії. Уряди США, Канади, Нідерландів, Данії скоротили програми матеріальної допомоги уряду Індонезії [7, 143].

21 травня 1998 р. після хвилі студентських повстань та заворушень по всій Індонезії, що були викликані серйозною економічною кризою в країні, Сухарто був змушений піти у відставку. Влада перейшла до віце-президента Хабібі (BJ Habibie).

Міністр зовнішніх справ Алі Алатаас у січні 1999 р. зробив заяву: якщо пропозиція автономії для Східного Тимору буде відкинута, уряд буде вимушений погодитися надати Східному Тиморові незалежність. Хабібі особисто підтвердив цю думку. 1 січня 2000 р. у новорічному поздоровленні до країни він чітко окреслив найвірогідніший розвиток цього питання: "На мій погляд, краще всього дати їм незалежність!" [5, 403].

План референдуму щодо надання мешканцям Східного Тимору права на вибір між незалежністю та автономією було розроблено влітку 1999 р. у США міністром зовнішніх справ Республіки Індонезія Алі Алатаасом, Генеральним Секретарем ООН Кофі Аннаном та прем'єр-міністром Португалії. Референдум було призначено на серпень 1999 р. [2].

Референдум був проведений 30 серпня 1999 р. в атмосфері миру та злагоди, що було несподіванкою для усіх. Можливо, це пояснюється тим, що проіндонезійська міліція та TNI розраховували якщо не на перемогу, то на те, що результат референдуму буде такий, що верхня палата парламенту Індонезії (Majelis Permusyawarah Rakyat) не визнає результатів цього референдуму.

Усього свою волю висловили 446 953 громадян Тимору, що на той час налічувало 98,6 % від усього населення. 3 438 968 голосів, що були зараховані як законні, 78,5 % – віддали свої голоси за отримання Тимором незалежності, 21,5 % – висловилися за автономію у складі Республіки Індонезія [5, 405].

Для Індонезії втрата Східного Тимору була найсильнішою політичною поразкою за часів незалежності. По-перше, цим було створено прецедент для інших народів, що мешкають на теренах Індонезії та прагнуть здобуття незалежності. Так, наприклад, після проголошення незалежності Тимору Лесте, з новою силою спалахнуло повстання ачеського народу, на Західному Іріані почалися страйки із закликами до здобуття незалежності. По-друге, постраждав міжнародний імідж Індонезії: за часів Сухарто навіть провідні країни світу не наважувалися диктувати свої умови уряду Республіки Індонезія. По-третє, змінилося ставлення народу до влади: з'явився елемент анархії в індонезійському суспільстві.

Процес регенерації Тимору Лесте буде тривати ще не один рік і тільки час може дати відповідь на питання, чи був цей процес вдалим, зміг чи ні народ Тимору Лесте скористатися перевагами суверенітету, чи стане Тимор Лесте повноправним членом міжнародної спільноти.

1. Dunn James. Timor: a people betrayed. – Australia, 1996.
2. East Timor, Indonesia and the world community: resistance, repression and responsibility. – Bulletin of Concerned Asian Scholars, 2000.
3. Madjiah Lela. Timor Timur/perginya si anak hilang. Antara Pustaka Utama. – Jakarta, 2002.
4. Pinto Constancio. East Timors's Unfinished struggle: inside the Timorese resistance. – South End Press, US, 1996.
5. Ricklefs M.C. A history of Modern Indonesia since 1200. – Stanford, 2001.
6. Taudevin Lansell. East Timor: Too little too late. – Duffy&Snellgrove, Australia, 1999.
7. Taylor John. East Timor. The price of freedom. – Zed books, UK, 1999.

Надійшла до редколегії

КОСМОПОЛІТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ У КСЕНОФОНТА

Криза полісної ідеології чітко відбилася у поглядах Ксенофонта. Окрім основних ідей, які він розробляв у своїх творах (монархічної, панеллінської та ідеї виховання досконалого громадянина), тут знайшли відображення тенденції, характерні для періода кризи поліса – хрематистична та космополітична. Космополітизм Ксенофонта позначився також на його діяльності – свої ідеї він прагнув втілити не лише в рідному полісі, Афінах, але й у ворожій їм Спарті, далеких Сицилії та Причорномор'ї і навіть за межами еллінського світу, у Персії.

The crisis of Polis ideology is clearly reflected in Xenophon's outlook. In addition to the basic ideas, which had been declared in his works (the monarchic and panhellenic ideas, as well as the idea of education of the perfect citizen), we come across some tendencies that were typical for the period of Polis crisis, and led him to chrematistic and cosmopolitan ideas. The Xenophon's cosmopolitanism had also influenced his social activities he tried to realize his own ideas not only in the native polis, in Athens, but also in hostile to them Sparta, distant Sicily and the Black Sea region, even outside of Hellenic world, in Persia.

За висловом Г. Кошеленка, в системі цінностей полісного грека класичного періода найвищою цінністю був сам поліс [3, 31]. Повноправне населення полісу ніколи не забувало "про свою етнічну та культурну єдність і усвідомлювало свою відмінність від еллінів, що жили в сусідніх общинах, а, тим більше, від чужаків-варварів" [5, 10]. В античних джерелах поряд із власними іменами ми знаходимо згадку про походження людини – афінянин, лаконець, аркадянин, коринфянин, фіванець тощо.

Греки класичної епохи були надзвичайно відданими рідному полісу, і саме тому появу космополітичних настроїв можна вважати першими проявами полісної кризи. Вони відносяться ще до останніх років греко-перських воєн і виявляються у вчинках таких відомих тогочасних політиків як афінянин Фемістокл та спартанець Павсаній. Вони першими знехтували такими класичними полісними нормами, як вірність звичаям батьківщини та ворожість до всього іноземного і своїм прикладом стимулювали розвиток аполітичних (у буквальному розумінні слова, тобто таких, що заперечують поліс) настроїв, заохочували індивідуалістичні та космополітичні тенденції в античному суспільстві [5, 16]. Яскравим прикладом особистості, що не зважає на полісні норми та звичаї, був Алквіад. Цей надзвичайно талановитий політик не відчував себе зв'язаним жодними зобов'язаннями щодо рідного Афінського полісу, і ще небезпечнішим для збереження полісної рівноваги було те, що афіняни легко погоджувалися вибачити йому зради, визнаючи таким чином право сильної особистості на незалежну поведінку [5, 30].

Ідеологічні погляди Ксенофонта, життя та діяльність якого припадають на період кризи класичного грецького поліса (кінець V – IV ст. до Р. Х.), відбивають практично всі тогочасні тенденції. Панеллінська та монархічна ідеї в його творчості вже непогано досліджені, переважно в роботах російського антикознавця Е. Фролова [1; 5, 488–493; 6, 7, 172–174; 8, 398–403; 9, 10], досліджувалася також ідея пайдеї (тобто виховання ідеального громадянина) [1; 5, 488–493; 6; 8, 398–403]. Про хрематистичну тенденцію, одну з характерних для періода кризи поліса, у Ксенофонта, вже йшлося в одній із статей автора [2]. Тепер хотілося б розглянути, яке відображення знайшли космополітичні тенденції в творчості та діяльності Ксенофонта.

Термін *космополітизм* приписують кініку Діогену [4, 24], який називав себе *громадянином світу* (Diog. Laert. VI, 63). Однак появу перших космополітичних настроїв можна датувати ще архаїчним періодом, тобто VIII–VI ст. до Р. Х., коли грецькі поліси також опинилися в стані кризи, проявами якої були, зокрема, зростання індивідуалізму, мобільності еллінів (найманство, Велика грецька колонізація тощо). Космополітичні тенденції ми бачимо у Фемістокла, Павсанія, Алквіада, але в класичні часи це було тільки винятком, а правилом був громадянин, подібний Сократу, який усе своє життя провів у рідному полісі, покидаючи його лише на час військових кампаній.

Ксенофонт покинув рідний поліс у віці 30–34 років (401 р. до Р. Х.) і більше туди не повертався. Протягом наступних 45–50 років (вважається, що він помер близько (але не пізніше) 355/354 р. до Р. Х.) Ксенофонт пройшов від Малої Азії майже до Вавилону, через Вірменію вийшов до Чорного моря, звідки повернувся до Еллади, спершу до Спарті, і навіть взяв участь у військовому поході проти рідних Афін (найвірогідніше, саме це стало причиною його вигнання з Афін). Залишивши військову діяльність, Ксенофонт оселився у Скілпунті, звідки незадовго до смерті йому довелося втікати до Коринфу, де він і помирає.

Як бачимо, уже саме життя Ксенофонта свідчить на користь нашої тези, але важливішим ми вважаємо відображення космополітичних настроїв в ідеологічних поглядах Ксенофонта. Варто зауважити, що аналіз діяльності Ксенофонта свідчить, що від початку він прагнув до реалізації певної суспільно-політичної програми [1], час створення якої, щоправда, переважна більшість дослідників відносить до останніх років життя Ксенофонта [6, 257]. Можна стверджувати, що під впливом ідей Сократа у Ксенофонта сформувалася певна мета – знайти серед сучасних йому політиків правителя, обдарованого необхідними для ідеального правителя якостями, який, керуючись порадами Ксенофонта, зміг би створити державу з досконалим політичним устроєм, що краще відповідав би новим суспільним вимогам, ніж полісний лад. Ксенофонт не був оригінальним, більшість учнів Сократа (насамперед Платон, також Арістипп, Антисфен та їхні послідовники) так чи інакше зверталися до ідеї ідеальної держави, яку могла б створити сильна особистість за допомогою філософа, ідея ж пайдеї (виховання ідеального громадянина) перебувала в центрі уваги як Сократа, так і його послідовників. Однак Ксенофонт, напевно, найактивніше намагався втілити цю ідею в життя, не обмежуючись межами Афінського полісу. Кандидата в ідеальні правителі він шукав фактично по всій Ойкумені, у ворожій Афінах Спарті (спартанський цар Агесілай, другом та радником якого Ксенофонт був тривалий час, до смерті Агесілая), на Сицилії (вважають, що діалог "Гієрон" адресований сицилійському тирану Діонісію [8, 400], впливати на якого намагалися ті самі Платон, Арістипп та Антисфен), у Причорномор'ї, де Ксенофонт намагався створити ідеальний (у перспективі) поліс і сам його очолювати [Anab. V, 6, 15; VI, 4, 1; VII, 2, 25; 2, 36; 5, 8; 6, 34; 6, 43] і навіть за межами еллінського світу, у Персії (перського царевича Кіра Молодшого в "Анабасисі" Ксенофонт наділяє всіма рисами, необхідними ідеальному правителю). Звичайно, Ксенофонт не забував і про рідний поліс, кілька його творів ("Про доходи", "Гіппарх", "Про мистецтво вершника"), які базуються на його основних ідеях, він звернувся до афінян. Тим не менш, ми можемо стверджувати, що у діяльності та ідеологічних поглядах Ксенофонта відбилися космополітичні настрої, характерні для періода кризи полісу.

1. Голубева Г.Ю. Ксенофонт: в пошуках ідеального правителя // 36. наук. пр. міжн. наук.-прак. конф. "Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва". – Маріуполь, 1999. – Т. 1, ч. 1. 2. Голубева Г.Ю. Дух підприємництва в менталітеті стародавніх греків (на прикладі діяльності Ксенофонта) // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. – К., 2001. 3. Кошеленко Г.А. Введение. Древнегреческий полис // Античная Греция: Проблемы развития полиса: В 2 т. / Под ред. Е.С. Голубцовой. – М., 1983. – Т. 1. 4. Нахов И.М. Очерк истории кинической философии // Антология кинизма. – М., 1984. 5. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). – СПб., 2001. 6.

Фролов Э.Д. Ксенофонт и его "Киропедия" // Ксенофонт. Киропедия. – М., 1977. 7. Фролов Э.Д. Панэллизм в политике IV в. до н. э. // Античная Греция: Проблемы развития полиса: В 2 т. / Под ред. Е.С. Голубцовой. – М., 1983. – Т. 2. 8. Фролов Э.Д. Факел Прометея: Очерки античной общественной мысли. – Л., 1991. 9. Шишко Е.П. Политические идеалы Ксенофонта // Проблемы античной истории: Сб. науч. ст. к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова / Под ред. А.Ю. Дворниченко. – СПб., 2003. 10. Luccioni J. Les idées politiques et sociales de Xénophon. – Gar., 1947.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Н. Грибосєдова, асп.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ І ЧЕРНІГІВСЬКА "ПРОСВІТА"

Досліджено роль М. Коцюбинського в організації та роботі товариства "Просвіта" на початку XX ст.

M. Kotsjubytsky's role in the organization and work of the company "Prosvita" in the beginning of XX century is investigated.

На Наддніпрянській Україні наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. під тиском громадськості та прогресивних кіл демократичного поступу почали виникати громадсько-культурні товариства "Просвіта". Каталізатором просвітницького руху стали революційні події 1905–1907 рр., тоді українці нарівні з іншими недержавними націями Росії отримують право на свою пресу, вільне друкування книг, право створювати національні товариства. "Просвіти" не виникли на голому місці. Їм передували українські "Громади", які діяли в глибокому підпіллі і свого часу багато зробили для відродження української національної культури.

Необхідно зауважити, що в цей час не було єдиного товариства з обов'язковим для усіх статутом. Кожна "Просвіта" засновувалася на підставі "Тимчасових правил про спілки та товариства", які були введені з 1906 р. Згідно з "Правилами", статuti "Просвіт" затверджувалися місцевою владою, що робило товариства залежними від свавілля урядовців [2, 124]. Наддніпрянські "Просвіти" існували недовго й не могли розгорнути таку, як у Галичині, культурно-освітню й економічну діяльність. Утім вони зробили значний внесок у народну освіту, формування національної свідомості українського народу.

Так, 9 січня 1907 р. у Чернігові було створено товариство "Просвіта", головою якого одногоспо було обрано Михайла Коцюбинського.

Михайло Михайлович Коцюбинський – один з найвизначніших українських письменників кінця XIX – початку XX ст. Народився у 1864 р. у Вінниці. Закінчив Шаргородське духовне училище, згодом навчався у духовній семінарії. Ще в юнацькі роки захоплювався творчістю українських письменників, зокрема Т. Шевченка, П. Мирного, Марка Вовчка. У 1890 р. виїхав до Львова, де познайомився з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом. Протягом 1893–1897 рр. працював у Бессарабії і Криму. У 1897 р. переїхав до Чернігова, де прожив до кінця життя [1, 360]. Необхідно зауважити, що перші твори Коцюбинського друкувалися в Галичині у журналах, а потім й окремими збірками: "У путях шайтана" (1899), "По-людському" (1900) та ін.

Перші літературні спроби письменника позначені впливом народницької літератури. З часом його творчість набула тематичної різноманітності, охоплюючи найширші верстви суспільства, і стала модерною. М.М. Коцюбинський переходить до імпресіонізму, який у його творчості досягає вершини досконалості: "У путях шайтана" (1899), "На камені" (1902), "Цвіт яблуні" (1902), "Під мінаретами" (1904), "Intermezzo" (1908), "Сон" (1911) [4, 144]. Високим патріотизмом і поезією пройняті твори останніх років – "Тині забутих предків", "Хвала життю". Твори Коцюбинського перекладено мовами багатьох народів світу. У Вінниці та Чернігові від-

крито літературно-меморіальний музей на честь письменника.

Наприкінці XIX ст. М. Коцюбинський співпрацював з галицькою "Просвітою", а в кінці 1906 р. письменник відкрив товариство "Просвіта" у Чернігові. Про відкриття товариства ми дізнаємося з листа Михайла Коцюбинського до В. Гнатюка, у якому він пише: "Пишу до Вас кілька слів ось у якій справі: 27 сього місяця має відкритися у Чернігові товариство "Просвіта". Хотілося б, щоб відкриття було найкраще обставлене, для того дуже було б добре, коли б Ваші просвітні товариства у Львові прислали Чернігівській "Просвіті" хоч би коротеньке привітання. Се мало б вагу для нашої публічності, підняло б духа, додало б охоти до праці...

Привітання треба подавати зараз, на мою адресу, а я вже прочитаю їх на перших загальних зборах 27 сього місяця" [3, 68]. Уже 12 січня 1907 р. в листі до В. Гнатюка, М.Коцюбинський повідомляє: "Спасибі Вам, що обізвалися... Велике спасибі теж за заходи львівській "Просвіті". Педагогічне товариство у Львові прислало теж привіт. "Просвіту" відкрили, але я де з чого не вдоволений. Хоч як зрікався, хоч як прохав, щоб мене увільнили від постійних обов'язків у "Просвіті", проте не послухали і вибрали головою. А се справді тяжко, бо ні здоров'я не служить, ні часу не маю" [3, 71].

Однак необхідно наголосити на тому, що Михайло Коцюбинський був справжнім будівничим відродження національної культури і незважаючи на великі перешкоди з боку урядових кіл віддавав увесь свій розум, здоров'я та останні сили, аби виправдати надії тих, хто обрав його головою цього товариства.

Молода "Просвіта" в Чернігові розвивалася у дуже складних умовах: не було достатньо кількості людей, не було грошей щоб купувати книжки для створення власної бібліотеки. Уряд забороняв скликати збори, влаштовувати театральні виставки, концерти. "Кажуть: існують собі на папері, а жити не дамо" [3, 70–74]. Весь час товариство знаходилося під пильним наглядом поліції. Утім Михайло Михайлович був дуже сильною людиною, він мав характер бійця. Письменник робив усе можливе для того, щоб товариство продовжувало працювати. Він звертався до широких кіл громадськості з листами, зверненнями, намагаючись залучити до співпраці у "Просвіті" громадських діячів культури: М. Лисенка, В. Гнатюка, А. Чайковського, Б. Лепкого, М. Сумцова та багатьох ін.

Згодом ситуація в товаристві починає налагоджуватися. Про це ми маємо змогу дізнатися з листа М. Коцюбинського до К. Зленка від 18 травня 1907 р.: "Діяльність нашої "Просвіти" поки що не велика, бо товариство ще молоде (всього 4 місяці йому), але дещо зроблено вже, дещо робиться. За цей час ми відкрили при "Просвіті" читальню-бібліотеку для членів (яких

маємо більше 200 чоловік); в бібліотеці зібрано уже коло 400 книжок, маємо звиш 20 українських часописів. Лекційна комісія працює над тим, щоб читалися в "Просвіті" лекції з українознавства, а для народу – популярні недільні читання. Одкрили філію в Ніжині, де є вже коло 40 членів. Хоч не багато, але робота йде" [3, 80].

Михайло Коцюбинський і Чернігівська "Просвіта" доклали багато зусиль, щоб організувати літературно-музичний вечір на пам'ять 46-ї річниці від смерті Тараса Шевченка. У цьому заході брало участь багато відомих людей: М. Старицький, М. Лисенко та ін. Також "Просвіта" організувала серію художніх виставок місцевих художників: братів Бутинків, М. Жука та ін. Крім цього, за допомогою Чернігівської "Просвіти", у 1907 р. в Борзні було відкрито музей Пантелеймона Куліша.

Чернігівське товариство звернулося до Київського наукового товариства з проханням прочитати цикл лекцій у Чернігові [3, 170]. Їхнє прохання було задоволене: дві лекції про український вертеп провів І. Стешенко, кілька лекцій про українське козацтво провів Д. Яворницький, лекції з археології – Ф. Вовк, лекції з історії літератури – О. Левицький.

У Чернігові місцева влада зустріла "Просвіту" особливо вороже. Весь цей час за "Просвітою" постійно пильнувало жандармське управління, яке вбачало у діяльності товариства наміри повалення існуючого ладу. Забороняли проведення свят, лекцій, проводили регулярні обшуки [3, 84]. Так, 9 січня 1908 р. в листі до В. Андрієвського М. Коцюбинський говорить: "Опріч того, тиснуть нас, скільки можуть. Характерну доповідь

дістало петербурзьке "Благотворительное общество", яке разом з нами прохало губернатора дозволити при "Просвіті" склад його видань. Подаю вам копію, яку прислали мені з Петербурга: "Ходатайство правления общества "Просвіта" в Чернигове о разрешении открыть книжный склад мною признано не подлежащим удовлетворению ввиду особых вредных украинофильских целей, преследуемых этим обществом" [4, 66].

1908 р. був дуже складним для діяльності "Просвіти" в Чернігові. Так, 27 серпня наказом губернатора всі члени правління Чернігівського товариства були виключені з "Просвіти". Прізвище Михайла Коцюбинського в списку було першим.

Таким чином, наприкінці серпня 1908 р. Чернігівське товариство "Просвіта" припинило своє існування. Припинення "Просвіти" і дуже цікава бібліотека були передані земській управі.

Михайло Коцюбинський і Чернігівська "Просвіта" відіграли дуже велику роль у формуванні національної свідомості українського народу. За своє недовге існування, Чернігівська "Просвіта" залишила яскравий слід на небосхилі українського національного відродження.

1. Довідник з історії України (А-Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. 2. Ковба Ж. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич, 1993. 3. Коцюбинський М. М. Сочинения : В 7 т. Т. 6. Листи (1905–1907). – К., 1975. 4. Нарис історії "Просвіти" / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів; Крайів; Париж, 1993.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Д. Грицих, асис.

ЗАХВАТ ГОНКОНГА ВЕЛИКОБРИТАНИЕЙ: ЧАСТНЫЙ ИНТЕРЕС И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА

Доведено системну цілісність британської колоніальної політики при захопленні Гонконгу, яке здійснювалося з урахуванням державних і приватних інтересів.

The system integrity of the British colonial policy at capture of Hong Kong, which was showed in the account of the state and private interests, is proved.

Практика международных отношений второй четверти XIX в. предполагала колониализм в качестве одного из своих важнейших компонентов. И Великобритания, как крупнейшая держава того времени, следовала путем развития форм и методов колониальной экспансии. Британские политические и предпринимательские группировки, сталкиваясь с ранее неизвестными *вызовами*, выступали подчас в роли изобретателей наиболее эффективных *ответов*. В условиях растущей межгосударственной конкуренции на мировом рынке они были вынуждены отыскивать все новые способы повышения эффективности своих предприятий, реализуя, подчас, самые сомнительные проекты. Отработанные в прошлом формы реализации внешнеполитических планов остаются в арсенале современной политики и, следовательно, подлежат скрупулезному изучению.

В качестве исторического примера могут быть взяты события 1834–1840 гг. в Китае, которые, на наш взгляд, достаточно точно объясняются переходом британских торговых группировок и связанных с ними государственных деятелей от политики приспособления к политике подчинения и господства.

Появление британцев в Китае относится ко второй половине XVI в. Это были представители Британской Ост-Индской компании, которые получили возможность наравне с португальцами организовать торговые фактории на специально выделенных китайским правите-

льством территориях в Макао. Позже значительная часть операций была перенесена в Кантон, где разместились британские торговые представительства.

Британская Ост-Индская компания длительное время обладала монопольными правами на торговлю в данном регионе, однако в первой трети XIX в. отказалась от своих привилегий. Это привело к вовлечению в торговые операции массы мелких и средних британских торговых предприятий.

Важнейшим обстоятельством, повлиявшим в дальнейшем на ход событий, стало стремление британских торговцев добиться договорных гарантий развития торговли, а также установления связей с местными властями напрямую, а не через назначенную государством посредническую корпорацию ("Гунхан") [1, 11].

В 1818 г. посольство лорда Амхерста потерпело неудачу в попытке добиться заключения торгового договора при помощи дипломатического нажима на китайские официальные круги. Этой же цели добивался лорд Непир с момента его назначения на должность управляющего английской торговлей в регионе. Однако и его попытки не принесли желаемого результата.

Примерно в это же время на заседаниях британского парламента часто поднимается вопрос о торговле опиумом, которой предстояло стать камнем преткновения в отношениях между британскими предпринимателями и китайскими властями.

В февралі 1837 г. британським управляючим торговель в регіоні був назначен капітан Ч. Елліот, раніше входивший в оточення Непіра і командувавший англійськими військовими судами [2, 3–5]. В офіційних доповідях капітана Елліота британському адміралтейству, розглядаємих на засіданнях британського парламенту починаючи з 1835 г., містяться постійні прохання до державної підтримки [4, vol. 53, col. 695–701].

Це співпало з періодом обострення взаємостосунків між британськими торговцями і місцевою владою. В 1837 г. Елліот повідомляв про погіршення справ Компанії, що він пов'язував з відсутністю силової підтримки. Він наполягав на необхідності присутності в регіоні хоча б одного військового корабля [2, 6]. Проблеми Ч. Елліота збільшували особливі повноваження імператора по керівництву морськими силами провінції Гуандун – Линь Цзэсюй, прибувший в район подій в березні 1839 г. Загрожував припинити англійську торгівлю, він вимагав віддати опій, обсяги якого в той час склали 200 тис. ящиків вартістю £3 млн.

К тому часу Британська Ост-Індська компанія, представителем якої вважався в даному регіоні капітан Ч. Елліот, уже мала ряд неоплачених векселів на вимушену суму. В середині 1839 г. капітан Ч. Елліот за свої власні засоби накупив військового судна з європейською командою, озброєного вогнепальною зброєю. Сам корабель був оснащений 22 зброями середнього калібру [2, 9]. Через кілька місяців Елліот з допомогою військового корабля намагався вирішити проблему силовою метою [3, 12]. Пізніше в листі британському парламенту він пояснив свої дії як необхідне застосування сили для захисту від нападу [4, vol. 53, col. 695–699]. Крім того, в цьому він не усмаглював початку військового конфлікту з китайськими властями.

Починаючи військові дії, капітан Ч. Елліот не очікував адекватної відповіді. Однак після несподіваного бою він був змушений відступити через нехватку боєприпасів.

Британський парламент ставився дуже негативно до подібних дій торговельного представника [4, vol. 53, col. 696]. Тем не менше, стратегія Елліота отримувала підтримку дуже високопоставлених осіб з британських правлячих кіл. Відомі контакти лорда Непіра з лордом Пальмерстоном, який підтримував ідею закріплення британцями за собою острова Гонконг і навіть особисто брав участь в розгляді си-

туації, що склалася в Китаї [4, vol. 54, col. 1416]. Він зауважив, що події, що відбулися в Китаї в 1839 г., не можна залишити без уваги, так як порушення давніх торговельних угод ставить під сумнів отримання старих доходів, необхідних британській короні [4, vol. 53, col. 695–698]. Во-вторых, заявляв він, необхідно отримати відповідні роз'яснення у китайського уряду, ігноруючого настоячі прохання британців домогтися законних основаній для торгівлі. По думці Пальмерстона, необхідно було зробити все, щоб запобігти загибелі британських підданих і произволу китайських властей [2, 7].

В кінці кінців, Пальмерстону вдалося переконати парламент в необхідності надання Елліоту повноважень, які дозволили би йому діяти від імені Британської імперії. Більше того, була зібрана ескадра під командуванням адмірала Дж. Елліота, двоюрідного брата Ч. Елліота. Однак знайшлися і противники силового втручання в конфлікт. На обговореннях в парламенті як в 1840 г., так і пізніше, в 1841 г., сэр Р. Пиль і Г. Хьюм, заслушав доповідь лорда Рассела, звернули увагу палати лордів на те, що силовою способу вирішення проблем в Китаї не привів до бажаного результату [4, vol. 57, col. 1481].

І все ж остаточне рішення було прийнято. В початку 1840 г. була сформована військова експедиція, кінцевими результатами дій якої стала капітуляція китайських провінційних властей, захоп Гонконга і укладення вигідного для Великобританії угоди з Китаєм.

Таким чином, захоп острова Гонконг і устрій на ньому військово-морської бази Великобританії, з однієї сторони, не проходив без уваги державних кіл. А з іншої сторони, події, що привели до необхідності організувати цю ескадру, були спровоковані приватною особою. Таким чином, британська політика в Китаї відносно захоплення Гонконга може характеризуватися, з однієї сторони, в межах заходів по захисті інтересів своїх громадян, а з іншої – як кроки, зроблені під впливом впливових державних кіл, що мають потребу в силової підтримки для досягнення їх особистих або корпоративних інтересів.

1. Иванов П.М. Гонконг: история и современность. – М., 1990. 2. Collins C. Public administration in Hong Kong. – London, 1952. 3. Hong Kong: birth, Adolescence, And coming of age. – London, 1937. 4. Parliamentary debates. – London, 1841.

Надійшло до редакції 15.09.05

Н. Громова, асист.

СУЧАСНІ МАГІЧНІ ОБРЯДОКІ НА БОЙКІВЩИНІ, ПРИУРОЧЕНІ ДО РІЗДВЯНОГО ЦИКЛУ СВЯТ

На етнографічному матеріалі Бойківщини досліджено магічну складову різдвяних святкових ритуалів.

The magic component of Christmas celebratory rituals is investigated on ethnographic materials of Boyky.

Різдво було і залишається одним з найбільших календарних свят в Україні загалом і на Бойківщині зокрема. Бойківщина – історико-етнографічний регіон України, що знаходиться в північно-західній частині українських Карпат і охоплює частини Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей України. Карпатський регіон, а також Поліський, найповніше порівняно з іншими регіонами України зберегли архаїчні риси матеріальної і, передовсім, духовної культури.

Різдвяний, або різдвяно-новорічний цикл свят складається з трьох основних святкових дат: Різдво (7 січня), Новий рік (14 січня – за старим стилем; у наш час на Бойківщині святкують обидва нових роки, і 1, і

14 січня, оскільки, за словами інформаторів, "невідомо, який із них справжній") та Водохреща (19 січня), а також інших святкових днів: Святий вечір (6 січня) (насправді ця дата відзначається значно вчистіше за саме Різдво), Марії (8 січня), Степана (9 січня), Щедрий вечір або Другий Святий вечір (18 січня) та Івана (20 січня). Оскільки свята, а особливо великі свята, у народній уяві фігурують як сакральний час (на відміну від профанного), магічні дії в ці дні набувають особливого сенсу і мають знано більше шансів справдитися, аніж такі самі дії, але виконані у будні.

Магія є одним з видів первісних світоглядних уявлень (поряд з фетишизмом, анімізмом та тотемізмом).

© Н. Громова, 2006

Проте на відміну від інших видів (наведених у дужках), магія передбачає не пасивне очікування своєї майбутньої долі (тобто надію на сприяння тотема, певних духів чи предметів-фетишів), а активне творення свого майбутнього за допомогою певних символічних дій. Щоправда, деякі дослідники поділяють магію на пасивну (віру в прикмети, зокрема погодні) та активну (ворожіння).

За різними ознаками П.Г. Богатирьов подає таку класифікацію магичних дій:

- за принципом дії: *контактна* (через дотик до предмету, наділеного певною силою, ця сила передається тому, хто до нього торкається), *гомеопатична* (або магія подібності: діє за принципом як... так і, напр., у приворотях, як це зілля сохне і горить від вогню, так нехай і серце такого-то парубка палає від любові до такої-то дівчини); різновидом магії подібності є ініціальна магія, або магія першого дня (приурочена, до речі, до першого дня в році – за різними віруваннями, до Нового року або до Святого вечора, напр., як у цей день ми ситі, так будемо ситі цілий рік), *апотропеїчна* (обереги, або, кажучи мовою сучасної медицини, профілактичні дії – від хвороб, зурочень тощо);

- *позитивна* (потрібно щось робити для досягнення результату) та *негативна* (накладення табу, тобто заборон на певні дії, щоб не сталося біди);

- *мотивовані* дії (люди розуміють, з якою ціллю вони виконують обряди) та *немотивовані* (коли з часом зміст обряду, його мотивація втрачається, а форма виконання залишається);

- залежно від можливостей людини, що виконує магичну дію, вплинути на реальний хід подій: *прикмети* (людина лише спостерігає за явищами, що відбуваються, і трактує своє майбутнє, напр., чорний кіт перебіг дорогу – на біду), *ворожіння* (виконання певних маніпуляцій з метою дізнатися свою долю, проте без реальної можливості вплинути на неї, напр., ворожіння на картах чи за кавовою гущею) та *власне магичні дії* (виконання певних дій задля досягнення результату, напр., любовні приворожування);

- залежно від кількості виконавців – *колективні* чи *індивідуальні* магичні дії;

- магичні дії зі *словесними формулами* або *без них* [1, 184–198].

- на мою думку, важливим є й той факт, хто виконує магичну дію: той, кому це треба (у різдвяні й обрядовості – сам господар ворожить про врожай) або це виконує якась зовнішня сила (у тій же обрядовості – побажання всіляких гараздів у родині та в господарстві від колядників, щедрівників, полазників, посівальників, вертепу);

- тощо.

До магичних дій на Бойківщині, які часово прив'язані до періоду 6–20 січня, можна віднести наступні:

ПАСИВНА МАГІЯ (прикмети). Прикмети за погодою в різні дні. Вірування про померлих і народжених у свята.

АКТИВНА МАГІЯ (магичні дії):

Господарська магія:

- дії, спрямовані на те, щоб примножити худобу, а також, щоб вона була здоровою: зв'язування ложок та обв'язування ланцюгом столу на Святий вечір (щоб худоба трималася купки); відро води під стіл, щоб були великі надолі молока; кричання голосами тварин (передусім курей, корів) – щоб тварини і птиця були голосистими, а отже, здоровими і добре плодилися; обряди із самою худобою (нагодувати, оберегти тощо); різання свиней напередодні Різдва.

- дії, спрямовані на досягнення хорошого врожаю в полі та в саду: обв'язування дерев соломою та "лякання" їх сокирою; "пошук" грибів; сіяння маку чи жита; обкурювання родини за святвечірнім столом ладаном чи ялівцем (щоб увесь рік були ситі).

Культь предків як різновид господарської магії: додатковий посуд для предків на столі, залишання їжі на ніч, кликання морозу, предків, ангеліків до вечери, запалення свічок на цвинтарі.

Ворожіння про долю (життя, здоров'я, цілісність сім'ї): по диму свічки на Святвечір; як тому, яким боком впаде хліб; залізни предмети під стіл – здорові ноги.

Любовна магія (ворожіння дівчат про шлюб): по тому, звідки гавкають собаки; барвінок перед дверима церкви; по кількості (парній чи непарній) внесених дров; по тому, чи розквіла гілочка вишні тощо.

Зимові обряди, пов'язані з водою (очисна та апотропеїчна магія):

- умивання та миття на Святий вечір, Різдво та Новий рік;

- вода після миття посуду на Святий вечір;

- свячення та використання води на Другий Святий вечір та на Водохреща. Свячення хат господарями і священиком, ставлення хрестиків над дверима та над вікнами.

Святкові обходи хат віншувальниками: колядування (функціональні групи колядників: колядування для всієї родини (християнські колядки), колядування для дівчат та господарів (язичницькі мотиви в колядках)); щедрювання; обходи вертепів (вистави ряджених про народження Ісуса Христа); посівання (зерном на Старий Новий рік); прихід полазника (першого відвідувача на Новий рік чи Різдво – свої риси (молодість, багатство, хороший характер він, як вірять, передає господарям хати).

Таким чином, майже всі дії під час різдвяних свят можна розцінювати як магичні, оскільки за допомогою символічних, ірраціональних дій селяни Бойківщини прагнуть (як у давні часи, так і в наші дні) забезпечити собі щасливе майбутнє на весь рік – здоров'я, єдність сім'ї (що особливо актуально в наш час, коли багато молоді виїжджає на заробітки в Європу), приплід худоби, високі врожаї тощо.

1. Богатирьов П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971.
Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Дмитрушко, асп.

СВІТОВІ УРОКИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Обґрунтована періодизація історії українського парламентаризму.

The division into periods of the Ukrainian parliamentarism history is proved.

В умовах становлення і розвитку незалежної демократичної держави актуальними і пріоритетними питаннями є організація державної влади як механізму управління в політичному і соціально-економічному житті країни.

Цільне місце у цій системі влади посідає *парламентаризм* – похідне від слова *парламент*. Парламентаризмом традиційно називають таку систему організації і

функціонування верховної державної влади, яка не лише характеризується розподілом гілок влади на законодавчу, виконавчу й судову, а й передбачає привілейоване становище парламенту. Останнім часом набуває популярності й ширше тлумачення парламентаризму – як теорії та практики парламентської діяльності [5, 252]. Таке розуміння дозволяє краще досягнути сут-

ність явища парламентаризму і як моделі влади, і як суспільно-політичного феномену.

Явище парламенту і парламентаризму є результатом світового суспільного прогресу. Важливим чинником зародження парламентаризму стали зрушення у сфері національного державотворення. Як зазначав один із класиків німецької соціал-демократії: "Для того, щоб станові збори еволюціонували у сучасний парламент, ... насамперед повинна була виникнути держава, яка замінила б увесь конгломерат общин і корпорацій, з яких у середньовіччі складалася держава; крім того національна ідея мала здолати вузькоєготицистичний практикуляризм цих дрібних суспільних організацій" [2, 28]. Такий розвиток був характерний не для всіх країн світу. Спочатку це характеризувало суспільно-політичний і державний стан частини країн Західної Європи, а з часом він набув значення загальноєвропейської і світової тенденції.

Саме кінець XVIII – початок XIX ст. були періодом становлення парламентаризму, набуття ним рис, які повною мірою притаманні сучасному парламентаризмові [3, 135–136]. У попередні часи, за винятком Англії, такого явища як парламентаризм не існувало, хоча кілька століть у низці країн функціонували станово-представницькі установи.

Не слід забувати, що рівень розвитку парламентаризму відображає рівень цивілізованості і демократії у суспільстві. У слаборозвинутих країнах ідея парламентаризму не є популярною. Тут парламенти виступають здебільшого як радничі органи і часто розпускаються виконавчою владою. Це стосується країн Південно-Східної Азії та країн Латинської Америки.

У цивілізованих країнах спостерігається тенденція стійкого і поступального розвитку парламентаризму. До таких країн належать Англія, США, Франція...

Класичний парламентаризм як принцип верховенства парламенту існує в Англії. Британський парламентаризм став взірцем організації влади для багатьох країн у XVIII, XIX і XX ст. Вони прийняли двопалатну структуру парламенту. Такі парламенти почали функціонувати в Бельгії і Нідерландах, Данії й Іспанії, Португалії й Австрії, Пруссії й Угорщині, Швейцарії й Італії та багатьох інших країнах.

За європейськими парламентами закріплювалася прерогатива законодавчої ініціативи, а закон набував найвищої сили. Саме парламенти здійснювали контроль за виконавчою владою, за формуванням уряду та його діяльністю.

Уже на початок XX ст. в Західній Європі, Північній і Південній Америці, Японії панує парламентаризм. Парламенти формувалися на базі виборів. Саме за таким принципом відбувається формування парламенту в Україні. Повертаючись до питання зародження і формування парламентаризму, ми бачимо, що у європейських країнах спостерігається стабільність у розвитку парламентаризму з деякими перервами, викликаних пануванням того чи іншого режимів.

Суперечлива ситуація спостерігається у постсоціалістичних країнах. У деяких з них парламенти стали "слугами виконавчих структур" [6, 17–18].

Орієнтиром для становлення і розвитку українського парламентаризму є світовий досвід у цьому питанні.

Що стосується України, то становлення і розвиток парламентаризму здійснювалися у руслі загальносвітових процесів. Це зумовлено тим, що Україна існувала як самостійна держава невеликі проміжки часу. Корені українських історичних традицій безпосереднього народовладдя сягають періоду Київської Русі і пов'язані з вічовими зібраннями. Проте, оскільки в той час не існувало ні сталих термінів скликання віча, ні місця зборів, ні визначеної ініціативи його скликання, частина дослідників період існування віча розглядають як приклад

боротьби тенденцій одноособової влади та народовладдя, стверджуючи, що на цьому ґрунті вже потім з'являються паростки парламентаризму [1, 13]. Віче значною мірою обмежувало князівську владу. Досить часто народ брав безпосередню участь як у закликанні князів на престол, так і вигнанні їх "зі стола". Роль віча значно зросла у часи соціальних потрясінь та у випадках загрози з боку кочівників. Однак не слід перебільшувати роль впливу віча на політичну структуру давньоруського суспільства, яка базувалася, передусім, на монархічних засадах.

Однією із станово-представницьких установ Європи у свій час був Вальний (загальнодержавний) Сейм Речі Посполитої. У складі польсько-литовської держави, яка оформилася за Люблінською унією у 1569 р., знаходилася переважна більшість українських земель. Представники української шляхти брали участь у роботі сеймів. Інколи сейми приймали закони.

У польсько-литовський період зародилося ще одне явище, пов'язане з передісторією українського парламентаризму, – козацька рада. Козацьке утворення мало назву "Військо Запорозьке", яке визначалося реальною самовладністю і загалом перебувало поза інституційним ядром Речі Посполитої. Центральне місце у ньому відводилося громадському волевиявленню, яке можна визначити як "колективна воля". Вона характеризувалася рівністю і свободою громадянського голосу. Козацька рада не мала юридичного статусу й базувалася на звичаєвому праві. Військова рада не була постійно діючим органом, а збиралася за потреби вирішення особливо важливих питань. Діяльність козацької ради привичайовала українське суспільство до сприйняття демократичних цінностей, поваги до волі колективу тощо. З часом із загальної ради виділилася рада генеральної старшини, яка досить часто діяла всупереч волі рядових козаків. Наприкінці Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проявилася тенденція до встановлення одноособової влади.

Зазначені здобутки української історії слід віднести до передпарламентської спадщини.

На час становлення реального парламентаризму в деяких передових країнах (кінець XVIII – початок XX ст.) український народ уже втратив залишки державності, а українські землі перебували у складі Австрійської та Російської імперій. Саме в ті часи виникли й імперські загальнодержавні законодавчі представницькі установи: австрійська (Рейхстаг, згодом – Рейхсрат) – у 1848 р., російська (Державна Дума) – у 1906 р. Саме із цими інститутами слід пов'язувати процес становлення реального українського парламентаризму [1, 24].

У період національно-визвольної змагання (1917–1921) у Центральній Раді європейські парламентські традиції знайшли найкраще втілення.

Радянська ж модель організації влади, яка втілювалася в українській історії впродовж 20–80-х рр. XX ст., будувалася головним чином на забезпеченні парламентських цінностей. Слід звернути увагу й на ту обставину, що з-поміж усіх колишніх республік Радянського Союзу саме український парламент зберіг назву законодавчої установи попередніх часів.

Таким чином, можемо говорити про достатньо чітку періодичність еволюції українського парламентаризму і констатувати факт наявності трьох періодів його розвитку:

- Пов'язаний з діяльністю імперських австрійського і російського парламентів (1848 р. – початок XX ст.).
- Період української революції 1917–1921 рр.
- Пов'язаний з набуттям Верховною Радою УРСР рис парламентаризму у 1990 р. та діяльністю Верховної Ради незалежної України з 1991 р.

Синтез досвіду формування європейських парламентських традицій в Україні необхідний не для пояснення минулого, а головним чином для реалістичнішого бачення майбутньої парламентської демократії в нашій країні, яка тільки за умов урахування попереднього досвіду вітчизняного і зарубіжного парламентаризму може стати дійсно цивілізованою державою.

1. Гавриш С.Б. Парламентаризм в Україні: теорія і практика / Мат. міжн. наук.-прак. конф. – К., 2001. 2. Журавльова Г. Витоки українського парламентаризму // Віче. – 1998. – № 6. 3. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму. – К., 2002. 4. Каутский К. Парламентаризм и народное представительство. – Ростов-на-Дону, 1905. 5. Халипов В.Ф. Власть. Кратологический словарь. – М., 1997. 6. Шемшученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму // Право України. – 1998. – № 1.

Надійшла до редколегії 15.09.05

А. Зелінський, канд. іст. наук

ЕПІГРАМИ ПОСИДИППА ЯК ПРИКЛАД ПРИДВОРНОЇ АЛЕКСАНДРІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Досліджено творчість Посидіппа як приклад кон'юнктурної політичної поезії в античній Александрії.

The Posidipp's creativity is investigated as an example of tactical political poetry in antique Alexandria.

У 1992 р. колекція Міланського університету поповнилася знахідкою, значення якої для дослідників елліністичного періоду важко переоцінити Це – папірус, датований кінцем III тис. до Р. Х. Він містить 112 творів, які, як правило, приписуються відомому александрійському поету-епіграматисту Посидіппу з Пеллі [3, 28–39]. Цей поет протягом 280-х – 240-х рр. до Р. Х. жив в Александрії при дворі володарів елліністичного Єгипту – Птолемеїв [6, 86, 91].

Мета нашої статті – розглянути епіграми Посидіппа в контексті їхньої належності до придворної александрійської поезії (при цьому ми користуватимемося нумерацією епіграм, прийнятою у т. зв. Молодшій редакції Міланського папірусу) [1]. Це означає, що увагу буде зосереджено на проблемі відповідності змісту Міланського папірусу політичним та ідеологічним заходам, які запроваджувалися в елліністичному Єгипті з метою зміцнення позицій правлячої династії. Тим більше, що подібні прояви лояльності чітко спостерігаються у творах інших александрійських поетів.

Проптолемеївська заангажованість Міланського папірусу кидається у вічі навіть після першого поверхневого аналізу змісту збірки. Оскільки в усіх епіграмах Міланського папірусу перед читачем повстає Александрія [1, 50]. Місто, чия могутність, велич і багатство в III ст. до Р. Х. у свідомості сучасників асоціювалося не тільки, а точніше – не так із засновником, Александром Великим, як із Птолемеями. Подальше, глибше знайомство з епіграмами переконує, що перше враження не було хибним. Ми занурюємося у світ міста Александра і реалії придворного життя Лагідів. Автор усіма можливими засобами відображає і підкреслює речі, пов'язані з політичною та репрезентативною діяльністю Птолемеїв й основними напрямами сучасної йому придворної пропаганди. Поет прямо оспівує успіхи представників династії, обирає для своїх творів сюжети, котрі мають відверті паралелі, асоціації та конотації з різними заходами й акціями Птолемеїв і навіть зашифровує ті чи інші натяки шляхом заздалегідь продуманого розташування епіграм у збірці.

Головну увагу Посидіпп приділяє таким аспектам проптолемеївської політики як пропагування династичного культу і репрезентація царського дому на священних панеллінських іграх.

Майже ціла секція збірки відведена ним під опис присвячень, зроблених Арсиної II обожненій дружині Птолемея II Філадельфа [AB 36–39]. Згідно з цими епіграмами, новоявлену богиню щиро вшановували як воєвничо-охоронницю держави [AB 36] [8, 161–176], Покровительку мистецтва [AB 37], вільновідпущеників [AB 38], моряків і подорожніх [AB 39]. Окрім цього відвертого пропагування культу Арсиної II Посидіпп неодноразово робить ненав'язливі натяки на божественний

статус александрійських володарів. В АВ 63, присвяченій бронзовій статуї іншого епіграматиста Філета Коського, автор підкреслює, що відлита вона була за наказом Птолемея (Філадельфа) – бога і царя. В АВ 74 поет оспівує перемогу на Піфійських іграх колісниці наварха Каллікрата. При цьому, він не забуває сказати, що александрійський сановник саме богам-Адельфам (Птолемею й Арсиной) присвятив бронзову композицію, у якій відобразив свою перемогу. До речі, така увага постаті Каллікрата з боку Посидіппа – не випадкова. Саме цей наварх у 272 р. до Р. Х. став першим епонімним жерцем загальнодержавного спільного культу Александра і богів-Адельфів [4, 283]. АВ 76 присвячена арабському коню якогось Етеарха, перелічує його перемоги. В одному ряду згадує Птолемею (александрійське династичне свято зі спортивними агонами), Немеїські, Істмійські та Піфійські ігри. Причому Птолемею стоїть у цьому списку на першому місці.

Говорячи про участь у священних Панеллінських іграх, слід звернути увагу на широке відображення у Міланському папірусі перемог, одержаних колісничниками, виставленими представниками династії в Олімпії, Коринфі і Немеї. Серед них олімпійські звитяги Птолемея I, Птолемея II, Береніки I, Береніки II та троєкратний тріумф Арсиної II [AB 78, 87–88], піфійські перемоги Птолемея II та Береніки II [AB 82] і неодноразові успіхи Береніки II у Немеїських іграх [AB 79–81].

Слід зазначити, що, прославляючи спортивні досягнення александрійських володарів, автор кілька разів підкреслює македонське походження переможців [AB 78, 82, 87]. Це повністю відповідає прагненню Птолемеїв, котрі, за словами Павсанія, маючи справу з еллінізованим світом, завжди наголошували на своєму македонському походженні [Paus. I, XVII, 2]. І це не дивно, оскільки засновник династії та його послідовники усіляко намагалися довести своє фізичне рідство з Аргеадами і право на духовний спадок Александра. Отже, Посидіпп не міг оминати вищезазначений аспект проптолемеївської пропаганди [6, 86; 8, 161–169]. Тому нас не дивує, що Александр неодноразово згадується у папірусі [AB 1, 31, 35, 65]. Крім того, P. Bing вбачає певні паралелі між Александром і Птолемеями у змісті і структуризації першої секції папірусу. Так, він проаналізував походження коштовних каменів, які згідно з епіграмами Посидіппа стали власністю александрійців й александрійок. Оскільки ці дорогоцінності й дивовижності походили з Індії [AB 2], Персії [AB 4–5, 11, 13], Аравії [AB 7, 10, 16], Лідії [AB 8], Мізії [AB 17] і Самосу [AB 9], дослідник припустив, що поет намагався цим підкреслити могутність і впливовість Птолемеїв, котрі могли отримувати скарби з території усієї колишньої імперії Александра [5, 4–7; Пор.: 6, 87]. R. Hunter також вбачає натяк на спадковість від македон-

ського царя до Лагідів у тому, що в контексті АВ 1 згадується Зевс і Александр, а у контексті АВ 20 (останньої епіграми із секції) – Посейдон і Птолемей [7, 100].

У збірці також можна знайти натяки на деякі зовнішньополітичні заходи Птолемеїв. В АВ 78 й АВ 82 батьком цариці Кирени Береніки, дочки Магаса (майбутньої Береніки II), названо Птолемея II. Цим Посидіпп підкреслює всиновлення Береніки Філадельфом, а отже – повернення Киренаїки до сфери впливу Птолемеїв. Також у Міланському папірусі простежується певна завуальована антиселевкідівська направленість. Так, Александр згадується в епіграмах переважно у контексті перемоги над персами [АВ 31, 35, 65]. Персія у першій половині III ст. до Р. Х. входила до складу ворожої Єгипту держави Селевкідів, а самі вони за словами Полібія мали іранські військові загопи [Polyb. V. 82]. Отже, згадки про Александра як переможця персів грали на руку александрійським володарям, котрі вважали себе послідовниками македонського царя. Селевкідам у цьому випадку відводилася роль спадкоємців Дарія III.

Усе сказане вище доводить значну кон'юнктурність нещодавно відкритих епіграм Посидіппа, що дає змогу беззастережно віднести їх до т. зв. придворної александрійської поезії. Така заангажованість могла дратувати сучасників автора, але нам слід щиро йому подякувати.

1. Acosta-Hughes B. Alexandrian Posidippus. On rereading the GP epigrams in light of P. Mil. Vogl. VIII 309 // *Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus* (P. Mil. Vogl. VIII 309) / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, 2004. 2. Austin C., Bastianini G. (ed.). *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*. – Milano, 2002. 3. Bastianini G., Gallazzi C. Sorprese da un involucro di mummia: il poeta ritrovato // *Cariplo, Cassa di Risparmio delle Province Lombarde*. – 1993. – V. 121 (надати – АВ). 4. Bing P. Posidippus' *Iamatika* // *Labored...* 5. Bing P. Posidippus on Stones. The First Section of the New Posidippus Papyrus (P. Mil. Vogl. VIII, 309, Col. I-IV. 6) // *APA Panel on the New Epigrams of Posidippus*, Philadelphia, 2001. – <http://www.apaclassics.org/Publications/Posidippus/PosidippusBing%20.pdf>. 6. Gutzwiller K. A new Hellenistic poetry book: P. Mil. Vogl. VIII 309. // *Labored...* 7. Hunter R. Notes on the *Lithika* of Posidippus // *Labored...* 8. Stephens S. 'For you, Arsinoe' // *Labored...*

Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Ищенко, асп.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АНГЛИЙСКОГО ТОРГОВОГО ФЛОТА В СРЕДИЗЕМНОМ МОРЕ (КОНЕЦ XVI–XVII ВЕКА)

Виявлено роль Англійської Левантійської компанії в утвердженні британських торговельних і політичних позицій у Середземномор'ї в XVI–XVII ст.

The English Levant Company role in the statement of the British trading and political positions in the Mediterranean in XVI–XVII centuries is shown.

В исторической литературе росту экономического могущества Англии в конце XVI – XVII вв. уделено гораздо больше внимания, чем становлению ее военного и торгового флота. Тем не менее, именно в это время флот сыграл существенную роль в утверждении Англии в качестве ведущей морской державы нового времени.

На закате эпохи Елизаветы I Англии удалось решить свои технические и финансовые проблемы. Она решилась на самостоятельные морские экспедиции. Освободившись от опеки немцев, фламандцев и португальцев, английское купечество в конце XVI в. стало искать возможности для расширения потребительского рынка своих товаров. В это время было открыто три направления английской внешней торговли – балтийское, дальневосточное и средиземноморское [1, 98]. Причем торговле в Средиземном море придавалось первостепенное значение как наиболее перспективной и прибыльной. Несмотря на статус островного государства, в конце XVI в. Англия не имела собственного торгового флота. Английские купцы для нужд торговли фрахтовали в основном итальянские суда, что лишало купцов львиной доли их прибыли. Открытие в последней четверти XVI в. левантійської торгівлі заставило английское купечество задуматься о строительстве собственного торгового флота. Эта задача была полностью возложена на плечи членов английской Левантійської компанії, которой уже за 1580–1603 гг. удалось построить или приобрести 17 кораблей разных классов [2, 112].

В начале XVII в. торговля Англии в Средиземноморье еще не была столь обширна, поэтому английские купцы не нуждались в таких крупнотоннажных судах как ганзейские и португальские галеоны, голландские флиботы или плавучие склады Венеции и Рагузы [3, 206]. Кроме того, строительство подобных кораблей обрело на огромные расходы, которые Левантійська компанія була не в состоянии вынести.

Зарождающийся английский торговый флот остро нуждался в опытных моряках. Обучение навигации сто-

ило Левантійської компанії 10 % ее прибылей, поэтому очень скоро европейские команды были заменены менее притязательными моряками из Алжира, Египта и Сирии [5, 83–86]. Их неоспоримым достоинством было совершенное знание фарватерной карты Средиземного моря. Учитывая упущения других европейских купцов, англичане отдавали предпочтение не быстродходности судна, а его возможностям в случае боя. Так, уже в первой четверти XVII в. Левантійська компанія придбрала несколько десятков судов водоизмещением в 400, 500 и 600 т, которые другие европейские государства имели в составе только военных флотов [3, 232–235]. Они были оснащены современными дальнобойными орудиями на всех палубах, а моряки в совершенстве владели abordажной техникой. Такие корабли были слишком сильны, чтобы служить приманкой для берберских корсаров, промышлявших в Средиземном море.

Уже в середине XVII в. английский торговый флот имел репутацию самого безопасного в Средиземном море. Турки, венецианцы и испанцы во время войн, в которых они принимали участие, старались фрахтовать именно английские корабли. Даже меньшие английские суда водоизмещением в 150–250 т, которыми пользовались для перевозок в западном и центральном Средиземноморье (Малага, Генуя, Ливорно, Неаполь, Мессина), на своем борту несли столько вооружения, что могли выдержать поединок с судном корсаров. В 1627 г. в Адмиралтействе Англии была зафиксирована оценка английских кораблей венецианского посла в Константинополе: венецианцы признавали, что британские корабли по всем характеристикам в 10 раз превосходят их собственные. Стоимость фрахта английских судов была несравнимо высока, поскольку они имели на борту гораздо больше моряков и стрелков, чем груза, а многие их функции были приспособлены к условиям боя [4, 189–190].

Вторая половина XVII в. отмечена соперничеством английского, голландского и французского торговых флотов в Средиземном море. 1655 г. был годом испы-

тання могутства англійського флоту. Он ознаменувався началом війни з берберськими корсарами, которая продолжалась до 1658 г. и несколько подрывала престиж британских военно-морских сил. В 1662 г. Англия заключила с Османской империей соглашение, гарантировавшее неприкосновенность английских торговых кораблей в Средиземном море. Однако берберские корсары эпизодически продолжали совершать нападения на корабли Левантийской компании.

В течение 1669–1671 гг. корабли англійського флоту все чаще сталкивались с флотом корсаров в Средиземном море. В 1671 г. у сирийского побережья произошла решающая битва, которая закончилась поражением берберских корсаров. Англия получила право защищать и покровительствовать всем торговым судам, ходившим в средиземноморской акватории. Одержав победу над корсарами, Англия смогла сократить милитаризацию своего торгового флота. Например, уже в 1680-е гг. рез-

ко сократилась численность команд кораблей: на каждые 4,5–5 т водоизмещения приходился один моряк, а в 90-х гг. соотношение уже составляло 1 : 7,5 [6, 78].

Итак, торговому флоту Англии в Средиземном море в XVII в. пришлось выполнять не только функцию транспортировки товаров. Он стал орудием утверждения авторитета Британии в регионе. Огромное значение для становления англійського флота имела деятельность Левантийской компании, на средства которой были заложены основы торгового и политического влияния Англии в Средиземноморском регионе.

1. Ashly M. England in the seventeenth century. – London, 1968. 2. Ashor E. Levant trade in the later middle Ages. – Princeton, 1983. 3. Callender G. The naval side of British history. – London, 1962. 4. Corbett J.S. England in the Mediterranean: In 2 v. – London, 1917. – V. 1. 5. Davis R. England and Mediterranean, 1570–1670 / Essays of the Economic and Social History of Tudor and Stuart England. – London, 1961. 6. Eldridge F.B. The background of Eastern Sea Power. – Melbourne, 1948.

Надійшла до редколегії 15.09.05

О. Кірієнко, зав. наук.-досл. відділу

МАТЕРІАЛИ ПОЛІЦІЙНОГО НАГЛЯДУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ (НА ПРИКЛАДІ "КИЇВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО КЛУБУ").

Проаналізовано діяльність Київського українського клубу як національно-революційної організації.

In article the activity of the Kiev Ukrainian Club is analyzed as national-revolutionary organization.

"Серед писемних джерел української історії одне з важливих місць займають судово-слідчі документи. Відомо, що в житті суспільства судові установи завжди відігравали помітну роль. У документах судових органів відображено, як правило, найгостріші проблеми, що стосуються як окремих осіб, так і підприємств, організацій, партій, рухів і суспільства в цілому. Разом з іншими карально-репресивними органами вони захищали існуючий лад, намагаючись запобігти виступам проти нього" [4, 388].

Початок XX ст. відзначається помітним поживленням у політичному національно-визвольному русі. На українській території його центрами стали Київ, Харків, меншою мірою Одеса. Відповідно активізувалася діяльність слідчих органів як реакція на збільшення революційних течій. На сьогодні документи охоранки є одним з найважливіших джерелом у вивченні політичного становища на Україні.

У даному дослідженні ми фокусуємо увагу на групі слідчих документів, що відносяться до періоду 1908–1914 рр. і відображають роботу Київського поліцейного управління відносно політичних рухів того часу. Фактично, це протоколи, звіти, доноси, звідомлення, доповіді, наглядові справи, оповіді. Вони ілюструють процес нагляду за партіями і підпільними політичними осередками, що діяли в зазначений проміжок часу на Наддніпрянщині. Детальний аналіз матеріалів поліцейного нагляду виявив, що даний прошарок джерел є одним з найрепрезентативніших матеріалів у вивченні питання національно-визвольного руху в дореволюційний період. У документах мінімізовано процент суб'єктивізму, перекозень, деталізовано окремі моменти, зазначено осіб та їхню роль і функції. Зазначені особливості продиктовані специфікою походження та функціонування джерел. Проте даний комплекс має і суттєвий недолік: інформація, що у них міститься, є неповною, оскільки матеріали було отримано у таємних, засекречених умовах, часто агентурі були невідомі деякі аспекти діяльності організації. Вивчення даного комплексу джерел надає можливість виявити співвідношення різноманітних за політичною і національною приналежністю політичних течій, їх поширення та потужність, масштаб, силу і специфіку українських течій.

З 1908 р. найпотужнішим репрезентантом українського руху в Києві став Київський український клуб (КУК). Установу було відкрито провідними українськими діячами, серед яких М. Лисенко, М. Жебуньов, І. Стешенко, О. Мішура, Л. Старицька-Черняхівська. До найголовніших завдань, які ставили перед собою засновники, були: консолідація українського громадянства, виховання української патріотично налаштованої молоді, культурний поступ, сприяння національному самоусвідомленню. Установа стала центром українського життя в Києві, а згодом і політичним осередком. Важливо і те, що за словами Є. Чикаленка з часу відкриття Клубу українці отримали власну хату [5]. Діяльність КУКу розгорталася у двох напрямках. Легальний – культурно-просвітницька діяльність, що полягала у проведених лекцій, концертів, театральних постановок, літературних вечорів, дитячих ранків, танцювальних вечірок та ін. [3]. Другою, нелегальною формою, було розповсюдження революційної літератури, що приходила зі Львова, Харкова, Петербургу та українських діаспор Америки й Канади, встановлення зв'язків підпільними осередками, що мали суголосні ідеї, в інших українських містах. Крім того, у приміщенні установи збиралися для обговорення нагальних проблем члени Товариства українських поступовців. Однак, як слід було очікувати, установа майже з моменту відкриття опинилася під негласним поліцейним наглядом.

1912 р. клуб було зачинено через звинувачення у порушенні законів Російської імперії. Фактично, одночасно замість знищеної установи було відкрито клуб "Родина", діяльність якого теж контролювалася з боку влади.

До нашого часу зберігся масив матеріалів київського охоронного відділу, що відкриває нелегальну діяльність установи, демонструє її цілі та спрямованість. Окремлену групу складають доноси, рапорти, протоколи, довідки, огляди, справи-формуляри, матеріали процесу закриття українського клубу, скарги, заяви старшини клубу до суду, справи нагляду за членами клубу. Усього – 85 одиниць.

Документи зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву, Державного архіву Київської області, державному архіві Києва, Центральному державному архіві громадських організацій України. Ма-

теріали є цінним джерелом не лише для вивчення неофіційної діяльності клубу, розкриття суті його діяльності, а і для дослідження російської політики щодо українського руху, вивчення діяльності охоронних органів.

Формування джерельної бази даного питання відбувалося синхронно до діяльності клубу. За змістом варто розрізняти два види матеріалів: 1) загальні огляди політичних, революційних настроїв у Києві; 2) матеріали наглядю за діяльністю КУКу (пізніше "Родина").

Вивчення матеріалів першої групи дає можливість визначення співвідношення політичних сил на території Наддніпрянщини, українського національного руху і революційних течій, занесених з території Росії, виявити доміанти, масштаби й потужність українського національного руху, роль у ньому Українського клубу. Слід урахувати високий процент об'єктивності інформації, оскільки основна мета створення таких документів – виявлення і ліквідація революційних осередків. Таким чином, звіти мали бути точними і не мати перекозень. На підставі їхнього вивчення робимо висновок, що Київський український клуб вважався владою найпотужнішим національним осередком Наддніпрянщини.

Друга група документів має локальний характер: її сфокусовано конкретно на діяльності КУКу (пізніше "Родина"). Документи мали таке функціонування: матеріали з наглядю, доноси й довідки приходили до київського губернатора, а звіти пересилалися до міністерства внутрішніх справ. На основі періодичних доносів формувалися звіти. Недоліком документів є не завжди повна інформація, хоча вона мала щоденне поповнення. Зазначені джерела виявляють лише політичний бік діяльності клубу, поза увагою залишається його культурно-просвітницька діяльність.

Переважає більшість матеріалів КУКу – документи, що фіксували інформацію, використану в справі ліквідації клубу. Справа підготовки закриття Клубу репрезентована протоколами засідань "Губернського по делам

об общественным собраниям Присутствием", протоколами нарад. На базі матеріалів, що фігурували у звітах працівників і доносах поліційного управління, було проведено засідання у справі Українського клубу.

"Представленной Докладной запиской Помощника Полицмейстера Ворончука устанавливаются нижеследующие нарушения Общественным Собранием его устава:

1) Цель собрания, как это указывается § 1 его устава, состоит в доставлении его членам и их семьям возможности проводить свободное время с пользой и удовольствием. Между тем в протоколе общего собрания членов от 27 апреля 1908 года значится, что Клуб является местом объединения и культурного просвещения украинцев, в чем и является его задача. Таким образом, объявленная в общем собрании цель Клуба совершенно расходится с целью, указанной в его уставе..." [2].

Чимала частина присвячена наглядю за діяльністю клубу "Родина".

НАЧАЛЬНИК КИЕВСКОГО ОХРАННОГО ОТДЕЛЕНИЯ. 19 Октября 1912 г. № 11248 Секретно.

Доносу Вашему Превосходительству, что мною получено сведение о том, что члены закрытого, за вредное направление, Украинского Общественного Клуба полагают в самом непродолжительном времени представит для утверждения в Киевское губернское общество и союзах присутствие устав нового клуба "Родина", который заменит закрытый клуб [1].

Так само як і справи наглядю за попередньою установою, вони репрезентують політичну та національну спрямованість клубу, зв'язки його з іншими революційними рухами, стосунки з українськими осередками по інших містах.

1. Державний архів Київської області. – Ф. 10, оп. 1, спр. 288, л. 12.
2. ЦДАУ. – Ф. 10, оп. 1, спр. 351, арк. 44. 3. Рада. – 1908. 4. Історичне джерелознавство: Підручник / Калакура Я.С., Войцехівська Я.І., Павленко С.Ф. та ін. – К., 2002. 6. Чикаленко Є. Шоденник.

Надійшла до редколегії 15.09.05

А. Ключкович, асп.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ І ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЄДИНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

Проаналізовано процеси дроблення партійної системи Німеччини під час її возз'єднання.

The crushing processes of the party system of Germany during its reunion are analyzed.

Епохальні зміни в Центральній та Східній Європі кінця 1980-х – початку 90-х рр. засвідчили різноманіття шляхів сходження до демократії країн з тоталітарним минулим: від спроб повної ліквідації владних механізмів радянської системи до лише косметичної демократизації інституцій соціалістичного народовладдя. Об'єднана Німеччина продемонструвала досить дієвий і швидкий спосіб утвердження демократичних цінностей, функціональних інститутів влади і громадянського суспільства на теренах колишньої НДР. Унікальний досвід ФРН, безперечно, є корисним для приведення діяльності органів державної влади в Україні у відповідність до демократичних норм і вимог.

Надзвичайно важливу роль у трансформаційних процесах у Німеччині відігравали і відіграють політичні партії. Саме перехід від партійної системи авторитарного соціалізму на чолі із Соціалістичною єдиною партією Німеччини (СЕПН) до ліберально-плюралістичної багатопартійності, що розпочався 1989 р., а також проведення виборів до Народної палати в березні 1990 р. стимулювали процеси демократизації в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), додали динаміки переговорному процесу щодо об'єднання Німеччини. Уже на початку 1990 р. в НДР сформувалася багатополісна

партійна система із чітким ідеологічним розмежуванням: консервативний та ліберальний табори, східні соціал-демократи, ліворадикальний блок партій та блок партій громадянського руху.

Вибори до Народної палати НДР створили організаційні передумови для інтеграції східнонімецької партійної системи із західнонімецькою. Оскільки провідні західнонімецькі партії – Християнсько-демократичний союз (ХДС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) і Вільна демократична партія (ВДП) активно включилися у виборчу кампанію в лютому-березні 1990 р., організаційно і матеріально допомагаючи східним братнім партіям.

Проголошення об'єднання Німеччини (3 жовтня 1990) поставило на порядок денний проведення виборів до єдиного загальнонаціонального парламенту – Бундестагу. У процесі підготовки до перших загальнонімецьких виборів до Бундестагу почалося організаційне злиття провідних східнонімецьких і західнонімецьких партій. Вибори до Бундестагу 2 грудня 1990 р. були першими виборами об'єднаної Німеччини, гострота яких полягала в тому, що вперше в історії відбувалася взаємодія між партіями розвиненої демократії та широким спектром постсоціалістичних партій і рухів. Усе це посилювало побоювання щодо повернення до умов

Веймарської республіки, а саме: подрібнення партійного ландшафту, створення німецьких урядових коаліцій, дестабілізації політичної системи в цілому. Однак завдяки диференційованому виборчому порогу для східних та західних земель, виваженій стратегії західнонімецьких партій у нових землях вдалося подолати не тільки розпорошення голосів виборців, а й відобразити в німецькому Бундестазі ті партійні сили, які представляють німецьку партійну систему на сучасному етапі.

Після 1990 р. партійна система Німеччини є більш плюралізованою ніж до об'єднання. Причина цього не тільки в тому, що партійний ландшафт єдиної країни збагатився партійними утвореннями колишньої НДР, які необхідно було пристосувати до функціональних потреб парламентської демократії. Під час державного об'єднання західнонімецька партійна система перебувала у фазі зростаючої поляризації і сегментації: на федеральному рівні до виконання законодавчих функцій з 1983 р. була причетна антисистемна партія "зелених", а на земельному рівні представництво в ландтагах у кінці 1980-х – початку 1990-х рр. здобули ультраправі республіканці. Усі ці фактори ускладнювали прогнозований розвиток єдиної партійної системи в першій половині 1990-х рр.

Слід також урахувати те, що партійно-політична система Німеччини носить яскраво виражений коаліційний характер. Попри те, що головні партії СДПН та блоку ХДС/ХСС здобувають разом абсолютну більшість голосів виборців, їхнє правління до середини 90-х рр. цілком залежало від співпраці зі значно слабшою ВДП. Будь-яке суттєве посилення крайніх лівих чи правих партій, їхній вихід на федеральну парламентську арену міг призвести до послаблення трьох основних партій і до створення нестійкої великої коаліції ХДС/ХСС-СДПН. Тільки чітка переорієнтація із середини 1990-х рр. партії "Союз 90/Зелені" від антисистемної сили до партії, орієнтованої на участь у владі (у коаліції із СДПН) дозволила аналітикам говорити про стабілізацію федераль-

ної партійно-політичної системи. Входження до Бундестагу в 1998 р. посткомуністичної Партії демократичного соціалізму (ПДС) не тільки не збільшило кількість можливих варіантів коаліцій, а навіть зміцнило розподіл сил у площині взаємодії двох великих та двох малих партій: СДПН – Союз 90/Зелені та ХДС/ХСС – ВДП.

Попри стабілізацію партійної системи на федеральному рівні в окремих федеральних землях система з двох коаліційних блоків не знаходить своє дзеркальне відображення, що дозволяє простежити регіоналізацію партійного представництва на рівні малих партій. У західних землях ФРН партійна система складається із чотирьох партій: СДПН, ХДС/ХСС, ВДП та Союз 90/Зелені, у східнонімецьких органах влади представлені три партії – СДПН, ХДС та ПДС. Це обмежує не тільки пропорційне представництво партій на всій території ФРН, а й взагалі часто виключає участь у владі представників тих політичних сил, які на федеральному рівні є правлячими.

У населення східних земель ідейно-політичні пріоритети є дещо іншими, ніж у жителів західнонімецьких земель. У східних німців постматеріальні та неоліберальні цінності не знайшли свого значного поширення, що зводить базу для діяльності ВДП та партії "Союз 90/Зелені". Натомість розчарування політикою правлячих коаліцій, ностальгія за соціально захищеною часів НДР постійно підживлюють діяльність партійного феномену східних земель – ПДС. Демократичні соціалісти в окремих східних землях беруть участь не тільки у законотворчості, а й в урядовій діяльності. Водночас ПДС жодного разу не отримала представництва в ландтагах західних земель.

Така конфігурація партійно-політичного простору дозволяє говорити, щонайменше, про регіоналізацію партійного представництва, хоча радикальніші дослідники говорять про розкол об'єднаної партійної системи Німеччини.

Надійшла до редколегії 15.09.05

І. Комарницька, асп.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

*Доведено, що охорона археологічної спадщини України здійснюється неефективно через застарілу законодавчу базу.
It is proved, that protection of an archeological heritage of Ukraine is carried out inefficiently because of out-of-date legislative base.*

Останні роки в Україні позначені пробудженням історичної самосвідомості народу, значним інтересом до свого минулого, культурних надбань. Разом з пізнанням національних скарбів приходить і відчуття гіркоти від непоправних збитків, яких зазнає наша культура.

Процеси ринкових перетворень, що відбуваються в Україні, позначилися негативно і на археологічній сфері. Держава майже не фінансує археологічні розкопки як Інституту археології НАНУ, так і музеїв, спроможних споряджати власні експедиції. Оскільки держава не фінансує наукову археологію, то розвинулась грабіжницька, т. зв. "чорна археологія". Завдяки новітнім технологіям з'явилися спеціальні електронні знаряддя – металопрошукачі, сканери тощо, то ж тим, кому вони доступні, не треба навіть копати – ходи собі роззораними полями і збирай *раритети*.

Внаслідок грубого порушення законодавства нищаться унікальні археологічні пам'ятки. Ситуація зі збереженням пам'яток археології у масштабах країни набуває рис гуманітарної катастрофи.

Про знищення пам'яток археології грабіжницькими розкопками на замовлення "колекціонерів" писалося неодноразово. Ще раз наведемо сумну статистику: у

сезоні 2002 р. в Україні археологами було досліджено 405 пам'яток, а грабіжниками, т. зв. "чорними археологами", (за неповними даними) знищено або пошкоджено 1500 археологічних об'єктів [2, 356].

У Криму, після ухвалення Закону "Про охорону культурної спадщини", Державний комітет з охорони й використання пам'яток історії та культури (з 1993) у 2002 р. змінив назву на Республіканський комітет з охорони культурної спадщини й відповідає за стан справ у цій галузі.

Щоб припинити незаконну діяльність, Рескомітет співпрацює із правоохоронними службами й органами прокуратури. У 2002 р. лише на території Бахчисарайського і Сімферопольського районів співробітники головного управління СБУ в АР Крим затримали вісім злочинних груп і вилучили 598 предметів археології на суму 130 тис. дол. США (за страховою оцінкою). Лише за 2001 р. на території національного археологічного заповідника "Ольвія" по хижацьки розриті понад тисячі античних могил. Цим, за найскромнішими підрахунками, завдано ушкоджень і збитків на 45 млн. дол. США [7, 58]. Зокрема, під час самовільних розкопок "чорні археологи" виявили та привласнили унікальний скарб із 40

античних монет (асів), кожна з яких на чорному ринку коштує понад тисячу американських доларів [1, 8].

У 2003 р. Рескомітет надіслав правоохоронним органам 27 звернень з приводу грабіжницької діяльності. Однак, на жаль, не всіх порушників закону судять і належно карають. Не помітно роботи і дільничних міліціонерів, які не можуть не знати про пограбування археологічних пам'яток. Складається враження, що на злочини просто заплющують очі. За таких обставин Рескомітет не раз порушував питання про створення у структурі правоохоронних органів автономного спеціалізованого підрозділу для боротьби з пограбуваннями пам'яток археології.

На Черкащині за колишні монастирські землі чиновники обласної археологічної інспекції судяться з монастирем. Черниці Мотронинського монастиря розбили там городи, а історики вважають цю територію заповідною і вимагають припинити її обробіток. Мотронинське городище – давня скіфська пам'ятка, кажуть вони, а від сільгоспробіт руйнуються кургани. Монахині ж посилаються на літописи та архіви, згідно з якими монастирю землі ці належали 3-поколінням і їх завжди обробляли.

Дніпропетровська обласна прокуратура (2005) порушила кримінальну справу проти чиновників Магдалинського районного управління земельних ресурсів, обвинувативши їх у незаконному розпаюванні земель у районі та продажі у приватну власність 58 пам'яток археології світового значення. За цей час усі 58 скіфських та сарматських курганів селяни зрівняли із землею. Для науки вони втрачені назавжди. Для Дніпропетровщини, де зосереджена найбільша в Європі кількість степових курганів, така кримінальна справа – не перша. Колись на цьому полі було три кургани, кожен – до п'яти метрів заввишки. Тепер ледь видніється тільки один, та й він для науки важливого значення не має – культурний шар, який, власне, і становить цінність для археологів, знищено. Предмети, які селяни тут знаходили, у кращому разі потрапили до краєзнавчого музею, проте найчастіше – просто їх викинули на смітник.

Провину за втрату археологічної спадщини світового значення правоохоронці покладають на чиновників з районного управління земельних ресурсів. Останні кажуть, що винні самі історики. Землі розподіляли за картами, на яких не зазначено жодного кургану. Довідка ж

про них від експертів-істориків надійшла до управління тоді, коли розпаювання вже завершилося. Крім того, візуально курган від залізничного насипу фахівцям земельного управління відрізати важко, а спеціальних позначок на пам'ятках немає. Поки триватимуть суди з повернення цих земель з приватної у державну власність, кургани і далі розорюватимуть. Фахівці кажуть, що знищено вже 90 % цих археологічних пам'яток [4].

Непроста ситуація склалася і з охороною підводних археологічних об'єктів. Без сумніву, у підводних просторах України є велика кількість пам'яток, зокрема античних (в Озівсько-Чорноморському басейні), козацької доби (річищи Дніпра) тощо. Їх шукають переважно аматори, усілякі "мисливці" за скарбами і порівняно мало досліджують фахові археологи [3, 100].

Отже, щоб надалі уникнути таких прикрих непорозумінь, пріоритетом у законодавстві має бути встановлення ефективних форм і методів охорони й використання археологічних пам'яток. Потрібні нові законодавчі розробки а також запозичення зарубіжного досвіду у справі збереження пам'яток в умовах приватної власності на землю. Такі закони ухвалено в багатьох країнах Європи [6, 2, 6, 15].

Як проголошено в міжнародній хартії з охорони та використання археологічної спадщини (Лозаннська хартія, 1990) [5, 79], законодавство має гарантувати збереження археологічної спадщини відповідно до потреб історії і традицій кожної країни та регіону при забезпеченні охорони дослідження її. Законодавство має ґрунтуватися на концепції, що археологічна спадщина – це спадщина всього людства, а не окремих осіб чи націй.

1. Акуленко В. Охорона скарбів як пам'яток історії та культури у внутрішньому та міжнародному праві // Пам'ятки України. – 2003. – № 4.
2. Гаврилюк Н.О., Готун І.А., Жаров Г.В. та ін. Нищення пам'яток археології Чернігівщини та деякі міркування щодо їх захисту // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 р. 36. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 5. 3. Крижницький С. Скарби на морському дні // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 1–2. 4. Спадщину скіфів пустили під плуг // День. – 2005. – № 163. – 9 верес.
5. Охорона культурної спадщини: 36. міжнар. док. – К., 2002. 6. Охрана памятников истории и культуры: (Великобритания, Италия, США, ФРГ, Франция). – М., 1993. 7. Павличенко С. Боремось з грабіжництвом! // Пам'ятки України. – 2003. – № 4.

Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Корнієнко, асп.

"ПЕЧЕРНІ МІСТА" КРИМУ ЯК ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ

Простежені можливості використання печерних міст Криму для розвитку місцевої туристичної галузі.

The opportunities of using the Crimean cave cities for the development of the local tourist branch are comprehended.

Серед пам'яток Кримського півострова особливу групу становлять т. зв. *печерні міста*, розташовані в гірській південно-західній частині між річками Альма та Кача (Бакла, Чуфут-кале, Успенський монастир, Тепе-кермен, Киз-кермен, Качі-кальон) і Бельбек та Чорна (Сюйренська фортеця, Чілтер-коба, Мангуп-кале, Шулдан, Чілтер-мармара, Ескі-кермен, Інкерман). Визначальною рисою для цієї категорії пам'яток є наявність на них штучних печерних комплексів різного призначення (господарські, житлові та культові), поруч із залишками наземних будівель.

Незвичність зовнішнього вигляду подібних архітектурно-археологічних комплексів спричинила до їх доцільного використання в туризмі.

Пам'ятка історії та культури, на яку спрямована увага туристів, є туристичним об'єктом. Залежно від активності використання та рівня розвитку туристичної інфраструк-

тури навколо нього, виділяються екскурсійні та неекскурсійні туристичні об'єкти. До екскурсійних відносяться пам'ятки, які відвідуються туристами регулярно, масово та цілеспрямовано, огляду присвячена або вся екскурсія, або значна її частина. Цьому, насамперед, сприяють наявність розвиненої туристичної інфраструктури та властивість саморозкриття пам'ятки. За слабого розвитку одного з цих компонентів пам'ятка може бути екскурсійним туристичним об'єктом, однак його функціонування в туризмі буде неповноцінним. Не екскурсійний туристичний об'єкт повністю або частково позбавлений двох вказаних складових. Відвідання таких об'єктів носить епізодичний характер, на що впливає здебільшого наявність неподалік екскурсійних об'єктів. Ураховуючи відсутність туристичної інфраструктури навколо такого типу пам'яток, вони найбільше підлягають руйнівним чинникам, пов'язаним з розвитком туризму.

Туристична інфраструктура нараховує дві складові. Перша складова має за мету обслуговування самої пам'ятки і до її компетенції належать функції охорони, прибирання, наукового дослідження, реставрації. Метою другої складової виступає обслуговування туристів, включаючи функції організації екскурсійної роботи, виготовлення та збуту сувенірної продукції, розробка сценаріїв та проведення масових заходів, рекламних акцій. Збалансоване співвідношення обох складових інфраструктури сприяє нормальному функціонуванню пам'яток історико-культурної спадщини в туризмі, при якому ймовірність пошкодження пам'ятки зводиться до мінімуму. Щодо сучасного стану розвитку туристичної інфраструктури, то вона ще далека від досконалості.

Однак не лише наявність туристичної інфраструктури є визначальною для рівня активності використання пам'яток. Важливим фактором служить властивість саморозкриття. Під цим розуміється здатність пам'ятки надати туристові необхідний мінімум інформації самостійно, без допомоги посередників, якими в цьому випадку виступають текст путівника або розповідь екскурсовода. Отже, тут діє принцип наочності, коли турист сприймає інформацію не лише на слух, а й візуально. Це посилює вплив пам'ятки на свідомість людини, а, отже, сприяє повному виконанню пам'яткою функцій, покладених на неї як на туристичний об'єкт [3, 13]. Саме тому до використання в туризмі пам'ятка має бути відповідним чином підготовлена, проте подібна робота поки що практично не проводиться на науковому рівні.

Такий стан речей пов'язується зі ставленням до функціонування пам'яток історії та культури в туризмі як до загрози, яка відволікає від науково-дослідної діяльності, змушує обмежувати кількість наукових працівників на користь організаторів імпрез та освітньо-інформаційної роботи, викликає необхідність структурних змін форм і методів управління. Прихильники подібного погляду виступають за максимальне обмеження доступу до пам'яток масового туризму, що сприятиме їхньому збереженню. Однак погоджуються, що в сучасних умовах це зробити неможливо [4, 8–9]. Власне цим і пояснюється скептичне ставлення більшості наукового загалу України до дослідження проблеми функціонування пам'яток як туристичних об'єктів.

Проте, як показує досвід зарубіжних країн щодо використання історико-культурної спадщини в туризмі, останній значно поліпшує умови охорони пам'яток. Критерієм, який впливає на збереження історико-культурної спадщини, є цінність пам'ятки для суспільства. Продумана екскурсійно-туристична робота сприятиме популяризації пам'ятки, що у свою чергу сприятиме поясненню необхідності її збереження для майбутніх поколінь. Крім того, з матеріального погляду пам'ятка, що є екскурсійним туристичним об'єктом, дозволяє покрити до 70 % витрат, пов'язаних з її утриманням [5, 30]. Ураховуючи наведені вище факти, необхідність наукового дослідження принципів функціонування пам'яток як туристичних об'єктів є досить актуальною.

Робота в цьому напрямі має врахувати аналіз сучасного стану використання пам'яток історії та культури в туризмі з метою виділення тих властивостей, які сприяють їх функціонуванню як туристичних об'єктів. Завдяки їх виділенню можна намітити напрями роботи із залучення пам'ятки до туристичної діяльності, тобто надати пам'ятці властивості саморозкриття, щоб вона сприймалася туристами як цілісний об'єкт історико-культурної спадщини.

До екскурсійних туристичних об'єктів можуть бути зараховані Чуфут-кале, Успенський монастир (діючий), Мангуп-кале (на території – діючий печерний монастир), Ескі-кермен (у церкві інколи відбуваються богослужіння), Тепе-кермен, Качі-кальон, Сюйренська фортеця, Чілтер-коба (діючий монастир), Інкерман (діючий монастир). До неекскурсійних – Бакла, Киз-кермен, Шулдан (у церкві інколи відбуваються богослужіння), Чілтер-мармара.

Із 13 пам'яток лише чотири є неекскурсійними туристичними об'єктами. Серед екскурсійних туристичних об'єктів перше місце за відвідуванням належить городищу Чуфут-кале, Ескі-кермен та Мангуп-кале, проте вони, як і інші шість, не є повноцінними екскурсійними туристичними об'єктами.

На таке становище впливає зведення до мінімуму туристичної інфраструктури, функції якої полягають в основному в обслуговуванні туристів. Обслуговування самої пам'ятки перебуває в досить жалюгідному стані. Охорона, доволі неефективна, здійснюється лише на діючих комплексах печерних монастирів та городищах Мангуп-кале, Ескі-кермен і Чуфут-кале. Що стосується реконструкцій та розбудов, то вони проводяться в діючих монастирях без нагляду (у деяких випадках і без відому) пам'яткоохоронних організацій. Внаслідок цього спотворюється зовнішній вигляд пам'яток, що зменшує їхню привабливість для туристів. До цього додається велика кількість сміття, що залишають відвідувачі, і яка практично не прибирається.

Крім того, практично всі печерні міста позбавлені властивості саморозкриття. Для поселень, якими є ці пам'ятки, умовою набуття властивості саморозкриття є можливість туристу сприйняти їхню чітку планувальну структуру. Посиленню такої властивості слугує розташування на поселенні табличок, де зазначено креслення, схеми, коротку історію пам'ятки, її ймовірну реконструкцію тощо. Усе це на поселеннях відсутнє. Огляд здійснюється без чіткої системи, у поле зору туристів потрапляють залишки окремих споруд городища, тому історія розвитку міста практично не розкривається.

Отже, вищезазначене свідчить, що функціонування пам'яток як туристичних об'єктів у сучасному вигляді досить шкідливе. Принцип екологізму, за яким розвиток культурного туризму не має завдавати шкоди історико-культурній спадщині, тут не діє.

Вихід з такої ситуації можливий завдяки продуманій екскурсійно-туристичній роботі, напрями якої ми спробуємо окреслити.

Пам'ятка має функціонувати як єдиний екскурсійно-туристичний комплекс, у якому всі компоненти виступатимуть зв'язано. Метою екскурсійної роботи має стати всебічне висвітлення історії розвитку давнього поселення.

Необхідно провести роботу з музеєфікації архітектурно-археологічних залишків, щоб надати пам'ятці властивості саморозкриття. Останньою для поселення відповідатиме здатність пам'ятки розкрити перед туристом свою планувальну структуру. Відкрити для огляду необхідно якщо не всю, то хоча б значну частину городища. Розкриттю історії розвитку городища сприятиме створення музею, у якому розміщуватимуться речі, отримані в ході досліджень пам'ятки. Музей стане основою зосередження туристичної інфраструктури. Діючі монастирські комплекси так само можуть стати екскурсійними туристичними об'єктами, у яких частина функцій інфраструктури покладатиметься на братію монастиря. Звичайно, це передбачатиме тіснішу співпрацю науковців і священнослужителів, напрями поліпшення

відносин між якими вже намічаються [2, 10–14]. Крім того, такі комплекси можуть стати складовою не лише культурного, а й релігійно-паломницького туризму.

До проблем, які перешкоджають подібній роботі, відносяться недостатність коштів на збереження та належне утримання пам'яток, їх підпорядкування різним установам, недосконалість та неузгодженість чинного законодавства, хоча вже намічаються певні напрями щодо їх розв'язання [5, 72–29; 1, 67–68].

Таким чином, можливості для перетворення пам'яток історії та культури в екскурсійні туристичні об'єкти є. Їдине, чого не вистачає, це роботи вчених з розробки найоптимальніших шляхів з удосконалення стану використання пам'яток у туризмі, оскільки цей напрям в Україні лише починає розвиватися. Автором було зроблено спробу, провівши дослідження сучасного стану використання пам'яток, визначити потенційні можливості *печерних міст*, окреслити основні шляхи до викори-

стання цих можливостей на повну потужність. Метою доповіді також є спроба активізувати дискусію щодо проблем взаємовідносин між туризмом та історико-культурною спадщиною для сприяння виробленню конкретних пропозицій відповідним державним органам з удосконалення використання та охорони пам'яток.

1. *Вечерський В.В.* Пам'ятки містобудування та архітектури України та перспективи їх використання як туристичних об'єктів // Туристично-краєзнавчі дослідження. – **Вип. 1. – Ч. 1.** 2. *Грига О.А.* Церковная археология: ученая дисциплина и учебный предмет // Православные древности Таврики: Сб. мат. по церковной археологии. – К., 2002. 3. *Попович С.І.* Туристично-екскурсійні ресурси України: вступ до проблеми // Туристичні ресурси України. – К., 1996. 4. *Мазурик З.* Культурна спадщина регіону як туристичний продукт // Галицька брама, жовтень-листопад-грудень. – 2003. 5. Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Р. Кривонос, канд. політ. наук

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ НІМЕЦЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

Досліджено процеси внутрішньополітичної боротьби в НДР у контексті її входження до складу ФРН.

The processes of internal political struggle in GDR in a context of its occurrence in structure of Germany are investigated.

В історичних дослідженнях, присвячених об'єднанню Німеччини, 15-та річниця якого відзначається 3 жовтня **поточного року**, предметом уваги стають міжнародні аспекти цього процесу. І дійсно, найважливіше значення для перспективи об'єднання двох німецьких держав мала не власне їхня зовнішня політика, а зміни у міжнародній системі внаслідок економічної, ідеологічної й суспільної кризи, яка охопила Радянський Союз наприкінці 80-х рр. XX ст. Проте не менш важливим чинником став стрімкий внутрішній злам державності НДР та переорієнтація її населення від вимог демократизації політичної системи на прагнення до приєднання до ФРН. Розвиток цих змін став об'єктом нашого дослідження, яке має відповісти на питання, чи були альтернативи об'єднанню НДР з ФРН.

Необхідно зазначити, що східнонімецький режим вважався одним із найстабільніших у світі [2, XII]. Проте стабільність східнонімецького режиму була одночасно і його слабкістю. Адже він тримався на двох важливих факторах. Першим була готовність СРСР надати уряду НДР допомогу у випадку кризи та вжити будь-яких необхідних заходів, включаючи і застосування сили, з метою не допустити зміни статусу-кво у Центрально-Східній Європі, який склався внаслідок другої світової війни. Другим була пасивна згода населення країни, зумовлена військовою присутністю Радянського Союзу, терпіти правління СЄПН, але при збереженні достатньо високого рівня життя.

Обидва стабілізуючі фактори зникли наприкінці 80-х рр. XX ст. Перший – у зв'язку з політикою реформ у СРСР, другий – унаслідок стрімкого падіння рівня життя та швидкого зростання зовнішньої заборгованості країни під впливом економічної кризи, яка охопила всі соціалістичні країни. Однак не лише ці події були, на нашу думку, причиною соціального вибуху, що швидко переріс у злам східнонімецької державності. Не меншу роль відіграла привабливість альтернативної моделі розвитку, реалізованої у ФРН, та активна зовнішня політика уряду канцлера Г. Коля, якому вдалося швидко спряму-

вати реформістський потенціал східнонімецького суспільства у напрямі об'єднання із західним родичем.

Однією з особливостей правління урядів Г. Коля у 1983–1989 рр. було перетворення *німецько-німецьких відносин* у самостійну політичну величину, незалежну від стану відносин між двома наддержавами біполярного світу [1, 274]. З політичних міркувань ФРН стала практично єдиним західним кредитором східнонімецької економіки, прив'язуючи до себе сусіда у фінансовому відношенні. Одночасно Західна Німеччина скуповувала в інших партнерів НДР її боргові зобов'язання та векселі з метою сконцентрувати у власних руках усю її зовнішню заборгованість, що стрімко зростала. Загальний борг перед Заходом складав 26,5 млрд дол., причому валютний баланс країни мав дефіцит у 12,1 млрд дол. Країна жила вище своїх можливостей, починаючи з початку 1970-х рр. Лише сплата відсотків вимагала 4,5 млрд дол., що відповідало 62 % загального експортного доходу НДР [9, 134–135].

Події у Східній Німеччині стали розгортатися у дуже швидкому темпі після того, як 9 листопада 1989 р. Рада Міністрів НДР під загрозою масових заворушень у Східному Берліні оголосила про можливість відвідувати ФРН та Західний Берлін усім громадянам без попереднього дозволу. Це означало кінець існування Берлінського муру.

У НДР розпочалися масові викриття корупції і зловживань комуністичної номенклатури, що призвело до повсюдного зміщення керівників регіональних та місцевих органів влади, ліквідації т. зв. Демократичного блоку партій у парламенті та саморозпуску Національного фронту – наймасовішої громадсько-політичної організації у країні, вилучення статті про провідну роль СЄПН із конституції країни. До лютого 1990 р. СЄПН втратила більшість своїх членів.

З крахом СЄПН стався загальний розлад органів влади усіх рівнів. Це паралізувало роботу навіть локального самоврядування. Паралельно розпочалася масова втеча населення у ФРН [3, 37]. Реакцією на загрозу анархії у країні стала переорієнтація громадян з ло-

зунгів створення в НДР демократичного соціалізму на вимоги приєднання до ФРН як найпростішої можливості розв'язати існуючі проблеми.

Створений СЄПН уряд Г. Модрова опинився перед важким вибором – його неспроможність загальмувати загальну анархію та спад рівня життя населення загрожувала новими соціальними потрясіннями. Кредити ж для фінансування додаткових соціальних витрат збанкрутілої соціалістичної держави він міг отримати лише від ФРН за умови проведення глибоких політичних реформ у Східній Німеччині. Східнонімецький уряд був змушений розширювати співпрацю з ФРН та проводити подальші політичні реформи попри те, що це підточувало самі основи його існування.

Після падіння муру уряд ФРН під проводом Г. Коля дотримувався стратегії, що обумовлювала надання широкомасштабної економічної допомоги Східній Німеччині здійсненням там далекосяжних політичних реформ: проведенням вільних виборів, ліквідацією конституційної монополії на владу з боку СЄПН, дозволом діяльності незалежних політичних партій та вільному волевиявленню східнонімецького населення, щодо перспективи об'єднання. 28 листопада 1989 р. федеральний канцлер виступив у бундестазі з програмою розвитку німецько-німецьких відносин, яка отримала назву *Десять пунктів Г. Коля* [4, 426–433]. У ній передбачалося через конфедерацію перейти до федеративного устрою єдиної німецької держави шляхом створення спільних економічних структур та суспільних інститутів.

Під час переговорів, що відбулися у Бонні 13–14 лютого 1990 р., тверда позиція уряду Г. Коля, який єдиним прийнятним сценарієм вважав введення у НДР західнонімецької марки і відмову Східної Німеччини від самостійної грошової політики, змусила східнонімецьку сторону піти на поступки та прийняти всі вимоги західнонімецького канцлера. Через декілька днів, 27 лютого, представники всіх фракцій Народної Палати НДР підтримали *Угоду про створення валютного і економічного союзу* [7, 250–257].

Наступним завданням канцлера стало приведення до влади у НДР політичних сил, які були б здатні послідовно підтримати об'єднання зі східнонімецького боку та активно співпрацювати з його урядом для реалізації цієї мети. Найоптимальнішим був би прихід до влади східнонімецького ХДС та створеного ним консервативного виборчого блоку Альянс за Німеччину. Щоб підтримати своїх східнонімецьких партнерів, канцлер ФРН запропонував східнонімецьким виборцям можливість обміну їхньої неконвертованої східної марки на західну за курсом один до одного. Ця пропозиція глави уряду ФРН різко підняла авторитет Альянсу в очах виборців, і у ході голосування вони, фактично, підтримали пропонування Г. Коля шлях до єдності. При рівні участі у виборах 93 % виборців, Альянс за Німеччину отримав 48 % [9, 284].

Після цього, маючи у Народній Палаті 192 голоси із 400, Альянс міг сформувати уряд, який спрямував би свої зусилля на швидке об'єднання з ФРН. Створивши велику коаліцію із СДПН, Альянс зібрав дві третини голосів у Народній Палаті, необхідних для конституційних змін. Новий східнонімецький коаліційний уряд під проводом Л. де Мез'єра взяв курс на об'єднання з ФРН, правові аспекти якого були врегульовані низкою угод, ратифікованих Народною Палатою НДР та західнонімецьким бундестагом. До них належать декларація *Про вступ НДР до ФРН згідно зі ст. 23 Основного Закону* (набрав чинності 3 жовтня 1990) [6, 9–15]. договір *Про державне*

об'єднання (набрав чинності 3 жовтня 1990) [8, 45–58] та *Угода про загальнонімецькі вибори* від 3 серпня 1990 р.

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що німецьке об'єднання ознаменувало якісний перехід від внутрішніх революційних перетворень у соціалістичних країнах ЦСЄ до змін на міжнародній арені – розвалу соціалістичного табору та злому ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин. Тобто, саме об'єднання стало тим рубежем, після якого крах соціалізму як суспільного ладу у країнах ЦСЄ набрав **неунікненого** характеру. Процес німецького об'єднання був наслідком низки революційних змін, які відбувалися у СРСР та країнах Центрально-Східної Європи. Ці зміни **були революціями тією мірою, якою вони** відбувалися під тиском масових народних рухів, охоплених програмною ідеєю, що, з одного боку, була скерована проти правлячої комуністичної верхівки, а з іншого – орієнтувалася на західні політичні моделі.

Аналізуючи звинувачення на адресу радянського керівництва на чолі з М.С. Горбачовим, що воно, нібито, без бою "здало" НДР, потрібно сказати, що крах НДР не був наслідком фатального збігу обставин. Швидше він був запрограмований усією повоєнною історією цієї *першої соціалістичної держави на німецькій землі*.

Економічна неспроможність забезпечити високий рівень добробуту, співвимірний з рівнем життя у ФРН; політична система, що цілеспрямовано відчувала громадян від політичної ініціативи та самоорганізації; повна залежність від радянської військової присутності та заподадливості східнонімецького керівництва перед Радянським Союзом, що переходила будь-які розумні межі; замовчування гострих політичних, економічних і, не в останню чергу, екологічних проблем; величезний зовнішній борг та фінансове банкрутство східнонімецької держави – усе це сприяло тому, що політична активність східнонімецьких громадян врешті вихлюпнулася у напрямі приєднання до ФРН.

Змінити хід подій могло лише збройне втручання Радянського Союзу, але до цього не був готовий ані М.С. Горбачов, ані його оточення. Перебуваючи під тиском зростаючих економічних, соціальних, етнонаціональних проблем та, відповідно, дедалі ширшої критики всередині держави, вони зробили ставку на досягнення здобутків у зовнішній сфері. Збройне втручання в НДР перекреслило б усі ці плани і призвело б до нової хвилі конфронтації Радянського Союзу із Заходом, для якої СРСР вже не мав економічних та інших матеріальних ресурсів.

1. Павлов Н.В. Германия на пути в третье тысячелетие. Пособие по страноведению. – М., 2001. 2. Childs D. The DDR. Moscow's German Ally. – London, 1988. 3. Kaiser K. Deutschlands Vereinigung. Die internationalen Aspekte. Mit wichtigen Dokumenten. – Bergisch Gladbach, 1991. 4. Kohl H. Zehn-Punkte-Programm zur Überwindung der Teilung Deutschlands und Europas // Texte zur Deutschlandpolitik 1989. – Bonn, 1990. – Reihe 3. – Bd. 7. 5. Regierungserklärung der DDR am 17. November 1989 // Europa-Archiv. – 1989. 6. Staatsvertrag. – Regensburg. – 1990. 7. Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion vom 18. Mai 1990 // Kaiser K. Deutschlands Vereinigung. – Bergisch Gladbach, 1991. 8. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom. 31. August 1990 mit der Vereinbarung vom 18. September 1990 // Der Vertrag zur deutschen Einheit. – Frankfurt/M; Leipzig, 1990. 9. Zelikow Ph., Rice C. Sternstunde der Diplomatie: Die deutsche Einheit und das Ende der Spaltung Europas / Aus Amer. von Klaus-Dieter Schmidt. – Berlin, 1997.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ БУКЕЕВСКОГО ХАНСТВА РОССИЙСКИМИ И ЗАРУБЕЖНЫМИ УЧЕНЫМИ

Проаналізовано досягнення та недоліки, притаманні історіографії Букеевського ханства.

The achievements and the lacks, inherent in historiography of Bukееv khanate, are analyzed.

История и природа нашего края – интересная и богатая, представляет собой сложный многомерный процесс, включающий в себя взаимодействие и взаимопонимание факторов различного характера: политических, социальных, экономических, природных, этнических, демографических и т. д.

Изучение и освоение Казахской степи усилилось после добровольного присоединения её к России, которое сыграло определенную роль в истории казахского народа.

Научно-исследовательская работа по изучению истории и социально-экономической жизни Букеевской Орды началось после его появления на карте Российской империи, а изучение природных, экономических ресурсов Нарын-песков, Камыш-Самарских озер, гор Большое Богдо и Малое Богдо, соленых грязей Хаки, оз. Баскунчак и оз. Эльтон началось еще раньше. Вторая половина XVIII – начала XX вв. характеризуется подъемом в естественно-исторических и социально-экономических областях.

Наши историки только сейчас по настоящему начали изучать историю казахского ханства, названного Внутренней или Букеевской Ордой, расположенной в первой половине XIX в. между рек Едиль и Жаик, зависимого в тот период от России. Тем не менее, почти все факты, относящиеся к Букеевской Орде, можно найти только в трудах русских историков, путешественников, военных людей и в российских архивах. И правда, что для летописи истории казахского народа многое сделала дворянско-буржуазная историография России: большинство архивных материалов вышло в свет, написаны объемные труды с общими выводами.

Ценные сведения об экономике, природе казахской степи, социальных отношениях внутри казахских родов и казахско-русских отношениях содержатся в трудах русских ученых-исследователей, путешественников и дипломатов И.К. Кириллова, В.Н. Татищева, П.М. Рычкова, А.И. Тевкелева, работавших в Оренбургском крае в первые годы после добровольного присоединения Младшего и Среднего жузов к России.

Один из первых ученых, посетивший Букеевскую Орду в составе экспедиции 1766 г., был русский ученый путешественник-натуралист Иван Иванович Лепехин (1740–1802). В своей первой экспедиции в эти края он исследовал реки Большой и Малый Узень, Камыш-Самарские озера. Итогом этой экспедиции было появление на свет научно-энциклопедического труда "Дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства". В 1769 г. он возвратился в эти края и исследовал территорию от Кызылжара до Гурьева, а также северную часть Каспийского моря [11].

В составе другой, более значительной научной экспедиции, оставившей заметный след в русской востоковедческой науке, были Петр Симон Паллас (1741–1811) и Иоганн Петер Фальк (1727–1774). Экспедиция, начавшая свой путь в 1768 г, собрала богатые материалы о жизни, быте и истории казахов Букеевской Орды, природе и хозяйстве края, которые были опубликованы в их трудах, не утративших научного значения и сегодня.

Наибольший научно-краеведческий интерес представляет известный труд П.С. Палласа "Путешествие по разным провинциям Российской империи" в трех частях, вышедший в свет в 1773–1788 годах в Петербурге. Один из разделов этой книги "Известие о киргизах" посвящен казахскому народу [2].

Последующие русские экспедиции в Букеевскую Орду были проведены в последней трети XIX и в начале XX вв. Среди них заслуживает внимания деятельность экспедиции Георгия Силыча Карелина (1801–1872). Его исследования, вошедшие впоследствии в трехтомный труд "Естественная история Оренбургского края", опубликованный в 1840 г., представляют огромную краеведческую ценность [6, 592].

В первой четверти XIX Букеевскую Орду посещает талантливый ученый, один из основателей Русского географического общества, почетный член Академии наук Алексей Ираклиевич Левшин (1797–1879), внесший крупный вклад в исследование истории, этнографии и географии Казахстана. В 1832 г. в Петербурге вышел в свет наиболее значительный трехтомный труд А.И. Левшина "Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей" [7, 292].

В 1832–1841 гг. в Оренбурге при генерал-губернаторе В.А. Петровском чиновником особых поручений служил видный русский ученый-лексикограф, этнограф и писатель В.И. Даль (1801–1872). В.И. Даль собрал много фольклорного и этнографического материала о жизни казахского народа, овладел его языком, пользовался большим доверием и авторитетом у местного населения [2, 127].

По поручению Русского географического общества в 1850 г поездку с научной целью в Казахстан совершил известный этнограф Павел Иванович Небольсин (1817–1893). Он побывал в Букеевской Орде и в течении двух лет находился в тесном общении с казахами. В результате появились его научные труды "Очерк торговли со Средней Азией", "Очерки волжского низовья" и другие, в которых путешественник дает подробнейшие сведения о праве и обычаях казахов, их занятиях и образе жизни [8].

В 70–80-е гг. XIX ст. на территории Казахстана создаются областные статистические комитеты, отделы Русского географического общества.

К концу XIX в. на территории Казахстана действовали три отдела Русского географического общества: Оренбургский, Туркестанский и Западно-Сибирский, а также статистические комитеты, открытые при областных правлениях.

Ведущее место в научно-краеведческой работе в дореволюционном Казахстане занимал Оренбургский отдел Русского географического общества, созданный в 1861 г.

В Букеевской Орде было известно имя другого краеведа-этнографа Мухаммеда-Салыка Бабаджанова (1832–1898). Он был членом Вольного русского экономического общества, членом-сотрудником РГО, не раз печатал свои научные статьи в "Известиях", "Записках" и "Этнографических сборниках" этих обществ. За весьма полезную деятельность М.-С. Бабаджанов в 1862 г. первым из казахов был награжден серебряной медалью РГО [5, 144].

"Исатай Тайманов, старшина Внутренней Орды" – серьезное исследование одного из русских прогрессивных просветителей демократов Никиты Федоровича Савичева (1820–1885), чья общественная и творческая деятельность была направлена на укрепление взаимопонимания и дружбы между двумя народами – русским и казахским [10].

В 80–90-х гг. XIX в. опубликован целый ряд работ по изучению казахов и, в частности, по Букеевской Орде историко-этнографического характера Александра Ефимовича Алекторова (Рын-Песковский), бывшего в 1886–1893 гг. инспектором инородческих школ в Букеевской Орде, а затем инспектором школ Астраханской губернии. Действительного члена Общества археологии и этнографии при Казанском университете (ОАИЭК) [3, 23–49; 4, 1–32].

В 1888–1891 гг. в Букеевской Орде работал известный русский ученый-этнограф, антрополог Алексей Николаевич Харузин (1864–?). Результатом его научных исследований стали многочисленные статьи и монографии, посвященные вопросам этнографии и антропологии казахов [1, 27–42].

Будет несправедливым не замечать, что у российских и зарубежных ученых были и некоторые крупные недостатки. Их главный недостаток, во-первых, в том, что эти люди были агентами тайной политики Российской империи на казахской земле; во-вторых, в том, что они не смогли достаточно понять национальную психологию. В третьих, они не смогли полностью использовать богатое наследие народного фольклора в связи с тем, что большинство из них не владело казахским

языком свободно. Таким образом, большое число русских исследователей, впервые изучавших нашу историю, пренебрегли казахами и пытались дискриминировать их, хотя некоторые брались за дело честно и с умом, стремясь открыть и писать правду, а потому становились бдительными странниками, а также настоящими исследователями, изучавшими чужую страну с особым вниманием.

Если важные события в Букеевской истории будут изучены объективно, по-научному, и пригодятся как народное достояние, то можно смело сказать, что история нации поднялась и укрепилась еще на одну ступень. Потому что история Букеевской Орды – неразделимая часть казахской истории.

1. Архив музейного комплекса истории Букеевской Орды // Харузин А. Этнографическая книга. – УИРМ – № 3696. 2. Акбай Ж. Нарын-Казахия. – Уральск, 1999. 3. Алекторов А.Е. Очерки Внутренней киргизской орды // Изв. Оренб. отд. РГО. – Оренбург, 1893. – Т. II. 4. Алекторов А.Е. Очерки Внутренней киргизской орды // Изв. Оренб. отд. РГО. – Оренбург 1894. – Т. III. 5. Бабаджанов М.-С. Сочинения / Сост. проф. Н.П. Ивлев. – Алматы, 1996. 6. История Букеевского ханства 1801–1852 гг. (Сб. док. и мат.). – Алматы, 2002. 7. Левшин А.И. Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. 8. Небольсин П.И. Очерки волжского низовья // Журнал министерства внутренних дел. – 1852. – Ч. 39, № 7, 8. 9. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб., 1809. 10. Савич Н. Исатай Тайманов, старшина Внутренней Орды // УВВ. – 1876. – № 43–50; 1877. – № 1. 11. Шарипкалиев Т. БҰкей ордасын зерттеген шетел саяхатшылар. – Орал + Үірі, 22 желтоқсан, 1999 жыл. – 2–4 бет.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Д. Ласкавий, студ.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ НА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ І АНГЛО-ПЕРСИДСЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

*Досліджено роль Англо-Перської нафтової компанії в реалізації зовнішньополітичних інтересів Великої Британії.
The role of the English and Persian oil company in realization of the foreign policy interests of Great Britain is investigated.*

Сучасні міжнародні відносини на Середньому Сході розвиваються таким чином, що наступним об'єктом активної зовнішньої політики США і Великобританії може стати Ісламська республіка Іран (Персія до 1935). У разі втручання у внутрішні справи Ірану неодмінно постане питання про доступ до нафтових родовищ, що може призвести до загострення відносин між США і Великобританією, тим більше, що прецедент такого розвитку подій уже є.

Одразу після першої світової війни американська компанія "Стандард Ойл" спробувала заволодіти родовищами нафти в Північній Персії та Месопотамії, на які вже кілька років претендувала Англо-персидська нафтова компанія (АПНК, а з 1935 р. АІНК), що призвело до конфлікту між двома світовими лідерами – США та Великобританією [6, 541–542].

Справа в тому, що АПНК була незвичайною нафтовою компанією. Цей холдинг забезпечував майже весь британський флот паливом, тому головним акціонером стратегічно важливого підприємства був уряд Великобританії. До ради директорів компанії постійно входили впливові представники британських правлячих кіл: верховний комісар Іраку А. Вільсон, верховний комісар Канади лорд Страткона, адмірал Е. Слейд, начальник імперського генерального штабу фельдмаршал А. Брук і багато ін. Саме при підтримці британського посланника в Тегерані А. Гардінґа й Імперського банку англійський підприємець У.К. Д'арсі в 1901 р. отримав від перського уряду Аміна ос-Солтана концесію на розвідку,

видобуток і переробку нафти терміном до 1961 р., а протидію Росії розвитку цього підприємства подолано [5, 121]. Через кілька років, з відкриттям 26 травня 1908 р. поблизу містечка Меседже – Сулеймані великих запасів нафти, на Середньому Сході почався промисловий видобуток "чорного золота". Для комерційної розробки персидських родовищ 12 квітня 1909 р. було утворено вищезгадану Англо-персидську нафтову компанію, яка через "Бірма Ойл Компані" заручилася підтримкою близьких до уряду ділових кіл.

Напередодні першої світової війни з ініціативи першого лорда Адміралтейства У. Черчілля значну кількість кораблів володарки морів для підвищення боєздатності перевели з вугілля на рідке паливо. Модернізація військово-морських сил поставила перед урядом важливу задачу щодо вибору компанії постачальника нафти, тим більше, що мова йшла про безпеку Британської імперії. Після двох років вивчення проблеми спеціальною комісією вибір було зроблено на користь АПНК, яка стала головним постачальником нафти королівському флоту. З метою встановлення державного контролю за поставками стратегічної сировини 20 травня 1914 р. уряд Г. Асквіта придбав за 2 млн 200 тис. фунтів стерлінгів 51 % акцій АПНК, а вже 17 червня палата общин 254 голосами проти 18 ухвалила це рішення [8].

Однак зовнішня політика Великобританії на Середньому Сході, спрямована на розвиток АПНК і протидію будівництву Росією Трансперсидської залізниці, суттєво

ускладнила і так непрості відносини з північним сусідом Персії, оскільки "...Англо-Першен Ойл компанії вже протягом кількох років знаходилася під впливом великобританського уряду. Тому можна думати, що він користувався послугами діячів цієї компанії для втілення залізничних проектів у районі її нафтопромислової діяльності і що тепер, коли компанія набула статусу органу уряду, останній буде використовувати її як готовий могутній апарат для проведення не тільки економічних, а й суто політичних задач. Передусім у нейтральній зоні, а якщо обставини того вимагатимуть – і в російській" [4, 374–377].

З початком першої світової війни і, тим більше, після революцій 1917 р. у Росії протиріччя з питань АПНК і Трансперсидської залізниці відійшли на другий план. Використовуючи ослаблення Росії, королівські війська у 1918 р. окупували майже всю територію Персії і Форін-офіс почав секретні переговори з персидським урядом щодо підписання двостороннього договору. Хоча дипломатичні консультації завершилися вдало і 9 серпня 1919 р. між британським посланцем П. Коксом і прем'єр-міністром Восуг од-Доуле було підписано англо-перську угоду, зовнішньополітичне становище Великобританії на Середньому Сході, попри це, лише ускладнилося [3, 340–341].

У меморандумі Дж. Керзона кабінету міністрів щодо англо-перської угоди, який він написав як тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ, було зазначено, що "...ми отримали в південно-західній Персії великі нафтові родовища, які забезпечують британський флот і нас командними позиціями в цій частині світу" [7, 1119–1122]. Однак на ці командні позиції також претендували і США, які вважали, що "...затвердження Меджлісом англо-перської угоди може ускладнити отримання нафтових концесій американськими компаніями", зокрема "Стандарт ойл". Крім того, американські компанії, чий інтерес у боротьбі з Форін-офісом захищав держдепартамент, вважали, що розширення сфери діяльності АПНК, яка тільки за роки війни збільшила видобуток на-

фти у 13,5 разів (до 1 млн 100 тис. т у рік), значно зменшити їхні прибутки від імпорту Великобританією мексиканської нафти [1, 88–89]. Попри це, британські правлячі кола теж не збиралися поступитися американцям своїми позиціями на Середньому Сході, тому гостра боротьба за Персію та Месопотамію тривала кілька років. Протистояння закінчилося "угодою про червону лінію" й утворенням "Ірак Петролеум Компані" (ІПК), акції якої були поділені між АПНК, "Роял Датч-Шелл", "Компані Франсез де петроль", "Стандарт Ойл оф Нью-Джерсі", "Мобіл Ойл" по 23,75 % кожній, особисто 5 % отримав Г. Гюльбенкян. Крім цього, АПНК мала право безкоштовно отримувати 10 % продукції ІПК [2, 128–130].

Таким чином, протягом першої чверті ХХ ст. АПНК перетворилася на могутнього провідника політики британського уряду на світових нафтових ринках, ставши яскравим прикладом ефективного поєднання інтересів держави і приватного капіталу. Хоча компанії доводилося діяти в умовах поступової зміни світового лідера – Британської імперії на США, угоду 1928 р. про ІПК слід вважати не поразкою, а її перемогою. АПНК, попри об'єднані зусилля США і Франції ("Стандарт Ойл" і "Франсез де петроль"), змогла довгий час відстоювати інтереси Великобританії на Середньому Сході.

1. Бондаревская Л.Г. Англо-иранское соглашение 1919 года // Проблемы британской истории. – М., 1987. 2. Гамильтон А., Тьюгендхэт К. Нефть. – М., 1978. 3. Международные отношения новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1926. – Т. 2. 4. Письмо министра финансов П.Л. Барка министру иностранных дел С.Д. Сазонову // Международные отношения в эпоху империализма, 1914 – 1917. – М.; Л., 1931. – Серия 3. – Т. 1. 5. Baster A.S.J. The International Banks. – London, 1935. – P. 121. 6. Earl Curzon to the American Ambassador in London // Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. – London, 1952. 7. Memorandum by Earl Curzon on Persian Agreement // Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. – London, 1952. 8. Parliamentary Debates. House of Commons. – London, 1914. – 5 s. – Vol. 63. – Cols. 1249–1252.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Ю. Латиш, асп.

НОВІ КОНЦЕПЦІЇ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ: НОВАЦІЯ ЧИ МІФОТВОРЧІСТЬ?

Модна нині деміфологізація нерідко призводить до цинічного "сплюндрування святих", тогу надуманої об'єктивності нерідко одягає войовнича непристойність, і під виглядом деміфологізації творяться нові міфи – один вульгарніший від іншого.
Л. Булгакова

Розкритиковано спроби піддати ревізії усталене розуміння декабристського руху.

Attempts to subject to audit the understanding that has settled in a historiography of Decembrist movement are criticized.

У 2004 р. виповнюється 180 років повстанню декабристів. Література з цієї теми нараховує понад 18 тис. монографій, статей, нарисів, художніх творів [14, 563]. Оскільки декабристи не втілили свої плани у життя, а склад таємних товариств був світоглядно строкатим, то існує багато наукових концепцій декабристського руху. Одні дослідники вбачають у ньому початок революційного визвольного руху, інші – закінчення ери палацових переворотів, треті – першу масонську змову. Однак більшість погоджується, що повстання декабристів стало етапним пунктом в історії Російської імперії, без якої вона мала б інший хід.

На наш погляд, повстання декабристів було точкою біфуркації в історії не лише Російської імперії, а й, можливо, усієї Європи. Перемога декабристів могла б круто

змінити хід світової історії. Цим пояснюється невпинний інтерес до нього.

За останні 15 років вивчення проблем декабристського руху розвивалося у двох напрямках:

- уточнення і конкретизація вже відомих фактів, пошук і публікація маловідомих документів, вивчення історіографічних та краєзнавчих сюжетів декабризму;
- кардинальне переосмислення руху декабристів, переоцінка його ролі в історії Росії та Європи.

Першим шляхом ідуть декабристознавці, відомі ще за часів СРСР (Г. Казьмирчук, С. Коваль, С. Мироненко, Г. Невелєв, Е. Павлюченко, Г. Семенова, В. Федоров). З іншого боку, з'явилася ціла плеяда молодих учених, котрі прагнуть знайти нові підходи до проблеми, переосмислити її, створивши нову концепцію декабристського руху. Їхній доробок і стане предметом нашого до-

© Ю. Латиш, 2006

слідження. Серед них є представники наукових кіл, які здобули блискучу фахову підготовку, але є і непрофесійні історики, що виступають у ролі міфотворців.

Особливу течію сучасного декабристознавства складають представники монархічної та праворадикальної історіографії: В. Острецов, О. Платонов, Є. Пчелов, М. Смолін. Їхня концепція передбачає наявність світової масонської змови проти "Святої Русі". Представники цієї течії дотримуються думки про неможливість автоматичного перенесення європейських установ і традицій на російський ґрунт, тим паче нелегітимним шляхом. Зокрема, О. Платонов вважає, що декабристські проекти перетворень суперечили "духу російського народу" [10, 91].

Основними завданнями своїх праць ці дослідники вважають довести, що: 1) масонство було першоосновною виникнення всіх таємних товариств в Росії до грудня 1825 р.; 2) усі, хто стояв на чолі декабристського руху, не були високоморальними людьми і безкорисними борцями за ідею; 3) образ **Ніколая** умисно спотворений [7, 40]. В. Острецов прийшов до висновку про наявність угоди між **Ніколаєм** та масонською верхівкою, за якою імператор зберіг життя і трон, а змовники з вищих сфер Ордену вільних каменярів залишилися на вищих урядових посадах [9, 357]. За цих умов заборона діяльності таємних товариств від 21 квітня 1826 р. носила формальний характер і була на руку самим *вільним каменярям*, які на той час уже встигли вкоренити свою ідеологію у систему освіти, захопити органи друку та створити "кишеньковий" урядовий апарат.

Надуманим виглядає питання про чистоту морального обличчя декабристів. М. Смолін спробував відшукати максимальну кількість епізодів їхньої **неблаговидної** поведінки. Він відмовляє їм у порядності, звинувачує в обмані солдатів, а керівників повстання – у відсутності хоробрості, доводить, що головною метою декабристів було лише вбивство усіх членів Правлячого Дому [12, 8]. В Україні аналогічні думки пролунали у газетних публікаціях Я. Тинченка, Н. Влащенко та В. Сенчихіна [13, 23; 5, 8, 16].

Сучасні історики, довівши, що декабристи насамперед прагнули влади, впадають у роздуми, що моральне обличчя "священних корів" зіпсоване. Одні (М. Смолін) пишуть про це з неприхованим зловтіхом, інші – з розчаруванням, треті (як В. Бокова) виправдовуються, що декабристи були не першими, хто підняв збройне повстання, говорив про царевбивство і конституцію [2, 5–15]. Ореол моральної **непогрішності**, створений довкола декабристів дореволюційною інтелігенцією і підтримуваний у радянський час, сильно завищив моральні вимоги до них. Те, що легко вибачається іншим історичним персонажам, стосовно декабристів подається як свідчення непогрішності.

Завдяки роботам правомонархістів у пострадянській історичній науці було піднято завісу над діяльністю масонських та переддекабристських організацій, поставлено питання про фінансовий стан декабристів тощо. На наш погляд, не можна погодитися з методологією цих досліджень. Наприклад, М. Смолін робить висновки, виходячи "лише з внутрішньої логіки переслідуваних масонством цілей", тому в роботах про масонство "є велика, домислювана їх авторами область, яку неможливо підтвердити документально" [12, 20–21].

Близькою до правомонархічної є концепція декабристського руху письменника О. Бушкова, котрий вбачає у виступі декабристів останню спробу гвардійського перевороту і порівнює його придушення з ліквідацією яничарського корпусу Османської імперії [4, 227–370].

Відповіддю правомонархістам стала реанімація ліберальної легенди, засновником якої був декабрист М. Тургенєв. Її апологети (письменник Я. Гордін, котрий

вважає декабристів "лібералами з імперською ідеологією", філософ І. Яковенко, кінорежисер В. Мотиль) вбачають у декабристах прихильників встановлення у Росії правової держави мирним шляхом, а повстання 14 грудня 1825 р. вважають мирною демонстрацією. Вони протиставляють лібералізм революційності, ігноруючи, що на початку XIX ст. ці поняття були майже тотожними [6, 209].

У цьому контексті не можна обійти увагою роботу М. Одеського та Д. Фельдмана "Поетика терору" [8, 86–125]. Насамперед, у ній аналізуються "ключові ідеологеми" – засоби мовного вираження, ідеологічні кліше й терміни, пов'язані з поняттям *терор* та використовувані носіями *терористичного менталітету* у різні історичні епохи. До останніх автори, крім декабристів, зараховують французьких революціонерів, російських народників і навіть лідерів боротьби за незалежність США. Чисто філологічні проблеми розв'язуються дослідниками на надуманому історичному тлі. По-перше, перед авторами постає проблема про терміни, наприклад, про правомірність використання у цьому випадку поняття *терор*. По-друге, співставляючи якобінців та декабристів, учені не беруть до уваги, що перші мали можливість втілити свої задуми в життя, а другі обмежилися лише розробкою планів. Важко не погодитися з В. Боковою, яка закликає відмовитися від ототожнення слова і діла [1, 518].

Концепція ліберального письменника І. Бунича полягає в тому, що державний переворот у Росії здійснив **Ніколай I** після добровільного зречення Александра I, який продовжував жити під іменем старця Федора Кузьмича. Відданий Александру I петербурзький генерал-губернатор М. Милорадович був убитий за наказом нового імператора.

У концепції В. Брюханова М. Милорадович, навпаки, виступає головним змовником. Він, за допомогою І. Дібіча та П. Кисельова, начебто підготував державний переворот, організував убивство Александра I і готувався до знищення імператорської родини. Лідерів декабристів М. Милорадович шантажував і змусив організувати повстання 14 грудня 1825 р. з метою тиску на **Ніколая I** [3]. М. Сафонов вважає організатором повстання імператрицю Марію Федорівну, котра бажала зайняти престол і намагалася зіштовхнути великих князів Константина й **Ніколая** [11, 61–89]. Усім цим роботам бракує джерельної бази, тому деякі події просто домислюються авторами.

Отже, рух декабристів залишається популярною історичною темою. Спроби його переосмислення містять чимало цінних думок, але мають низку помилок. Нова концепція усього руху поки що не створена.

1. Бокова В.М. "Больной скорее жив, чем мертв": заметки об отечественном декабристоведении 1990-х гг. // 14 декабря 1825 года. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV. 2. Бокова В.М. [Вступительная статья] // Декабристы и их время / Отв. ред. В.М. Бокова. – М., 1995. 3. Брюханов В. Заговор графа Милорадовича. – М., 2004. 4. Бушков А. Россия, которой не было-4. Блеск и кровь гвардейского столетия. – М., 2005. 5. Влащенко Н. За что казнили Пестеля // Сегодня. – 2002. – 14 февраля. 6. Киянская О.И. Кто такие декабристы и за что они боролись? (Неюбилейные заметки о юбилейных конференциях) // Отечественная история. – 2001. – № 5. 7. Крижановська О. Право-монархічна оцінка декабристського руху у працях російських дослідників // Декабристські читання: Тези Міжн. ювілейної наук.-теорет. конф. / За ред. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2000. – Вып. VI. 8. Одесский М.П., Фельдман Д.М. Поэтика террора и новая административная ментальность: Очерки истории формирования. – М., 1997. 9. Острецов В. Масонство, культура и русская история (историко-критические очерки). – М., 1998. 10. Платонов О. Терновый венец России. История масонства 1731–1995. – М., 1995. 11. Сафонов М.М. 14 декабря 1825 года как кульминация междоусобицы // 14 декабря 1825 года... – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV. 12. Смолін М. "Янычары ночного братства" // Графиня С.Д. Толь. Ночные братья. – М., 2000. 13. Тинченко Я. Подвиг, которого не было // Киевские ведомости. – 2000. – 16 декабря. – С.16; 22 декабря. – С. 8. 14. Эрлих С.Е. Мифологические предпосылки отечественного декабристоведения (Постановка проблемы) // 14 декабря 1825 года... – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV.

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 1877–1878 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Досліджено основні історіографічні підходи до вивчення проблеми дипломатичної боротьби великих держав за контроль над протоками Босфор та Дарданелли в період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та післявоєнного врегулювання "східної кризи".

Main historiographical attitudes towards the studying of diplomatic clash between leading European countries for the control of Bosphorus and Dardanelles during Russo-Turkish war of 1877–1878 are examined in this article. The special attention is paid also for the approaches in researching so called "Eastern Question" in post-war period.

Задля успішного розвитку вітчизняної історичної науки необхідно критично аналізувати досвід попередніх поколінь істориків. Особливу увагу варто звернути на дискусійні теми, щодо яких немає консенсусу різних історичних шкіл. До таких питань належить проблема вивчення впливу фактору Чорноморських проток на дипломатичну боротьбу великих держав у період 1877–1878 рр. Саме це є метою запропонованого історіографічного дослідження.

Насамперед, необхідно звернути увагу що, навіть в авторитетних ґрунтовних виданнях, зокрема "Історії зовнішньої політики Росії" недостатня увага приділяється проблемі впливу питання Чорноморських проток на міжнародні відносини періоду російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Зокрема, у цій праці навіть не згадується, що важливою складовою частиною англо-російської угоди 18 (30) травня 1878 р., яка мала владнати суперечності між двома державами напередодні Берлінського конгресу був меморандум, котрий повністю стосувався питання зміни статусу проток Босфор та Дарданелли [6, 214; 9, 180].

Характерною є діаметрально протилежна оцінка, з одного боку західноєвропейською, з іншого – радянською і сучасною російською історіографіями діяльності політиків та дипломатів, які грали ключову роль у "східній кризі" 1875–1878 рр. від позиції яких залежала й доля Чорноморських проток. Зокрема, А. Дебідур критично ставиться до "завжди ніяковіючого" статс-секретаря із закордонних справ Великої Британії лорда Дербі й солідаризується з рішучою позицією прем'єр-міністра Б. Дізраелі [5, 454]. У той же час, знайий фахівець з нової історії К.Б. Віноградов називає британського прем'єра лордом "вискочкою", критикує його за некомпетентність, і, натомість, підкреслює зважений курс лорда Дербі, його прагнення до врегулювання кризи [2, 44–45]. Схожої думки з К.Б. Віноградовим, щодо постатей згаданих політиків, дотримуються співавтори колективної монографії "Росія і Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)" Е.П. Кудрявцева та В.П. Понамарьов. [13, 200–215].

У найґрунтовнішій праці, з тих, котрі опосередковано торкаються даної проблеми, монографії С.Л. Чернова досить детально проаналізовано політику Росії на заключному етапі "східної кризи" 1875–1878 рр. загалом і позицію російського уряду щодо перегляду статусу Чорноморських проток зокрема. Однак автору не вдалося об'єктивно дослідити запропоновану тему через ваду, притаманну радянським дослідникам, а саме проімперську заангажованість, прагнення показати лише Росію як державу що "об'єктивно захищає життєво важливі інтереси балканських народів". У згаданого науковця чітко прослідковується схильність до приховування експансіоністського характеру російської зовнішньої політики. Натомість, лише Велика Британія та Австро-Угорщина зображуються як такі, що прагнуть до колоніальних захоплень за рахунок балканських народів [12].

Автори колективної монографії "Східне питання у зовнішній політиці Росії. Кінець XVIII – початок XX ст."

схильні перебільшувати російсько-турецький антагонізм після укладання Андріанопільського перемир'я. Зокрема, у ній стверджується, що Османська імперія у цей період "підтримувала войовничі наміри Англії". Проте Порта хоча й приймала від Лондона певну військову допомогу для зміцнення своєї армії, однак ураховувала те, що неподалік її столиці були розташовані російські війська, готові до походу на Константинополь [3, 226]. Автори згаданої монографії не врахували прагнення Османської імперії послабити російсько-турецький антагонізм, свідченням чого було звернення султана Абдул-Хаміда II до королеви Вікторії з проханням вивести британську ескадру із Чорноморських проток задля того, щоб не провокувати рух російського війська до турецької столиці [4, 340].

У статті В.М. Хевроліної "Сан-Стефано: вінець і завершення дипломатичної кар'єри" Н.П. Ігнат'єва суттєво применшується вплив Порти на розвиток дипломатичної боротьби щодо вироблення умов мирного договору, а також ситуації, яка склалася навколо Чорноморських проток після укладання Андріанопільського перемир'я. Зокрема, автор серед іншого стверджує, що у військовому відношенні турецька армія вже була безсильною, а в султанській столиці панував розбрат [11, 252].

Не можна погодитися з твердженням доктора історичних наук І.С. Рибаченко, що Олександр II та канцлер А.М. Горчаков, "налякані англійськими погрозами", заборонили вступ російського війська до турецької столиці навіть у випадку висадки там іноземного десанту [8, 54]. Ми більше підтримуємо позицію російського історика початку XX ст. С. Горяїнова, який, посилаючись на архівні документи, довів, що 30 січня (11 лютого) 1878 р. Олександр II видав наказ про вступ російської армії до столиці Османської імперії у випадку висадки британського десанту, навіть, неподалік цього міста [4, 333].

Аналізуючи статтю В.Н. Віноградова, не можна погодитися з оцінкою автором позиції російського головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича щодо його підходів стосовно політики Росії у відносинах з Великою Британією, у т. ч. і в питанні Чорноморських проток [1, 20]. Дослідник вважає, що причиною його відставки у березні 1878 р. була нерішучість у виконанні наказу імператора щодо захоплення пануючих висот над Босфором. Однак великий князь, разом з військовим міністром Д.А. Мілютіним, послом в Османській імперії Н.П. Ігнат'євим, належав до угруповання російських політиків-максималістів, які займали досить сміливу позицію стосовно зміцнення позицій Росії на Балканах та перегляду статусу Чорноморських проток і тому йому не можна було дорікнути в нерішучості [11, 249].

У той час як радянська історіографія війни 1877–1878 рр. наголошувала на визвольній місії російського народу стосовно балканських братів і саме цим пояснювала необхідність поширення російського впливу в цьому напрямі, російські історики кінця XIX – початку XX ст., крім вищезгаданого постулату, обстоювали ще й

тезу про потребу просування до району проток задля гарантування життєво необхідних інтересів імперії [4].

На жаль, західна історіографія останньої третини XIX – початку XX ст. також не може претендувати на повну об'єктивність у висвітленні проблеми суперечностей між великими державами в районі Чорноморських проток. На більшість істориків суттєвий вплив мала позиція урядів та громадська думка їхніх країн, тому такі дослідники, як Д. Кемпелл, А. Дебідур акцентували свою увагу на позитивних моментах у політиці своїх урядів у Чорноморському регіоні, що, на їх думку, була спрямована на збереження балансу сил та стабільності. Зокрема, спробу Росії переглянути статус Босфора та Дарданелл і зміцнити свої позиції біля цих стратегічно розташованих проток вони розглядають як нічим не виправдану експансію російського царизму. На їх думку, вся провина за загострення відносин Великої Британії та Австро-Угорщини з Росією після підписання Сан-Стефанського миру, падає на Петербург, котрий мав занадто великі апетити щодо поширення свого впливу на Балканах [15, 19–21; 5, 450–460].

Досить ґрунтовну працю депутата британського парламенту Т. Сінклера не даремно було перекладено російською мовою та опубліковано в Петербурзі ще в 1878 р. Адже цей автор був дуже критично налаштований стосовно виразно антиросійського курсу кабінету Б. Дізраелі. Т. Сінклер належав до британської опозиції, очолюваної У. Гладстоном, котра не поділяла підходів діючого уряду щодо близькосхідної політики. Зокрема, вона критикувала величезний пресинг на Росію із застосуванням як дипломатичних, так і військових аргументів, зокрема, введення британських броненосців до Мраморного моря, котре знаходиться між протоками Босфор та Дарданеллою [10].

Французький академік Габріель Ханото, який написав передмову до франкомовного видання праці С. Горяїнова "Босфор і Дарданелли", хоча й намагався дотримуватися об'єктивності в оцінках, як згаданої праці, так і проблеми політики великих держав щодо Чорноморських проток, однак і йому не вдалося побороти власні симпатії до позиції автора і, загалом, до російської зовнішньої політики зокрема, та щодо її спроб зміцнити свої позиції на підступах до Босфору та Дарданелли. Ми не можемо не звернути увагу, що ця стаття писалася у 1910 р., у період стрімкого франкоросійського зближення. До того ж, автор належав не лише до Французької академії, а й був членом відповідної російської наукової установи [17, V–XVIII].

Підводячи підсумок наукового дослідження, можна зробити висновок, що в російській історіографії кінця XIX – початку XX ст., дослідженнях радянських істориків, працях сучасних російських дослідників прослідковується тенденція до виправдання експансії Російської імперії до району Чорноморських проток турботою про

визволення братніх християнських народів, піклуванням про безпеку російського Чорноморського узбережжя та інтересами російської економіки.

Західноєвропейська історіографія кінця XIX – початку XX ст., зокрема, більшість англійських та французьких істориків намагалися обґрунтувати тезу про те, що просування Росії до Чорноморських проток, можливість їх захоплення протягом війни 1877–1878 рр. несе загрозу для демократичного світу, означає посилення впливу деспотичного російського царизму, який складає небезпеку для гуманізму, людяності, а також економічного розвитку західноєвропейських країн, зокрема вільної торгівлі у Чорноморському та Східносередземноморському регіонах.

Сучасні західноєвропейські дослідники, зокрема Г. Брінтон, Д. Крістофер, Р. Вольф, Л. Сіамен, А. Коудовер намагаються уникнути кон'юнктурних, псевдопатріотичних міркувань й об'єктивніше показати боротьбу за вплив на протоки Босфор та Дарданелли, як природний процес періоду зростання суперечностей між світовими імперіями, змаганням за контроль над стратегічно розташованими морськими шляхами, що диктувалося, на їх думку, як зростанням економічної конкуренції, так і військово-політичними суперечностями [14, 226–230, 233, 244–249, 273–274, 280, 287, 302; 18, 114–127; 19, 56–60].

1. *Виноградов В.Н.* Канцлер А.М. Горчаков в водовороті восточного кризиса 70-х годов XIX века // *Славяноведение*. – 2003. – № 5. 2. *Виноградов К.Б.* Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период восточного кризиса 1875–1878 гг. // 100 лет освобождения балканских народов от Османского ига. Мат. междунар. науч. конф. Москва 15–17 мая 1978 г. – М., 1979. 3. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века / Под ред. М.И. Штемпеля. – М., 1978. 4. *Горяинов С.* Босфор и Дарданеллы. – Санкт-Петербург, 1907. 5. *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. 1814–1878. – Ростов-на-Дону, 1995. – Т. I. 6. История внешней политики России. Вторая половина XIX века / Под ред. А.Н. Сахарова. – М., 1997. 7. Русско-турецкая война 1877–1878 / Под ред. И.И. Ростунова. – М., 1977. 8. *Рыбаченок И.С.* Восточный кризис 1875–1878 гг. и русско-турецкая война на страницах газеты "Московские ведомости" // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. / Под ред. А.И. Федосова, В.Г. Карасева, Н.С. Княпиной, Б.Н. Билунова. – М., 1981. 9. Сборник договоров России с другими государствами / Под ред. Е.А. Адамова. – М., 1952. 10. *Синклер Т.* Восточный вопрос прошедшего и настоящего. Защита России. – СПб., 1878. 11. *Хевролина В.М.* Сан-Стефано: венец и завершение дипломатической карьеры Н.П. Игнатьева // Российская дипломатия в портретах / Под ред. А.В. Игнатьева, И.С. Рыбаченко, Г.А. Санина. – М., 1992. 12. *Чернов С.Л.* Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 гг. – М., 1984. 13. Черноморские проливы и Россия / Под ред. Л.Н. Нежинского, А.В. Игнатьева – М., 1999. *Brinton G., Christopher J., Wolff R.* A History of civilization. – Harvard, 1961. 14. *Brinton G., Christopher J., Wolff R.* A History of civilization. – Harvard, 1961. 15. *Campbell G.* The blue books, and what is to come next. – London; Paris; N.-Y., 1878. 16. Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 a 1856) par un ancien diplomate. – St-Petersbourg, 1878. 17. *Hanotoux G.* Preface. // *Goraiinow. S.* Le Bosphore et les Dardanelles. -Paris, 1910. 18. *Seaman L.* From Vienna to Versailles. – N.-Y.; Evanston, 1963. 19. The Great peace congresses in history, 1648–1990 / Albert P. Van Coudover ed. – Utrecht, 1993.

Надійшла до редколегії 15.09.05

О. Набока, асист.

ПЕРВАЯ ОПИУМНАЯ ВОЙНА (1840–1842) И ОСТРОВ ТАЙВАНЬ

Доведено, що в середині XIX ст. Великобританія відмовилася від ідеї захопиту Тайвань внаслідок очікуваного жорсткого спротиву з боку патріотично налаштованих мешканців острова.

It is proved, that in the middle of XIX century the Great Britain has refused idea to grasp Taiwan because of expected rigid resistance from the side of patriotically adjusted inhabitants of the island.

Накануне Первой опиумной войны вопрос о захвате у Китая острова Тайвань стал предметом обсуждения в коммерческих и правительственных кругах. Наиболее яркими сторонниками захвата были английские коммерсанты У. Джардин и Дж. Маттисон. Имея под своим ко-

нтролем обширную нелегальную трассу, по которой доставлялся опиум в Китай, они были не прочь получить в качестве трофея опорную базу на восточном побережье Цинской империи.

У. Джардин, который в 1839 г. отправился в Англию, предлагал правительству захватить сразу три или четыре китайских острова: Чусан, Къемой, Амой и Тайвань [4, 82]. Для этого английский коммерсант, ставший в 1841 г. депутатом парламента, неоднократно встречался с Пальмерстоном и излагал тому свои планы. Он требовал немедленной блокады китайского побережья, наступления на Пекин, заключения сепаратных соглашений с Амоем, Фучжоу, Нингпо и Шанхаем, а также настаивал на оккупации китайских островов, в том числе и Тайваня [4, 82].

Однако, в отличие от правительства, английское общество было вовсе не настроено беспрекословно следовать советам английских коммерсантов. В Великобритании начиная с 20-х гг. XIX века действовало мощное антиопиумное движение.

Апогеем полемики между сторонниками и противниками опиумной торговли стали парламентские прения относительно войны с Китаем, которые начались 19 марта 1840 г. Дебаты по поводу конфликта проходили главным образом между вигами и находившимися в то время в оппозиции тори.

Понятно, что остров Тайвань, отделенный тысячами миль от здания британского парламента, не мог фигурировать в многословных речах английских представителей. Однако в дебатах не раз упоминались имена Джардина, Маттисона и Дента – английских торговцев опиумом, которые не ограничивали свою деятельность Кантоном и настаивали на захвате острова. В своих выступлениях лидеры оппозиции Р. Пиль, Дж. Грахам, У. Гладстон подвергли острой критике их деятельность в Китае, а также политику британского кабинета. Так, Гладстон назвал торговлю наркотиком "недостойным занятием" и отказывался понимать необходимость проведения военных акций против Китая [8, 139].

Главными защитниками действий правительства выступили Пальмерстон, а также Т. Макалей – секретарь комитета войны. На их стороне выступил радикал Ч. Буллер, который считал, что действия оппозиции не отражают реальную заботу о стране [1, 89]. Отбиваясь от словесных атак своих оппонентов, они заявили, что британское правительство просто не в состоянии контролировать все каналы поступления опиума на китайские рынки. Даже в случае ликвидации торговли наркотиком в Кантоне, считали представители правительства, и прекращении поставок из Индии, проблему контрабанды опиума не решить. Как отметил депутат палаты общин Хейвс: "Даже в случае закрытия Кантона, торговля опиумом в Китае не прекратится" [9, 725].

Именно такие постулаты взяли за основу своих выступлений проправительственные депутаты. В частности, лорд Пальмерстон заявлял, что прекращение поставок из Бенгалии не остановит ввоз опиума из Персии и Турции [5, 178]. Т. Макалей считал, что любые действия, направленные на запрещение торговли наркотиком будут безрезультатными в условиях, когда существует нелегальная трасса на восточном побережье Китая. Он, в частности, отмечал: "Вдоль побережья Китая существует нелегальная торговля, которая осуществляется методами гораздо более незаконными, чем те, которые уже существуют... Все побережье Китая покрыто базами контрабандистов, которые вошли в контакт с местными властями... Единственным судьей для людей, занимающихся нелегальной торговлей, является их совесть" [9, 714–715].

Макалей также утверждал, что если в таких условиях правительство изменит свой курс, то "существующее зло только усилится" [9, 714–715].

Мнение Т. Макалея поддерживал радикал Ч. Буллер. В своем выступлении он, в частности, отмечал: "Контрабандная торговля опиумом увеличивалась, и те, кто ей занимался, стали действовать с еще большей наглостью. Корабли опиумных торговцев, вместо того чтобы стоять в Линдине, курсировали в разных частях китайского побережья. Там они пытались наладить торговлю с местным населением" [9, 714–715].

Тактика, избранная защитниками правительства, хотя и позволяла отбиться от оппозиции, однако не позволяла в полной мере поддерживать английских коммерсантов, в том числе и в вопросе приобретения Тайваня.

Однако, вероятно, под давлением Джардина, а также стоявших за ним политических сил, в 1840 г. английские вооруженные силы всё же начинают проникать на Тайвань [2, 21]. 18 июня 1840 г. английский бриг вошел в воды, непосредственно омывающие остров. После непродолжительного курсирования вдоль берега, корабль отправился восвояси, не вступив в бой с береговой артиллерией. В течении следующих нескольких месяцев подобные визиты повторялись неоднократно [6].

30 сентября 1840 г. английский транспорт "Нербудда" был потоплен китайской артиллерией, располагавшейся на острове. Англичане, включая капитана, двух его помощников, 17 человек команды и 240 носильщиков индийцев оказались в руках местной администрации [7, 293]. Лишь двоим из них впоследствии удалось вернуться на родину. Большинство членов экипажа погибло – 15 человек утонули, остальные были казнены. 19 октября 1840 г., с целью спасения экипажа "Нербудды", на Тайвань был послан английский барк. Англичане хотели гарантий неприкосновенности для своих попавших в беду соотечественников и даже готовы были заплатить за их освобождение. Однако все их попытки были тщетны. 27 октября артиллерия барка стала обстреливать береговые укрепления. На берег высадился небольшой десант. Однако после непродолжительного боя атака англичан была отбита [6, 145].

В марте следующего года английский бриг "Анна" также был потоплен островными батареями. 57 членов экипажа были захвачены в плен. Из Пекина последовал немедленный приказ казнить всех пленных. Вскоре император Дао-Гуан изменил свое решение и отдал соответствующие распоряжения. Однако приказ императора задержался в пути и был доставлен только в августе 1841 г. [6, 145], когда большинство пленных были уже мертвы. Лишь 11 человек были освобождены, двое умерли от лишений, остальные были казнены [7, 293].

Данные события вызвали широкий общественный резонанс. Императорские эдикты, касающиеся инцидента, были опубликованы во всех европейских газетах, которые выходили в Китае [3, 89]. 21 ноября 1841 г. в Амой прибыл британский уполномоченный сер Генри Поттингер специально для того, чтобы выразить недовольство и озабоченность Лондона фактом умерщвления военнопленных. Смещение с должности лиц, отвечавших за казнь пленных, не удовлетворило англичан. Англо-китайский диалог, касающийся судьбы экипажей "Нербудды" и "Анны", продолжался вплоть до 1843 г. Китайским властям пришлось даже включить в Нанкинский договор условие, обеспечивающее суровое наказание для всех причастных к событиям на Тайване [6, 145].

Вероятно, под впечатлением данных событий Лондону пришлось отложить в долгий ящик планы колонизации Тайваня. Столкнувшись накануне войны с критикой со стороны антиопиумной оппозиции, Уайтхолл был вынужден заявить о своей непричастности к формированию нелегальных торговых трасс на восточном побережье Китая. Вслед за этим пришлось отка-

заться от осуществления некоторых планов, в том числе, и от захвата Тайваня.

Окончательный поворот в политике относительно Тайваня произошёл после инцидентов с транспортными судами "Нербудда" и "Анна", экипажи которых были пленены, а впоследствии казнены тайваньской администрацией. Данные события убедили Уайтхолл в том, что колонизация Формозы будет сопряжена с большими трудностями.

1. Айзенштадт М.П., Гелла Т.Н. Английские партии и колониальная империя в XIX веке. – М., 1999. 2. Никитин Н. Тайвань – неотъемлемая часть Китайской Народной Республики. – М., 1953. 3. Тодер Ф. Тайвань и его история XIX век. – М., 1978. 4. Fairbank J. Trade and diplomacy on the China coast. The opening of the treaty ports 1842–1854. – Cambridge, 1953. – V. 1. 5. Hibbert C. The dragon wakes China and The West 1774–1834. – N.-Y., 1970. 6. Hung Chien-Chao. The history of Taiwan. – Beijing, 2000. 7. Morse H. The international relations of the Chinese Empire. The period of conflict 1834–1860. – N.-Y. – Bombay; Calcutta, 1910. 8. Owen D. British opium policy in China and India. – London, 1934. 9. Parliamentary Debates. – London, 1840. – Vol. 53.

Надійшла до редколегії 15.09.05.

I. Немировська, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В РОКИ АГРАРНОЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ В ІСТОРІОГРАФІЇ 50–60-Х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ

Підтверджено суттєвий внесок істориків середини XX ст. у накопичення фактичного матеріалу з історії Столипінської аграрної реформи.

The essential contribution of historians of the middle of XX centuries to accumulation of the actual material on history of the Stolypin's agrarian reform is confirmed.

Особливого значення в період проведення століпінської аграрної реформи набуває діяльність Селянського поземельного банку, на який було покладено завдання впровадження хутірських та відрубних господарств. Вивчення його діяльності становить великий науковий інтерес, тому що надає змогу краще дослідити сутність аграрної реформи П.А. Столипіна та особливості її запровадження на Україні.

Діяльність Селянського поземельного банку привернула до себе увагу дослідників ще у дореволюційні часи. Слід назвати спеціальні роботи А.Н. Зака, Л.Н. Скорнякова, у яких було досліджено причини заснування Селянського банку, але діяльність банку розглядалася під кутом зору ліквідації урядом малоземелля селян і тому не отримала об'єктивного висвітлення [4; 10].

Наступна хвиля зацікавленості діяльністю Селянського Поземельного банку виникла у Радянському Союзі. У 1925 р. з'являється праця Д.А. Батуринського, яка представляє собою стислий нарис діяльності банку за 1883–1917 рр., але заснований виключно на звітах Селянського банку без залучення не тільки архівних, а й багатьох опублікованих матеріалів [1].

Починаючи з 50-х рр. XX ст. інтерес до століпінської аграрної реформи посилюється. Радянська історіографія 50–60-х рр. приділяє значну увагу вивченню діяльності Селянського поземельного банку та його ролі у проведенні аграрної століпінської реформи в Україні. Майже у кожній праці, присвяченій аграрному питанню, так чи інакше порушувалося питання про діяльність Селянського банку. Окреме дослідження з проблеми належить досліднику В.К. Вдовину, у якому аналізується діяльність банку протягом 1883–1895 рр. у зв'язку з аграрною політикою уряду, але діяльність банку протягом 1906–1914 рр. майже не розглядається [2].

Важливим етапом в історіографії діяльності Селянського поземельного банку стала поява монографії радянського вченого С.М. Дубровського, присвяченій аграрній реформі П.А. Столипіна, у якій автор розглядає питання про земельний запас банку, яким чином формувався земельний фонд банку, умови продажу банківських земель селянам, аналізує позикові операції із селянською землею, досліджує, хто саме купував землі у банку [3]. Дослідивши різні аспекти діяльності Селянського поземельного банку, учений приходить до висновку, що хоча офіційно роль Селянського банку полягала у тому, щоб допомагати селянам подолати безземелля, насправді банк стояв на захисті інтересів поміщиків, а вся суть діяльності банку полягала у тому, щоб не допустити здешевлювання поміщицької землі.

Серед досліджень, які торкаються історії діяльності Селянського поземельного банку, можна виділити двотомну монографію П.Н. Першина, перша книга якої присвячена аграрній історії Росії в період капіталізму (1861–1917) [6]. Дослідник виділяє два види операцій, які проводив банк протягом 1906–1914 рр.: по-перше, купівля селянами землі здійснювалася, головним чином при посередництві Селянського поземельного банку, який був заснований для насаджування приватної власності шляхом видачі селянам позик під заставу землі, яка купувалася у поміщиків; по-друге, банк також купував за свій кошт деякі землі, а потім перепродавав їх селянам. П.Н. Першин наголошує, що операції банку проводилися у інтересах землевласників, яким він забезпечував вигідні умови продажу землі, а серед селян банк в основному обслуговував заможну частину села, яка мала накопичені кошти для часткової сплати купівельної суми за землю.

Серед досить великого масиву української радянської історіографії з аграрного питання слід зупинитися на працях М. Рубача, Є. Сизоненко, П. Теличука, у яких поряд із заідеологізованим аналітичним матеріалом зібрано цікавий фактичний матеріал [7; 8].

Обробивши фактичний матеріал у трьох українських губерніях, Катеринославській, Херсонській і Таврійській, Є. Сизоненко у своєму дослідженні робить висновок, що мобілізований банком земельний фонд використовувався для посилення багатіїв шляхом насаджень хуторського і відрубного господарства як на банківських землях, так і на землях, які купували селяни у поміщика при посередництві банку [9]. Дослідниця вказує, що внаслідок діяльності Селянського банку відбувається розорення хуторян-бідноти на банківських землях, про що свідчить зростання заборгованості за куплені ділянки.

П. Теличук у своїй праці "Аграрні відносини на Правобережній Україні в період реакції (1907–1910)" вказує на те, що, оскільки століпінські аграрні заходи були органічно пов'язані з виділенням селян на хутори та відрубів і насаджень приватної власності селян на землю, то вони знайшли свій прояв і у діяльності Селянського поземельного банку [11]. А позичка, яку Селянський банк давав під заставу надільної землі, мала на меті не так полегшити селянам можливість одержання необхідних для розширення землеволодіння засобів, як покрити витрати, викликані переходом від общинного землеволодіння до індивідуального.

У 1967 р. було опубліковано двотомну "Історію селянства Української РСР", яка була першою спробою в

радянській історіографії дати синтетичний науковий огляд історії селянства України. На базі великого документального матеріалу в книзі висвітлюються найважливіші проблеми соціально-економічної історії селянства, у т. ч. увагу приділено і діяльності Селянського поземельного банку [5]. У дослідженні зазначається, що, скуповуючи землі поміщиків за досить високими і вигідними для них цінами, банк продавав їх ще на 20–30 % дорожче, а заможним селянам, які перейшли на хутори, банк продавав землі на пільгових умовах, надаючи їм значну позику. Також у праці зазначається, що діяльність Селянського банку в справі насадження індивідуального селянського господарства була найнеефективнішою саме на Україні, оскільки у 1911 р. 42,4 % усіх купівель землі у Російській імперії припадало на шість українських губерній [5, 495]. І хоча в перші роки столипінської реформи багато малоземельних селян кинулися купувати банківські землі, високі ціни, великий процент платежів за позику та мізерні пільги дуже швидко прирекли таких покупців на розорення.

Дослідження радянськими вченими багатьох проблем історії діяльності Селянського поземельного банку як на загальноросійському, так і на місцевому рівнях,

дозволило потім зробити висновки щодо ролі Селянського банку у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні. Результати, яких досягли автори праць 50–60-х рр. XX ст., накопичений ними матеріал дозволили поставити задачу написання узагальнюючих праць з історії аграрної столипінської реформи в цілому.

1. Батури́нський Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – М., 1925. 2. Вдовин В.К. Крестьянский Поземельный банк (1883–1895). – М., 1959. 3. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сел/хоз и крестьянства России в нач. XX в. – М., 1963. 4. Зах А.Н. Крестьянский Поземельный банк (1883–1910). – М., 1911. 5. Історія селянства Української РСР : У 2 т. – К., 1967. – Т. 1. 6. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование : В 2 кн. – М., 1966. – Кн. 1. 7. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1957. 8. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классового расслоения крестьянства в украинской деревне к 1917 г. Материалы к майской сессии 1960 г. – М., 1960. 9. Сизоненко Є.В. Аграрні відносини на Півдні України між першою та другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907–1917). – О, 1962. 10. Скорняков Л.Н. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской Губернии за 28 лет (1883–1910). – К., 1912. 11. Теличук П.П. Аграрные отношения на Правобережной Украине в период реакции 1907–1910 гг. : Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – К., 1960.

Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Нижник, асп.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Доведено, що розвиток системи жіночої освіти в Російській імперії відбувався у другій половині ХІХ ст. в умовах спротиву з боку офіційної влади.

It is proved, that the development of system of female education in Russian empire occurred in second half of the XIX century in conditions of counteraction from the official regime.

Проблема жіночої освіти в Російській імперії у кінці ХІХ ст. є важливою складовою громадсько-політичного життя країни, одним із показників напрямів та динаміки її розвитку. Вона також характеризує роль жінки у суспільстві, яка реалізує важливі педагогічні та соціальні функції.

Становище жінки у кожного народу є показником рівня його культури. Адже всі важливі сторони нашого внутрішнього життя тісно пов'язані з впливом жінки у сім'ї. Якщо у США та Англії жіноче питання зосередилося на цивільних і політичних правах жінок, то в Росії – у праві на освіту. Жіноча освіта – основа, на якій побудовані інтереси сім'ї та держави. Вирішення питання про жіночу освіту – є вирішенням жіночого питання взагалі. Якщо звернутися до коренів жіночої освіти, то ще в часи Київської Русі Володимир Великий віддавав належне природному розуму жінки. На свою бабку княгиню Ольгу він дивився з повагою, як на "мудрішу з усіх людей". Саме Володимир став ініціатором заснування двох училищ – чоловічого та жіночого – на початку ХІ ст. За офіційними даними це київське училище було першим жіночим училищем не лише на Русі, а і в Європі. Незважаючи на те, що навчалися тут діти "перших" осіб держави, і вся освіта обмежувалася лише простою грамотою (умінням читати, писати та тлумачити книги святого письма), цей заклад став першою ластівкою жіночих закладів освіти у всій Європі. Протягом наступних століть освіта жінки носила домашній характер. Дівчаткам передавалися всі знання та навички, якими володіли їхні матері та няньки. Їх готували до того, що вони мають бути вправними господинями та гарними матерями, відповідно й обсяг їхньої компетенції обмежувався територією домашнього господарства.

Зруйнувати стереотип, що жінка позбавлена громадянського права на знання та освіту, було не так просто. Домашній характер освіти, як чоловічої так і жіночої,

відзначався своєю нерівномірністю та закритістю і залежав, насамперед, від матеріальних статків батьків.

Влаштована на принципах становості та закритості, жіноча школа була доступна привілейованим і заможним прошаркам населення. Виховання цих *шляхетних дівчат* було спрямоване на те, щоб вони могли подібатися чоловікам. На допомогу жінкам приходила мода, мистецтво одягатися. Сама мета виховання полягала не в тому, щоб виховати освічену дівчину, а щоб зробити з неї манірне створіння. Батьків в усі часи хвилювала одна проблема – як вигідніше та щасливіше видати доньку заміж, тому багато хто вважав, що *надмірна* жіноча освіченість аж ніяк не піде на користь родині. Вважалося, що жінка за своєю суттю просто не створена для освіти, вона не розуміє всіх тонкощів науки, так як їх розуміє чоловік. Крім того, побутовала думка, що вчена жінка відкидає принципи моралі та дозволяє собі багато вольностей. При цьому вони забували, що наука тут ні до чого, а швидше винні розхитані соціально-моральні основи суспільства.

Вимоги щодо права жінок на вищу освіту та на працю були головними в жіночому русі другої половини ХІХ ст.

Перші жінки у вищих навчальних закладах з'явилися у 1859 р. – у Петербурзькому, Харківському, Київському університетах та у столичній Медико-хірургічній академії [3, 161]. Вони відвідували лекції, займалися в лабораторіях без спеціального дозволу міністерства народної освіти. Навчання молодих жінок не було узаконене і цілком залежало від доброї волі професорів. Відомо, що перші студентки з'являлися за дозволом відвідати лекцію спочатку до ректора, а згодом було достатньо дозволу професора, який проводив заняття. Присутність жінок у вищому навчальному закладі формально не суперечила університетському статуту 1835 р., оскільки у ньому нічого не говорилося про заборону жінкам відвідувати університет. Тим більше, що перших

жінок-студенток було не так багато і вони не претендували ні на які права, пов'язані з отриманням вищої освіти. А вже навесні 1861 р. міністерство народної освіти поставило перед радами університетів питання про можливість офіційного допуску жінок до вищої освіти, умови їхнього вступу до університетів та приєднання їм учених ступенів і прав, з ними пов'язаних. Усі ради університетів, за винятком московського та дерптського, підтримали ідею допуску жінок до вищої освіти. У Петербурзькому університеті жінкам не лише дозволялося навчатися у закладі, а й здавати іспити на вчені ступені. У 1861 р. було створено комісію для підготовки проекту університетського статуту, який мав остаточно визначити позицію держави щодо навчання та дипломування жінок в університетах Російської імперії. Після численних обговорень 1861–1863 рр. на громадському та урядовому рівнях рішення було прийнято не на користь жінок. Попечителям навчальних округів були розіслані листи, які повідомляли про введення нового статуту та містили категоричну заборону жінкам відвідувати університети в Росії навіть на правах вільнослухачок. До 1864 р. жінки були вигнані з усіх вищих навчальних закладів держави. Ця заборона діяла до революції 1905–1907 рр. Позбавивши жінок права отримувати професійні знання у вітчизняних університетах, влада не змогла зупинити їхньої боротьби за вищу освіту. У відповідь на заборону із середини 60-х рр. XIX ст. десятки жінок у пошуках знань та кращих умов навчання їдуть за кордон вступати до університетів та вищих технічних шкіл. Спочатку уряд не перешкоджав їхньому від'їзду та видавав паспорти. Позбавленні змоги вчитися у себе на батьківщині дівчата їхали вчитися переважно до Швейцарії (Цюрих, Берн, Женева), де доступ до науки було відкрито для всіх національностей. Швейцарський уряд гостинно відкрив для жінок двері своїх університетів, і найбільша кількість студенток приїхала з Росії. У 60-х рр. XIX ст. Цюрих був центром російської еміграції. У 1872 р. загальна кількість студенток Цюрихського університету була 109 осіб, з них – 54 росіянки [1, 44]. Крім Швейцарії за університетською освітою жінки їхали до Парижу. Як правило, це були представниці заможних родин, які досконало володіли іноземною мовою. Така розкіш як навчання за кордоном коштувала дорого, тому не всім була по кишені. У зв'язку з цим жінки в Росії шукали інших шляхів до знань та освіти. Однією з розповсюджених форм навчання були т. зв. "летючі університети", у яких лекції читалися на приватних квартирах. В основному навчалися фізиці, математиці, хімії, фізіології. Заняття проводили вчені столичних навчальних закладів, відомі громадські діячі [3, 165].

У 60–70 рр. XIX ст. в університетських містах Російської імперії розгорнувся рух передової громадськості на користь вищої жіночої освіти. На його чолі стояла ліберальна інтелігенція, яка шляхом колективних прохань, петицій, звернень намагалася добитися дозволу на створення вищих жіночих навчальних закладів. Одним із приводів до активізації вимог права жінок на ви-

щу освіту послуговував успішний захист Надією Сусловою ступеня доктора медицини, хірургії та акушерства в Цюрихському університеті.

У 1872 р. було відкрито перший вищий навчальний заклад для жінок – Петербурзькі медичні курси [1, 28]. Мета закладу полягала у підготовці акушерок з правом самостійної акушерської та гінекологічно-лікарської практики. У цьому ж році були відкриті Московські Вищі Жіночі курси (курси проф. В. Гер'є), які стали першими вищими жіночими педагогічними курсами не лише в Москві, а й у Росії. У програму навчання входили як гуманітарні, так і природничі науки. Врешті-решт урядова суперечка у 1876 р. закінчилася наказом імператора Александра II, який надавав право Міністерству народної освіти відкривати жіночі курси в університетських містах. У 1878 р. такі курси були відкриті в Петербурзі, Казані, Києві та Москві [2, 441]. Щоправда, випускниці цих закладів прав на отримання дипломів не мали. Студентки вступали до платних закладів, курс навчання у яких не давав жодних прав, крім можливості розширити знання, слухаючи лекції викладачів з університету. Ніяких переваг, порівняно з середньою освітою, не було передбачено.

Не визнаючи на юридичному рівні за жінками права на професійну спроможність, російський уряд тим самим засвідчив свою консервативність, відсталість та неспроможність дивитися вперед. Відкриття вищих жіночих курсів з університетською програмою викладання – було спробою зупинити від'їзд молоді за кордон та поставити під урядовий контроль ідеологічне формування їхнього світогляду. Влада, незважаючи на реформи, боялася нових прогресивних ідей, радикальних змін. Внаслідок неспокійної політичної ситуації в державі наприкінці 70-х рр. XIX ст. та хвилі політично-революційного терору, на існуючі жіночі курси дивилися з підозрою та недовірою як на "новий осередок нігілізму". Незважаючи на громадянське визнання та соціальну значимість вищих жіночих курсів, влада односторонньо виступила проти розвитку в країні вищої жіночої освіти. У 1889 р. Московські, Казанські та Київські жіночі курси припинили своє існування. Виняток становили лише Вищі жіночі Бестужевські курси, які отримали державний статус з відповідним штатним розписом та фінансуванням.

Однак переписати все, що було досягнуто за роки після відміни кріпосного права, було неможливо, тому що за цей час були зруйновані існуючі в епоху кріпацтва основні принципи в галузі жіночої освіти – закритий становий характер, відсутність впливу суспільства на навчальні заклади.

1. Зинченко Н.Е. Женское образование в России. – СПб., 1902. 2. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880). – СПб., 1901. 3. Тишкин Г.А. Женский вопрос и правительственная политика 60–70 гг. XIX века // Вопросы истории России XIX – начало XX века. – Л., 1983.

Надійшла до редколегії 15.09.05

В. Перещ, асп.

МІНОЙСЬКА МОНАРХІЯ В ТВОРАХ АНТИЧНИХ АВТОРІВ

Проаналізовано уявлення античних авторів про сутність мінойської монархії.

The representations of the antique authors about the Minoan monarchy essence are analyzed.

Плідність результатів вивчення мінойської цивілізації полягає в науковому поєднанні археологічних джерел з писемними. До останніх належать повідомлення давньогрецьких авторів – хоч і не очевидців конкретних подій, але максимально наближених до них віруваннями, традиціями, культурою.

Аналізуючи тексти античних авторів, ми ставимо за мету отримати повнішу уяву про особливості царської влади на Криті II тис. до н. е.

За даними античних авторів, на чолі Критської держави стояв цар, якому приписувалося божественне походження. Він вважався сином верховного божества

критян. Сином Зевса називають володаря Криту Міноса Гомер [Hom. Od. 11.568–11.571], Вакхлід [Bacchyl. Lyr. 17.28–17.33; 17.67–17.74] та інші античні автори. Давньогрецькі письменники також вказують на божественне походження дружини царя. Цариця була донькою небесного володаря, якого греки ототожнювали з Геліосом [Pseudo-Apollodorus Myth. 1.83.1–1.83.4; 3.7.2–3.7.4; Bacchylides Lyr. 17.49–17.57; Diod. 4.60.4.1–4.60.4.4]. Павсаній, описуючи скульптурну групу, яку створив відомий скульптор першої половини V ст. до н. е. Онат з острова Егіна, що зображує славетних героїв Троянської війни, говорить про критського царя Ідомедея – нащадка Міноса і Пасіфаї, батьком якої був Геліос [Paus. 5.25.8.1–5.25.10.1].

Однак одночасно з божественним походженням, критський цар мав і земну генеалогію, яка пов'язувалася з епонімом острова (героєм або героїнею). Так, Радамант, який був, за міфом, одним з найдавніших царів критян, вважався сином Крета або Креса [Paus. 8.53.5.4–8.53.5.6]. Ім'я Крет належало критському культурному герою, який був найдавнішим царем етеокритян або куретів [Diod. 5.64.1.3–5.64.2.1]. Зятем Кретея (інший варіант імені епоніма Криту) був Тектам, який і став після нього царем Криту. Згідно з граматиною Асклепіада, якого цитує Аполлодор, Крета, дочка Астерія була дружиною Міноса [Pseudo-Apollod. 3.7.2–3.7.4]. За Діодором, Крета була матір'ю Пасіфаї, дружини Міноса [Diod. 4.60.4.1].

Традиційне епонімне династичне жіноче ім'я Крета продовжували носити жінки з роду кноських царів і за часів ахейського панування: Кретою звали сестру знаменитого учасника Троянської війни Ідомедея [Pseudo-Apollod. 3.17.1]. Регулярна повторюваність одних і тих же імен, очевидно, була характерною для правлячої сім'ї критських царів.

Так чи інакше, грецькі історики говорять про одиницями володарів Криту – Міносів та Радамантів, які жили і царювали в певній послідовності [Diod. 4.60.3.1–4.60.4.1; Strabo Geogr. 10.4.8.11–10.4.8.13; Plut. Thes. 20.8.1–20.8.2].

Поряд з божественним критський володар мав і земного батька. Зокрема, Європа, перебуваючи у шлюбі із Зевсом, була водночас дружиною критського царя, владу якого її сини отримали у спадок [Pseudo-Apollod. 3.5.1–3.5.2; Diod. 4.60.2.4–4.60.3.4].

Досить типовим для стародавнього світу постає в творах античних авторів і сам характер влади мінойського правителя. Царі Криту стверджували, що свою владу вони отримували з волі богів. Боги, у свою чергу, виконували, як вважалося, всі прохання, з якими зверталися до них критські правителі [Pseudo-Apollod. 3.8.1–3.8.7]. Таким чином, можна сказати, що царська влада на Криті носила яскраво виражений сакральний характер, причому існувала віра в надприродні властивості правителя, який нібито забезпечував процвітання своїй країні. Так, Гомер називає Міноса охоронцем Криту [Hom. Il. 13.450].

Важливе значення в політичному житті критського суспільства мали особливі релігійні обряди, які виконувалися царем особисто. Одним з таких обрядів було спілкування з верховним божеством у гірському печерному святилищі. Очевидно, після такого ритуалу цар публічно оголошував про результати священної бесіди зі своїм покровителем (або покровителькою) і віддавав своїм підданим розпорядження, отримувані ним

від самого божества. Діодор Сицилійський [Diod. 5.78.3.1] та Страбон [Strabo Geogr. 10.4.19.21] розповідають про те, що Мінос колись приніс свої закони зі священної гірської печери Зевса. За Гомером Мінос один раз на дев'ять років спілкувався із Зевсом [Hom. Od. 19.180; Plato Leg. 624.a]. Подібний звичай періодичного підтвердження правителем своїх прав на владу шляхом особливого ритуалу відомий нам з описання життя деяких примітивних племен в етнографів новітнього часу, а також із сакральних міфів народів, що в різні епохи історії людства піднялися до висот цивілізації. Цей ритуал сягає своїм корінням первісних уявлень про зв'язок благополуччя всього народу з особистими якостями правителя (його фізичною силою, терплячістю, вдачею, вмінням користуватися постійним покровительством богів і т. п.).

Наступним важливим ритуалом, що супроводжував вступ чергового критського правителя на престол, була демонстрація тим чи іншим конкретним чином покровительства, яке надавалося богами своєму обранцю. Аналізуючи стародавній критський міф, ми можемо припустити, що така демонстрація виражалася, скоріш за все, у появі сприятливих знамен у зв'язку із жертвоприношенням красеня-бика [Pseudo-Apollod. 3.8.1–3.8.7].

Античні автори повідомляють ще про один давньокритський ритуал, у якому головними дійовими особами виступали критський правитель і його дружина. Мова йде про ритуальний шлюб дружини царя з божественним биком [Diod. 4.77.1.3–4.77.4.1; Pseudo-Apollod. 3.9.3–3.11.2; 3.215.3].

Пізніше в Афінах, за свідченням Аристотеля (Arist. Ath. 3.5.3–3.5.6), подібні функції виконувала дружина архонта-царя: "Цар засідав у так званому Буколії поблизу Пританея (доказ: ще і тепер там відбуваються з'єднання і шлюб дружини царя з Діоніном)". У таких ритуалах критська цариця приймала образ корови. [Bacchylides Lyr. 26.1–26.16]. Цар, у свою чергу, ототожнювався в цьому ритуалі з божественним биком: прийнявши образ бика, Зевс викрадає Європу і вступає з нею в шлюб [Pseudo-Apollod. 3.2.6–3.3.3; Diod. 4.60.2.4–4.60.3.4].

У цьому ритуалі з'єднання бика і корови царське подружжя зображувало священний шлюб чоловічого і жіночого божеств, що уособлювалися в образах зазначених тварин. За свідченнями Діодора, ще за його часів неподалік від Кносу, у тому місці, де, за легендою, відбувся шлюб Зевса (Зевс Критський, як відомо приймав образ бика) і Гери (яка у Гомера має постійний епітет *βοῶπις* – "волоока"), в одному з храмів щорічно здійснювалися жертвоприношення і церемонія, що імітувала шлюбний ритуал відповідно до того, як про нього розповідав сакральний, на той час уже архаїчний міф [Diod. 5.72.4.1–5.72.4.7].

Традиція цілком свідомо розповідає нам про сильну владу критських правителів. За словами Страбона, який посилається на давніх авторів, Мінос був одноосібним правителем, застосовував насилля, обкладав сусідні народи даниною [Strabo Geogr. 10.4.8.25].

Таким чином, вивчаючи одну із складових суспільно-політичного устрою мінойського Криту – "мінойську монархію", ми до археологічних джерел додаємо результати досліджень творів античних авторів й отримуємо змогу повніше виявити сутність цієї проблеми.

Надійшла до редколегії 15.09.05

БІЛЯ ВИТОКІВ АМЕРИКАНО-РАДЯНСЬКОЇ РОЗРЯДКИ: ПОГЛЯД ГЕНРІ КІССІНДЖЕРА НА ПОЗИЦІЮ ТА ІНТЕРЕСИ ВАШІНГТОНА

*З'ясовано, що США розглядали політику розрядки як тимчасову тактичну поступку Радянському Союзу.
It is found out, that the USA considered a detente as the time tactical concession to Soviet Union.*

Періоду кінця 1960-х – початку 1970-х рр. належить особливе місце в історії американсько-радянських відносин. Він був позначений становленням і розвитком розрядки міжнародної напруженості або *детанту*. У самій назві цього періоду, породженого об'єктивними реаліями 1960-х рр., відбилася провідна тенденція того часу – прагнення розв'язувати основні світові проблеми дипломатичним шляхом, знизити ризик міжнародних конфліктів.

У цьому зв'язку вивчення витоків американсько-радянської розрядки як головної складової всього процесу детанту є важливим й актуальним. Їхнє детальне дослідження та аналіз дозволяють глибше проаналізувати, наскільки була реальною модель нормалізації взаємовідносин обох наддержав та встановити значення детанту для розвитку міжнародних відносин у цілому.

Розрядка стала одним із головних компонентів зовнішньополітичної стратегії США 1970-х рр. Вона проектувалася для того, щоб модифікувати взаємовідносини Заходу і Сходу. На початку 1970-х рр. правлячі кола США відчували необхідність привести зовнішньополітичну лінію США відносно СРСР у більшу відповідність до нових реалій у світі. Традиційна зовнішньополітична концепція *стримування* вже у другій половині 1960-х рр. завела у глухий кут відносини між Заходом і Сходом. Альтернативою їй у подальші роки став пошук компромісів, які сформували основу політики розрядки міжнародної напруженості.

Поворот США від конфронтації до політики мирного співіснування у відносинах із СРСР значною мірою був зумовлений труднощами в'єтнамської політики Вашингтона. Однак невдачі у В'єтнамі в Сполучених Штатах розглядали як тимчасове безсилля. Американська політична еліта першочергової завдання політики розрядки бачила в тому, щоб зменшити небезпеку можливого виникнення ядерної війни, відвернути конфлікти у найбільш життєво необхідних для обох держав регіонах (таких як Центральна Європа) й обмежити конфлікти на периферії [5, 99].

Одним із творців нової зовнішньополітичної стратегії США був Генрі Кіссінджер, який за свою урядову кар'єру обіймав посади радника президента США з питань національної безпеки та держсекретаря США. Його внесок у процес переговорів між США та СРСР сприяв активній нормалізації і суттєвому поліпшенню взаємовідносин двох держав. Довладні погляди Г. Кіссінджера справили значний вплив на зовнішньополітичну практику США досліджуваного періоду.

За оцінкою Г. Кіссінджера, розрядка для Вашингтона складалася з таких компонентів: а) за сприятливих умов розв'язати В'єтнамську проблему; б) заспокоїти рух протесту проти війни в Індокитаї; в) розширити межі дипломатичної Шахівниці, зокрема включенням Китаю в орбіту двосторонніх відносин США; г) зміцнити власні альянси; д) досягти успіхів у питаннях міжнародної безпеки за допомогою стратегії, яка продемонструє можливість контролювати небезпеку холодної війни і поступово зможе подолати її спадщину; е) вести подальший політичний наступ на Близькому Сході [5, 98].

США ставилися до комуністичного світу одночасно і як до свого головного опонента (у фундаментально-ідеологічному сенсі і у зв'язку з необхідністю запобігти порушенню комунізмом глобальної рівноваги сил), так і до сторони, готової до співпраці (яка також прагне пе-

решкувати перетворенню ідеологічного конфлікту в ядерну війну) [2, 843]. У відносинах із Радянським Союзом політика республіканської адміністрації базувалася на достеменному розумінні характеру радянської системи. Критерієм прогресу у взаєморозумінні двох наддержав стала сутність конкретних домовленостей, що відображають взаємні інтереси. "Розрядка – це вулиця з двостороннім рухом. Домовленості зі СРСР засновані на взаємності. Але розрядка не є заміною американських дій. Розрядка – засіб управління конфліктом із СРСР. Розрядка не є заміною американської сили, проте вона надала нам можливість зменшити ризик скористатися нею" [4, 17].

У Вашингтоні відносини з Радянським Союзом сприймали як комплекс проблем, які вирішуються різними засобами. Президентом Р. Ніксоном і Г. Кіссінджером було вироблено підхід, який не був ні конфронтаційним, ні угодовським. Ідея полягала в тому, щоб виявити ті галузі, у яких співпраця ставало можливим, і використовувати цю співпрацю як важіль для впливу на СРСР там, де обидві країни не могли знайти компромісу. Саме це адміністрація Ніксона розуміла під словом *розрядка* [1, 648]. Сам Кіссінджер вважав, що *розрядка* – термін широкого значення, і для кожного несе своє смислове навантаження, а отже, доцільнішим було б замінити його словосполученням *послабити напруженість або полегшити конфлікт*.

У США вірили, що процес переговорів і тривалий період мирних змагань прискорять трансформацію радянської системи і зміцнить західну демократію. "З нашого погляду, чим довше тривала радянська конфронтація із Заходом, тим некеріванішим для нас ставало це завдання", – писав Г. Кіссінджер [3, 523]. У Вашингтоні розуміли, що жодна політика не здатна швидко усунути суперництво, і непримиренні ідеологічні розбіжності між США та СРСР. "Ми залучені у тривалий процес, що має свої зльоти і падіння", – вважав Г. Кіссінджер [3, 692].

Таким чином, головною метою для Вашингтону в реалізації політики розрядки було забезпечення власних національних інтересів. Узятий республіканським керівництвом курс на розрядку, на розвиток різносторонньої співпраці із СРСР не виключав одночасного протистояння із суперником, певних розрахунків на те, що політика розрядки може привести до деяких внутрішніх змін у СРСР, які б відповідали інтересам США і Заходу в цілому, до поступового розмивання засад соціалізму, розхитуванню СРСР і всієї соціалістичної співдружності зсередини, що зрештою має призвести до послаблення СРСР.

Отже, можна говорити про те, що американсько-радянський детант мав украй *тактичний* характер, йому бракувало глибокого коріння, а відповідно за перших же змін у становищі двох наддержав на міжнародній арені це об'єктивно позитивне явище було приречене на зникнення.

1. Кіссінджер Г. Дипломатія. – М., 1997. 2. Building an Enduring Foreign Policy. Add. by Secretary Kissinger // Department of State Bulletin. – Washington, 1976. – Vol. 74. – № 1903. 3. Secretary Kissinger. Appears Before Southern Governors Conference // Department of State Bulletin. – Washington, 1975. – Vol. 73. – № 1893. 4. Secretary Kissinger. Interviewed for U.S. News and World Report // Department of State Bulletin. – Washington, 1975. – Vol. 73. – № 1880. 5. Kissinger H. Years of Renewal. – N-Y., 1999.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ СОВЕТСКОГО ТУРИЗМА МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

Представлено історію створення радянських туристичних організацій у міжвоєнний період.

In article the history of creation of the Soviet tourist organizations during the interwar period is submitted.

К настоящему времени опубликовано значительное количество работ отечественных и зарубежных исследователей, посвященных различным аспектам истории советского туризма в 1920–1940-е гг. [14, 4–7]. Однако до сих пор не существует системного монографического исследования, в котором бы четко определялась специфика развития туристско-экскурсионного дела в

СССР периода *раннего сталинизма*, а также содержалась подробная характеристика этого процесса.

Между тем, именно в межвоенный период отечественный туризм из занятия небольшого количества энтузиастов, объединенных в любительские кружки и клубы, превратился в мощную отрасль народного хозяйства, ежегодно обслуживающую миллионы людей (см. табл. 1).

Таблица 1. Количественные показатели деятельности туристско-экскурсионных организаций СССР межвоенного периода [2]

Год	Объемы туристско-экскурсионной деятельности (тыс. Чел.)			Организация
	Обслужено туристов	Обслужено экскурсантов	Всего обслужено	
1925	3,4	-	3,4	Бюро дальних экскурсий Института методов внешкольной работы
1931	418,0	2150,0	2568,0	Всесоюзное добровольное общество пролетарского туризма и экскурсий
1940	143,6	2110,0	2253,6	Туристско-экскурсионное управление ВЦСПС

Однако в развитии внутреннего туризма в Советском Союзе на протяжении 20–30-х гг. XX в. прослеживается целый ряд негативных тенденций. Среди них, в первую очередь, следует назвать централизацию управления туристско-экскурсионной отраслью, идеологизацию содержания путешествий и экскурсий, борьбу за увеличение *рабоче-крестьянской прослойки* среди туристов и экскурсантов за счет представителей других социальных групп, а также сохранение на протяжении довольно длительного периода чрезвычайно низкого качества туристско-экскурсионного обслуживания.

В конце 1920-х гг., на фоне отказа от *новой экономической политики* и формирования административно-командной системы управления, органы советской власти взяли курс на централизацию туристско-экскурсионного дела в СССР. Так, 29 февраля 1928 г. ЦИК и СНК крымской АССР приняли совместное постановление "О сосредоточении всего экскурсионного дела в Крыму в органах Наркомпроса и культурно-просветительских учреждениях". Согласно этому документу органы народного образования республики, культурно-просветительные учреждения и профсоюзы получали исключительное право на проведение любых туристско-экскурсионных мероприятий [9].

8 марта 1930 г. СНК СССР принял постановление о создании на основе слияния туристско-экскурсионных организаций республиканского уровня Всесоюзного добровольного общества пролетарского туризма и экскурсий (ОПТЭ) [5, 103–105]. Формально оно являлось самоуправляемой общественной организацией, объединяющей всех желающих на основе добровольного членства, но на практике превратилось в централизованный общесоюзный орган управления туристско-экскурсионным делом, руководство которым осуществлялось партийно-государственной номенклатурой.

Создание ОПТЭ повлекло за собой идеологическую ревизию содержания туристско-экскурсионных маршрутов, существовавших в СССР. Несомненный приоритет отдавался посещению индустриальных объектов, в то время как осмотр историко-культурных памятников отошел на второй план. На территории Крымской АССР этот процесс наиболее ярко проявился в Севастополе. Весной 1931 г. на страницах центральной прессы появился прямой призыв "проверить состав [севастопольских – А. П.] экскурсоводов, делая упор на

классовый подход и на умение подать материал в марксистском освещении" [15, 40].

За *классовой чистотой* экскурсионных работников города взялись следить сами пролетарские туристы, чутко улавливая в экскурсионном тексте малейший намёк на политическую крамолу. Например, прослушав экскурсию одного из севастопольских экскурсоводов, они тут же сделали вывод о том, что он является "систематическим проводником антисоветских, антипартийных взглядов среди молодежи", о чем и написали в своем отчете о поездке [16, 8–9]. Разумеется, именно такие экскурсоводы первыми становились жертвами кадровых "чисток", а затем и репрессий.

В соответствии с реализацией концепции *пролетарского туризма* руководящие органы ОПТЭ взяли последовательный курс на увеличение *рабоче-крестьянской прослойки* среди туристов и экскурсантов. Хотя формально членом этой общественной организации мог стать любой гражданин СССР, на практике городские и районные советы ОПТЭ зачастую отказывались регистрировать ячейки туристов из числа учащихся или советских служащих для того, чтобы не допустить снижения процента рабочих и крестьян среди своих членов [13, 33].

Монополизировав управление туризмом в СССР, руководство страны не сразу смогло создать эффективный механизм финансирования туристско-экскурсионной отрасли. Это обстоятельство обусловило чрезвычайно низкий уровень обслуживания советских туристов в годы первых пятилеток. Так, побывавшие на турбазах ОПТЭ в Крыму туристы нередко жаловались на отсутствие здесь самого необходимого инвентаря, в первую очередь постельного белья и столовой посуды. В 1934 г. газета "Красный Крым" писала о том, что одна из крупнейших на территории Советского Союза Ялтинская турбаза ОПТЭ имеет в своем распоряжении "на 500 туристов ... 15 стаканов" [10]. Группа туристов, посетивших Севастопольскую турбазу в 1935 г., так сформулировала свои пожелания по поводу повышения качества её работы: "Улучшить питание в качественном отношении, ... устранить антисанитарное состояние уборных и умывален, ... устранить наличие клопов, которые хотя и в небольшом количестве, но все же имеются" [1].

Не менее противоречивые процессы сопровождали развитие иностранного туризма в СССР. С середины 1920-х гг. значительно возросло количество иностранцев, желающих собственными глазами увидеть *Страну Советов*. Возникла необходимость в специальной организации, способной самостоятельно выполнять весь объем работы по привлечению и обслуживанию иностранных туристов в стране. Постановлением Совета Труда и Оборона СССР от 11 апреля 1929 г. создается Государственное акционерное общество по иностранному туризму в СССР "Интурист" [17, 173].

В годы первой пятилетки органы государственной власти проявляли заметный интерес к развитию иностранного въездного туризма в СССР. Ведь с его помощью можно было демонстрировать мировому сообществу достижения в деле социалистического строительства, пропагандировать советский образ жизни среди граждан других государств, а также получить определенную валютную прибыль [7, 184]. Со свойственным тому времени размахом было определено, что в 1930 г. Советский Союз должен принять 15 тыс. иностранных туристов, а в 1933 г. – около 150 тыс. зарубежных гостей [18].

Реальные достижения "Интуриста" оказались гораздо скромнее. До начала Великой Отечественной войны его услугами воспользовались около 130 тыс. иностранцев. При этом своеобразный пик в довоенной деятельности "Интуриста" пришелся на 1936 г. (см. табл. 2).

Таблица 2. Количество иностранных туристов, посетивших СССР в 1929-1941 гг. по линии "Интуриста" [3]

Год	Кол-во туристов (чел.)	Год	Кол-во туристов (чел.)
1929	3 000	1936	20 448
1930	4 367	1937	14 385
1931	6 000	1938	8 192
1932	10 000	1939	7 594
1933	10 000	1940	8 278
1934	Нет данных	1941	4 220
1935	19 583	Итого	Не менее 116 067

Резкий спад иностранного въездного туризма в СССР после 1936 г. был вызван целым комплексом причин. Несомненно, рост напряженности накануне и на первом этапе второй мировой войны привел к резкому сокращению международного туристского обмена. Однако уменьшение объемов деятельности "Интуриста" в последние предвоенные годы, несомненно, было связано и с внутренними процессами, происходившими в Советском Союзе.

Установившийся в стране сталинский режим достаточно эффективно боролся с естественным стремле-

нием зарубежных гостей узнать правду о жизни в СССР. С этой целью была создана многоярусная система контроля, основная задача которой сводилась как раз к обратному – показу искаженной, идиллической картины состояния дел в *Стране Советов* [11, 58]. Но для маскировки советской действительности от десятков тысяч иностранцев, посещавших СССР по линии "Интуриста" в середине 30-х гг., требовались огромные организационные усилия и материальные затраты. Это перечеркивало весь тот положительный эффект, ради достижения которого и была открыта дорога в Советский Союз для зарубежных гостей.

Если поездки иностранных туристов в СССР все же имели место, то возможностей для выезда советских граждан за рубеж с туристическими целями в рассматриваемый период практически не существовало. Разумеется, отдельные дипломаты, спортсмены, представители творческой и научной интеллигенции могли покидать пределы Советского Союза. Но для подавляющего большинства населения страны заграничные путешествия были недоступны. Вплоть до 1948 г. устав "Интуриста" не содержал пунктов, позволявших ему организовывать путешествия за пределы страны для жителей СССР [4].

Несмотря на отмеченные выше негативные тенденции развития внутреннего и иностранного туризма в СССР, именно на протяжении межвоенного туризма сформировалась жизнеспособная система советских туристско-экскурсионных учреждений, деятельность которой, несомненно, требует глубокого комплексного исследования.

1. Государственный архив Автономной Республики Крым. – Ф. Р-652, оп. 8, д. 131, л. 45. 2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-9520, оп. 1, д. 14, л. 2; 11, с. 5–6; 7, с. 18–19. 3., оп. 1, д. 6, л. 8 об; д. 34, л. 37 об; д. 71, л. 1–2; 17, с. 1. 4. ГАРФ. – Ф. Р-9612, оп. 1, д. 110, л. 44. 5. Гурвич Л. Очержденные задачи туристского движения. – М.; Л., 1931. 6. Иностраный туризм. [Москва], [1934]. 7. Иоффе А.Е. Интернациональные, научные и культурные связи Советского Союза (1928–1932). – М., 1969. – С. 184. 8. Коленкин А., Зимин Н. Дальние экскурсии. – М., 1927. 9. Красный Крым. – 1928. – 1 апреля. 10. Красный Крым. – 1934. – 23 августа. 11. Куликова Г.Б. Под контролем государства: пребывание в СССР иностранных писателей в 1920–1930-х годах // Отечественная история. – 2003. – № 4. 12. Первый этап: Краткий отчет Центрального совета ОПТЭ. – М., 1932. 13. Попов В. Против вывихов и искривлений в росте // Турист-активист. – 1931. – № 4. – С. 33. 14. Попов О.Д. Развитие туризма та экскурсионной справи у Криму (1923–1941 рр.): Автореф. дис ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. 15. Снова аполитичность // Турист-активист. – 1931. – № 5/6. 16. Стальберг А. Знаете ли вы адмирала Нахимова? // На суше и на море. – 1931. – № 26. 17. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. История туризма в Украине: Навчальний посібник. – К., 2002. – С. 173. 18. Экономическая жизнь. – 1929. – 1 декабря.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Н. Родінова, асп.

ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

*Проаналізовано наукову діяльність Б. Грінченка зі збирання та публікації етнографічних і фольклорних матеріалів.
B.Grinchenko's scientific activity on collecting and publishing ethnographic and folklore materials is analyzed.*

Грінченко Борис – видатний український письменник і вчений, критик, мовознавець, фольклорист й етнограф, освітній і громадський діяч кінця XIX – початку XX ст. Аджє праці Б.Грінченка: підготовлений і виданий Словарь української мови (1907–1909), етнографічні та фольклористичні дослідження, переклади з інших мов, – сприяли всьому подальшому розвитку української науки і культури. Його цінували І.Франко, М.Коцюбинський, Леся Українка, П.Грабовський, М.Кропивницький, І.Левицький, Т.Зіньківський та інші видатні сучасники.

Протягом усього життя Б.Грінченко збирав і публікував народні перекази, пісні, казки, організовував їхнє

збирання через численних кореспондентів в усій Україні, редагував етнографічні збірники, укладав покажчики до численного масиву фольклорних праць. Це дало йому величезний матеріал, зокрема, для складання Словника української мови та написання дослідницьких праць із фольклористики. Розуміючи всю важливість здійснюваної ним роботи, Б.Грінченко не лише сам збирав і вивчав фольклорний матеріал, а й активно заохочував інших, вказуючи на необхідність знання народних звичаїв, культури, мови [2, 47], зауважував, що "...тим людям, що хочуть працювати для добра свого народу, треба знати цей народ"[6]. Б.Грінченко розумів необхідність викорис-

тання в повсякденній збиральницькій роботі етнографічних запитальників. Один з них знаходиться у рукописній спадщині "Етнографія" – "Програма до фольклорних записів", що містить вказівки зі збирання прозових жанрів народної творчості, пов'язаних з назвами тварин і рослин. Спілкуючись з народом, Борис Грінченко дедалі більше переконувався, що "у рідному краї живеш, як чужий, бо живеш серед людей, котрі не мають рідного краю тим, що не знають його" [5].

Працювати вчителем для Б. Грінченка було мрією, яка здійснилася у 1881 р. Після успішного складання іспиту його було відправлено до села Введенське на Харківщині. Прагнення Грінченка використати свої знання були відкориговані дійсністю. Учителювати довелось у російськомовних школах Харківщини. Щоб мати змогу "...словом своїм рідним перемовитись, ...рідну пісню почути" наймав квартиру в іншому українському селі [8, 4]. З 1883 р. він починає працювати в Олексіївській двокласній школі, де продовжується цілеспрямована праця з вивчення творчості, мови, етнографічних особливостей місцевого населення, іде пошук нових варіантів, порівнюються зібрані зразки. Б. Грінченко відсилав свої записи до журналу "Киевская старина", де в № 12 за 1883 р. було вперше надруковано його польовий матеріал [7, 713]. Багато часу Б. Грінченко присвятив написанню рецензій та критичних оглядів, з якими виступав на сторінках "Киевской старины", "Буковини", "Нової громади", "Літературно-наукового вісника", "Зорі".

У 1887 р. Грінченки приїждять до Олексіївки (нині Луганська обл.). Відома освітянка і письменниця Христина Алчевська відкрила в маєтку чоловіка народну школу. В архіві Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається журнал "Думка" з віршами, оповіданнями повчального змісту, казками, загадками [4]. який Б. Грінченко писав разом з учнями в Олексіївці у 1888–1889 рр. Він продовжує збиральницько-дослідницьку роботу на території Слов'яносербського повіту та прилеглих до нього місцевостях. Серед фольклористичної спадщини цього періоду – пісні, легенди, сороміцькі пісні.

Ще з юних років Б. Грінченко мріяв про видання доступних українських книг для народного читання. Згодом під різними псевдонімами (Василь Чайченко, Ів. Перекотиполе, Б. Вільхівський, П. Вартовий, Чернігівець, М. Гримач, Леонід Яворенко, Немірич) він видає низку книг у Москві, Києві, Львові, Одесі. Організація видавничої діяльності в Україні диктувалася необхідністю створення культурно-просвітніх заходів. У багатьох статтях, дослідженнях, зокрема, "Популярні книжки" (1891), "Наша байдужість" (1892), "Дещо про українські видання" (1892), "Народопросвітні книжки" (1901), "Тяжким шляхом. Про українську пресу" (1906) проблема просвіти ставиться досить широко і включає в себе питання формування народного світогляду, ознайомлення з ідеями кращих діячів, випуск народної політичної газети та ін.

Особливою активізацією збиральницької та видавничої діяльності позначений т. зв. чернігівський період діяльності Б. Грінченка. Його фольклористична діяльність проходила в таких напрямках:

- збирання зразків народної творчості в Чернігівській губернії, залучення до цієї праці збирачів у різних регіонах;
- оброблення й систематизація зібраних матеріалів, упорядкування етнографічних збірників;
- видання окремих збірників фольклорного матеріалу для народного читання;
- робота над упорядкуванням музею української старовини Тарновського.

Працював Б. Грінченко у Чернігівській земській управі, де докладав зусиль до налагодження видаць для народу [9, 167]. Чернігівський "Земський Сборник" було українізовано завдяки Б. Грінченку, В. Самійленку і М. Коцюбинському, у ньому друкувалися фольклористичні та етнографічні розвідки. Зусиллями Б. Грінченка в Чернігові було видано близько 50 книг загальним тиражем понад 200 тис. примірників. Наприклад, фольклористичні збірки "Живі струни" (1895), "Думи кобзарські" (1897), "Колоски" (1898), "Веселий оповідач" (1898), три томи "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях" (Т. 1 – 1895 р., Т. 2 – 1897 р., Т. 3 – 1899 р.), збірник "Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр." (1900).

Видання трьох томів "Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях" стало значним досягненням української фольклористичної науки. Під час роботи над упорядкуванням та виданням він спирався на досвід попередників (М. Драгоманова, П. Чубинського) і сучасників (В. Гнатюка, А. Кримського, І. Франка). Разом з ним над укладанням працювало близько 60 збирачів, серед них відомі фольклористи, літературні й культурні діячі – В. Горленко, М. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, І. Липа та ін. У 1905 р. А. Кримський пише рецензію на роботу Б. Грінченка, бо письменник у листах наголошував до нього не зважати на особисті відносини при написанні рецензій [3]. Наукове осмислення фольклористичного матеріалу, що здійснив Б. Грінченко, стало значним кроком вперед тогочасної науки.

Наступний етап наукової діяльності Б. Грінченка пов'язаний із Чернігівським музеєм українських старожитностей В. Тарновського. На той час музей володів найбагатшими зібраннями з історії, мистецтва, літератури, етнографії й археології. Разом із дружиною Б. Грінченко впорядковував безцінні скарби української старовини. У 1900 р. було складено і видано величезний том "Каталог музея украинских древностей". Свідченням безупинної праці Б. Грінченка в організації збору етнографічних матеріалів є його листування з Я. Безинським, І. Зозулею, А. Калитою, В. Кравченком, М. Кропивницьким, М. Коцюбинським, П. Кулішем, І. Липою, К. Паньківським та іншими записувачами [1]. У листах він давав методичні поради зі збирання народних творів, вимагав запису текстів у суворій відповідності до того, як вони побутують у народі, дотримуватися автентичності, особливо застерігав від надання творам артистичної форми для їхнього прикрашення [10]. Листування Б. Грінченка розкриває різні аспекти співпраці та взаємодопомоги, є свідченням його беззаперечної ролі у справі зміцнення наукових зв'язків.

Різносторонність наукових і творчих інтересів, великий об'єм та висока якість роботи є яскравим зразком служіння своєму народу. Постійна активна праця створила йому славу людини, що працює за кількох. За життя Б. Грінченка як учений у галузі фольклористики, етнографії, літературознавства здобув повагу і визнання видатних діячів науки: А. Кримського, І. Франка, В. Гнатюка, М. Сумцова, О. Шахматова та ін. Постать Б. Грінченка складна і суперечлива, як складна і суперечлива та епоха, у якій він жив і працював. Його праця характеризується народолюбним і народознавчим підґрунтям, невтомністю і багатогранністю інтересів, що знайшли відображення у глибокому розумінні суспільно-історичної ролі усної поетичної творчості в духовному житті народу. Борис Грінченко рішуче відстоював живучість, колоритність, вікову мудрість і культурну цінність українського фольклору. Зібраний Б. Грінченком етнографічний матеріал є цінним джерелом для вивчення розвитку фольклорного процесу в Україні кінця XIX – початку XX ст.

1. Борис Грінченко і його оточення: Листування, спогади, думки про письменника. – К., 1989. 2. В (криптонім Грінченка Б.Д.) до Кримського А.Ю. Лист 13 березня 1893. // ІР НБУ – Ф. XXXVI. 3. Грінченко Б.Д. // ІР НБУ. – Ф. III, од. зб. 248. 4. Грінченко Б.Д. Думка // ІР НБУ. – Ф. I, од. зб. 31457. 5. Грінченко Б.Д. [Поч. "Ця книжка складається з творів, записаних од народу..." // ІР НБУ. – Ф. I, од. зб. 40798, арк. 1. 6. ІР НБУ. – Ф. III

– листування, Ф.170 – родинний фонд Грінченків. – Од. зб. 31441, арк. 1. 7. Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 12. 8. Козар Л. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 2–3. 9. Неизвестные письма Б.Д. Грінченко // Радуга. – 1963. – № 12. 10. Степаненку В. // ІР НБУ. – Ф. III, од. зб. 41062, 041071.
Надійшла до редколегії 15.09.05

О. Романова, канд. іст. наук,

ТЕРМІН *ІМАХУ* В ЖЕРТОВНИХ ФОРМУЛАХ ДАВНЬОГО ЦАРСТВА

Доведено, що давньоєгипетський термін імаху є етичною категорією.

It is proved, that the ancient Egyptian term <imahu> is the ethical category.

Одним із найуживаніших епітетів, який застосовувався для характеристики особи в гробничних текстах протягом усього періоду існування єгипетської цивілізації, був термін *імаху*, який умовно інтерпретується єгиптологами як *шановний*, той, *кого поважають*. Цей дуже загальний переклад не дає можливості повністю розкрити зміст, який вкладали саме єгиптяни в дане поняття. У єгиптології існує декілька поглядів на розуміння цього терміна. Усі вони, зрештою, зводяться до двох підходів: одна частина дослідників вважає, що він первісно відносився до соціально-економічної сфери і виводить його читання від поняття *нагороджувати, дарувати (обдаровувати)* чи щось подібне (В. Хельк, Г. Ёодіке, Р. Ганніг, Н.М. Постовская); друга частина, залишаючи традиційне читання, пов'язує його зі сферою етичних уявлень (А. Море, Г. Юнкер). Як було продемонстровано нами [1, 89–130], за доби Давнього Царства в більшості випадків досліджуваний термін вживався у релігійних контекстах, а не в економічних, і він має тісний зв'язок, у першу чергу, із системою самооцінок та моральних оцінок суспільством поведінки індивіда. У нашому дослідженні продовжено розробку цієї теми і детальніше розглянуто саме контексти, у яких вживався даний термін у жертвних формулах.

Всі випадки вживання *імаху* в надписах доби Давнього Царства можна умовно поділити на три групи: це переліки титулів померлого, де *імаху* та його поширеніші форми виступають як епітети особи, а також у виразах із текстів автобіографічного характеру та кола текстів, споріднених з ними, де *імаху* вживається в контексті розповіді про дарування царем чи приватною особою другій особі гробниці чи іншої власності. До третьої групи відносяться тексти, у яких *імаху* вживається у виразах, що відносяться до заупокійного культу та потойбічного існування особи. Переважно, це формули жертвопринесень, які починаються зі слів *гетел ді нісут* – *пожертва, яку дає цар*.

Аналіз контекстів уживання терміна *імаху* саме в цих формулах і виявлення його змістовного наповнення становить тему нашого дослідження. Ці формули є найпоширенішими надписами, що зустрічаються в гробницях цієї доби: вони виписувалися на псевдодверях та на інших частинах оформлення гробниці для того, щоб забезпечити двійнику померлого постійне надходження жертв. Результати аналізу змісту та структури таких формул, виписаних у гробницях столичних та провінційних некрополів періоду Давнього Царства, дозволяє зробити наступні висновки:

– Можна виділити два способи вживання терміна *імаху* в жертвних формулах: коли говориться про побажання для особи щасливого (ритуально правильного поховання) та "ходіння шляхами хорошими, по яких ходять *імаху*"; як характеризуючий епітет людини, для якої призначені жертви, що перелічуються в даній формулі "для *імаху* у (ім'я божества чи царя) + (власне

ім'я людини)". Перше з цих речень повідомляє про "хороші священні шляхи Заходу", тобто відноситься до посмертного буття щасливих блаженних духів, при цьому зустрічається й уточнена формула цього виразу "ходіння шляхами прекрасними, що ходять *імаху* у Великого Бога по них".

– Таким чином, у досліджуваних формулах можна встановити тісний зв'язок терміна *імаху* з терміном *Великого Бога*, при цьому, окрім речень зазначеного вище типу, у переважній більшості випадків розширений епітет людини був виписаний теж як "*імаху* у Великого бога".

– Варто наголосити, що в більшості випадків **пода-гелями** жертв у Давньому Царстві в жертвних формулах були представлені цар та Анубіс, а починаючи з V династії ще й Осіріс, ім'я якого може замінювати ім'я Анубіса, а може бути додане до цих двох імен. Разом з тим, характеристика людини, для якої призначені жертви, у більшості випадків виписана саме як "*імаху* у Бога Великого", а не як "*імаху* у царя" чи "*імаху* в Анубіса (Осіріса)" – такі випадки також трапляються, але вони достатньо рідкісні і належать в основному до періоду правління VI династії і частіше датуються кінцем Давнього Царства. Таким чином, пов'язувати безпосередньо поняття *імаху* з поняттям подання жертв неможливо, тобто неможливо інтерпретувати цей термін у даних випадках як *нагороджений царем* чи божеством. Між ними знаходиться зв'язуючий елемент, яким є оцінка поведінки людини з погляду саме *Великого Бога*, *повагу* у якого повинна була мати людина для того, щоб цар та Анубіс погодилися подати (переправити) їй жертви.

– При цьому варто відмітити також тісний зв'язок поняття *Великий Бог* з етикою, який прослідковується в різних текстах періоду Давнього Царства. Зокрема, у текстах біографічного характеру зустрічаються сентенції, у яких повідомляється, що *повагу у Великого Бога* заслуговують люди, які чинять *маат* – справедливості, а також про те, що руйнівачів гробниць і порушників моральних приписів щодо поведінки в некрополі чекає суд у *Великого Бога*. Відповідно, це дозволяє відносити термін *імаху* до кола саме етичних понять. Окрім того, варто вказати на неможливість довести те, що терміни *Великий Бог* та *Осіріс* є взаємозамінними щодо вживання в надписах досліджуваного періоду, тобто, що в дану епоху вони були синонімами, і *Великий Бог* вживався як епітет Осіріса.

– 5. Таким чином, можна констатувати тісний зв'язок терміну *імаху* у формулах жертвопринесень доби Давнього Царства зі сферою етики.

1. Романова Е.А. К проблеме интерпретации титула "imAkw" в надписях Древнего царства: сложение этических представлений в Египте // Культурное наследие Египта и христианский Восток. – М., 2004. – Вып. 2.

Надійшла до редколегії 15.09.05

ЯК ВИЗНАЧАТИ РІВЕНЬ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО САМУРАЙСТВА? ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.

Для визначення рівня життя середньовічних самураїв замість дуже приблизних для середньовіччя розрахунків подушового ВВП запропоновано спиратися на співвідношення між тогочасними зарплатами й цінами.

It is offered to base on the parity between the salaries and the prices of that time for calculation the standard of the living of the medieval Samurais instead of rather approximate calculations (the Middle Ages!) of gross national product per capita.

У наявній науковій літературі так і не розроблено усталеної методики з визначення реальних параметрів рівня матеріального життя пересічного японця доіндустріальної епохи. У західній історіографії поширена методика, розроблена науковцями Пенсильванського університету Р. Саммерсом й А. Хестоном. У її основу покладено приблизний подушовий ВВП, розрахований у міжнародних доларах за паритетами купівельної спроможності валют 1980 р., але ґрунтуються такі розрахунки на дуже хиткому фундаменті. Мовляв: "У могольській Індії, цинському Китаї, токуґавській Японії, в доіндустріальних суспільствах Франції, Німеччини та Англії на зернові припадало не менше 35–45 % усього врахованого національного продукту" [2, 67]. Після цього бралася середня (дуже приблизна!) врожайність зернових, помножувалася на приблизну площу посівних, отриманий результат оцінювали у "міжнародних доларах 1980 р.", потім перераховували його у 100 % (маючи на увазі, що зернові мають складати близько 35–45 % ВВП), після цього ділили отриману суму на (теж дуже приблизна!) кількість мешканців держави – і в такий спосіб вираховували приблизний рівень життя в кожній конкретній країні у певну епоху. Внаслідок зазначених цифрових махінацій пропонується вважати, що за підрахунками сучасних дослідників рівень життя в токуґавській Японії XVII–XVIII ст. становив від 310 до 480 тих самих міжнародних доларів на рік на одну людину.

Звичайно, представлена методика дає певне уявлення про рівень розвитку тієї чи іншої країни у ту чи іншу епоху, проте серйозної наукової критики вона не витримує. Перше: звідки взялися 35–45 % зернових у загальному обсязі ВВП? Хто **всерйоз** може вирахувати, скільки відсотків у ВВП середньовічної Японії в різні часи її існування складав рис та інші злаки – а скільки садівництво, городництво, внутрішня і зовнішня торгівля, гончарство, зброярство, рибальство, піратство, воєнна здобич, будівництво, збираніцтво, мисливство чи інші галузі традиційної японської економіки? Друге: як бути з продукцією, яка не потрапила під статистику "врахованого національного продукту"? Податкові і статистичні служби сучасної України ніяк не можуть вивести "з тіні" до 40 % національної економіки. Невже у середньовічній Японії справи з цим йшли краще? Третє: як розподілявся "врахований національний продукт"? Адже найбільше нарікань зазначена методика викликає, коли мова йде про рівень життя не мешканців країни взагалі, а конкретних **стра** чи прошарків традиційного японського суспільства, матеріальний достаток яких завжди дуже й дуже різнився залежно від соціального статусу кожного конкретного індивіда.

Якщо прийняти згадані вище розрахунки, пересічний японець жив жалюгідно, маючи доходів близько \$1 в день. На перший погляд, дуже мало. Однак давайте розберемося спокійніше. Що міг собі купити на ці доходи пересічний японець? Як жив самурай, як *даймьо*, як селянин, а як купець чи ремісник тогочасної Японії? Відповісти на всі ці запитання, користуючись старою методикою, неможливо, тому пропонується підійти до проблеми трохи по-іншому. Взяти реальну зарплату

пересічного японця кожної конкретної соціальної страти і подивитися на її купівельну спроможність на тлі тогочасних цін на товари й послуги. Тим більше, що багато інформації з цього приводу міститься в працях класичної японської літератури, – насамперед у новелах Іхари Сайкаку (Хіраями Тоґо, 1642–1693) та у п'єсах Тікамацу Мондзаемона (Сугіморі Нобуморі, 1653–1724). Для ілюстрації перспективності та достовірності зазначеної методики пропонується приблизна оцінка рівня життя самурая доби Токуґава XVII ст., хоча, в принципі, вона дозволяє аналогічно оцінювати життєвий рівень матеріального благополуччя й інших соціальних прошарків традиційного японського суспільства.

У середньому річна платня служивого самурая токуґавської епохи складало близько 500 коку рису [3, 31]. Багато це чи мало? Спочатку спробуємо перевести цю суму у гроші, оскільки ціни на товари й послуги в тогочасній Японії, як правило, фігурують не в рисі, а у дзвінкій монеті. Один коку рису (близько 150 кг) коштував на ринку 40–45 *момме* [3, 190, 208], а отже річна зарплата токуґавського самурая складала у сумі 6000–6750 *момме* (*момме* – срібна монета вагою 3,75 г) – тобто близько 500–562,5 *момме* в місяць. До цього варто додати можливі доходи у вигляді воєнних трофеїв. Отож не дивно, що в нормі було, коли навіть у рядового самурая "на чорний день" завжди знаходилася "заначка" у розмірі не менше 10 золотих монет [3, 95].

Система тогочасних японських грошей була такою: 1 срібний *камме* (*кан*) = 1000 *момме* = 10 000 мідних *бу*. Крім того ходили золоті монети у співвідношенні золотий *рю* (який складався із чотирьох золотих *бу*) = 60 срібних *момме*. Отже мінімальна "заначка" простого самурая могла коливатись в параметрах від 150 до 600 срібних *момме*. Це при тому, що тільки офіційні доходи самурая "за окладом" складали 100–112,5 золотих *рю* на рік (або від восьми з третиною до 9,375 золотих *рю* на місяць).

Тепер про ціни. Важко було одразу купити житло. Будинок у місті коштував не менше 25 *камме* [3, 159] (4 річних зарплати самурая). Зате оренда маєтку виявлялася самураю цілком по кишені: 70 *момме* в місяць [3, 235]. На те, щоб пристойно годувати сім'ю з чотирьох осіб, треба було витратити не менше 180 *момме* на місяць [3, 166]. Решта 250–300 *момме* на місяць залишалася на купівлю озброєння, одяг собі і членам родини, розваги, культурне вдосконалення тощо. Щоправда, дорого коштував кінь: не менше 9 *рю* й один *бу* золотом [4, 191] (понад 550 *момме*, місячний самурайський оклад). Недешево коштувало витончене задоволення для завзятих гурманів: великі апельсини продавалися по 4–5 *бу* за штуку [3, 146], свіжий гусак – за 200 *монів* [1, 117], за великого лангуста просили на ринку 3 *мони*, однак під час новорічних свят його ціна злітала до 1000 *канів* [3, 147–148]. Зате ніч навіть з дуже елітною *рейшею* обходилася в один *момме* [4, 203]. Повний комплект одягу на літо коштував не більше 300 мідних монет [4, 400, 401]. Лише три *момме* треба було викласти за 10 аркушів паперу [3, 199]. Недорогою залишалася в тогочасній Японії їжа: 16 сардин продавали за один мідний *бу* [3, 233], *го* (0,18 л) *саке* коштував 24 мідних

бу [3, 197–198], і навіть харчування у дуже дорогому столичному готелі обходилось у 10 момме за порцію [4, 203]. Знамениті японські віяла – гордість тогочасного японського експорту – коштували в самій Японії 1 момме за півсотні [3, 193]. Навіть візит лікаря коштував недорого (1 бу) [3, 250] – проблема для самураїв, що мали воювати і тому часто потребували медичної допомоги, постійно актуальна.

Висновок: рівень життя токуґавських самураїв зовсім не був таким жалюгідним, яким він постає в підрахунках "за міжнародними доларами 1980 р.". На свою зарплату самурай міг знімати (а в перспективі і купити) житло – відсотки за кредитами у тогочасній Японії були

не більші як у сучасній Україні – 15 % річних [3, 154]. Він міг пристойно утримувати себе й родину, мав кошти на те, щоб думати не лише про матеріальне буття, а й про своє культурне вдосконалення.

1. Гусь и дайме: Пер. В. Погуновой // Ночная песня погонщика Ёсаку из Тамба: Японская классическая драма XIV–XV и XVIII вв. – М., 1989.
2. Мельянец В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: уровни, темпы и факторы экономического развития // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1991. – № 6. 3. Сайкаку Ихара. Новеллы: Пер. с яп. Т. Редько-Добровольской. – М., 1981. 4. Такамацу Мондзамон. Ночная песня погонщика Ёсаку из Тамба: Пер. В. Марковой // Ночная песня погонщика Ёсаку из Тамба: Японская классическая драма XIV–XV и XVIII вв. – М., 1989.

Надійшла до редколегії 15.09.05.

М. Рудь, канд. іст. наук

В.О. МАРКІНА (1910–1990) ТА ЇЇ ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ

Проаналізовано заслуги проф. В.А. Маркіної перед вітчизняною медієвістикою.

Prof. V.A.Markina's merits are analyzed in article in front of domestic Medieval Studies.

У плеяді видатних учених, якими багата історія Київського національного університету імені Тараса Шевченка, одне з почесних місць належить доктору історичних наук, проф. Валентині Олексіївні Маркіній, автору двох фундаментальних монографій та понад 70-и наукових статей з історії вітчизняної та зарубіжної медієвістики, талановитому педагогу, до якої постійно тягнулася студентська молодь та аспіранти.

В.О. Маркіна народилася 24 грудня 1910 р. у с. Теплівка Пирятинського району Полтавської області у родині сільського вчителя О.Д. Гетьмана-Кравченка. Після закінчення 1929 р. Прилуцького педагогічного технікуму працювала вчителем у школах на Полтавщині, у Києві та Москві. 1937 р. В.О. Маркіна закінчила Московський міський педагогічний інститут і поїхала за направленням працювати до Іжевського педінституту, де з 1937 по 1945 рр. читає курс історії середніх віків. У 1944–1945 рр. В.О. Маркіна навчалася у заочній аспірантурі при кафедрі історії середніх віків Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, після закінчення якої невдовзі успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: "Французьке село Шампані напередодні 1789 р."

У 1945 р. В.О. Маркіну було викликано Міністерством освіти УРСР до Києва для роботи у Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка, з яким пов'язана вся її подальша майже півстолітня наукова і педагогічна діяльність. У стінах КДУ вона проходить шлях від старшого викладача до професора, завідувача кафедри історії середніх віків та стародавнього світу (1960–1984).

Розпочавши творчу діяльність як дослідник історії Франції доби Просвітництва, у 1953 р. В.О. Маркіна звертається до зовсім нової для неї і недослідженої на той час у вітчизняній історіографії теми – аграрних відносин на Правобережній Україні XVII–XVIII ст. Зібравши багатий джерельний матеріал в архівах Варшави, Кракова, Києва та Львова, В.О. Маркіна публікує у 1961 р. свою монографію "Магнатський маєток Правобережної України у другій половині XVIII ст. (Соціально-економічний розвиток)", котру захищає у 1962 р. як докторську дисертацію в Інституті історії АН СРСР у Москві. Фундаментальна і новаторська робота В. Маркіної була схвально зустрінута спеціалістами, саме вона зробила її ім'я широковідомим у колах вітчизняних та зарубіжних істориків. На основі глибокого дослідження джерел, переважна більшість яких уперше вводилася до наукового обігу, у монографії всебічно досліджувався процес виникнення фільваркового господарства на Правобережній Україні, його структура та організація,

зв'язок з внутрішнім та зовнішнім ринком. Автор дійшов висновку, що внаслідок втягування в торгово-ринкові відносини магнатське господарство на Правобережжі у другій половині XVIII ст. дедалі більше втрачало свій натуральний характер, у ньому поглиблювався розподіл праці і посилювалися підприємницькі тенденції, що свідчило про розклад його економічної структури. У монографії В.О. Маркіна торкнулася такої складної історіографічної проблеми як колонізація Правобережної України, справедливо наголошуючи при цьому на вирішальній ролі корінного населення у відновленні господарського життя краю.

Продовжуючи дослідження аграрної проблематики, після низки ґрунтовних статей у 1971 р. В.О. Маркіна публікує свою другу монографію "Селяни Правобережної України наприкінці XVII–60-ті роки XVIII ст.", у якій на основі численних інвентарів, скарг селян (суплік), а також інших документів, виявлених в архівах Польщі й України, простежує структурні зміни в характері селянського господарства, забезпеченість його земельним наділом, робочою худобою, застосування в поміщицькому господарстві найманої праці, зв'язок села з містом та участь його в торгових відносинах.

Значна увага в книзі приділена національно-визвольній і антикріпосницькій боротьбі на Правобережній Україні у XVIII ст., що знайшла своє найяскравіше вираження в гайдамацькому русі. В.О. Маркіна детально проаналізувала причини Гайдамаччини, її основні етапи та рушійні сили.

Досить цікавими є спостереження автора над структурними змінами в поміщицькому господарстві Правобережної України у XVIII ст. Залежності від рівня втягнення у сферу товарно-грошових відносин у краї, на її погляд, склалися три типи маєтків: перший, де переважала грошова (чинш) та натуральна рента; другий, у якому поряд із чиншем запроваджувалася панщина, третій – з переважанням панщини.

В.О. Маркіна була співатором та членом редколегії багатотомної "Історії Української РСР", членом редколегії видань документальної серії з історії селянського руху в Україні та низки довідкових видань з історії України. З 1960 р. вона – активний учасник симпозіумів з аграрної історії країн Східної Європи. Дослідникам-аграріям, зокрема, добре відомі такі її виступи як: "Рух цін на Правобережній Україні у XVIII ст." (Вільнюс, 1963); "Застосування найманої праці у селянському та магнатському господарстві Правобережної України у XVIII – на початку XIX ст." (Москва, 1965); "До питання

про соціальну психологію селян України кінця XVII–60-ті роки XVIII ст." (Рига, 1970) та ін.

В.О. Маркіній долею було призначено жити і працювати у складну і драматичну епоху революційних потрясінь, класової боротьби, соціалістичного будівництва, численних ідеологічних "чисток". Дійсність змусила її обирати свій шлях у тих межах, які були встановлені керівниками правлячої більшовицької партії. В.О. Маркіна вважала себе прибічником матеріалістичного розуміння історії, але була далекою від вульгаризації такого підходу. Урахування обов'язкових тоді догм не вело у неї до якогось фальшування ні фактичного матеріалу, ні висновків з конкретних історичних питань. Непримиренною була В.О. Маркіна до недостатньо за-

документованих, поверхових історичних праць. І такою ж вимогливою у ставленні до самої себе. Серед її численної наукової спадщини немає і сліду наукових спекуляцій, випадкових висновків, скороспілих рішень. Яким би ефектним не виглядав науковий висновок, вона погоджувалася його визнавати лише з переконливими документальними обґрунтуваннями. У такому варіанті те, що називалося марксизмом, було, очевидно, ближче до позитивізму. Приділяючи, з одного боку, велику увагу ролі селянства в історії, вона, з другого боку, не ідеалізувала, але, разом з тим, і не ставилася упереджено, тенденційно до соціальних еліт.

Надійшла до редколегії 15.09.05

М. Русакова, асп.

"ГРАМОТА" КНЯЗЯ АНДРІЯ БОГОЛЮБСЬКОГО КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ

Реконструйовано історію створення ченцями Києво-Печерського монастиря фальсифікованої "грамоти" Андрія Боголюбського.

The history of creation of forged Andrey Bogoljubskyi's "letter" by Kiev-Pecherskyi monastery monks is reconstructed.

На сьогодні в наукових колах відомі три фальсифікати Києво-Печерського монастиря: грамоти князя володимиро-суздальського Андрія Юрійовича Боголюбського 1159 р. [3, с. 161-169], галицько-волинського князя Романа Мстиславовича 1240 р. [7, с. 75] й Константинопольського патріарха Максима 1481 р. [3, с. 169].

Власне "грамотою" кн. Андрія Боголюбського монастирю пожалуване м-ко Василів Київського повіту та воєводства (нині Васильків Васильківського району Київської області) з навколишньою територією по рр. Стугна, Ольшаниця, Руток, Бобриця, Ірпінь, а також право ставропігії, ймення лаври, титул архімандрії й затвердження юрисдикції над Київським Пустинно-Микільським, Чернігівським Єлецьким, Новгород-Сіверським Преображенським й Брянським Свенським монастирями. Мовні особливості збережених списків грамот та численні анахронізми спонукали дослідників до висновку про фальсифікацію цих документів. Зараз дані "печерські привілеї" визнаються практично усіма дослідниками пізнішими фальсифікатами.

Мета даної розвідки полягає у висвітленні перспектив дослідження процесів, пов'язаних зі створенням та функціонуванням "грамоти" кн. Андрія Боголюбського.

Тексти усіх фальсифікатів Києво-Печерського монастиря збереглися у списках XVII-XVIII ст. Згідно документації монастирської канцелярії, архів, бібліотека та інші монастирські приміщення були знищені під час пожежі у Лаврі, що сталася у ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. [11, арк. 19 зв., 42 зв.] Так, монастир втратив оригінали грамоти Константинопольського патріарха Ієремії 1592 р. (якою підтверджувалися списки "втрачених" грамот кн. Андрія Боголюбського й патріарха Максима) та "привілею" кн. Романа Галицького. Списки сфальсифікованих текстів містяться, здебільшого, у збірках документів, що підтверджують права монастиря на маєтності. Значну чисельність списків печерських фальсифікатів також слід пов'язати з тими судовими процесами, що провадилися Києво-Печерською лаврою за спірні земельні володіння [4, 5, 6, 11]. Залучення "грамоти" кн. Андрія Боголюбського у численні судові процеси свідчить про активне прикладне застосування фальсифікату.

Текст "грамоти" кн. Андрія Боголюбського зберігся у списках XVIII ст., протограф яких сягає кінця XVI ст. (1592), і є своєрідним "поновленням" втрачених документів, здійсненим печерським архімандритом Мелеті-

єм Хребтовичем-Богуринським (15 квітня 1574–13 січня 1593 рр). Згідно свідчень цього настоятеля, автентичний текст грамоти був знищений в результаті пожежі у вежі м-ка Васильків Київського повіту та воєводства (монастирська вотчина) 11 травня 1590 р., де начебто, проїздом на Варшавський сейм (для підтвердження "грамоти" кн. Андрія Боголюбського) зупинився печерський архімандрит [3, с. 161-162]. "Врятовані" настоятелем обгорілі рештки "грамоти" кн. Андрія Боголюбського писані, начебто, грецькою та руською на пергамені з олов'яними привісними печатками [3, с. 162], не змогли слугувати жодним доказом автентичності привілею.

Константинопольський патріарх Ієремія II Транос (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595) підтвердив "віднайдені" логофетом Ієраксом в патріаршому архіві тексти "грамоти" кн. Андрія Боголюбського 1159 р. та Константинопольського патріарха Максима 1481 р. Перекладений руською мовою текст сфальсифікованого привілею кн. Андрія Боголюбського містився у складі грамоти Константинопольського патріарха Ієремії. Проти автентичності тексту грамоти у копії 1592 р. свідчать деталізовані описи меж земельних володінь, котрі були об'єктом пожалування; даний межовий опис характерний для кінця XV-середини XVII ст. [14, с. 5]. Аналіз мови опублікованого митр. Євгенієм (Болховітіновим) списку "грамоти" 1159 р., проведений радянським джерелознавцем А.О. Введенським, підтвердив її пізнє походження; текст документу має розмовний стиль грамот XVI-XVII ст. Київського воєводства [2, с. 111-112].

Центральним завданням у процесі дослідження "грамоти" кн. Андрія Боголюбського є вивчення історії тексту цього фальсифікату. При роботі з пізніми копіями печерських фальсифікатів необхідно здійснити текстологічний аналіз документів. Здійснення комплексного аналізу антропонімів Києво-Печерських фальсифікатів допоможе розв'язати низку питань, пов'язаних із залученням та вживанням імен у сфальсифікованій грамоті. Жодна неточність чи помилка у фальсифікаті не є випадкова. Виготовлення фальсифікату вимагало високої кваліфікації: при його створенні використовувалися справжні, автентичні документи, літописи або їх фрагменти; виконавці замовлення вставляли (підправляли) тільки потрібні імена або назви. Проведення текстологічного аналізу уможливить реконструкцію протографа сфальсифікованої в

XVI ст. грамоти кн. Андрія Боголюбського та надасть можливість простежити основні етапи зміни її тексту.

На підставі проведеного текстологічного аналізу зможемо з'ясувати основну мету фальшування грамоти кн. Андрія Боголюбського. В цьому документі вперше була зафіксована інформація про набуття монастирем права ставропігії. Ставропігія (від грец. "stauros" – хрест та "regio" – затверджую) – форма управління в Православній Церкві, що передбачала церковно-правовий імунітет від представників місцевої церковної ієрархії та безпосередню залежність від патріаршої влади. Ця

стаття "дарчого запису" підтверджена наступним печерським фальсифікатом – "патріаршою грамотою" 1481 р. У цьому зв'язку виникає логічне запитання щодо причин внесення до "грамоти" Андрія Боголюбського інформації про надання князем низки маєтностей, котрі на кінець XVI ст. перебували у власності Києво-Печерського монастиря (див. табл. № 1). Вирішення даної проблеми потребує залучення усього комплексу судових матеріалів, що пов'язані з населеними пунктами вказаними у "грамоті" кн. Андрія Боголюбського.

Таблиця № 1. Надбання маєтностей Києво-Печерським та Києво-Пустинно-Микільським монастирями вказаних у "грамоті" кн. Андрія Боголюбського.

Назва населеного пункту та локалізація	Час надбання маєтності	Умови надбання маєтності	Попередній власник маєтності	Посилання
Києво-Печерський монастир				
с.Петричін Київського повіту та воєводства	27 серпня 1587 р.	Угода про обмін маєтк Русановщина Київського повіту на 1/2 ділянки с.Петричін	Київські зем'яни Лецько Ленкевич та Григорій Кудін	[11, арк. 280-281]
	1588 р.	Купівля 1/3 ділянки маєтності	Земський писар Дмитро Єлець	[8, № 114-116]
	28 травня 1591 р.	Купівля 1/4 ділянки маєтності	Київський землянин Олехно Васильович Дешковський	[13, арк. 1-3 зв.]
с.Брусилів Житомирського повіту Київського воєводства	До 1552 р.	Тестамент	Тихо Федорович Брусилівський та його мати схимниця Пелагія	[9, № 1318]
с.Долгоселиця (Дідівщина) Київського повіту та воєводства	До 1576 р.	Надана в якості шпиталю	Невідомий	[8, № 83]
м-ко Васильків Київського повіту та воєводства	28 березня 1586 р.	Підтвердження Стефаном Баторієм ранішого надання	Невідомий	[15, s. 137]
Пустинно-Микільський монастир				
с.Чмельово (Тростинка) Київського повіту та воєводства	1432 р.	Тестамент	Київський землянин Сенько Гридкович	[10, с.488]
<i>Маєтності пожалувані Пустинно-Микільському монастирю згідно "грамоти" кн. Андрія Боголюбського. Проте, реальний власник – Києво-Печерський монастир.</i>				
м-ко Мічеськ Житомирського повіту Київського воєводства	початок XVI ст.	Надання	Київський воєвода Андрій Немирич	[16, s.429]
с.Ставки Київського повіту та воєводства	1415 р.	Невідомі	Невідомий	[1, № 26]

Отже, дана розвідка лише окреслила те коло проблем, які потребують подальшого вивчення і наукової інтерпретації. Критичний аналіз тексту "грамоти" Андрія Боголюбського 1159 р. дозволить відокремити свідому фальсифікацію від вірогідної інформації. Результати текстологічного аналізу допоможуть досліднику визначити мету та мотиви фальсифікації давніх привілеїв. Звичайно, уникнути при цьому гіпотетичних міркувань, напевно, неможливо.

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.1. – СПб., 1846. 2. Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР. – К., 1963. 3. Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением русских грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер – 3-е изд., испр. и доп. – К.,

1847. 4. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. ДА. – Спр. 594 П №53. 5. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 6885. 6. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 22626. 8. Каманин И. М. Судьба грамоты кн. Романа Галицкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1907. – Кн. 19. – Вып. 3. Отд. 2. С. 71-80. 9. Описание документов Архива Западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб., 1897. 10. Описание документов Архива Западнорусских униатских митрополитов. – Т. 2. – СПб., 1907. 11. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. 12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 2544. 13. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 7345. 14. ЦДІАК України. – Ф. 128 – Оп.3. – Спр. 1. 15. Яковенко Н.М. Про критерії автентичності поземельних актів XV-першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 3-9. 16. Rulikowski Edw. Opis powiatu Wasylkowskiego. – Warszawa, 1863. 17. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / wyd. pod red. Filipa Sulimierskiego. – Warszawa, т. IX, 1890.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Н. Сінкевич, асп.

**КУЛЬТ БОГОРОДИЦІ В ДОМІНІКАНСЬКИХ МОНАСТИРЯХ ВОЛИНИ
ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ
ТА МІСІОНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ В РЕГІОНІ**

Досліджено відмінності культу Богородиці у домініканських монастирях на Волині від аналогічних культів у корінних польських землях.

The differences of the cult of the Virgin in Dominican monasteries in Volynia from the similar cults in the radical Polish grounds are investigated.

Діяльність домініканського ордену в напрямі пропагування культу Діви Марії особливо активізувалося у другій половині XVI ст. Найвищим проявом уваги домінікан Волині до марійного культу стало поклоніння практично в кожному з домініканських монастирів у кінці XVI–XVIII ст. марійних чудотворних ікон. Найвідомішою іконою волинських домініканських монастирів була луцька Богородична ікона, що **удостоїлася** найвищого ступеня поклоніння – коронації. Неабиякий розмах пропагування культу призвів до великої кількості пов'язаних із ним джерел, які дають можливість ставити цілу низку проблем, найважливішими з яких ми вважаємо наступні: 1) наскільки можливо реконструювати соціальну, національну та релігійну палітру **почитателів** ікони; 2) який напрям чудотворної діяльності ікони домінікани популяризували як основний; 3) яку роль відіграв культ луцької Богоматері для популяризації католицтва, Домініканського ордену та власне луцького монастиря.

Марійні Богородичні ікони ще із часів середньовіччя фіксуються в інших домініканських монастирях. У більшості випадків вони дуже тісно пов'язані зі східнохристиянськими взірцями, що дає можливість вважати їх тим засобом, який мав приваблювати православних до домініканських святинь. Так, в одній із згадок про львівську богородичну ікону говорилося, що їй віддавали пошану як католики, так і *схизматики* [1, 92]. Іконографія луцької ікони відноситься до типу Sanctae Mariae Majoris, першовзірець якої вміщено в патріархальній базиліці Sancta Maria Maggiore. Однак ікона, незважаючи на те, що її прототип був написаний за всіма східними канонами, суттєво відійшла в бік західних мистецьких канонів. Не сприймали домінікани й усього того віровчительного навантаження, яке містила православна ікона. Про це якнайкраще може свідчити її опис, поданий Челейовським [3, 95–96]. Цей опис носить суто ілюстративний характер і зосереджений скоріше на людиноподібності, а не божественності постатей.

Одним із найцікавіших джерел, що залишило нам **почитання** луцької ікони, є детальні описи чудес (т. зв. міракули), про які свідчили очевидці. Їх список у повному вигляді міститься в праці Челейовського [3, 99–159] і нараховує більше 172 чудес. Їх збирання пройшло крізь кілька основних етапів, на кожному з яких застосовувалися інші критерії відбору свідчень. Перший етап (1614–1650) – усі свідчення даного періоду були віднайдені на стінах костелу. Другий етап (друга половина XVII ст.) – свідчення очевидців чудес збиралися в конвентуальному архіві. Третій етап – свідчення під час комісії 1701 р. Четвертий (1701–1703) – свідчення, зібрані до засідання наступної комісії. П'яту групу свідчень було надіслано до комісії у формі листів. Шостий етап – ще 70 чудес, які сталися після від'їзду комісії. Свідчення, зібрані під час третього-шостого етапів, повинні були пройти особливо детальний відбір, адже вони подавалися на розгляд комісії і, більше того, на той час уже готувалися до друку. Окрім того, формувалися у процесі апогею зростання культу ікони, а отже – при наявності непоганого вибору свідчень про чудеса. З огляду на специфіку вищезазначених етапів формування міракульного списку можна констатувати, що якщо чудеса першого та, частково, другого етапів краще відображають палітру іконопочитателів, то наступні – ту ідею, яку прагнули створити навколо святині домінікани.

Як бачимо, із загальних статистичних зіставлень щодо соціального походження людей, які зазнали чудес, найменшу участь у **почитанні** ікони відігравали селяни, що можна пояснити не лише конфесійними і територіальними бар'єрами, коли йдеться про "нефільтровані" свідчення, а й відсутністю у домінікан наміру пропагувати культ серед цих прошарків, коли йдеться про свідчення, які підбирали самі домінікани. Значно більший відсоток міщан, до того ж – у "нефільтрованих" частині, що свідчить про реальну вагому участь цього прошарку в шануванні ікони. Ікона знаходила своїх шанувальників і серед представників білого духовенства та інших орденів. Найчастіше трапляються у списках чудес імена луцьких бригіток. Очевидно, саме над цим осідком домінікани мали патронат.

Однак, перевага людей із шляхетської верстви беззаперечно. Збільшення шляхетських свідчень спостерігається саме на 3–5 етапах. У цей же час, як нами уже зазначалося, починається детальна фільтрація свідчень. Саме факт свідомого відбору домініканами шляхетських свідчень ми вважаємо основним чинником такої диспропорції між представниками різних суспільних груп. Це, безперечно, мало на меті надання більшої ваги як свідцтвам зокрема, так і шануванню ікони загалом.

Велика кількість шляхти серед свідків чудес сприяла особливому заохоченню представників саме цієї верстви до подальшого вшановування культу. Саме до місцевої шляхти була спрямована та "спеціалізація" культу, яку домінікани намагалися надати святині на початку XVIII ст. У їхньому поданні [4, 86] ікона постає як патронка й опікунка цілої Волині, непереможна фортеця, яка постає на шляху у ворога. Функція молитви Богоматері за спасіння душ, пасійні моменти, що так сильно пропагувалися домініканами в часи середньовіччя та, врешті-решт, саме вшанування Богоматеринства певною мірою відійшли на другий план.

Щоправда, у наступній роботі, присвяченій іконі авторства Челейовського, акценти суттєво змінюються. Тут на першому місці стоїть апологетика іконопочитання загалом та почитання Марії зокрема [3, 91]. Вочевидь, домінікани намагалися на даному етапі упорядкувати культ ікони, посиливши його богословський акцент і применшуючи його свідому спрямованість на вихідців із шляхетсько-магнатський прошарку.

Що стосується конверсійних моментів, то їх явного вираження у пропагуванні культу ми не знаходимо. Серед свідків чудес волинської ікони були уніати і навіть *схизматики*, проте про їхнє навернення внаслідок чуда до католицтва не йдеться. Очевидно питання конверсії не було на той час для домінікан настільки актуальним, щоб спеціально концентрувати на ньому увагу.

Якщо відповідати на поставлене нами раніше запитання – наскільки культ ікони сприяв справі пропагування ордену, монастиря і католицизму загалом, то акцент явно стоїть на першому моменті. Під час опису чудес неодноразово саме домінікани представлялися як посередники між прохачем та іконою. В уже згаданій праці І. Ковнацького знаходимо цілу низку доказів особливої прихильності Діви Марії до ордену та особливих форм її почитання домініканами.

Домінікани не оминули в процесі розвитку культу і моментів власне конвентуального патріотизму. Про прагнення до виділення луцької ікони навіть з-посеред інших домініканських реліквій свідчить також пов'язана з культом

легенда про неможливість копіювання реліквії, спроби здійснення якого робили домінікани сусідніх монастирів.

Дещо інший акцент носив марійний культ у кількох інших волинських монастирях. Важливим для нас є той факт, що монастирі, яким подарували ікони фундатори, зберегли пасійний акцент марійного культу, що активно розвивався в ордені ще в часи середньовіччя. Особливою активністю в цьому процесі відзначався Яловицький монастир Руської провінції, який обрав пасійний титул ікони для титулатури свого храму.

Таким чином, марійний культ, широко пропагований домініканами на волинських теренах, потрапив на надзвичайно благодатний для його поширення ґрунт – перехрестя теологічних опрацювань християнського Заходу, усвідомлення Матері Божої як покровительки і королеви Речі Посполитої та глибокої традиції шанування ікон Сходу. Його плекання було внутрішньою традицією ордену і, водночас, дуже добре відповідало духовним потребам вірних, що виливалося у збільшен-

ня кількості пастви та донаторів монастирів. Так, у фундаційному акті Камінь-Коширського монастиря [2] знаходимо твердження, що саме особлива прихильність домінікан до Діви Марії вплинула на рішення фундатора заснувати їхній осідок. У той час як домінікани Польської провінції у XVIII ст. повністю пристосувалися до пануючих на той час в суспільстві уявлень про Богоматір як королеву і покровительку Речі Посполитої і окремих її регіонів, брати Руської провінції обстоювали власнеорденську середньовічну традицію, зокрема, продовжували підтримувати пасійні моменти культу.

1. Чорний М. Львівський домініканський монастир Божого Тіла в XIII – першій половині XV ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Мат. наук. конф. 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. 2. *Archiwum O.O. Dominikanów w Krakowie*. – **Кк.** 1. – К. 1. 3. *Czelejowski T.* Abrys koronacy nieba i ziemi królowej w obrazie od Ojca św. Klemensa VIII... ofiarowany. – Kraków, 1757; 1861. 4. *Kownacki I.* Sparta Polska. – Zamość, 1703.

Надійшла до редколегії 15.09.05

ОРГАНИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ (1941–1943)

Запропонована стаття є спробою охарактеризувати систему адміністративного та господарського управління, яка існувала на території військової зони України в період німецької окупації. На прикладі Харківської області розкрито формування та функції органів окупаційної адміністрації.

The article is an attempt to characterize the administrative and economic system of management, which existed on the territory of a military zone of Ukraine during German occupation. On the example of the Kharkov region the formation and functions of occupation administration bodies is revealed.

Історія Великої Вітчизняної війни, бачена в контексті українських проблем та інтересів, потребує дослідження ще багатьох питань, що не піднімалися раніше. Серед них – військово-адміністративне та військово-економічне управління окупованих східних областей.

Наукова мотивація обрання теми нашого дослідження детермінується низкою чинників. По-перше, власне науковим інтересом до цікавого та малодослідженого аспекту окупаційної політики німців на Україні. По-друге, існуванням прогалів в історії Великої Вітчизняної війни через політичну заангажованість радянської історичної науки, або висвітлення історичних подій під ідеологічним тиском не зовсім об'єктивно, не зовсім повно. По-третє, відсутністю регіонального підходу до вивчення подій Великої Вітчизняної війни, що не дозволяє простежити особливості окупаційної політики в окремих областях України.

Аналіз стану наукової розробки зазначеної проблеми дає підстави зробити висновок про те, що це питання розглядалося в контексті загального вивчення окупаційного режиму на території України. Зокрема, в працях істориків радянської доби М.В. Ковалев [2, 10–13], М.М. Загоруйка, А.Ф. Юденкова [1, 116–128, 144–150] та інших, містяться дані про адміністративно-територіальний поділ України та органи управління. На сучасному етапі даної проблеми торкалися Д.Є. Комаров [7, 52–59], Ю.О. Ніколаєць [4, 45–48], І.С. Тарнавський [5, 79–80, 210–214]. На особливу увагу заслуговують статті І.І. Дерейка [6, 121–126], та П.В. Рекотова [9, 90–101], автори яких ґрунтовно розкривають структуру німецьких органів управління, що правдиво лише на території рейхскомісаріату "Україна".

На жаль, дані дослідження не дозволяють прослідкувати специфіку адміністративного та господарського управління на території військової зони України. З огляду на це, автор, спираючись на матеріали фондів обласних державних архівів, ставить завдання дослідити формування та діяльність органів управління німецької окупаційної влади у зазначеному вище регіоні.

Територію України протягом усього періоду окупації було поділено на дві частини: зону цивільного та зону військового управління. У прифронтовій смузі окуповані українські землі перебували під керівництвом тилового командування групи армій "Південь". Даний регіон включав Чернігівську, Сумську, Харківську, Сталінську (нині – Донецька) та Ворошиловградську (нині – Луганська) області Української РСР.

Керівництво тимчасово окупованих територій здійснювалося через спеціально створені військово-адміністративний та військово-економічний апарати. Уся повнота влади в зоні військового управління належала командуючому оперативного тилового району. Він спирався на головні польові комендатури, польові (фельдкомендатури) та гарнізонні (місцеві) комендатури (орткомендатури). На території військової зони України, станом на 18 вересня 1942 р., діяло дві головні польові комендатури: у містах Сталіно (контролювала Сталінську, частково Ворошиловградську та Ростовську

обл.) і Конотоп (Чернігівську, Сумську та Харківську обл.) [28, 77; 27, 71–73]. Даним інституціям, у свою чергу, підпорядковувалися польові комендатури, які об'єднували, у середньому, по 15–20 районів; їм же – гарнізонні, що діяли на території 4–5 районів. Улітку 1943 р., з метою економії кадрів, місцеві комендатури були ліквідовані, а їх функції передані польовим.

Комендатури виконували два основні завдання – командне й управлінське. Вони створювали, керували та контролювали місцеві органи управління, мобілізували резерви для ведення війни, забезпечували "спокій та порядок" у регіоні [29, 3].

Крім німецького адміністративного апарату на території військової зони України діяли допоміжні органи місцевого самоврядування у вигляді управ, які комплектувалися з представників місцевого населення. При формуванні вони опиралися, насамперед, на радянський територіально-адміністративний поділ, обмежуючись районом, містом та селом. Про це, зокрема, зазначалося в одному з проектів адміністративного управління в окупованих східних областях від 30 березня 1941 р. під назвою "Питання організації адміністративної влади на Україні", де визнається ефективність радянської адміністративно-господарської системи управління: "...Район має залишитися як основа для створення адміністративних органів влади. ...Підпорядковані району громади, міста і самі районні управи мають складати господарські плани відповідно встановленим порядкам..." [25, 67, 70].

На чолі райуправ стояли районні керівники або районні бургомістри. Вони, зазвичай, об'єднували посади голови районної та міської управ. У їх компетенцію входило: керівництво управлінням району та міста; підбір і призначення кадрів для районної та міської управ, бургомістрів для сільських общин; подання на затвердження комендатури та видання директив у межах району; ведення службового листування; забезпечення порядку й охорони громадської безпеки та ін.

На селі всі питання вирішували сільські управи чи общини. Вони діяли на території великих населених пунктів або декількох невеликих хуторів. На чолі сільських управ перебували бургомістри, які призначалися керівниками районів і підпорядковувалися їм. В окремих селах, що складали сільську управу, діяли старости. Їх, зазвичай, призначали сільські бургомістри. Права та обов'язки старост сільських та селищних общин визначалися "Інструкцією для старост" [32, 95–96], "Тимчасовим положенням про старост сел та селищ району" [15, 65–66] та іншими законопроектами. Їх повноваження в різних регіонах були неоднаковими. Наприклад, у південних районах військової зони України старости були головною опорою органів місцевого управління, на півночі ж – переважно виконавцями волі бургомістрів [29, 19].

Функції сільських управ були різнопланові: вести бухгалтерію, стежити за виконанням планів поставки сільськогосподарських продуктів для німецької армії, збирати податки з населення, а також майно й теплий одяг для німецьких солдатів, допомагати громадським господарствам у своєчасному проведенні посівної і

збиральної кампаній, у відправці врожаю на заготівельні пункти та вирішувати інші питання життя села.

У кожному селі та селищі при сільських управах були організовані загони допоміжної української поліції. Їх чисельність становила приблизно 1 % від усього населення, тобто на 100 чоловік цивільного населення, незалежно від віку, призначався один поліцай [11, 127]. Фактично ж, їх нараховувалося набагато більше. Уже на серпень 1942 р. в допоміжній українській поліції служило 150 тис. чоловік [31 11]. Усього ж, в Україні у допоміжній поліції в період окупації налічувалося 250 тис. чоловік [3, 127]. В охорону приймалися люди "із надійних місцевих жителів", що сприяли політиці окупантів. З числа поліцаїв обирався старший – комендант сільської поліції. Сільська поліція допомагала старостам впроваджувати в життя накази і розпорядження німецького командування, охороняла села та громадські господарства тощо.

Як бачимо, повноваження районних та сільських управ як органів *самоврядування* були досить широкі. Фактично, вони представляли інтереси військової адміністрації та відповідали за впровадження в життя наказів і директив німецького командування. У той же час, органи місцевого управління повністю залежали від окупаційної влади, підкорялися їй та виконували всі накази і постанови для досягнення нею головних економічних цілей. У багатьох наказах і розпорядженнях місцевої влади зазначалося: "Підстава: Наказ німецького командування". Нацисти створили систему місцевого управління, повністю підпорядковану їх волі, але при цьому вони прагнули надати цій справі вигляд демократизму.

Вища військово-економічна влада на території окупованої України, за наказом Гітлера від 29 червня 1941 р., була сконцентрована в руках Г. Герінга [10, 245]. Ним на базі економічного штабу "Ольденбург", було створено "Східний штаб економічного керівництва" (господарський штаб "Схід") на чолі зі статс-секретарем Кернером. Його основне завдання полягало в конфіскації і вивозі запасів сировини, продовольства та організації економічної експлуатації окупованих областей. У своїй діяльності штаб "Схід" керувався "Директивами по веденню господарства в окупованих Східних областях" ("Зелена папка" Герінга) і наступними наказами з цього питання [33, 1–42].

У військовій зоні економічними питаннями займався спеціально створений при кожній армії економічний відділ штабу армії (умовне позначення IV WJ). Начальник відділу підкорявся безпосередньо командувачу армією, був його консультантом з господарських питань і знаходився в оперативному підпорядкуванні Управління військової економіки та озброєння (на чолі з генералом піхоти Томасом), а також господарського штабу "Ост". Крім того, при штабах армій діяли загони економічної розвідки, технічні батальйони й офіцери – уповноважені із сільського господарства при штабах дивізій, полків та батальйонів. На ці загони покладалося завдання виявляти склади промислової та сільськогосподарської продукції, сприяти збиранню врожаю і проведенню невідкладних господарських робіт, подавати економічні характеристики окупованих районів, організовувати постачання військових частин продуктами харчування тощо.

З просуванням німецьких частин на схід, на зміну начальникам економічних відділів при штабах армій приходили німецькі управління та представники господарських інспекцій при групах армій. Основними функціями господарських інспекцій були: постачання військових частин продовольством, одягом та фуражем; охорона, використання і відправлення до Німеччини цінної сировини та майна; мобілізація місцевого населення для роботи на військових об'єктах та ін. Господарським інспекціям були підпорядковані спеціальні

господарські управління і команди, що були виконавчими органами і завідували визначеним територіальним районом або ж галуззю економіки.

На території військової зони України, станом на 1 жовтня 1942 р., економічні питання перебували в компетенції німецької господарської інспекції "Дон-Донець", що знаходилася у м. Сталіно (Донецьк). Дана територія ділилася на два господарських управління: "Сталіно" (входила південно-східна частина військової зони України) та "Харків" (північно-західна) [30, 160].

Господарській інспекції "Дон-Донець" підпорядковувалося 10 господарських команд (Wi Kdo – "Віртшафткоманда"), з яких 6 перебувало на українській території. Вони існували в кожному обласному центрі. Лише у м. Сталіно діяло 2 команди [24, 6–8].

Структуру господарської команди можна розглянути на прикладі Wi Kdo Харкова. Вона мала три управління: сільського господарства (група "La"), лісового господарства (група "Forst") та промисловості (група "W"). Група сільського господарства була найчисельнішою. Їй підпорядковувалися відділи: аграрної політики, виробничий, обліку та розподілу продукції, персональний. У свою чергу, виробничому відділу підпорядковувалися: обласне земельне управління, управління держмаєтками, управління МТС, сільськогосподарський науково-дослідний інститут [23, 22].

Господарські управління і команди не могли охопити всі населені пункти на окупованій території, тому їх функції в сільській місцевості виконували уповноважені із сільського господарства через допоміжну українську адміністрацію – земельні управи, бургомістрів, старост та керівників господарств.

Особливістю окупаційних господарських органів було те, що вони використовували адміністративно-територіальний поділ СРСР на рівні області, району, міста (села).

У галузі сільського господарства діяли т. зв. земельні управи. У їх розпорядженні перебували всі земельні та лісові фонди, громадські господарства та інші сільськогосподарські організації [17, 12]. Земельні управи мали трирівневу структуру: обласні, окружні та районні. Як приклад розглянемо структуру господарської адміністрації Харківської області.

За постановою Харківської міської управи від 1 грудня 1941 р. її сільськогосподарському відділу було надано функції обласного значення і перетворено у самостійну інституцію – Харківську обласну земельну управу. Її головою було призначено професора М.О. Ветухова. Облземуправа безпосередньо підпорядковувалася сільськогосподарській конторі при німецькому командуванні [18, 1 а].

До складу Харківської обласної земельної управи входило 11 відділів: загально-адміністративний, економіко-статистичний, бухгалтерії та ревізії, агрономічний, тваринництва, технічний, землевпорядження та меліорації, лісового господарства, управління господарствами, ветеринарна група, оргбюро сільськогосподарської кооперації [15, с. 36].

При відділах створювалися контори та установи з керівництва певними галузями сільського господарства. Наприклад, з 15 грудня 1941 р. при технічному відділі функціонували контори: машинно-тракторних майстерень, машинно-тракторних станцій, нафтобази, сільелектро, сільгоспостачання (при якій діяли обласні бази сільгоспостачання). При агровідділі, що охоплював науководослідний та навчальний сектори, діяли контори із заготівлі, із сортування та сортовипробування, зі збуту насіння, насінневі бази та елеватор. При відділі тваринництва – племконтора та племзасотконтора, контора пасічництва, контора рибиства, контора шовківництва, облветбаклабораторія, інкубаторна станція, держіподром та

держстайня [14, 3–6]. З 14 лютого 1942 р. при відділі тваринництва почала роботу обласна контора ветпостачання. Вона займалася забезпеченням усіх ветзакладів ветеринарним та лабораторним майном [19, 1]. При відділі землевпорядження та меліорації діяли ремонтна майстерня та виробниче землевпорядне бюро, а з 1 липня 1942 р. – землевпорядно-виробнича контора [22, 1].

Поступово деякі відділи земуправи разом з відповідними конторами виділялися у самостійні підрозділи, підпорядковані безпосередньо німецьким господарським органам.

Харківській обласній земельній управі підпорядковувалася створена за наказом від 27 березня 1942 р. на базі сільгосподарського відділу міської управи районна земельна управа м. Харкова. До її компетенції входило керівництво відокремленого цим наказом сільськогосподарського району Харківської області [14, 27].

Обласна земельна управа виконувала низку функцій: робота з відновлення сільського господарства, забезпечення весняної сівби, поновлення тваринництва, тракторного парку МТС тощо, а також забезпечення роботи шляхів, лікарень, шкіл, зокрема сільськогосподарських, оподаткування селян та багато ін. [16, 7].

Повноваження облземуправи поширювалися на всю Харківську область. Щоправда, були деякі винятки. Наприклад, керівник Костянтиноградської (Красноградської) округи Білик не визнавав Харківської обласної земельної управи й оголосив себе керівником області. Як наслідок, у Костянтинограді було організовано т. зв. "ландрат" як адміністративно-політична організація, в компетенцію якого входили і деякі сільськогосподарські питання, зокрема ветеринарія та податки [17, 20].

Обласним земельним управам підпорядковувалися окружні. Вони діяли при окружних сільськогосподарських комендатурах і відали господарськими питаннями округи. Їх утворення відбувалося поступово. Так, на 4 лютого 1942 р. в області нараховувалося п'ять окружних земельних управ, а влітку 1943 р. – уже дев'ять: Харківська, Богодухівська, Красноградська, Зміївська, Лозівська, Ізюмська, Куп'янська, Чугуївська, Вовчанська [8; 21, 4].

Їх очолювали головні агрономи, яким підпорядковувалися: заступник, агроном-інтенсивник, окружний зоотехнік, ветлікар, окружний землевпорядник, кресляр, інженер підсобних господарств, бухгалтер, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар, машиністка, завгосп, перекладач та п'ять осіб обслуговуючого персоналу [12, 72].

Про функції окружних земельних управ дає уявлення "Тимчасове положення про повітове допоміжне сільськогосподарське бюро Сумської області" від 23 квітня 1942 р.: допомагати в керівництві роботою районів; контролювати виконання районами всіх розпоряджень; контролювати роботу громадських господарств; консультувати з усіх питань в аграрній сфері та перевіряти правильне запровадження агротехніки в громадських господарствах тощо. Робота окружної земуправи контролювалася німецьким сільськогосподарським управителем та українською обласною земельною управою [13, 29].

Окружним підпорядковувалися районні сільськогосподарські управи. На 1943 р. їх нараховувалося 33. Вони підпорядковувалися безпосередньо районному німецькому керівнику й окружній сільськогосподарській управі [7, 31]. Штат райсільгосуправи нараховував 10–12 чол. і був подібний до окружної: очолював районний агроном, зоотехнік, ветлікар, землевпорядник, агроном-інтенсивник, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар-машиністка, перекладач, бухгалтер, технік-будівельник та чотири особи обслуговуючого персоналу [12, 74]. Кожен з них виконував свої обов'язки. Зокрема, функції зоотехніка були задекларовані в "Тимчасо-

вому положенні про старшого зоотехніка Районної земельної управи, про його права та обов'язки" [15, 61–64].

На найнижчій сходинці військово-господарської системи управління перебували колишні сільськогосподарські колективні господарства. Згідно із законом "Про новий аграрний порядок" А. Розенберга від 15 лютого 1942 р., колгоспи перетворювалися на громадські господарства, а радгоспи – на державні маєтки [26, 1–11]. Керівництво, методи господарювання та організація праці в них фактично залишалися незмінними.

Як бачимо, управлінський апарат був досить розгалуженим. Вищі та середні чиновники були, в основному, досвідченими офіцерами. Багато з них до служби в армії працювали на керівних посадах в різних сферах господарства, а потім пройшли спеціальну підготовку.

Сільськогосподарське управління при великій території та недостачі німецьких фахівців обслуговувалося представниками місцевого населення, зокрема, на рівні округу, району та села. При комплектуванні допоміжного виконавчого апарату, з метою економії часу, сили та енергії, окупанти намагалися підібрати працівників з колишніх службовців чи осіб, що були знайомі з роботою даних установ. Основним принципом, якого дотримувалися нацисти, був: призначати керівників сільської громади чи районної адміністрації з надійних та поважних жителів, які безпеліційно виконували б розпорядження лише військового керівництва [25, 59].

Таким чином, німецька окупаційна влада на території військової зони України створила розгалужений апарат адміністративного та господарського управління, основним завданням якого було забезпечувати продовольством армію та населення Німеччини. Його функції були досить широкими і часто перепліталися: органи адміністративного управління (районні, міські та сільські управи), передусім, допомагали окупаційній владі у "замиренні" населення, а господарські (обласні, окружні, районні земельні управи) – реалізовували заходи щодо максимального використання аграрного сектору економіки окупованих областей.

1. ДАЛО. – Ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1.–91 а. 2. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 1, спр. 2.–71 а. 3. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 1, спр. 3.–34 а. 4. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 1, спр. 5.–33 а. 5. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 2, спр. 1.–6 а. 6. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 2, спр. 17.–13 а. 7. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 2, спр. 65.–19 а. 8. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 2, спр. 8.–1 а. 9. ДАХО. – Ф. Р-2985, оп. 3, спр. 1.–6 а. 10. ДАХО. – Ф. Р-3080, оп. 1, спр. 2.–21 а. 11. ДАХО. – Ф. Р-3080, оп. 2, спр. 5.–48 а. 12. Дерейко І.І. Структура окупаційних органів рейхскомісаріату "Україна" // Сторінки воєнної історії України. 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. 13. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-1307, оп. 1, спр. 266.–583 а. 14. Державний архів Сумської області. – Ф. Р-2164, оп. 1, спр. 4.–87 а. 15. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-2985, оп. 1, спр. 1.–38 а. 16. Загорюль-ко М.М., Юденков А.Ф. Крах плану "Ольденбург". – М., 1980. 17. Коваль М.В. Історія пам'ятає! – К., 1965. 18. Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. 19. Комаров Д.Е. Военно-экономическая политика на оккупированной советской территории // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 5. 20. Ніколаєв Ю. О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень-липень 1942 р.). – Вінниця, 1999. 21. Округові земельні управи // Нова Україна (щоденне видання). – 1942. – 4 лют. 22. Преступные цели – преступные средства. Документ об окупаційній політиці фашистської Німеччини на території СРСР (1941–1944 гг.). – М., 1963. 23. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 3. 24. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.). – Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний ун-т. – Донецьк, 1999. 25. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 138.–89 а. 26. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 199.–148 а. 27. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332.–132 а. 28. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 342.–198 а. 29. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 299.–106 а. 30. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 143.–45 а. 31. ЦДАГО України. – Ф. 62, оп. 1, спр. 207.–110 а. 32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 101.–302 а. 33. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 533.–55 а.

ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ВІЙСЬКОВІ ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОГО ТА ІНШИХ НАРОДІВ СРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розглянуто нові аспекти про військові втрати українського та інших народів СРСР у 1941–1945 рр.

The article is analysed new aspects of history of the Second world war, the price of a victory of Soviet Union. The author also investigated the big and vain victims Soviet the soldier, natives, basically, from Slavic peoples of the USSR.

Якою ж ціною ми здобули Перемогу? Це питання, попри всі декларативні заяви багатьох істориків, журналістів, політологів, філософів як у брежнєвсько-сусловські часи, так і нині, в умовах існування незалежних держав на терені колишнього СРСР, в умовах демократії і свободи думки, точної відповіді не має.

Стосовно втрат. Загальновідомо, що основний удар фашистських агресорів прийняли на себе в червні 1941 р. Україна, Росія і Білорусія. Відповідно і втрат народи цих країн зазнали найбільших, як на полі бою, так і на окупованих землях, при всій повазі до внеску у перемогу інших народів СРСР. До того ж за чисельністю населення, особливо Росія і Україна, були найбільшими і, відповідно, до лав армії звідти було мобілізовано максимальну кількість чоловіків. Отже, говорячи про військові втрати у роки війни, слід виходити передусім з того, що найбільшими вони були саме у цих народів, включаючи і представників інших національностей, які проживали на їх землях і були мобілізовані до діючої армії.

До кінця 1941-го р. Червона армія, попри винятковий героїзм своїх воїнів, безповоротно втратила понад 6 млн осіб. У полон потрапило 3,9 млн осіб, серед яких 1,5 млн становили українці. До кінця року збройні сили СРСР втратять 67 % стрілецької зброї, 91 танків і САУ, 90 гармат і мінометів, 90 % бойових літаків. Стосовно ж втрат, зокрема військовополонених, слід зазначити, що на початок 1942 р., з 3,9 млн радянських військовополонених, у т. ч. українців, живими залишилися 1,1 млн осіб [32, 102]. Отже, на цей час загинуло 2,8 млн наших солдатів й офіцерів – росіян, українців та ін.

Оперативне поповнення діючої армії в перші місяці війни проводилося значною мірою за рахунок населення України. У частинах і з'єднаннях, які воювали в Україні, її мешканці становили не менше 50 % їх особового складу [42, 85].

Не так давно кон'юнктурні історики, особливо військові, стверджували, що остаточними цифрами наших втрат були 7 млн (за часів Сталіна і багатьох років після нього, потім 20 і понад 20 млн при Хрущові та Брежнєві). М. Горбачов за допомогою свого соратника-ідеолога О. Яковлева ввів до наукового обігу цифру 27–28 млн. З них, за висновками колишнього начальника Генерального штабу Міністерства оборони СРСР генерала армії М. Мойсєєва, військові втрати становили 8 млн 668 тис. 400 чол. [21]. Ця цифра стала основною для всіх статей, книг, збірників щодо втрат Червоної Армії. Навіть таких фундаментальних видань, як, наприклад, "Памяти павших. Великая Отечественная война (1941–1945)" [27] або "Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах" [10] та низки інших, у т. ч. і тих, що вийшли на цю тему в Україні останнім часом. Однак при тому, що втрати військовослужбовців у цих виданнях сильно занижені, навіть з них видно, що більшість із тих, хто загинув, становили росіяни, українці і білоруси. Так, у згаданій вище книзі "Памяти павших" сказано, що безповоротні втрати серед росіян становили (в тис. чол.) 5 747,1 або 66,3 % із загальної кількості військових втрат названих вище генералом М. Мойсєєвим, українці – 1 376,5 або 15,9, білоруси – 251,4 або 2,9 %. Отже, на

долю цих трьох слов'янських народів навіть за цими, далеко не повним даним, припадає понад 7 млн 734 тис. безповоротних втрат військовослужбовців або 85,1 % від усіх втрат нашої армії.

Крім цього, значних безповоротних втрат зазнали представники інших народів СРСР. Це – 188,3 тис. татар, 138,7 тис. євреїв, 130 тис. казахів, 121,4 тис. узбеків, 121,4 тис. вірмен, 79,7 тис. грузин, 63,1 тис. чувашів, 53,7 тис. молдаван, 32,1 тис. башкир, 26,9 тис. киргизів, 22,5 тис. таджиків, 21,7 тис. туркмен та представники інших національностей [27, 90].

Аналізуючи військові втрати, яких зазнали слов'янські народи у боротьбі із фашизмом, слід знову повернутися до згаданих вище видань, особливо статті-інтерв'ю генерала М. Мойсєєва щодо загальних військових втрат. У ній підкреслюється: "Коли взяти втрати за роками війни, то найбільші вони були в 1941 р. і становили понад 20 % втрат за всю війну" [21].

Коли підрахувати ці 20 % від загальної кількості втрат, наведеної нижче, то отримаємо цифру 1 млн 733 тис. 680 чол. Навіть коли округлимо, з урахуванням того, що в статті говориться "понад 20 %", то однаково отримаємо 1,8 млн загиблих військових. Однак цей генерал або не знав, або просто проігнорував уже опубліковану іншу цифру, у вірогідності якої більшість наших військових ніколи не сумнівалися. Саме в книзі "Совершенно секретно! Только для командования!", говорить, що на початку 1942 р. з 3,9 млн радянських полонених живими залишилися 1,1 млн чол. [32, 102]. Отже, на цей час загинуло 2,8 млн наших солдат й офіцерів, які потрапили в полон. А як же бути з тими, хто загинув на полі бою? Так, за свідченням В. Анфілова, який працював у 50-х рр. у воєнно-історичному відділі Генерального штабу, "сотрудники отдела пытались подсчитать наши потери 1941 г. Подсчитали и ахнули: итог составил 5 млн человек" [12, 40].

Однак і це не повні дані. Так само як зменшені вони на понад 2 млн чол. у книзі "Гриф секретности снят" через масовий недооблік радянських військовополонених. Насправді число втрат Червоної Армії в 1941 р. складає понад 7 млн чол., з них близько 6 млн слід віднести до категорії безповоротних втрат. Стосовно ж полонених у цій книзі теж суцільна дезінформація. Там називається спільна цифра і полонених, і тих, що пропали безвісти – 4559 тис. чол. Виходить, за цією книгою, що в німецькому полоні вижило 2 млн 800 тис., а померло 1 млн 285 тис. чол. Але ж загальновідомо, що більшість потрапляла в полон, і про це теж пишеться в книзі, або пораненим, або "до предела изнуренным от голода, холода и других лишений". То як же можна сприймати на віру такі висновки і цифри?

Цікаве в цій книзі й інше. Прослідковується невідповідність між твердженнями Мойсєєва з даними про втрати офіцерського складу. З книги видно, що за роки війни загальне число безповоротних втрат офіцерського складу досягло 1023 тис. чол., з яких було вбито, померло від ран і хвороб 631 тис. чол. (61,8 %) і пропало безвісти, потрапило в полон 392 тис. (38,32 %). З них було репатрійовано понад 126 тис. офіцерів, які перебували в полоні, а інші загинули або залишилися за

кордоном. Якщо вилучити ці числа з названих вище, то виходить, що із числа неофіцерів (3,67 млн) повернулося в СРСР після війни 1,71 млн чол. або понад 46 %. Якщо ж урахувати і те, що понад 900 тис., які були призвані вдруге, а це скоріше всього солдати і сержанти, то доля неофіцерів, що повернулися, сягає двох третин. Тобто солдатам у полоні жилося краще ніж офіцерам, що викликає тільки здивування при загальновідомих фактах жорстоких умов в німецьких таборах для солдатів. У книзі просто зменшили кількість полонених.

Багато років не писалося про наші втрати під Москвою. Нині вони загальновідомі і надруковані в низці джерел. А саме: з 30 вересня 1941 р. по 20 квітня 1942 р. сумарні втрати Червоної Армії становили 1 896 400, у т. ч. безповоротні – 957 953 чол.

У цьому зв'язку слід наголосити, що сюди не ввійшли втрати, яких зазнало народне ополчення в битві за Москву. А в ній брало участь 16 дивізій Народного ополчення, сформованими, в основному, із росіян, загальною кількістю близько 160 тис. чол. Переважна більшість з них загинула. За словами відомого демографа О. Кваші з приводу бійців ополчення, їх доля була трагічною: "Плохо обученные и слабо вооруженные, эти дивизии буквально телами "затыкали дыры" фронта" [25]. У цьому зв'язку не можна не торкнутися втрат, яких зазнали радянські війська під час Київської оборонної операції.

Проаналізуємо в цьому контексті статтю військового історика І. Муковського про оборону Києва [22]. Її автор намагався висвітлити як героїзм, так і трагедію наших воїнів у цій кривавій битві. Однак, на жаль, щодо втрат, що зазнала у ці місяці Червона армія, він залишився на застарілих позиціях, зробивши висновок, що півмільйона чоловік потрапили в полон і все. Стосовно ж півмільйона полонених – то це теж застаріла цифра. Ще у 1991 р. автор даної статті спільно з доктором історичних наук В. Кучером, висвітлили низку питань, на які не дав повної відповіді І. Муковський. Це і не півмільйона, а 665 тис. радянських військовослужбовців, які потрапили в полон під час цієї битви [15], і вперше надруковано низку архівних документів як додаток до статті, у т. ч. і секретну доповідь М. Хрущова Сталіну про загибель командуючого Південно-Західним фронтом М. Кирпоноса (його тіло було знайдено 21 вересня 1941 р. біля с. Авдіївка червоноармійцем 91 прикордонного полку військ НКВС Качалінін, при вбитому був партквиток [40]) й ін. І. Муковський у той же час довів, що за весь час Київської оборонної операції число її учасників сягає до 1 326 890 чол. [22, 32]. Якщо врахувати, що оточення уникло 150 541 чол., а в полон потрапило 665 тис. чол., то безповоротні втрати військ фронту, включаючи і народне ополчення й інші поповнення – становлять, без даних про загибель великої кількості згаданих військовополонених – понад 500 тис. чол. У своїй більшості це були українці або вихідці з України.

Стосовно долі військовополонених Червоної армії, які потрапили в полон під час цих подій – а це 665 тис. чол. Згідно з даними книги "Гриф секретности снят" до листопада 1941 р. німцями було звільнено з полону 277 тис. українців. У нас є підстави вважати, що більшість із них – це колишні воїни Південно-Західного фронту, які потрапили в полон у кількості 665 тис. Про долю останніх, а це близько 388–390 тис., документальних даних дуже мало, і свідчать вони, в основному, про їх загибель у полоні. Отже, у цілому війська Південно-Західного фронту за весь час операції безповоротно втратили близько 900 тис. чол. Стосовно ж долі військовополонених, що потрапили в полон під час оборони Києва, то в архіві нами знайдено документ-показання В. Давидова, який бачив за півкілометра від місць основних розстрілів у Бабиному

Яру протитанковий рів, вщерть наповнений тілами вбитих командирів Червоної армії: "Можно было это видеть по знакам различия, шпалам. В этой яме было примерно 20 000 человек" [38, 25–26].

За нашим підрахунками, у дарницьких таборах у Києві було знищено близько 180–200 тис. військовополонених, в основному українців і росіян [39, 1–7], у концтаборі на вул. Керосинній, де умови для полонених були настільки жахливими, що "дошло до того, что пленные ждали когда остынет труп, а потом начинали его кушать", було знищено не менше 7–8 тис. полонених, серед яких було кілька сотень євреїв [41, 383].

Зловісною репутацією користувався і Сирецький концтабір, де було знищено десятки тисяч військовополонених. За свідченнями очевидців, що проживали поблизу, показання яких знайдені в архівах, "полонені бійці і командири Червоної армії були скуті ланцюгами по кілька чоловік" [38, 38].

Для повнішої уяви про те, скільки ж ми втратили військовополонених, слід зауважити, що як на території України, так і за її межами було створено цілу систему концтаборів. На українських землях було понад 230 таборів смерті, у яких були і військовополонені. Крім згаданих вище, до осені 1942 р. тільки в т. зв. Хорольській ямі у м. Хоролі загинуло понад 57 тис. радянських вояків. А всього у Полтавській області фашисти знищили майже 115 тис. полонених [37, 129–130].

У Рівному під час окупації було сконцентровано понад 50 тис. військовополонених, 2500 з них та розміщених у Рівненській області, зокрема біля с. Видумка було знищено. Неподалік с. Сурличі (поруч із Дубном) – 3270, а потім ще 2230 в'язнів. У м. Костополи 1800 осіб, а потім ще 4 тис. – у гетто [37, 135–136]. Загалом у Рівному та області було вбито понад 100 тис. радянських воїнів і цивільних громадян [37, 207–208]. Страшним був табір для полонених № 305 в Кіровограді, де загинуло майже 40 тис. осіб. У 1942 р. від голоду в ньому щоденно помирало до 300 осіб [37, 75].

Тільки на окупованих землях України загинуло майже 2 млн військовополонених. А всього із загальної кількості 6 млн 300 тис. радянських військовополонених у концтаборах на всіх окупованих землях загинуло понад 4 млн 700 тис. осіб [18, 117].

Не витримують критики твердження Мойсеєва щодо того, що в 1942 р. ми безповоротно втратили близько 1 млн чол. Тільки внаслідок катастрофи під Харковом і в Криму в травні 1942 р. ми втратили: війська Кримського фронту – 176 566 чол. [2, 187–188], а війська Південно-Західного фронту під Харковом – вбитими і полоненими 230 тис. чол. [26, 57]. На початку 60-х рр., за завданням ЦК КПРС почали підраховувати наші втрати в Сталінградській битві. Через рік генерал, який очолював Бюро втрат при Генеральному штабі Міноборони СРСР, доповів, що в битві за Сталінград наша армія безповоротно втратила близько 2 млн чол., а підрахунків було ще на багато місяців. Секретар ЦК КПРС Ф. Козлов, за вказівкою якого робилися ці підрахунки, відреагував так: "хватит!". Німецькі безповоротні втрати становили в цій битві без полонених близько 200 тис. чол. У ході битви за Кавказ наші війська втратили близько 1 млн 600 тис. чол і, у першу чергу, з вини Берії, який тримав там понад 200 тис. військ НКВС і заборонив їх використовувати при обороні гірських хребтів Кавказу, а обороняючи їх росіяни, українці, грузини та інші в шинелях і черевиках з обмотками на 30-градусному морозі, які в своїй більшості померли від ран, холоду і голоду, і тіла їх частково були знайдені, коли після жаркого літа 1961 р. поча-

ли танути льодовики в районі Клухорського, Марухського та інших перевалів Кавказу [19, 17].

Майже вдвічі знижені наші безповоротні втрати на Курській дузі влітку 1943 р. у згаданій книзі "Гриф секретности снят". Насправді, на основі останніх підрахунків ми там втратили понад 500 тис. воїнів, 6 тис. танків і САУ, близько 2 тис. літаків. Німецькі війська втратили 245 тис. чол, 1200 танків і понад 900 літаків [17, 282]. За національним складом найбільше загинуло росіян, українців і білорусів.

Офіційно по телебаченню озвучена нині цифра наших безповоротних втрат і в ході битви за Дніпро – 417 тис. чол. Тільки в боях за Букринський плацдарм загинуло понад 250 тис. чол і, в основному, через небажання Ставки і командування Воронежського, а потім 1-го Українського фронту, взяти за основу наступу на Київ план К. Рокоссовського, який пропонував завдати основного удару північніше Києва. До цього плану повернулися після того, як загубили в районі Букрина понад 250 тис. солдатів. Про можливий розвиток подій при прийнятті плану К. Рокоссовського згадує Герой Радянського Союзу, відомий партизанський командир на Україні П. Брайко. Він пише про те, як "наша армія визволяла, а точніше як наше командування, знову ж таки по дурості, поклато за Київ півмільйона чоловік. До речі, як раз в цей час, до 1 жовтня 1943 року, ми, ковпаківці, повернулися із Карпат в українське Полісся. І там, в цей час, на правому березі Дніпра, на північний захід від Києва, майже не було німецьких військ. Там, в цей час, "томила от безделья" шістьдесятитисячна партизанська армія. Вона без особливих зусиль забезпечила б безперешкодну переправу через Дніпро кількох наших армій. Ці армії могли взяти столицю України раптовим ударом із Заходу, з мінімальними втратами. І К. Рокоссовський був правий, пропонуючи такий варіант" [13].

Як форсували Дніпро в тих місцях, описував очевидець В. Астаф'єв, який говорив, що коли в Дніпро на одному боці заходило 25 тис. воїнів, то на протилежному боці виходило 5–6 тис. Про це говорив і у своїй доповіді з нагоди 60-річчя визволення України колишній Президент України Л. Кучма 27 жовтня 2004 р. [5, 2–3].

З цього приводу процитую уривок з листа до автора Є. Батуріна з Києва, учасника війни. Він пише: "Десантована в Черкаському лісі бригада отримала наказ командира 52-ї армії: у ніч на 13 листопада 1943 р. оволодіти кордоном Сокирка-Свідовськ та забезпечити форсування Дніпра. Ціною величезних втрат десантники намагалися виконати наказ, але не змогли. Головна причина невдачі, що армія 13 листопада *і не намагалася форсувати річку*. У кінці листопада виснажені дивізії 52-ї армії здали свої позиції нашій 7-й повітрянодесантній дивізії... Почалася підготовка до третього наступу на Черкаси. Через втрати до нас прислали тиловиків... Штурм почався 9 грудня... На полі залишилася велика кількість загиблих, дехто з них був у цивільному одязі. Це була справжня м'ясорубка...". А після цієї битви, за свідченнями очевидців, вода в Дніпрі ще з неділю була червоною від крові, а все узбережжя завалене трупами радянських солдат. Ховали їх, в основному жінки з навколишніх сіл, у братських могилах. Лише завдяки ентузіастам та ініціативній молоді, що допомагає ветеранам Київського міського і обласного клубу "Пошук" на чолі з В. Рябчуком та Ф. Лещенком, вдалося знайти масові поховання воїнів, перепоховати їх за православним обрядом та, крім того, встановити імена близько 30 тис. радянських солдат. Автор статті є теж членом правління цього клубу "Пошук" і знає, якою складною є його робота [11, 3; 30]. Названі вище ветерани теж виступали на конференції, присвяченій проблемам війни на

історичному факультеті університету і торкалися саме маловідомих сторінок. Вони ж критично проаналізували діяльність з встановлення імен невідомих солдатів керівництва ветеранських організацій України – І. Герасимова, Ю. Короткіна, Ю. Шиловцева та ін.

Після трагічних поразок на фронтах війни і таких перемог як форсування Дніпра і визволення Києва, наприклад, кількість жертв серед українців, а також і росіян почала зростати. Причиною також було і те, що збільшилася в другій половині 1944 р. мобілізація населення України до радянських збройних сил. У низці загально-військових армій 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80 %. А в окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що билися вже за межами України, воїнів-українців було 50 % [9]. Як зазначають дослідники, упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн мешканців республіки.

Наслідок – поля, встелені трупами цих бідоласих у свитках та фуфайках. Ось що згадує інвалід війни С. Філіпенко про набір молоді до штурмових бригад: "Я побачив, що це люди в цивільному, не всі мали навіть гвинтівки, не кажучи вже про автомати. Не добігши до ворожих траншей 300 метрів, усявши трупами схили висоти, вони залагали (рештки). Через певний час – вже без так званої артпідготовки – під крики "Ура!" вони знову піднялися, та "Ура!" не допомогло – лише додалося трупів та поранених... З'ясувалося, то хлопці 1926 р. народження, багатьом не було й сімнадцяти. Та вони були в німецькій окупації і за це їх скерували на передову... Чим же вони завинили, що радянська влада, як найгірших злочинців, погнала їх на винищення? Штрафники (а це бували люди) – і ті без зброї не воювали..." [36]. Про це ж пише і ветеран війни Г. Герасимов: "2 грудня 1943 р. наш райцентр Георгіївське було звільнено від окупантів. Цього дня почалася і мобілізація всього чоловічого населення... Вже 5 грудня /через три дні! / їм наказали наступати. Усі мали дістати зброю в рукопашному бою в німців. Тил "бригади" щільно прикривали автоматники із фронтового підрозділу боротьби з дезертирами й панікерами. І такі факти в 1943–1945 роках стали масовим явищем" [7].

Продовжуючи тему "діяльності" т. зв. польових військкоматів, які спричинили загибель сотень тисяч 16–17-річних юнаків, яких майже без озброєння кидали в атаки, слід навести і приклад, про який автору статті повідомили ветерани війни В. Рябчук, Ф. Лещенко, М. Станжур, Л. Боліла та ін. Мешканець с. Сніжки Ставищанського району Київської області А. Береза, 1924 р. н., був призваний польовим військкоматом у січні 1944 р. до діючої армії під час Корсунь-Шевченківської битви. Його розстріляв у п'яному вигляді командир загороджувального загону за те, що той відмовився розстріляти такого як сам бійця, який нібито втік з передової лінії наступаючих підрозділів. Загороджувальні загоны діяли на ділянці фронту: Бузівка – Зелений Ріг – Королівка – Тинівка і вчиняли розправи не тільки над окремими воїнами, але і розстрілювали вцілілих воїнів танкового батальйону, які не могли через втрати вести наступальні бойові дії, але стримували натиск фашистів [16, 11].

З цього приводу російський дослідник історії другої світової війни Б. Соколов зазначає: "Розрахунок був на те, щоб "чорна піхота" лише виснажить німців та змусить вистріляти запас боєприпасів, щоб потім свіжі частини змогли змусити противника відступити із займаних позицій. Тому-то не видавали нещасним ні обмундирування, ні гвинтівок" [33, 430].

До цього слід додати, говорячи про ціну визволення України, що згаданими польовими військкоматами були

ще й мобілізовані понад 270 тис. колишніх військовополонених, яких німці на прохання родичів відпустили [1, 205].

Про це свідчили також О. Довженко у своєму "Щоденнику", який не видавався десятки років після війни, А. Дімаров, О. Гончар, що писав: "На моє глибоке переконання, війни могло б не бути, якби біля керма тоді стояло мудре державне керівництво, якби не був винищений цвіт нації, цвіт армії... На зміну професіоналам до керівництва в армію поприходило багато невідгодованих людей, які не жаліли солдата так, як жалів їх мій майор Воронцов з "Прапороносців". Він був для солдатів як матір у сім'ї. Однак таких воєначальників було обмаль. Тим-то перемоги давалися нам великою і дуже часто марно пролитою кров'ю" [20] (ці думки з його творів про війну були вилучені цензурою).

А коли автор в одній із своїх публікацій про битву за Дніпро теж послався на О. Довженка, то генерал І. Герасимов і кілька його підлеглих назвали його "сумнівним джерелом", так само як і В. Астаф'єва. З цього приводу ще один ветеран у газеті "Вісті Сосниччини" (9 вересня 2004) пише: "Ось так, у душі сталінщини, дехто думає, так ставиться до великого Олександра Довженка... І якщо і тепер, у незалежній нашій державі, хтось за сталінсько-беріївськими політичними мірками вважає Довженка за антирадянщика..., він живе похмурим минулим, коли можна було безкарно паплюжити все, що не подобалося сумнівної честі державним діячам, з вини яких наш народ зазнав великої воєнної біди... Підсумок війни тяжкий і сумний. Це не фальсифікація правди війни, ніяка не наруга над історичною пам'яттю народу. Не можна простити, забути військових злочинних прорахунків і дій. Пекуча пам'ять жертв не дозволяє".

Дезорієнтує читачів з приводу наших втрат у ці місяці й акад. О. Самсонов. Він пише, що "Противник с июля по декабрь 1943 г. потерял на советско-германском фронте свыше 1400 тыс. человек". Скільки при цьому втратила Червона армія О. Самсонов, як і в свою чергу Г. Жуков у мемуарах, відповіді не дають. Беручи за основу дані про втрати ворога, наведені Самсоновим, отримуємо, з урахуванням даних книги "Гриф секретности снят", дані про наші втрати, які становлять близько 5 млн чол., з них безповоротні 1,4 млн [31, 146–147]. Нагадаємо, що такою ж цифрою Самсонов визначає німецькі втрати. Це і вбиті, і поранені і т. д. Звичайно – і ці дані не повні, але і вони вражають. Якщо з названої цифри в 1,4 млн наших безповоротних втрат вираховувати навіть удвічі занижені книгою "Гриф секретности снят" дані про наші безповоротні втрати на Курській дузі (254 тис.), а також у Смоленській, Донбаській і Новоросійсько-Таманській операціях, то близько 700 тис. безповоротних втрат нашої армії припадає на битву за Лівобережну Україну і Київ. Хоча ці цифри згаданою книгою дуже занижені.

Усього ж у боях за визволення України протягом січня 1943 – жовтня 1944 рр. втрати Червоної армії, яка на цей час, в основному, була укомплектована представниками слов'янських народів, становили, включаючи і безповоротні, і санітарні 3 млн 492 тис. 448 чол. У середньому на добу ми втрачали 65–70 тис. [14, 112].

Надзвичайно великою кров'ю здобували перемогу над ворогом наші полководці, за винятком таких талантів як К. Рокоссовський, І. Черняхівський, І. Петров, О. Горбатов, Ф. Толбухін та деяких інших, і під час визволення від фашизму Європи. Тільки в боях за Польщу, які тривали із серпня 1944 р. до січня 1945 р. включно, наша армія безповоротно втратила не 600 тис. воїнів, як писалося в низці односторонніх і багатосторонніх після війни, а 660 тис., а ще близько 440 тис. померло від ран у госпіталях, як на території Польщі, так і за її межами

[34, 17]. А хіба не вражає цифра наших втрат у боях за маленьку Угорщину – 480 тис. чол. з них 140 тис. безповоротні [10, 211, 228, 325].

Відносно ж Берлінської операції – то тут у наших офіційних виданнях, зокрема, і у книзі "Гриф секретности снят" – суцільна дезінформація і фальсифікація стосовно втрат. Укладачі цього видання без сорому і совісті заявляють, що безповоротні втрати радянських військ у Берлінській операції, яка тривала з 16 квітня по 8 травня 1945 р., становили лише 78 тис. чол., санітарні – 274 тис. [10, 219–220].

Там же сказано, що всі радянські операції на території Німеччини, окрім Берлінської, пройшли без втрат!!! Це ж явна фальсифікація. До речі, в згаданій книзі "Пам'яті павших" уже робиться визнання, що безповоротні втрати протягом другого кварталу 1945 р. склали 243 296 чол [27, 105]. А це в основному бої на території Німеччини.

Берлінську операцію слід розглянути детальніше. Тим більше, що склад 1-го і 2-го Білоруських та 1-го Українського фронтів – це, в основному, українці та росіяни. У передачі Російського телебачення 17 квітня 1995 р. з приводу 50-річчя штурму військами 1-го Білоруського фронту Зеєловських висот повідомлялося, що радянські війська втратили там лише вбитими за один день понад 100 тис. воїнів. Як пізніше свідчив маршал К. Рокоссовський: "Жуков рвався до Берліна, за що і поплатився в перший день життям близько півмільйона чоловік" [14, 112]. Генерал О. Горбатов писав: "Маршал (Г. Жуков) повідомив мене... Берлін буде захоплен на п'ятий день" [8, 334], тобто, 21 квітня 1945 р. Взяли ми його великою кров'ю лише 2 травня 1945 р. На догоду Сталіну і Жуков, і Конев намагалися першими будь-якою ціною увірватися до Берліна (хоча деякі наші військові пропонували оточити агонізуюче місто і чекати його капітуляції. Довго б чекати капітуляції не довелося). Так, І. Конев у наказі двом танковим арміям 20 квітня 1945 писав: "Войска маршала Жукова в 10 км от восточной окраины Берлина. Приказываю обязательно сегодня ночью ворваться в Берлин первыми. Исполнение довести". У цей же день Жуков у наказі командуючому танкової армії ставить завдання: "Пошлите от каждого корпуса по одной лучшей бригаде в Берлин и поставьте им задачу: не позднее 4 часов утра 21 апреля любой ценой прорваться на окраину Берлина и немедленно довести для доклада т. Сталина и объявления в прессе" [29, 6].

Наслідки: за далеко неповними, але все ж правдивішими даними ніж у книзі "Гриф секретности снят", за період із 16 квітня по 8 травня 1945 р. війська згаданих трьох фронтів, що штурмували Берлін, втратили вбитими та пораненими близько 300 тис. чол., а також 2156 танків і САУ, 1220 гармат і мінометів, 527 літаків [4, 497]. І хоча ці дані теж занижені, але вони вираженіші.

Нині, в умовах демократії, саме на сторінках незалежних видань, редколегії яких завжди підтримували нові погляди на ті чи інші історичні події, можна назвати й уточнені дані про наслідки битви за Берлін. Останній наступ радянських військ на столицю Німеччини, який почався 16 квітня 1945 р. обійшовся нашій країні "в мільйон солдатських життів – майже у 2,5 рази більше, ніж США втратили за всю другу світову війну..." [3]. Оце і є одним з прикладів "Перемоги "Будь що!"

Найвірогіднішими цифрами наших втрат у ці дні є наведені вище цифри. Нині тільки у Східній Німеччині поховані останки 439 337 наших воїнів. Імена відомі лише 77 619. В Україні є лише дані на 351 024 похованих військових, які загинули теж у роки останньої війни. Імена в більшості так і не встановлені. Росія: 16 241 воїнське

поховання, 2 млн 757 127 похованих. Поіменно відомі лише 1 млн 467 416 чол. У Польщі на 738 військових кладовищах поховано 1 млн 800 тис. російських, українських військових. Тільки 120 389 відомі поіменно.

І все-таки, які ж військові втрати слов'янських країн насправді? Якщо у згаданих виданнях є більш-менш точні дані про кількість загиблих воїнів – представників народів СРСР, то відносно українців, росіян і, певною мірою, білорусів ці дані дуже занижені, у першу чергу тому, що командування всіх рівнів применшувало справжні втрати. Крім того, 15 березня 1942 р. за наказом Сталіна було ліквідовано солдатські медальйони. А 12 квітня 1942 р. в нашій армії відмовилися від поіменного обліку втрат. Натомість було введено графу "безвісті пропали", яка дозволяла списувати мільйони життів. Нині ті, хто вважає, що перемогу слід було здобути будь-якою ціною, розробили відповідну статистику співвідношення вбитих і поранених, згідно з якою вона становить в останній війні 1 : 3–4. От так фальсифікують історію і при цьому паплюжать пам'ять тих мільйонів солдат, яких вони не бажають занести до числа загиблих, бо тоді б треба було визнати, що вони даремно пролили ріки солдатської крові.

Цікаво, а як бути із згаданою вище статистикою співвідношення вбитих і поранених при аналізі Київської оборонної операції 1941 р., коли більшість воїнів Південно-Західного фронту загинула на полі бою, померла від ран або сконала в німецьких таборах?! А такі чи схожі наслідки були протягом майже усіх оборонних операцій 1941 р. і, значною мірою, 1942 р.

Навіть якщо уважно проаналізувати названу вище книгу "Гриф секретности снят", де до категорії безповоротних втрат не включили, наприклад, крім вищезгаданих фактів, тих, хто вибув із збройних сил "по политической неблагонадежности", то стає видно лінію, за якою укладачі як цієї книги, так і аналогічної 2001 р., ведуть фальси-

фікацію історії, свідомо применшуючи наші втрати. Адже що таке в сталінському розумінні "политически неблагонадежные"? Це військовослужбовці, яких часто без відповідних доказів підозрювали в шпигунсько-диверсійній діяльності, наприклад, тих, хто побував в оточенні, а також військовослужбовці низки національностей, сім'ї і родичі яких під час війни були депортовані у східні райони країни (поволзькі німці, кримські татари, більшість народів Кавказу, західні українці та ін.). І, крім того, говориться у цій книзі, "значительное количество неразысканных дезертиров" [10, 140–141]. Наприклад, потрапив у пораненому вигляді солдат у полон – от вже і "неразысканный дезертир".

Не зараховували до категорії безповоротних втрат у цій книзі й "около 500 тысяч военнообязанных, призванных по мобилизации, но захваченных противником в начальный период войны". Не зараховували до цієї ж категорії і тих з понад 1,8 млн військовополонених, які повернулися в СРСР і у своїй більшості сконали в сталінських таборах у перші роки після війни.

Не включені до цієї графи в цій книзі і ті, кого було засуджено, а це 994 тис чол., з яких за дезертирство – 376 тис. До цього в книзі додається, що з усього числа засуджених близько 422 тис. отримали відстрочку від розстрілу з відправкою у складі штрафних підрозділів на фронт. Начебто автори книги не знають із документів, що переважна більшість цих засуджених у складі штрафбатів загинула в перших же боях. Тобто, автори книги свідомо допустили фальсифікацію, віднісши до живих тих, кого розстріляли, або тих, хто загинув у штрафних батальйонах. Наприклад, саме вони першими форсували Дніпро в 1943 р. і практично всі загинули. Із наведених там же даних випливає, що понад 280 тис. або загинули від нещасних випадків, або були засуджені до розстрілу. (Д. Волкогонов вважає, що останніх було 158 тис.).

За новими даними, лише на жовтень 1941 р. радянськими спеціальними командами було розстріляно по фронтах:

Фронти	Арештовано загородзагонами	З них розстріляно	З них розстріляно перед строем
Ленінградський	1644	854	435
Північний	1689	933	250
Північно-Західний	3440	1600	730
Західний	4003	2136	536
Південно-Західний	3249	868	280
Південний	3599	919	796
Брянський	799	389	107
Центральний	686	346	234
Резервний	2516	894	15
Усього:	21619	8939	3403

Говорячи про засуджених до розстрілу, автори книги мають на увазі тих, кого було розстріляно за якоюсь судовою процедурою, однак згідно з наказами Сталіна від 16 серпня 1941 р. і 28 липня 1942 р. військових розстрілювали на місці масами, без суду і слідства (тих, хто побував в оточенні і т. д.). Вони теж до названої категорії втрат не попали. І все робилося авторами з метою підігнати всі втрати під названу Мойсеевим цифру: 8 млн 668 тис. 400 чол. Хоча в книзі "Гриф секретности снят" вона трохи збільшена, порівняно з Мойсеевим, і дорівнює 9 млн 168 тис. 400 чол., і теж далеко від правди.

На основі таблиць у книзі "Население Советского Союза. 1922–1991" [23], слід виділити тих, хто народився з 1896 по 1925 рр., тобто таких, хто на початок війни мав не менше 15 і не більше 45 років. Кількість жінок-військовослужбовців за роки війни складала близько 500 тис. Чисельність зазначених контингентів чоловіків і жінок на початок 1941 р. складала: чоловіків – 45,3 млн, жінок – 48,2 млн, а на початок 1946 р. відповідно: чоловіків – 28,3 млн, жінок – 43,1 млн. Якщо ж внести поправки

на зменшення чисельності цих контингентів до 22 червня 1941 р. (за півроку), то матимемо 45 млн чоловіків і 48 млн жінок зазначених контингентів. Значить, зменшення кількості чоловіків за роки війни, включаючи і війну з Японією, складає у чоловіків 16,7 млн, а у жінок близько 5 млн. З усіх 34 млн військовослужбовців-чоловіків, які служили в рядах армії, – близько 31 млн відноситься до зазначених років народження. Інші народилися до 1896 р., або в 1926–1927 рр. Їх було не більше 3–4 млн чол. Якщо вирахувати із кількості чоловіків – невійськовослужбовців ту кількість, яка стала результатом їх зменшення за рахунок смертності за ці роки, то отримаємо цифру в 1,5–1,7 млн чол. Віднімемо цю кількість від цифри 16,7 млн зменшення чоловіків і матимемо близько 15 млн втрат серед зазначеної категорії чоловіків-військовослужбовців названих років народження, яких нараховувалося близько 31 млн чол. Це і є безповоротні втрати радянських збройних сил за роки війни [23, 56, 121, 134; 24, 443–445]. Однак і вони неповні, оскільки зроблені на основі зазначеного джерела, на об'єктивності

ті якого не могли не позначитися і відсутність точних даних про кількість населення СРСР напередодні війни (цифра в 197,1 млн чол., яку називає І. Курганов зроблена на основі перепису населення 1939 р., з урахуванням природного приросту за 1939–1941 рр.). Не будемо забувати, що цей перепис фальсифікований і зроблений замість знищених даних перепису 1937 р. Пам'ятаємо, що і перший офіційний перепис населення СРСР після війни було зроблено тільки в 1959 р., коли точно вже було неможливо встановити статистичні наслідки війни, у т. ч. і в демографічному плані. Таке офіційне "приховування" наслідків страшної війни було викликане, насамперед, з метою приховати справжні розміри наших втрат.

Свого часу історик-архівист Ю. Геллер підрахував й оприлюднив такі дані: "За підрахунками вчених, загальна кількість наших втрат (армії та мирного населення) – 46 млн... 3 них 22 млн солдатів. Німеччина втратила (армії та мирного населення) 6 млн. 3 них армія 3 млн... На Східному фронті німці втратили 1,5 млн солдатів. На кожного вбитого німця – чотирнадцять наших хлопців" [6, 242].

На основі картотеки Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації керівник Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України генерал армії І. Герасимов оприлюднив дані (нині він їх не згадує – В. К.), згідно з якими за період з 1941 р. по 1945 р. безповоротно втрачено 16,2 млн рядових і сержантів Червоної Армії, 1,2 млн осіб офіцерського складу, 3–4 млн тих, хто загинув безвісти: 5750 тис. становили військовополонені [35, 5]. Отже, нині він знову став на шлях заниження цих цифр і дедалі більше схиляється до оцінки наших втрат за часів Сталіна.

За нашими підрахунками, у полоні побувало понад 6 млн 300 тис. воїнів, з яких загинуло близько 4,7 млн. Не кажучи про загинувших у німецькому полоні, нагадую ще раз, про долю тих із 1,84 млн, що вціліли в гітлерівських концтаборах, а потім сконали в таборах сталінських. З урахуванням аналізу книг "Гриф секретності снят" та "Россия и СССР в войнах XX века...", статті генерала Мойсєєва, де за рахунок применшення наших втрат дається цифра у 8 668 400 чол., а насправді, як показує аналіз перекирчувань, фальсифікацій цих джерел, вона дорівнює понад 15 млн чол., можна зробити висновок про наші втрати на основі цих видань. До цієї цифри слід додати майже мільйон безповоротних втрат за рахунок військовослужбовців, які народилися до 1896 р. і в 1926–1927 рр. Отже, тільки на основі цих та подібних не зовсім об'єктивних джерел наші військові втрати сягають понад 16 млн чол. Однак і це не вся правда, тому що командування всіх рівнів занижувало наші втрати, а потім ці дані пішли в архіви. З урахуванням усього вищесказаного, у т. ч. і даних І. Герасимова, наші військові втрати становлять понад 25 млн чол. О. Яковлев вважає, що загинуло не менше 30 млн чол. ("Аргументы и факты в Украине", № 8, 2005). На підставі підрахунків, які лягли в основу заключного тому Книги Пам'яті України, який вийшов до 55-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (2000), безповоротні військові втрати України становлять близько 5 млн. Точної цифри наших військових втрат ми не будемо знати ніколи, тому що, за словами фронтовика і письменника В. Астаф'єва: "Мы просто не умели воевать. Мы и закончили войну, не умея воевать. Мы залили своей кровью, завалили врагов своими трупами". Свідчення цих слів – щорічні страшні знахідки сотень і тисяч останків наших непохованих воїнів, яких ніколи не порахує жодна Книга Пам'яті.

Ще і ще раз наголошувати на цьому доводиться у зв'язку з тим, що деякі керівники ветеранських організацій України, на відміну від рядових ветеранів, неодноразово заявляли, зокрема І. Герасимов, що у першу чергу слід говорити і писати про героїзм наших воїнів, тобто про загальновідомі факти такого героїзму. Питається, а як же бути з невідомими героями, які покояться у відомих і невідомих братських могилах? На наш погляд, і цю думку розділяють в першу чергу рядові учасники війни, по-справжньому можна виховати патріотів своєї країни, залучаючи їх до встановлення імен, у першу чергу невідомих героїв. От і нині, на початку XXI ст. і нового тисячоліття, на жаль є такі могили, як це не дивно, навіть у центрі Києва. І про це не знають керівництво Організації ветеранів України на чолі з генералом у відставці І. Герасимовим, Київський міський клуб "Пошук" на чолі з полковником у відставці Г. Ясєвим, а також самостворена структура під назвою "Центр захисту правди історії Великої Вітчизняної війни" (один з керівників підполковник у відставці Ю. Шилловцев). А мова йде про те, що влада Подільського району при мовчанні керівництва ветеранських організацій, і попри низку публікацій автора, не спромоглася встановити навіть Хрест на могилі понад 500 воїнів, які під час оборони Києва в 1941 р. перебували на лікуванні у Флорівському монастирі. Після початку окупації міста вони були видані поліцаєм і порубані чи розстріляні фашистами та поховані у братській могилі неподалік від Казанської церкви [18, 117].

Жодна Книга Пам'яті чи статистичні довідники типу названих вище під редакцією Г. Кривошеєва, не в змозі порахувати втрати, яких ми зазнали під час відступу не від військових дій, а від представників влади і радянських каральних органів. Виходячи з наказу Сталіна від 3 липня 1941 р. нищилося все, що можна і не можна було знищити, у т. ч. і люди як військові, так і мирне населення. Нехай би нинішні "захисники" правди історії війни, разом із своїм самоствореним центром, усієї герасимови, воронцови, іщенко, анастасієви, короткіни, щилловцеви і їм подібні, які нині розколюють, всупереч закликам Президента України В. Ющенка про примирення, наше суспільство на справжніх і несправжніх ветеранів війни, виступають проти примирення з воєнками УПА, замовчують страшні сторінки війни, ті втрати, які спричинили представники влади, армії та НКВС. Особливо це яскраво можна прослідкувати на прикладі підризу Дніпрогесу. Федір Пігідо-Правобережний з цього приводу свідчить: "Німецьке військо в тому часі було ще на правому березі Дніпра, в районі Нікополя та Кривого Рогу. Про пляноване висадження в повітря Дніпровської греблі нікого не було попереджено ні на самій греблі, по якій в тому часі рухалися військові транспорти і військо, що відходили на лівий берег Дніпра, ні населення й установи міста Запоріжжя – кілометрів 10–12 від гідроелектростанції вниз по течії Дніпра. Так само не було попереджено військові частини, розташовані вниз від Запоріжжя в дніпровських плавнях. По обіді 17 серпня 1941 р. вибухла Дніпровська гребля. Майже тридцятиметрова лавина води покотилася Дніпровською поймою, заливаючи все на своєму шляху. Загинула велика сила червоноармійців й офіцерів з артилерією та військовим спорядженням. Розповідали, що загинуло в плавнях тоді десь коло 20 тис. червоноармійців". До цього додамо, що Запоріжжя та Дніпрогес зайняло німецьке військо тільки 4 жовтня 1941 р. [28, 51–52].

Ці страшні факти можна повторювати і повторювати. А за всіма ними жахливі картини звірств більшовиків, вчинених ними при відступі із багатьох міст. Скільки цих невідомих могил? І хто порахує загинувших, що поко-

ються в них? І до якої категорії втрат їх віднести? На ці питання не маємо відповіді і по сьогоднішній день!

Ми всі у великому боргу перед загиблими у тій війні і маємо знати правду про їх останні дні – хто загинув від рук ворога під час воєнних дій, а кого знищили відступаючі частини НКВС, а потім свої звірства, особливо у в'язницях, списали на німців.

І коли ми говоримо про ціну перемоги у минулій війні, то слід цього ніколи не забувати і не піддаватися на ритуальні закликання деяких генералів, які бачили перемогу в бінокль і нині не бажають знати правду про ті як героїчні, так і надзвичайно трагічні роки.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 – К., 2000. 2. Васулевський А.М. Дело всей жизни. – М., 1973. 3. ВВС. Вести. Версии. События. – 2004. – № 18. 4. Великая Отечественная война. Советского Союза. 1941–1945. Краткая история. – М., 1965. 5. Виступ Президента України Леоніда Кучми присвячений 60-річчю визволення України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 29 жовт. 6. Геллер Юрий Неверное эхо былого // Дружба народов. – 1989. – № 9. 7. Герасимов Г. Загинули погинуло море // Голос України. – 2004. – 21 квіт. 8. Горбатов А.В. Годы и войны. – М., 1998. 9. Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995. 10. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах. Стат. исслед. – М., 1993. 11. Ермоленко А. Черные бригады // ВВС. Вести. Версии. События. – 2004. – № 31. 12. Канун и начало войны: Док. и мат. / Сост. Л.А. Киришнер. – Лениздат, 1991. 13. Король В. Осін 44-го. Наші війська – на Західному кордоні // Київська правда. – 2004. – 19 жовт. 14. Король В. Ціна Перемоги: розвінчування міфів // Вітчизна. – 1997. – № 5–6. 15. Король В., Кучер В. Оборона Києва: героїзм і трагедія його захисників // Київська правда. – 1991. – 28 серп. 16. Король В.Ю. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів // Історія в школі. – 2004. – № 5–6. 17. Король В.Ю. Історія України. – К., 1999. 18. Король В.Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2004. 19. Король В.Ю. Ціна Перемоги. Міфи і реальність // Трибуна. – 1995. – № 1–2. 20. Мельничук А. Війна і мир Олеса Гончара // Демократична Україна. – 1995. – 6 трав. 21. Моисеев М.А. Цена Победы // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. 22. Муковський І. Оборона Києва: міфи і реальність // Трибуна. – 1998. – № 7–8. 23. Население Советского Союза. 1922–1991. – М., 1993. 24. Наумов Л. Советский Союз во Второй мировой войне. – Лос-Анджелес, 1996. 25. Неделя. – 1990. – № 25. 26. Октябрь. – 1989. – № 7. – С. 57. 27. Памяти павших... Велика Отечественная война (1941–1945). – М., 1995. 28. Пігідо-Правобережний Федір "Велика Вітчизняна війна". Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. 29. Почтарев А. "Вперед, на Берлин! Кто быстрее?" // Аргументы и факты. – 1995. – № 18–19. – Май. 30. Рябчук В. У пошуку захисників Вітчизни // Київська правда. – 2004. – 1 лип. 31. Самсонов А.М. Вторая мировая война. – М., 1990. 32. Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Док. и мат. – М., 1967. 33. Соколов Б.В. Неизвестный Жуков: портрет без ретуши в зеркале эпохи. – М., 2000. 34. Трибуна. – 1995. – № 1–2. – С. 17. 35. УДЖ. – 1990. – № 10. – С. 5. 36. Філіпенко С. Опишу вам страшный эпизод... // Голос України. – 1995. – 22 лип. 37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі-ЦДАВО України). – Ф. 14, оп. 2, спр. 2118, арк. 129–130. 38. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 243-б, арк. 25–26. 39. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 283, арк. 1–7. 40. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 18, арк. 48–50. 41. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 23, арк. 383. 42. Чернега П.М. та ін. Внесок українського народу в перемогу над фашистською Німеччиною // Слов'янські народи в другій світовій війні. 3б. наук. праць. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 12.09.05

П. Котляров, канд. іст. наук,

МАТЕМАТИКА Й АСТРОЛОГІЯ В ТЕОЛОГІЇ МЕЛАНХТОНА

Проаналізовано погляди Ф. Меланхтона щодо математичних дисциплін та астрології. Спеціальну увагу приділено спробам гуманіста поєднати теологію й астрологічну прогностику.

The article analyses F. Melanthon's ideas concerning mathematics and astrology. The special attention is paid to humanist's attempts to combine theological and astrological prognostics.

Гуманіст і реформатор XVI ст. Філіпп Меланхтон сьогодні відомий як фундатор протестантської вищої школи та основоположник гуманістичної освіти в Німеччині. Ця сфера діяльності добре документована й досліджена, проте та обставина, що його турботи не обмежувалися лише поліпшенням викладання суто мовних дисциплін, але й торкалися арифметики, геометрії, астрономії, астрології та музики згадується в наукових дослідженнях достатньо рідко (особливо це стосується астрології). Проте математичні науки й астрологія займали надто важливе місце у викладацькій практиці Меланхтона. Про це свідчать передмови до двох підручників із геометрії й астрономії (геометрії Евкліда й "Theoricæ Novæ Planetarum" відомого австрійського математика й астронома XV ст. Георга Пеурбаха). Меланхтон розробив і прочитав низку лекцій, у яких доводив корисність математичних знань і переконував у необхідності астрологічних спостережень за зірками. Його перу належить підручник з фізики "Initia Docrinæ Physicæ", який, на думку автора, мав слугувати вступом до фізики Аристотеля.

Що розумів Меланхтон під терміном *математичні науки*? Математичні науки включали в себе арифметику, геометрію, астрономію й музику. Арифметика охоплювала рахунок та алгебраїчну методику для вирішення рівнянь і розглядалася як передмова для геометрії. Геометрія, що викладалася по "Elementa" Фукидіда, поряд із тригонометрією слугувала основоположною дисципліною для астрономії. Для астрологічних розрахунків позицій і кон'юнкцій планет були розроблені комплексні геометричні та тригонометричні методи. Надбання згадуваних дисциплін поєднав у собі астрономічний підручник Йоханнеса фон Сакрабоскоса "Sphaera et theoreticas plane-

tarum", та праця Герхарда Кремонського "Theoretica planetarum" [5, 87]. Оскільки астрономія ще не володіла доскональними засобами спостереження й методикою вираховування орбіт планет, то для уточнення результатів залучалася географія.

Прихильність Меланхтона до математичних дисциплін була не випадковою. Це можна пояснити двома причинами. По-перше – практичне застосування. У своїх виступах і лекціях гуманіст неодноразово підкреслював її цінність і необхідність у повсякденному житті [3, 286–287]. Він пояснював, що без геометрії складно конструювати будинки і мости [3, 287]. Астрономія допомагає визначати час, ділити рік на частини [3, 294–295], точно датувати ті чи інші історичні події [3, 296]. Крім того, зауважує далі Меланхтон, без астрономії просто неможливо уявити мореплавську справу і навігацію [3, 296–297].

По-друге, математичні дисципліни розглядалися Меланхтоном як засіб для надання нових імпульсів розвитку гуманістичних студій та одночасно слугували фундаментом (поряд з мовними науками) для вищих факультетів – теології, філософії, юриспруденції й медицини. Гуманіст цілком слушно вважав, що арифметика приводить думки до гармонії, формує логічне мислення і є першою сходинкою до філософії [3, 290]. Він звертав увагу на те, що греки спочатку навчали арифметиці, а лише потім бралися за логіку, оскільки дії із множенням і діленням – найкраща підготовка для вправ із силозмінами [3, 291]. Схожою була аргументація й стосовно Евклідової геометрії [2, 108].

Отже, арифметика і геометрія за Меланхтоном – це вступ до філософії. А філософія для нього була не лише центром навчального процесу, але й попередньою умовою бездоганного громадського і морального життя, засобом вирішення державних і церковних проблем. Через

© П. Котляров, 2006

неї, вважав гуманіст, "Бог може розвивати закладені у серці людини добрі навички і знання, пробудити у серцях людей ентузіазм, правду і піднесені ідеї" [1, 815; 2, 110].

Цікавим бачиться той зв'язок, який Меланхтон убачав між філософією, теологією та астрономією. Філософія для нього – це впорядкованість, гармонія, порядок. А де ще можна знайти більшу гармонію, як не у космічних просторах, з їх чітко визначеним рухом планет і небесних тіл, дивовижною регулярністю, що дозволяла за допомогою логічних досліджень вираховувати орбіти руху, передбачати появу тих, чи інших зірок. Звідси випливала і важлива теологічна теза про те, що розумні закони керування Всесвітом не виникли самі по собі, навпаки, устрій Всесвіту несе докази існування Бога. Таким чином відкидався навіть натяк на самозародження життя [1, 816; 3, 297].

Астрономія та астрологія приваблювали Меланхтона тим, що давали знання про майбутнє. Положення планет і їх рух могли провістити про прийдешні природні лиха і соціальні катаклізми [1, 817]. Вірно витлумачені астрологічні застереження примушували людину шукати порятунку, звертатися до Бога. В свою чергу щире покаяття могло відвернути можливу біду [1, 817–818].

Меланхтонівське переконання, що інтерпретація астрологією астрономічних спостережень, це ключ до розуміння божої волі, ґрунтувався на його філософії, а точніше на фізичному і метафізичному розумінні універсуму і зв'язків між складовими останнього. Таке уявлення приводило Меланхтона до необхідності поєднувати астрологію і фізику, що можемо спостерігати в перших же абзацах його роботи "Initia Doctrinae Physicae", у якій Меланхтон робить невеликий екскурс в історію т. зв. "двох грецьких шкіл фізиків" [4, 182]. Діяльність першої концентрувалася на дослідженні впливу небесних тіл на земні

справи, друга займалася вивченням якостей і змін притаманних земним тілам [4, 223].

Як і Аристотель Меланхтон вважав, що небо і небесні тіла не піддаються змінам [4, 223], проте це не виключає взаємозв'язку між небесними і земними тілами, які уважні спостерігачі можуть і мають досліджувати [3, 297]. Взаємозв'язок "горнього" і "земного", судячи з роздумів Меланхтона, відкривав можливість дослідження впливу руху небесних об'єктів на "нижчий" земний світ [4, 180]. Той факт, що рух планет піддається математичному аналізу, а небесні процеси можуть інтерпретуватися математикою, давав підстави Меланхтону стверджувати, що математика відкриває шлях від природного світу до трансцендентного, скеровує людський дух до неба і разом з тим до Бога (Така гостра диференціація між небесним і земним, що була притаманна Меланхтону, частково пояснює те, чому він не сприймав геліоцентричної системи Коперніка. Хоча, з іншого боку, Меланхтон завжди схвально відгукувався про Коперніка як талановитого астронома і фахівця (див. 4, 839).

Отже, Меланхтон у своїй науковій і релігійній діяльності намагався поєднати не тільки "Христа і Цицерона", але й реабілітувати астрологію. Вибудовуючи міждисциплінарні "місточки", йому вдалося створити власне пояснення впливу "вищого" світу на "нижчий" і подати астрологію як похвальне й корисне мистецтво.

1. Corpus Reformatorum. – Halis Saxorum, 1841. – Bd. II, III, XI, XIII.
2. Corpus Reformatorum... – Bd. III. 3. Corpus Reformatorum... – Bd. XI.
4. Corpus Reformatorum... – Bd. XIII. 5. Methuen C. Zur Bedeutung der Mathematik für die Theologie Philipp Melancthons // Melancthon und die Naturwissenschaften seiner Zeit. – Bretten, 1998.

Надійшла до редколегії 15.09.05

О. Крикніцький

РОЗВИТОК ВОЄННОЇ ТЕОРІЇ ТА ХАРАКТЕР ОПЕРАТИВНИХ ПЛАНІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ПЕРЕД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЮ ВІЙНОЮ

Досліджено зміст та розвиток радянської воєнної теорії в 20–30-х рр. Показано її вплив на характер оперативних планів передвоєнного періоду та на перебіг початкового періоду війни з Німеччиною.

The article deals with the problem of the contents and development of soviet military theory in the 20–30s. The author shows the influence of military idea on the character of operative plans and on course of events of initial period of war.

Перемога або невдача у війні залежить не так від кількості бійців і техніки, морально-психологічного стану та бойового духу, дисципліни і виучки, як від вдалого прогнозування війни та планування її стратегії, розуміння її характеру, вміння тактичних й оперативних дій. Саме кабінетна рутинна передодні війни здатна в багатьох питаннях вирішити її долю.

Найкращі уми військової справи б'ються в пошуках оптимальної побудови війська, його використання та загальної стратегії війни. Війна ж показує їх кваліфікацію. Дивлячись на хід воєнних подій 1941 р. ми маємо **задатися запитанням**: яка причина нерозуміння вищим радянським керівництвом нових змін?

Воєнно-теоретична думка частково матеріалізується на папері – у стратегічних та оперативних планах. Вони відображають ті ідеї, які превалюють у вищому військовому керівництві. Опираючись на них можна робити висновки про помилки та недоліки всіх розрахунків.

Загалом це дасть нам змогу зрозуміти причину невдач Червоної Армії на початку війни.

Історіографія даної проблематики розроблена не надто широко. У радянський час питання воєнної теорії міжвоєнного періоду комплексно розглянуто в праці І.О. Короткова "Історія радянської воєнної думки". Однак праця в багатьох місцях нівелюється пропагандистсь-

кою **мішурую** на кшталт лєнінського слова у воєнній теорії або одностороннього розгляду політичної боротьби в 20-х рр. XX ст. Праця В.О. Семенова "Короткий нарис розвитку радянського оперативного мистецтва" не претендує на всебічний розгляд навіть такої вузької проблеми, надто малою є джерельна база та кількість опрацьованої літератури. Варте уваги заглиблення в термінологію поняття *оперативне мистецтво*. Лише певної ділянки воєнної теорії стосувалась ґрунтовна колективна праця "Початковий період війни". Варто відзначити сучасну працю колективу істориків Міністерства оборони РФ, яка намагається всебічно і повно висвітлити дане питання – "Історія воєнної стратегії Росії". Проте чомусь опускає дискусії з найгостріших питань у військовому середовищі, а також впливу сталінської репресивної політики на підготовку військових спеціалістів та розвиток військової думки.

Дискусії щодо оперативних планів найширше розгорталися на сторінках друкованих видань. Загалом основні матеріали були розміщені в "Воєнно-історичному журналі" у першій половині 1990-х рр. Чудовий підбір оперативних документів зібрано в збірнику "1941 год".

Джерельна база лежить на поверхні. Це, насамперед, два чудових збірники випущені за сприяння начальника Генштабу СРСР М.В. Захарова: "Питання стра-

тегії та оперативного мистецтва в радянських військових працях (1917–1940 рр.)" та "Питання тактики в радянських військових працях (1917–1940 рр.), де надані основні дослідження, які визначали тенденції розвитку радянської військової думки.

Окрім цього це звичайно ж окремі праці провідних воєнних теоретиків таких як О.А. Свечін, В.К. Тріандафілов, М.В. Фрунзе, Б.М. Шапошніков.

Суперечності, дискусії, розвиток і кризи воєнної думки в СРСР чи не найкраще відстежувати за публікаціями в центральному військово-теоретичному органі РСЧА "Війна і революція" ("Война и революция") (1925–1936), а з 1937 р. (після зміни назви) "Воєнна думка" ("Военная мысль").

Найважливішим джерелом залишається офіційна документація: рішення партійних з'їздів, Політбюро, накази Наркома оборони, Польові устави та настанови тощо.

Погляди на соціально-політичний характер майбутньої війни. При визначенні політичного характеру можливої війни радянська воєнно-теоретична думка виходила з положення Леніна про те, що "будь-яка війна невід'ємно пов'язана з тим політичним ладом, з якого вона витікає. Ту саму політику, яку відома держава, відомий клас усередині цієї держави вів протягом тривалого часу перед війною, невідворотно та неминуче цей самий клас продовжує під час війни, змінивши тільки форму дії" [29; 79]. З цього, природно, робився висновок, що майбутня війна проти СРСР не що інше, як відтворення на розширеній основі класової боротьби між імперіалістичною буржуазією та переможним пролетаріатом.

Вважалося, що будь-яке наукове передбачення соціальних явищ має ґрунтуватися виключно на законах суспільного розвитку. На цій основі марксизм ставив питання про передбачення характеру майбутньої війни, тому що війна, на їх думку, є соціальним явищем. Війни є збройною формою боротьби суспільних класів, яка випливає, як історична необхідність, за законами класової боротьби, з усієї сукупності попередньої політичної діяльності наявних класів, тому кожна майбутня війна виноситься в політиці суспільних класів і за суттю є продовженням політики тих же класів. До моменту свого виникнення війна готується, формується у своїх основних рисах у прямій залежності від досягнутого рівня виробничих сил та виробничих відносин, від превалюючих класових інтересів, від стану класової боротьби, тому характер майбутньої війни, її особливості вже надані в її зародковому періоді, тобто в передвоєнному стані соціально-економічної структури даної спільноти, у стані класових протиріч та політики, яка з цього витікає.

Це підштовхувало до роздумів про неминучість класової війни: "Факт глибокого принципового протиріччя, – наголошував М.В. Фрунзе в 1922 р. (а пізніше повторював у 1925), – між ладом пролетарської державності, з одного боку, й оточуючим буржуазно-капіталістичним світом – з іншого, робить неминучим зіткнення і боротьбу цих двох ворожих світів". З цього виходило, що неминучим є і її революційно-класовий характер [54, 52, 53, 69, 165].

Класовий характер майбутньої війни обґрунтовувався майже в усіх працях, які побачили світ у той час, приймали його як аксіому і більшість військового керівництва Червоної Армії.

У тому, що труднощі майбутньої війни викличуть невдоволення пролетаріату й інтернаціональну солідаризацію, а отже призведуть до революційних процесів і громадянської війни, також не сумнівалися: Л.С. Амірагов [3, 13], К. Бочаров [5, 12, 13], Й.Й. Вацетіс [10, 180], О.І. Верховський [10, 288], Волховський [9, 13], С.М. Будьоний [6, 71], Я.М. Жигур [19, 25], Г.С. Іссерсон [22, 23], В.М. Меліков [31, 576], І. Ніжичек [33, 8, 39],

В.К. Тріандафіллов [45, 15], М.М. Тухачевський [10, 107], І.С. Уншлихт [6, 10], Р. Циффер [55, 13], Б.М. Шапошніков [10, 191] та багато ін.

Ідеологізований підхід до оцінки політичного характеру війни було закріплено і в офіційних документах. Так, у Тимчасовому польовому уставі за 1925 р. зазначалося: "Протиріччя інтересів буржуазних держав та СРСР, за різкого загострення їх, може призвести до відкритої організованої боротьби, тобто до війни". Далі підкреслювалося, що збігання інтересів Червоної Армії та пригнічених трудящих усього світу "дає їй величезну моральну перевагу над арміями буржуазних держав" [12, 33].

В офіційних промовах цей революційно-класовий романтизм не зник до самого початку війни. На XVII з'їзді ВКП(б) Сталін так висловився щодо майбутньої війни: "Вона буде найнебезпечнішою для буржуазії ще й тому, що війна буде проходити не лише на фронтах, але й у тилу супротивника. Буржуазія може не сумніватися, що багаточисельні друзі робітничого класу СРСР в Європі та Азії намагатимуться вдарити в тил своїм пригнобленим, які почали злочинну війну проти батьківщини робітничого класу всіх країн".

Є підстави вважати, що ідею світової революції вище партійне керівництво представляло лише для "зовнішнього користування", напоказ. Насправді ж досить реально і прагматично оцінювали ситуацію у світі. Та й приклади приєднання Прибалтики, Західної України та Білорусії, Бессарабії, війни в Іспанії і Фінляндії додавали підстав для сумнівів у даній теорії. У той час революційно-класові формулювання зникли з армійських статутів – тимчасовий Польовий устав 1936 р., проект ПУ-39.

У цілому у 20-і – 30-і рр. радянська воєнна стратегія виходила з можливості війни між імперіалістичними державами, так і коаліції їх проти СРСР. Причому у визначенні, яка з цих війн найімовірніша, єдності не було [9, 12, 13; 18, 13; 30, 6, 12].

Із середини 30-х рр. ХХ ст., коли оформився військово-політичний блок Німеччини, Італії та Японії, оцінки в СРСР різко змінилися. Вважалося, що він повинен бути готовий до війни на два фронти: на заході – проти нацистської Німеччини та її союзників, а на сході – проти Японії. У 1935–1938 рр. вийшло три збірники статей, які підкреслювали, що в майбутньому небезпеку для мирного співіснування несе саме фашизм [51, 52, 53].

У своїй звітній промові на XVIII з'їзді ВКП(б) в 1939 р. Сталін підкреслив цю небезпеку зазначивши, що підштовхують агресорів і сприяють їм, так звані, миролюбні держави – Англія, Франція і США. Ось вони і є основною небезпекою для існування СРСР [37, 9]. Саме цим фактом пізніше і пояснили прагматизм повороту зовнішньої політики у бік співпраці із фашистським блоком.

Фатальною стала показова віра в непереможність радянського устрою та Червоної Армії. Досі підживлювалися ілюзії щодо світової революції та класової солідарності. Упевненість у тому, що майбутня війна перетвориться на класову, а серед т. зв. *буржуазних держав* і на партизанську, лунала в абсолютній більшості праць на цю тему.

У такий же важкий боротьбі формувалися погляди на *стратегічний характер* можливої війни.

Уже в 20-і роки сформувалися і зіткнулись два протилежні погляди. Один з них представляли О.І. Верховський, О.А. Свечін, М.О. Морозов, М.Є. Какурін, М.О. Баторський та деякі інші військові теоретики. В його основі лежало реалістичне твердження, що в технічному оснащенні ЧА не може зрівнятися з арміями провідних капіталістичних держав, тому вона має виходити з тих способів боротьби, де можна в повній мірі використовувати свої переваги у величезних людських ресурсах та моральному потенціалі.

Яскравим представником старої школи був видатний теоретик та історик Олександр Андрійович Свечін, у ті роки викладач Воєнної Академії РСЧА. У своїх капітальних працях "Стратегія", "Еволюція військового мистецтва" та інших він дав прекрасний огляд розвитку військової стратегії, обґрунтував найважливіші її принципи, сформулював основи розробки та реалізації політичного, стратегічного, економічного та дипломатичного планів війни. Свою увагу він сконцентрував на двох основних стратегічних концепціях можливої війни: стратегії *виснаження* та стратегії *нищівного удару*. Виходячи з реалій економічної ситуації в СРСР та стану РСЧА, він вважав, що дієвим буде саме перший варіант [38, 346].

Інший напрям представляло молодше покоління військових спеціалістів, а також військових діячів, які **просунулися** під час громадянської війни. Найвідомішими з них були М.В. Фрунзе, М.М. Тухачевський, В.К. Триандафілов, М. Какурін та ін. В основу їх поглядів було покладено думку, що майбутня війна буде ґрунтуватися на широкому використанні новітньої військової техніки, буде війною багатомільйонних механізованих армій, а тому неминуче набере найрішучіших та найактивніших форм, набуде наступального характеру.

Це знайшло відображення як у стратегічному плані, так і у вимогах відповідних статутних документів. Так, у Тимчасовому польовому уставі РСЧА (1936) відзначалося: "Будь-який напад на соціалістичну державу робітників та селян буде відбито всією потугою збройних сил Радянського Союзу, з перенесенням воєнних дій на територію ворога. Бойові дії Червоної Армії будуть вестись на знищення. Досягнення рішучої перемоги та повне знищення ворога є основною метою в наві'язаній Радянському Союзу війні" [13, 9].

Виходячи з цього, перед армією та флотом ставилося завдання виховання воїнів у дусі активності, готувати їх до захисту завоювань революції шляхом енергійних, рішучих та сміливих проведених операцій. Наступальність стратегії відповідала політичним цілям та характеру збройної боротьби з використанням нових бойових засобів.

Майже однотайною була думка, що наступна війна залучить багатомільйонні маси населення (як цивільного так і військового) й охопить великі простори, буде тривалою, витратною, всеохопною і напруженою.

Положення про всезагальний характер майбутньої війни було закріплено постановою III з'їзду Рад СРСР. У ньому підкреслювалося, що сучасна війна ведеться не лише збройною силою, але й усією країною у цілому, вимагаючи напруження всіх виробничих сил. У цих умовах підготовка держави до оборони вимагає не лише виховання широких прошарків населення у військовому відношенні, але й такого розвитку промисловості та сільського господарства, яке, не порушуючи "нормального росту виробничих сил, створювало б разом з тим міцну базу для потреб оборони" [42, 351].

Поряд з тим для Радянського Союзу була характерна публічно-декларативна миролюбність зовнішньої політики. У звітному виступі на XVIII з'їзді партії Сталін зазначав: "Ми стоїмо за мир і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами, стоїмо і будемо стояти на цій позиції, доки ці країни будуть триматися таких же відносин з Радянським Союзом, доки вони намагатимуться не порушити інтереси нашої країни" [37, 12].

У першій половині 20-х рр. в основі концепції *початкового періоду* війни було покладено погляди, які склалися на основі досвіду першої світової війни. У відповідності з ними вважалося, що цей період буде охоплювати відрізок часу від оголошення війни до завершення розгортання та початку вирішальних операцій головних сил воюю-

чих сторін. При цьому передбачалося, що з моменту оголошення війни противники проведуть мобілізацію, а під прикриттям обмежених бойових дій одночасно або з деякою перервою у часі зосередять та розгорнуть на театрах воєнних дій необхідні стратегічні угруповання своїх збройних сил. Очікувалося, що цей період триватиме не менше 10–15–20 діб (залежно від театру воєнних дій).

Проблему початкового періоду війни у своїх книжках та статтях активно обговорювали Фрунзе, Тухачевський, Єгоров, Алксніс, Уборевич, Шилівський, Венцов, Циффер, Красильников. Усі вони виходили з досвіду попередньої війни і були переконані в існуванні цього періоду підмічаючи лише деякі його особливості та деталі.

Раптовий напад Німеччини на Польщу примусив задуматися про інші ймовірні варіанти розвитку подій на початку війни. Г.С. Іссерсон у своїй брошурі "Нові форми боротьби", яка вийшла у світ в 1940 р., зазначав: "Війна взагалі не оголошується. Вона просто починається заздалегідь розгорнутими збройними силами" [21, 45]. Він зміг підмітити цю нову особливість і намагався її донести до вищого командного складу Червоної Армії.

На нараді вищого керівництва РСЧА в грудні 1940 р. ця проблема також піднімалася і не знайшла підтримки. Вважалося, що раптовий напад заздалегідь відмобілізованими силами можливий лише з невеликою і неуважною державою. Для нападу ж на Радянський Союз ворогу знадобиться певний час аби відмобілізувати, зосередити та розгорнути головні сили. Вважалося, що обидві сторони почнуть бойові дії лише частиною сил, а для розгортання головних сил ЧА, так і головних сил вермахту, необхідно буде біля чотирьох тижнів. Крім цього, зазначалося, що наявні засоби розвідки не зможуть пропустити велике зосередження сил на кордоні.

Виступаючи на нараді, генерал-майор П.С. Кленов, начальник штабу Прибалтійського Особливого воєнного округу, розкритикував Іссерсона: "Я вважаю подібні висновки передчасними. Вони можуть бути допущені для такої держави як Польща, яка, зазнавши, втратила всіляку пильність і у якій не було ніякої розвідки того, що робилось у німців в період багатомісячного зосередження військ" [32, 153].

Час показав, що зазналася не одна Польща...

До того ж на військових іграх, які проходили в січні 1941 р., початковий період війни просто опустили і не проробляли на картах.

Особливу увагу варто приділити репресивній політиці сталінського режиму. Серед військових було дві потужних хвилі терору: у 1930–1932 рр. (т. зв. справа "Весна" – проти колишніх офіцерів, т. зв. "воєнспеців") [43, 248–311, 450–496] і в 1936–1938 рр. (Великий Терор – для всіх без виключення) [41, 320–322].

Перший етап поки що малодосліджений, а тому ми не можемо повністю визначити його масштаби. Однак для військово-теоретичної сфери наслідки зримі – одразу різко впала кількість публікацій у провідних наукових журналах, але що найголовніше – знизилася їх якісна характеристика, дослідження з окремих тем було згорнуто (наприклад, із стратегії).

Засудження переважної більшості військовослужбовців до невеликих термінів ув'язнення та зростання нового покоління молодих радянських теоретиків давало підстави для виходу із кризи. Проте великим очищенням армії в 1936–1938 рр. було покладено край інтелектуальному середовищу у військовій науці. Це одразу ж позначилося на бойовій підготовці та оперативному плануванні, що виявилось під час Зимової війни із Фінляндією.

Наступні кроки засвідчили, що радянське командування слабко враховує зміни стратегічного характеру, які відбулися з початком другої світової війни.

В оперативних планах були відображені основні тенденції та вподобання вищого партійного керівництва. З 5 жовтня 1940 р., за особистим рішенням Сталіна, основним напрямком став вважатися Південно-Західний (Україна), на противагу військовому командуванню, яке близько двадцяти років аргументовано вказувало на Білоруський напрямок.

За всіма останніми оперативними розробками (жовтень-листопад 1940 р., 11 березня 1941 р., 15 травня 1941 р.) [14, 108–130, 15, 7–30, 25, 2–17] початковий період тактично враховували і вираховували, покладаючи на нього особливі надії з прикриття військ. Вважалося, що армія прикриття держкордону забезпечить зосередження і розгортання своїх сил і зірве відповідні процеси у супротивника.

Цей прорахунок став одним з найфатальніших для Червоної Армії в 1941 р.

1. Алкснис Я.Я. Начальный период войны // Война и революция. – 1929. – № 9. 2. Алкснис Я.Я. Начальный период войны // Война и революция. – 1929. – № 10. 3. Амирагов Л.С. О характере будущей войны // ВПР. – 1934. – № 9–10. 4. Бочаров К. Способы ведения войны // Война и революция. – 1933. – № 1–2. 5. Бочаров К. Способы ведения войны // Война и революция. – 1933. – № 5–6. 6. Война будущего / Сб. ст. и докл. – М., 1925. 7. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина : У 2 кн. – М., 1989. – Кн. 1. 8. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина : У 2 кн. – М., 1990. – Кн. 2. 9. Волковский. Англия и интервенция // Война и революция. – 1927. – № 8. 10. Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах. (1917–1940 гг.) / Сборник. Предисловие Маршала Советского Союза М.В. Захарова. – М., 1965. 11. Вопросы тактики в советских военных трудах (1917–1940 гг.) / Сборник. Предисловие маршала Советского Союза М.В. Захарова. – М., 1970. 12. Временный полевой устав РККА. Часть II (дивизия и корпус). – М., 1925. 13. Временный полевой устав РККА. 1936 (ПУ-36). – М., 1938. 14. Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. О характере военно-оперативных планов СССР накануне Великой Отечественной войны. Новые документы // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. 15. Готовил ли СССР превентивный удар? // Военно-исторический журнал (ВИЖ). – 1992. – № 1. 16. Джамбаев Н. Активное прикрытие в начальный период войны // Военная мысль. – № 1937. – № 1. 17. Егоров А.И. Тактика и оперативное искусство РККА на новом этапе // ВИЖ. – 1963. – № 10. 18. Жигур Я. Англия и СССР // Война и революция. – 1925. – № 4. 19. Жигур Я. Влияние современной военной техники на характер будущей войны и операции // Война и революция. – 1927. – № 8. 20. Захаров М.В. Генеральный штаб в пред-

военные годы. – М., 1989. 21. Иссерсон Г.С. Оперативные перспективы будущего // Военная мысль. – 1938. – № 8. 22. Иссерсон Г.С. Эволюция оперативного искусства // Война и революция. – 1932. – № 5–6. 23. Иссерсон Г.С. Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е годы // ВИЖ. – 1965. – № 3. 24. История военной стратегии России / Под ред. В.А. Золотарева. – М., 2000. 25. Конец глобальной лжи: когда Киев еще не бомбили // ВИЖ. – 1996. – № 4. 26. Коротков И.А. История советской военной мысли. Краткий очерк. 1917 – июнь 1941. – М., 1980. 27. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1954 : В 2 т. – М., 1898–1924–1954. – Т.1. 28. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1953 : В 2 т. – М., 1925–1953. – Т. 2. 29. Ленин В.И. Полное собрание сочинений : В 55 т. – М., 1958. – Т. 32. 30. Маркович К. Германско-польские отношения // Война и революция. – 1927. – № 3. 31. Меликов В.А. Проблема стратегического развертывания по опыту мировой и гражданской войн. – М., 1935. 32. Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. – Русский архив: Великая Отечественная. – М., 1993. – Т. 12 (1). 33. Начальный период войны (По опыту первых кампаний и операций второй мировой войны) / Под общей редакцией генерала армии С.П. Иванова. – М., 1974. 34. Нижечек И. Политика и война // Война и революция. – 1933. – № 1–2. 35. Новицкий В. Борьба за характер будущей войны // Война и революция. – 1929. – № 3. 36. Новицкий В. Военно-морские силы в начальный период войны // Война и революция. – 1935. – № 5–6. 37. Отчетный доклад т. Сталина на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) // Военная мысль (ВМ). – 1939. – № 3. 38. Свечин А.А. Стратегия. – М., 1926. 39. Семенов В.А. Краткий очерк развития советского оперативного искусства. – М., 1960. 40. Старунин А.И. Оперативная внезапность // ВМ. – 1941. – № 3. 41. Сувериров О.Ф. Трагедия РККА. 1937–1938. – М., 1998. 42. Съезды Советов: Всесоюзные и Союзные в постановлениях и резолюциях. – М., 1935. 43. Тинченко Я. Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 гг. – М., 2000. 44. Тихонов М. Начальный период современной войны // Война и революция. – 1934. – № 3–4. 45. Триандафиллов В. Возможная численность будущих армий // Война и революция. – 1927. – № 3. 46. Триандафиллов В. Характер операций современных армий. – М., 1936. 47. Тухачевский М.Н. Избранные произведения : В 2 т. – М., 1964. – Т. 1 (1919–1927). 48. Тухачевский М.Н. Избранные произведения : В 2 т. – М., 1964. – Т. 2 (1928–1937). 49. 1941 год / Сост. Л.Е. Решин и др. : В 2 кн. – М., 1998. – Кн. 1. 50. 1941 год / Сост. Л.Е. Решин и др. : В 2 кн. – М., 1998. – Кн. 2. 51. Фашистская Германия готовится к войне : Сб. ст. – М.; Л., 1935. 52. Фашистская Германия – очаг войны : Сб. – М., 1938. 53. Фашистские агрессоры готовят мировую войну : Сб. ст. – Л., 1938. 54. Фрунзе М.В. Избранные произведения. – М., 1977. 55. Циффер Р. Характеристика предстоящей войны // Война и революция. – 1931. – № 10–11. 56. Шапошников Б.М. Воспоминания. Военно-научные труды. – М., 1974. 57. Шиповский Е. Начальный период войны // Война и революция. – 1933. – № 9–10. 58. Эйдеман Р. К вопросу о характере начального периода войны // Война и революция. – 1931. – № 8.

О. Машевский, канд. іст. наук

ФАКТОР ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПІДПИСАННЯ САН-СТЕФАНСЬКОГО МИРУ ДО БЕРЛІНСЬКОГО КОНГРЕСУ

Проаналізовано вплив боротьби за контроль над протоками Босфор та Дарданелли на розвиток міжнародних відносин на заключному етапі "східної кризи" 1875–1878 рр.

The impact of the struggle for the control on Bosphorus and Dardanelles on the course of international relations on the final stage of "Eastern Question" in 1875–1878 is analyzed in this article.

Актуальність теми статті визначається недостатньою увагою, яка приділяється в історіографії цій проблемі, а також заідеологізованими підходами більшості дослідників, прагненням радянських та сучасних російських істориків приховати за ширмою визволення балканських народів з-під турецького поневолення, справжню мету російської дипломатії. Насправді ж головними причинами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. були суперечності між Росією та Османською імперією щодо Чорноморських проток та впливу на Балканському півострові. Стратегічною метою Петербургу в згаданому конфлікті було поставити під свій контроль, або принаймні забезпечити вигідний режим Босфору та Дарданеллі, а боротьба за вплив на Балканах стала лише одним із засобів досягнення цього завдання [28, 9].

Амбіції Росії та її успіхи у війні призвели до суперечностей із західними державами, насамперед Великою Британією та Австро-Угорщиною, які розглядали російську експансію як загрозу власним інтересам. Проблема перегляду статусу Чорноморських проток була одним із

ключових моментів у боротьбі вищезгаданих суперників у період від укладання Сан-Стефанського миру до початку роботи Берлінського конгресу. Саме дослідження цього дискусійного питання є метою нашої статті.

Задля максимально об'єктивного висвітлення теми автор використав низку документальних публікацій [48, 51], мемуарну літературу, [11; 42; 56] періодику другої половини 70-х рр. XIX ст [18; 60], а також наукові праці західноєвропейських істориків [2–8; 23; 36], російських учених кінця XIX – початку XX ст. [1; 22; 54], радянських авторів [9; 13; 15–17; 28; 53; 64 та ін.].

Вивчення наукових публікацій доводить, що в них досить часто ігнорувалася проблема боротьби за контроль над протоками Босфор та Дарданелли, як одна з головних причин конфронтації між Росією та країнами заходу на завершальному етапі *східної кризи* 1875–1878 рр.

Досить знаковим для сучасної російської та радянської історіографії є протиставлення російських дипломатів як вірців доброчинності та моральності із захід-

ними, на її думку агресивними, меркантильними політиками, охопленими прагненням колонізувати, економічно **закабалити** народи Балканського півострова. Зокрема, К.Б. Віноградов у своїй монографії стверджує, що російський посол в Османській імперії Н.П. Ігнат'єв "пройнявся симпатією до народів, що стогнали під султанським ярмом". У той же час, статс-секретар з іноземних справ Великої Британії маркіз Солсбері, як переконує автор, із зневагою ставився до народів Південно-Східної Європи і Балкани його цікавили лише як об'єкт економічної експансії [15, 99, 103].

Типовим прикладом ідеологізації наукового дослідження є спроба звести завдання, які переслідував російський уряд у війні з Османською імперією 1877–1878 рр., лише до звільнення балканських народів, не звертаючи уваги на імперські амбіції Росії, у т. ч. й щодо Босфору та Дарданелл. Саме таких підходів дотримується В.Н. Віноградов у статті "Канцлер А.М. Горчаков у **вирі** водовороті східної кризи 70-х рр. XIX ст" [14, 22].

З іншого боку, західноєвропейські дослідники кінця XIX – початку XX ст. А. Дебідур, Д. Кемпелл намагалися применшити у своїх наукових працях імперські амбіції західних урядів і змалювати саме російську експансію як загрозу балансу сил на Близькому Сході та у світі загалом [3, 17–20; 23, 453–455].

Для сучасних західних авторів характерне вираженіше та об'єктивніше дослідження вищезгаданих процесів. Однак більшість їх англійських праць, на жаль, не доступні вітчизняному науковому загалу, через відсутність в українських бібліотеках [2, 226–230, 233, 273–274, 380; 8, 56–61].

Аналіз історіографії свідчить, що вивчення проблеми Чорноморських проток у дипломатичній боротьбі великих держав напередодні Берлінського конгресу потребує нових підходів, уточнення низки фактів, переоцінки наслідків протистояння між країнами Заходу та Росією.

19 лютого (3 березня) 1878 р. було підписано Сан-Стефанську попередню мирну угоду між Росією та Османською імперією. У її 24-й ст. зазначалося, що Босфор та Дарданелли будуть відкриті, як під час війни, так і в мирний час, для торговельних кораблів нейтральних держав, котрі приходять з російських портів, або до них прямують. Внаслідок цього Блискуча Порта забор'язувалася надалі не блокувати порти Чорного та Азовського морів, оскільки це не відповідало декларації, підписаній у Парижі 4 (16) квітня 1856 р. [51 172]. Про прохід російських військових кораблів у згаданому документі не згадувалося, хоча в проектах мирного договору, складених Д.А. Мілютним, А.І. Нелідовим, Н.П. Ігнат'євим цій проблемі надавалося великого значення. Однак в умовах конфронтації з Лондоном та Віднем і непевної позиції Берліна, у політиці Петербургу щодо питання зміни режиму Чорноморських проток взяла гору обережна лінія поведінки, провідником якої був канцлер А.М. Горчаков. [59, 249, 254].

Проблема Чорноморських проток також виникла у процесі виконання однієї з положень угоди, підписаної в Сан-Стефано. У 25-й ст., яка стосувалася евакуації російських військ із зайнятих територій, зазначалося, що вони можуть бути перевезені у будь-який з портів, який є зручним для пересадки людей на кораблі, оскільки їх відведення до Росії суходолом потребувало багато часу та зусиль. Проте турецькі уповноважені визнали за можливе надати для цієї потреби лише порти Чорного та **Мраморного** моря, виключивши таким чином з цього переліку протоку Босфор [22, 338; 51, 173].

Російський головнокомандувач попросив визначити для вищезгаданої евакуації порт Бункдере, однак представники турецького уряду заявили, що підхід російсь-

кого війська до згаданого порту викличе підозру британців. Як повідомляв до Петербургу великий князь Микола Миколайович 5 (17) березня 1878 р., турецькі міністри були занепокоєні, що вищезгадана акція буде сприйнята у Лондоні як спроба російської армії захопити Босфор і надасть британському командуванню привід ввести свій флот до цієї протоки [22, 338–339]. Посли Великої Британії та Австро-Угорщини в Османській імперії Лайярд та Зічі підтримали згадану позицію Порті, яка, враховуючи ці обставини, рішуче відмовила російським домаганням [22, 339].

Хоча де-юре статус Чорноморський проток після російсько-турецької війни і не був змінений, однак, внаслідок підписання Сан-Стефанського миру, Росія значно зміцнювала свої позиції поблизу Босфору та Дарданелл. Новостворена болгарська держава повинна була стати провідником російського впливу на противагу як Великій Британії, так і Австро-Угорщині. Саме створення "Великої Болгарії" з виходом до Чорного та Егейського морів, на думку канцлера А.М. Горчакова, повинно було заважати Англії "накласти руку на протоки" [2, 308; 47, 133]. Як вважає сучасний російський дослідник В.В. Дегоєв, генерал Н.П. Ігнат'єв, котрий очолював російську делегацію на переговорах у Сан-Стефано, не піднімав питання перегляду статусу Чорноморських проток тому, що Болгарія, підпорядкована Росії, і без того контролювала б підхід до Дарданелл [25, 348]. Сербія та Чорногорія, які, також орієнтувалися здебільшого на Петербург, розширили свої території та здобули повну незалежність [51, 160–161; 62, 56].

Таким чином, російська дипломатія, руками Н.П. Ігнат'єва, витиснула максимум із російських воєнних перемог. Однак для Петербурга, як виявилось згодом, цей радикалізм не був оптимальним варіантом. Згідно з Лондонською конвенцією 1871 р., усі зміни, які відбувалися на Сході мали схвалюватися державами – учасниками Паризького конгресу [1, 270–280; 8, 16–21; 51, 6]. Тому, великі держави мали цілком законне право вимагати скликання міжнародного зібрання для обговорення згаданої проблеми. Саме на цьому й неодноразово наголошував британський уряд [60, 382]. Кардинальна зміна становища на Балканах активізувала антиросійські настрої в країнах Заходу, які взяли жорсткіший курс у відносинах з Росією ніж це могло бути за обережнішої політики Петербурга.

Не дивно, що європейські держави не поспішали погодитися на докорінну зміну ситуації у Чорноморському регіоні. Найвідвертішим супротивником цього була, звісно, Велика Британія. Британський посол в Османській імперії писав, що Сан-Стефанський договір віддає Малу Азію, "на милість Росії". Лондонський кабінет бачив у створенні Великої Болгарії просування Росії до Чорноморських проток, Константинополя, Середземномор'я та загрозу морським шляхам сполучення Великої Британії [2, 226–230, 233; 30, 176]. Британське адміралтейство найбільш було занепокоєне можливістю базування російських кораблів у болгарських портах Чорного та Егейського морів [57, 167]. Проурядова англійська газета "Дейлі телеграф" писала, що йдеться про встановлення російського панування над Константинополем та Чорноморськими протоками, до перетворення Османської імперії в петербурзький уділ [41, 366].

Австро-Угорщина, незважаючи на свій номінальний нейтралітет, протягом війни також займала дедалі ворожішу позицію і схилилася до співпраці з Великою Британією [2, 287–288, 377; 42, 16].

Несподівану симпатію до своїх дій Лондон отримав із Парижа. У кінці 1877 р. в цій країні відбулися суттєві політичні зміни. До влади прийшла республіканська

партія і міністром закордонних справ став А. Вадінгтон, який був відомий своїми симпатіями до Великої Британії [2, 244–249; 6, 520; 23, 450, 453; 38, 130].

У передбачуваному протистоянні дуже важливим було те, яку позицію займе Османська імперія. Велика Британія, звісно, хотіла залучити Порту на свій бік і докладала для цього значних зусиль [19, 226; 30, 177–178; 59, 252]. Однак вдалий візит сераскіра Реуф-паши до Петербурга й особливо зустріч султана Абдул-Хаміда II з головнокомандувачем російської армії великим князем Миколою Миколайовичем дещо поліпшили відносини Росією та Османською імперією. Ураховуючи це, 10 (22) березня 1878 р. петербурзький кабінет доручив вищезгаданому полководцю домагатися від Порти активних дій задля того, щоб змусити британську ескадру залишити **Мраморне** море.

Звітуючи про вищезгадане доручення Олександр II, великий князь Микола Миколайович у телеграмі від 23 березня (4 квітня) 1878 р. відповів, що виконав його доручення і султан обіцяє звернутися до британців з прохання вивести ескадру з **Мраморного** моря, оскільки й російські війська залишають свої позиції [22, 339]. Султан виконав свою обіцянку і звернувся до королеви Вікторії з відповідною пропозицією. Лондонський кабінет відповів, що він готовий вивести флот лише одночасно з відступом російських військ на однакову відстань від Босфору. Проте незважаючи на посередництво О. Бісмарка, Лондон та Петербург так і не досягли відповідної угоди [22, 340].

Пруський канцлер О. Бісмарк, незважаючи на запевнення про симпатію до Росії, майстерно балансував між великими державами й не поспішав надати їй реальну підтримку [2, 273–274, 380; 7, 120–120; 21, 62; 23, 450, 455].

Ураховуючи сприятливу міжнародну ситуацію, лондонський кабінет зайняв дуже рішучу позицію. Британські дипломати, звісно, пам'ятали про обіцянку А.М. Горчакова, у зв'язку зі змінами на Балканах, винести на розгляд міжнародного зібрання питання котрі торкалися інтересів великих європейських держав. Однак характер цих питань, свого часу, не був визначений. Це дало можливість кожній із конфронтуючих сторін наполягати на своєму баченні цієї проблеми [30, 177].

8 березня 1878 р., виступаючи в палаті лордів, статс-секретар з іноземних справ лорд Дербі заявив, що його уряд згоден з пропозицією скликати міжнародний конгрес для розгляду Сан-Стефанського миру, якщо на ньому буде розглядатися цей акт у всій його сукупності [14, 20; 15, 101; 33, 38; 60, 33]. У меморандумі від 16 березня 1878 р. британський уряд наголошував, що кожна стаття договору має бути представлена на розгляд конгресу і лише він буде вирішувати підтвердити її чи відхилити [41, 365].

Російський уряд дотримувався щодо цього питання принципово іншої позиції. 26 березня 1878 р. Олександр II повідомив, що він не збирається передавати на розгляд конгресу тих положень договору, які стосуються, головним чином, Росії та Османської імперії, тобто найсуттєвіших [23, 452–453]. Російська сторона наполягала на тому, що майбутній конгрес має право розглянути лише ті частини Сан-Стефанського договору, які безпосередньо стосувалися рішень Паризького конгресу, а також Лондонської конференції 1871 р. щодо проток та укріплень на Чорному морі [15, 101].

Зустрівшись з непоступливістю Росії, Б. Дізраелі за тиску на Петербург почав агітувати за створення Середземноморської ліги, тобто союз із Францією, Італією, Грецією та Австро-Угорщиною. Також він кілька разів на засіданні кабінету міністрів, вносив пропозицію про захоплення "нового Гібралтару", тобто створення

англійської воєнно-морської бази біля проток Босфору та Дарданелл [15, 102]. Крім того, британський уряд ще 8 березня (за н. ст.) 1878 р. прийняв рішення створити нову морську станцію у Східному Середземномор'ї. Найоптимальнішим варіантом такої бази було згодом визнано о. Кіпр, який розглядався як ключ до Східного Середземномор'я та Малої Азії. До речі, у резолюції, прийнятій лондонським кабінетом, передбачалося застосування сили у випадку неможливості мирного вирішення цього питання [30, 177; 46, 66–69].

Для визначення позиції Великої Британії вирішальним було засідання уряду 27 березня (за н. ст.) 1878 р. Відкриваючи його, прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі заявив, що "рішуча політика забезпечить мир, політика замирення приведе до війни" [41, 366]. На цьому засіданні розглядалося питання про призов двох корпусів резервістів, а також окупацію островів Кіпру та Іскандерун експедицією з Індії. За виключенням лорда Дебрі, усі члени кабінету проголосували за пропозицію прем'єр-міністра [35, 104; 46, 68]. Відповідне розпорядження було підписане королевою Вікторією [19, 226; 30, 177]. Також, Б. Дізраелі збирався дати наказ про перекидання індійських спайських частин до острова Мальта, поближче до Османської імперії [13, 156]. Крім того, було прийнято рішення підсилити новими броненосними кораблями британську ескадру, яка ще 2 (14) лютого 1878 р. була введена до **Мраморного** моря, яке, нагадуємо, розташоване між протоками Босфором та Дарданеллами [19, 226; 28, 16; 30, 177]. Ці дії британського уряду викликали протест статс-секретаря із закордонних справ лорда Дербі, котрий розцінював введення до проток британської ескадри, як порушення міжнародних договорів. Він вважав, що не було необхідності це робити, посилюючи таким чином, міжнародну напруженість [26, 137].

Внаслідок цих дій статс-секретар з іноземних справ лорд Дербі 27 березня 1878 р. подав у відставку, оскільки був противником загострення відносин з Росією. Уже 28 березня 1878 р. його місце зайняв однодумець прем'єр-міністра щодо розв'язання "східної кризи" маркіз Солсбері. За міністерства лорда Дербі англо-російський антагонізм гальмувався прагненням цього політика знайти компроміс з Петербургом. Про це свідчили його регулярні переговори з послом Росії у Великій Британії графом Шуваловим [17, 44–45; 46, 68; 60, 381]. Зокрема, лорд Дербі вважав, що конфлікт між цими країнами є безперспективним, оскільки одна з них є великою морською державою, інша – континентальною, тому, на його думку, боротьба між ними мала бути тривалою і виснажливою, що не було прийнятним для Лондона. Звідси робився висновок, що краще не переступати межу, за якою починається військова конфронтація [13, 138–139]. Схожу позицію займав і міністр колоній лорд Кернарвон. Однак він змушений був подати у відставку ще у січні 1878 р. [15, 107; 60].

Варто згадати, що опозиція, очолювана У. Гладстоном, також рішуче виступала проти курсу на конфлікт з Росією, за що звинувачувалася прихильниками Б. Дізраелі у "порушенні принципів патріотизму та благоденства людства" [52, 344; 60, 375].

Після зміни керівництва форін-офісу британська дипломатія зайняла рішучішу позицію. Уже 1 квітня (за н. ст.) 1878 р. новий статс-секретар із закордонних справ розіслав британським представникам в іноземних державах циркуляр, у якому визначалися основні принципи англійської зовнішньої політики та пояснювалася позиція уряду стосовно Сан-Стефанського миру. У цьому документі створення болгарської держави, з виходом до Чорного та Егейського морів, розглядається як загроза протокам, Константинополю, Суецькому каналу й

загалом усьому Східному Середземномор'ю. Наслідком цього, на думку автора циркуляру, є загроза шляхам сполучення Британії з малою Азією, Єгиптом та Індією. За таких обставин робився висновок, що Лондон не погодиться з таким станом речей і готовий до рішучих заходів задля зміни ситуації [60, 366; 61, 57–59].

Посол Росії у Лондоні П. Шувалов, зустрічаючись з маркізом Солсбері, назвав вищезгаданий документ, разом з рішенням про призов резервістів, "новим інструментом війни". Однак британський статс-секретар охарактеризував цей циркуляр, як "інструмент миру" й порадив зберігати спокій. П. Шувалов, у якого вочевидь не витримали нерви, порадив сидіти спокійно самим англіцям [41, 368].

Росія зі свого боку, також робила кроки котрі поглиблювали протистояння. Олександр II, вважаючи, що "розрив з Англією майже невідворотний", у телеграмі від 18 (30) березня доручив російському головнокомандуючому задля забезпечення кращих позицій у боротьбі з британським флотом, зайняти, зі згоди Порти, стратегічні укріплення на європейських берегах Босфору. Головною метою цієї акції було завадити прориву броненосців адмірала Хорнбі до Чорного моря. Нагадаємо, що, на той час, британська ескадра перебувала в Мраморному біля Принцевих островів. Проте, Олександр II наполягав на тому, що російська армія "не повинна вступати до самого Константинополя, а лише затвердитися на берегах Босфору, займавши там кілька пунктів, щоб ешелонувати оборону [14, 20; 41, 368; 54, 344–347].

Однак головнокомандуючий, брат імператора, великий князь Микола Миколайович, не вважав за можливе виконувати зазначений наказ, оскільки захоплення берегів Босфору, на його думку, призвело б до застосування сили. Він наголошував, що не може брати на себе відповідальність викликати сутичку з Великобританією у той час як російська дипломатія робить зусилля для відвернення війни.

Ці дії великого князя викликали незадоволення як у петербурзьких урядових кабінетах, так і серед широких кіл громадськості, тому російського головнокомандуючого ввічливо відправили у відставку, турбуючись про підірване "ратними трудами" здоров'я. Більш того, у Петербурзі його зустрічав особисто імператор Олександр II, боячись, що колишнього головнокомандуючого "засвищать" перехожі [14, 20; 41, 368].

Наступні дії російського імператора та уряду виявили непослідовність їхньої зовнішньополітичної стратегії. Хоча Олександр II і відправив свого брата у відставку за, начебто, виявлену ним нерішучість, однак, проконсультувавшись зі своїми провідними стратегами, він дійшов висновку, що Росія не готова до нової війни. Зокрема, новий головнокомандувач, учасник оборони Севастополя генерал Е.І. Тотлебен порадив зберігати обережність. Він вважав, що росіяни, навіть, не зможуть змусити британські броненосці залишити протоки чи перепинити їм шлях до російського узбережжя через недостатню кількість важкої артилерії. Російський уряд кращим варіантом визнав поступки супротивникам і, насамперед, Великій Британії [13, 157; 14, 21; 41, 369; 45, 299; 63, 211–214].

Статс-секретар з іноземних справ Великої Британії лорд Солсбері був готовий до дискусії щодо виходу з кризи. Однак він порадив розпочати врегулювання відносин між двома країнами із взаємного відводу російських військ та британського флоту з району Чорноморських проток задля того, щоб зменшити небезпеку їх збройної сутички.

Однак російський уряд відхилив таку пропозицію, оскільки, як зазначив П.А. Шувалов під час переговорів з

британським статс-секретарем з іноземних справ, для того, щоб, у випадку конфлікту, відновити статус-кво й повернутися на попередні позиції російській піхоті потрібно буде сім діб, а британському флоту лише одну добу. На що маркіз Солсбері відповів, що флот її величності для цього потребуватиме дві доби, оскільки задля безпеки ескадра адмірала Хорнбі повинна буде в нічний час припинити передислокацію [41, 370–371; 60, 369].

Внаслідок тривалих консультацій обом сторонам переговорів вдалося дійти спільного знаменника стосовно двосторонньої угоди, котру вирішено було укласти напередодні Берлінського конгресу, щоб рішення цього форуму були прогнозованими як для Росії, так і Великої Британії. Маркіз Солсбері зазначав 8 (20) квітня 1878 р. у розмові з П.А. Шуваловим, що дискусія, якщо вона почнеться **вчистьох**, не вирішить англо-російських суперечностей [41, 371].

Головним каменем спотикання у цих перемовинах було питання збереження "Великої Болгарії" з виходом до Егейського та Чорного морів. Маркіз Солсбері згоден був погодитися на цей варіант лише за умови згоди Росії на створення англійської військово-морської бази в Мраморному морі (між Босфором та Дарданеллами) або безпосередньо біля входу до Дарданелл. Однак, по суті, це означало передачу контролю над цими протоками під контроль Великої Британії, що було неприйнятно для Петербурга [43, 130].

18 (30)–19 (31) травня 1878 р. було укладено три англо-російських меморандуми, відомих як "угода Шувалов-Солсбері". Її зміст було викладено в трьох окремих протоколах. У них передбачалося не лише право перегляду великими державами на майбутньому конгресі всіх положень Сан-Стефанського договору, але і конкретно окреслювалися зміни, які мали бути й були, по-суті, прийняті Берлінським конгресом [8, 58–61; 12, 154; 30, 180; 51, 176–179; 63, 215]. Підписання згаданих документів свідчило про перемогу британської дипломатії в більшості питань, які викликали її суперечності з Росією, у т. ч. й у питанні перегляду статусу проток Босфору та Дарданелл.

Якщо перший та третій меморандуми стосувалися територіальних змін на Балканах та Кавказі, то другий безпосередньо торкався проблеми Чорноморських проток. У ньому зазначалося, що на майбутньому міжнародному конгресі британський уряд залишав за собою право обговорення в повному обсязі питання проток, а російський посол у Лондоні визнавав, що його уряд буде притримуватися положень заяви лорда Дербі від 6 травня 1877 р. Нагадаємо, що в ній визнавалися розумними та корисними існуючі угоди стосовно судноплавства по Босфору та Дарданеллам. Більш того, у згаданому меморандумі зазначалося, що британський уряд "зустріне суттєві перепони для їх зміни по суті". Отже, іншими словами, визнавалося право Лондона наполягати на збереженні статусу-кво щодо проток [22, 342; 51, 180; 63, 215]. Більше того, Росія, по-суті, солідаризувалася з позицією Великої Британії стосовно даної проблеми.

Таким чином, можна зробити висновок, що ще напередодні Берлінського конгресу Росія була змушена відмовитися від претензій щодо зміни статусу Чорноморських проток на свою користь, а також погодитися на перегляд основних положень Сан-Стефанського миру, який, де-факто, значно зміцнював її позиції на підступах, як до Босфору, так і Дарданелл. Причиною цього була жорстка позиція Великої Британії, підкріплена демонстрацією її військово-морської потуги безпосередньо у районі проток. Лондон дав чітко зрозуміти, що не зупиниться перед застосуванням сили і навіть початком нової війни, якщо Петербург не піде на поступки.

Суттєвий вплив на цей процес мала й Австро-Угорщина, котра **ревностно** слідувала за зміною ситуацією на Балканах, оскільки мала там свої імперські інтереси. Відень готовий був підтримати спроби британського флоту всією силою своєї сухопутної армії за умови ще більшого посилення впливу Петербурга, зокрема реалізації його амбіцій щодо віковичного прагнення оволодіння Константинополем і контролем над Босфором та Дарданеллами чи принаймні суттєвої зміни їх статусу на його користь.

Поступившись тиску, насамперед Лондона, а також Відня, за сприятливої для згаданих держав нейтральної позиції Німеччини, Петербург змушений був відкласти це завдання на невизначений термін. Ця проблема й надалі складала стрижень близькосхідної політики Росії, оскільки без реалізації згаданих планів не можна було вести мову про її повну безпеку на Чорному морі та успішну подальшу експансію в напрямку Балкан, Малої Азії та, зрештою, усього Східного Середземномор'я.

Перспективними напрямками дослідження даної проблеми є вивчення підходів великих держав до проблеми Чорноморських проток на Берлінському конгресі 1878 р.

1. Boukharow. La Russie et la Turquie. Depuis le commencement de leurs relation politiques jusqu'à nos jours. – Paris, 1877. 2. Brinton G., Christopher J., Wolff R. A History of civilization. – Harvard, 1961. 3. Campbell G. The blue books, and what is to come next. – London; Paris; N.-Y., 1878. 4. Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 a 1856) par un ancien diplomate. – St/Petersbourg, 1878. 5. Les Origines diplomatiques de la guerre de 1870–1871. – P., 1910–1932. 6. Marandos S. L'image de la France dans la conscience anglaise. 1848–1900. – Paris, 1965. 7. Seaman L. From Vienna to Versailles. – N.-Y. and Evanston, 1963. 8. The Great peace congresses in history, 1648–1990/Albert P. Van Coudover ed. – Utrecht, 1993. 9. Антюхина-Московченко В.И. Третья республика во Франции. – М., 1986. 10. Барболов Г. Русско-турската освободительна война и Румъния. 1877–1878. – София, 1987. 11. Бисмарк Отто фон. Воспоминания, мемуары. – М., 2002. – Т. II. 12. Божидар Д. Русско-турската война. – 1877–1878. Хроника. – София, 1988. 13. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М., 1991. 14. Виноградов В.Н. Канцлер А.М.Горчаков в водоворот восточного кризиса 70-х годов XIX века // Славяноведение. – 2003. – № 5. 15. Виноградов К.Б. Мировая политика 60–80 годов XIX века: События и люди. – Ленинград, 1991. 16. Виноградов К.Б., Науменков О.М. Маркиз Солсбери: последний архитектор Pax Britannica // Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века / Под ред. К.Б. Виноградова. – СПб., 2002. 17. Виноградов К.Б. Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период восточного кризиса 1875–1878 гг. // 100 лет освобождения балканских народов от Османского ига. Мат. междунар. науч. конф. Москва 15–17 мая 1978 г. – М., 1979. 18. Военные приготовления и боевые силы Англии // Вестник Европы. – 1878. – Кн. 5. – Май. 19. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII– начало XX века / Под ред. М.И. Штемпеля. – М., 1978. 20. Восточный вопрос. Условия мира с Турцией. – Одесса, 1878. 21. Глотов В.В. Отто фон Бисмарк и восточный вопрос // Славяноведение. – 1998. – №5. 22. Горянов С. Босфор и Дарданеллы. – СПб., 1907. 23. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814–1878. – Ростов/Д., 1995. – Т. I. 24. Деборин Г.А. Международные отношения до первой империалистической

войны (1871–1914). – М., 1941. 25. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. – М., 2004. 26. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. – М., 1959. 27. Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. – М., 1968. 28. Золотарев В.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии конца XIX в. – М., 1978. 29. Игнатъев Н.П. Сан-Стефано. – Петроград, 1916. 30. Киняпина Н.С. Внешняя политика России второй половины XIX в. – М., 1974. 31. Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч. I. 32. Косев К. Германская общественность и източник вѣпрос. 1871–1878. – София, 1991. 33. Котляревский С.А. Развитие международных отношений в новейшее время. – М., 1922. 34. Лопатников В. Горчаков. – М., 2003. 35. Майский В. От Пруссии к середине Европы. – Петербург, 1918. 36. Маккольм Мак-Коль. Султан и державы. – СПб., 1987. 37. Манфред А.З. Внешняя политика Франции. 1871–1891. – М., 1952. 38. Манфред А.З. Образование русско-французского союза. – М., 1975. 39. Манфред А.З. Очерки истории Франции XVIII–XX вв. – М., 1961. 40. Матвеева А.Г. Германская империя 1870–1914. – М., 2002. 41. Международные отношения на Балканах. 1856–1878. / Под ред. В.Н. Виноградова. – М., 1986. 42. Милютин Д.А. Дневник. 1878–1880. – М., 1950. – Т. III. 43. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878 гг. – М., 1979. 44. Пантеев А. Политика Англии в Восточном вопросе (1856–1878) // Незабываемый подвиг. Некоторые аспекты русско-турецкой войны 1877–1878 и освобождение Болгарии от османского ига / Ред. В.П. Чорный. – Л., 1980. 45. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. – М., 1923. 46. Реутов Г.Н. Планы Великобритание в Восточном Средиземноморье и подготовка захвата Кипра (1876–1878) // Ученые записки Выборгского государственного педагогического института – Выборг, 1957. Т. I. – Вып. I. 47. Россия и освобождение Болгарии / Под ред. И.А. Федосеева. – М., 1982. 48. Русско-германские отношения. Секретные документы. Отдельный оттиск из первого тома исторического журнала "Красный архив" за 1922 год. – М., 1922. 49. Русско-турецкая война 1877–1878 / Под ред. И.И. Ростунова. – М., 1977. 50. Рыбаченок И.С. Восточный кризис 1875–1878 гг. и русско-турецкая война на страницах газеты "Московские ведомости" // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. / Под ред. А.И. Федосеева, В.Г. Карасева, Н.С. Киняпиной, Б.Н. Билунова. – М., 1981. 51. Сборник договоров России с другими государствами / Под ред. Е.А. Адамова. – М., 1952. 52. Синклер Т. Восточный вопрос прошедшего и настоящего. Защита России. – СПб., 1878. 53. Сказкин С.Д. Дипломатия А.М. Горчакова в последние годы его канцлерства // Международные отношения. Политика. Дипломатия XVI–XX века / Под ред. В.В. Алтмана. – М., 1964. 54. Татищев С.С. Император Александр II, его жизнь и царствование. – СПб., 1911. – Т. 2. 55. Туполев Б.М. "Дранг нах Зюд-Остен" // В порохом погреб Европы. 1878–1914 гг. – М., 2003. 56. Тютчева А.Ф. При дворе двух императоров. Дневник 1855–1882. – М., 1929. 57. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М., 195058. Хевролина В.М. Н.П. Игнатъев – дипломат // Портреты российских дипломатов. Сб. науч. трудов. – М., 1991. 59. Хевролина В.М. Сан-Стефано: венец и завершение дипломатической карьеры Н.П. Игнатъева // Российская дипломатия в портретах / Под ред. А.В. Игнатъева, И.С. Рыбаченко, Г.А. Санина. – М., 1992. 60. Хроника. Иностранная политика // Весник Европы. – 1878. – Кн. 5. – Май. 61. Чернов С.Л. Основные этапы развития русской официальной программы решения "Восточного вопроса" в 1877–1878 гг. // Балканские исследования. – 1978. – Вып. 4. 62. Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875–1878 гг. – М., 1984. 63. Черноморские проливы и Россия / Под ред. Л.Н. Нежинского, А.В. Игнатъева. – М., 1999. 64. Чубинский В.В. Бисмарк. Политическая биография. – М., 1988. 65. Шпаро О.Б. Захват Кипра Англией. – М., 1974. 66. Шувалов П.А. О Берлинском конгрессе // Красный архив. – 1933. – Т. 4 (59).

С. Набок, асп.

"ЗВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК..." ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ (1920-І РОКИ)

Висвітлено деякі проблеми використання матеріалів Української Академії наук періоду 1918–1928 рр.

The report deals with some problems of the using of the Ukrainian Academy of Science's materials (1918–1928).

Початок XX ст. у дослідженнях розвитку науки посідає особливе місце як період формування сучасної системи науки. Для історії України він ознаменувався утворенням найвищої наукової установи – Української Академії наук (УАН), та зміною суспільно-політичного ладу, що значно вплинуло на напрями та темпи розвитку української науки.

Історії Національної Академії наук України присвячено цілу низку фундаментальних досліджень як сучасних,

так і створених у радянський період. Усі вони звертаються до одного з основоположних питань у дослідженнях розвитку науки – кадрового складу Академії [5].

Історія XX ст., що характеризується переважанням масових джерел, традиційно передбачає залучення до арсеналу досліджень і кількісних методів. Видання з історії Академії також активно використовують кількісні показники.

У той же час серед масиву видань з історії Академії наук відсутні роботи, створені на основі статистичного

аналізу динаміки та структури наукових кадрів початку ХХ ст. або із залученням його результатів. Попри відсутність таких досліджень усі фундаментальні праці з історії Академії залучають кількісні показники як ілюстративний матеріал для висвітлення відповідного періоду.

Перші статистичні дані щодо складу Української Академії наук вводяться до наукового обігу практично від початку її діяльності. Уже 1919 р. виходить друком "Перший піврік діяльності Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.", а через півроку – "Звідомлення Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р." [1] Такі звідомлення, звіти Академії про діяльність за рік, стали систематичним офіційним виданням Академії протягом 10 років – до 1928, коли було опубліковано останнє звідомлення за 1927 р." [2].

За структурою звідомлення склалися із загально-го звіту Академії за відповідний період, який готувався Неодмінним Секретарем, та звітів відділів, що подавалися їх головами.

Деякі дані, що наводилися у загальних оглядах діяльності Академії, вже введено до наукового обігу, хоч і без посилання на відповідне видання. Наприклад, видання 1967 р. наводить кількість співробітників Академії після відходу денікінської Добр'армії. Порівняймо: "Після вигнання денікінців з Києва (16 грудня 1919) у місті можна було зібрати лише 500 співробітників із 1000, що працювали в Академії наук до навали білогвардійців" [4, 95]. Ці дані повністю відповідають наведеним у "Звідомленні до 1 січня 1920 р." [1, 1].

На жаль, наведені у загальному огляді Академії дані також переважно носять ілюстративний характер. Детальнішу інформацію щодо складу Академії наведено в оглядах діяльності установ при Спільному Зібранні та окремих відділів. Серед цих даних, як правило, наводилися певні кількісні дані щодо співробітників в цілому по відділу або в окремих комісіях. У цілому ряді випадків маємо поіменний перелік членів комісій. Ці дані також використовуються у дослідженнях розвитку конкретних напрямів наукових знань або історії окремих установ Академії, але у жодному дослідженні не було спроб їх узагальнення. При опрацюванні інформації слід також урахувати неоднорідність установ, що входили до складу Академії у 20-х рр. ХХ ст. Разом із класичними академічними комісіями та інститутами до її складу також входили словникові комісії з великою кількістю членів-кореспондентів, семінари та товариства, які також мали велику кількість членів, що значно впливало на загальну чисельність співробітників Академії, і значною мірою пояснює ті великі розбіжності у цифрах за один і той самий рік, що подекуди зустрічаються в дослідженнях. Необхідно зауважити, що у звідомлення включено звіти про діяльність лише галузевих товариств, у той

час як товариства регіональні, що також існували при Академії, до уваги переважно не бралися.

Поряд з основним текстом звідомлення окремим розділом включали "Спис співробітників", з переліком діючих установ Академії та осіб, що обіймали ту чи іншу посаду у цій установі. Списки подають детальнішу інформацію про склад Академії, але вимагають додаткової обробки для отримання кількісних даних, тому що їх подано за окремими комісіями, а явище сумісництва на той момент надзвичайно розповсюджене. У період становлення далеко не всі співробітники перебували у штаті установи. Левова частка була позаштатними співробітниками, які поділялися на позаштатних постійних і позаштатних тимчасових. Однак у списку зазначалася посада – наприклад, секретар комісії, а не той відповідник, що був у штатному розписі (у більшості випадків єдиний штатний науковий співробітник комісії). Отже, звідомлення містять повний перелік установ, що входили до складу Академії та частково їх персонального складу, і можуть слугувати за основу укладання повного списку штатних та нештатних постійних співробітників Академії за умови доповнення й уточнення даних за архівними джерелами та з врахуванням сучасних спроб систематизації цих даних [3].

Укладений таким чином поіменний щорічний список співробітників Академії дозволить вирішити цілу низку питань з історії Академії, що досі були недостатньо вивченими або досліджувалися лише на описовому рівні. Оперуючи поіменними списками, а не узагальненою чисельністю, можливо вирішити питання про поновлення загального складу кадрів та здійснити аналіз вікової структури наукового складу Академії. Проаналізувавши зміни вікової структури, є можливим робити висновки щодо того, якими саме кадрами поповнювалася Академія – кадрами молодих учених, чи вчених "старої школи", яких долучали до праці в найвищий науковий установі. Загальний аналіз поновлення складу кадрів дозволить виявити приховані зміни, які можуть і не відбиватися на загальній чисельності (кількість постійна, але склад змінюється). Поіменні списки із зазначенням посади, що її обіймав співробітник, також дозволить відслідковувати пріоритетні напрями наукових студій в Академії (за динамікою розвитку трьох відділів, що репрезентують гуманітарні, точні та соціальні науки). Цікавим є і гендерне питання, особливо у порівняльному аспекті – співвідношення розподілу в Українській та Російській Академіях наук.

1. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 року. – К., 1920. 2. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 р. – К., 1928. 3. Історія Академії наук України. 1918 – 1923 : Док. і мат. – К., 1993. 4. Історія Академії наук Української РСР : У 2 кн. / За ред. Б.Є. Патона. – К., 1967. – Кн. 1–2. 5. Научные кадры СССР: динамика и структура / Под ред. В.Ж. Келле, С.В. Кугеля. – М., 1991.

Надійшла до редколегії 15.09.05.

В. Нижник, асп.

ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ КИЇВСЬКИХ ДІВЧАТ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Присвячено проблемі формування жіночої освіти у пореформений період у м. Києві. Розглянуто навчальну діяльність вищих жіночих закладів, зокрема Київських вищих жіночих курсів, вищих жіночих курсів Жекуліної та Фребелівського жіночого педагогічного інституту.

Article is devoted to the problem of formation of woman's education system during post-reform period in Kyiv in the 1861-1917 years. Educational activities of the institution of woman's higher education like Woman's high courses of Kyiv, Zhukulin's Woman's high courses and Frebel Woman's Pedagogical Institute are examined.

До середини 50-х рр. ХІХ в. у Росії відбулися величезні політичні перетворення, що істотно вплинули на моральний клімат суспільства. Передові суспільні діячі того часу розглядали скасування кріпосного права як найважливішу умову для суспільного розвитку, необхідну передумову для боротьби за подальший прогрес.

З падінням кріпосного права у свідомість людини стала проникати думка про єдність і рівноправність усіх людей, про достоїнство людської особистості, про необхідність уважного і гуманного відношення до її потреб і запитів. Звільнення особистості від станових, побуто-

вих, сімейних, релігійних пут ставало головним завданням покоління інтелігенції 60-х рр. XIX ст.

Реформи цього періоду викликали надзвичайно широкий демократичний рух, потужне духовне піднесення суспільства, прагнення передових діячів того часу брати активну участь у відновленні російської дійсності. Усі чекали, усі вірили, що позитивні зміни не за горами. Освіта була найважливішим засобом цих змін. Віра в силу освіти була властива всім, хто прагнув змінити суспільство. У післяреформений період більше уваги стало приділятися й педагогічній освіті. Нова культурно-освітня політика, що утверджувалася в країні, принесла із собою і новий тип сучасної людини. "Нова" культура орієнтувалася на чоловічий зразок, але вона не могла зміщитися без нового образу жінки. Традиційно жіноче середовище було особливо консервативним. Вважалося неперечним, що місце жінки – у домі, під заступництвом батька або чоловіка, й освіта може лише зіпсувати її характер. Протягом століть освіта жінки носила домашній характер. Дівчаткам передавалися всі знання та навички, якими володіли їх матері та няньки. Їх готували до того, що вони повинні бути вправними господинями та гарними матерями, відповідно й обсяг компетенцій обмежувався територією їхнього домашнього господарства. Зруйнувати стереотип, що жінка має повне громадянське право на знання та освіту було не так просто. Домашній характер освіти відзначався своєю нерівномірністю та закритістю, і залежав, насамперед, від матеріальних статків батьків. Саме так: головною метою освіти дівчаток проголошувалася необхідність виховання "добрих дружин, гарних матерів і вправних господарок". У цей час у суспільній свідомості утверджується думка про важливість виховання й освіти дітей, у якому головну роль грає родина, особливо – мати. Суспільство усвідомило, що вся суть сучасних проблем полягає і в освіті матері. Мати сама повинна була стати іншою, щоб готувати свою дитину до нових умов життя, нових умов соціалізації, щоб вона могла оптимально вписатися в них. Починалася нова епоха в жіночій освіті. Жінка починає грати незвичні ролі – і це означає набагато більше, ніж просто зміну статусу жінки в суспільстві: це означає зміну самого суспільства.

До середини XIX ст. організація жіночої освіти зайшла в суперечність із насущними вимогами життя. Закриті та станові інститути шляхетних дівчат просто були неспроможними охопити всіх бажаючих учитися. Крім того, становий характер жіночих навчальних закладів, відірваність від реального життя зазнавали критики серед педагогів, суспільних діячів, у журналах та газетах. Епоха реформ настійно диктувала необхідність допустити жінок до безпосередньої участі в житті суспільства. Без цього й суспільство, у цілому, не могло б зробити наступний крок у заданому реформами напрямі. Потреба в освіті населення та недостатність засобів освіти для жінок, яка особливо яскраво кидалася у вічі, сильно відчувалося в суспільстві. Ця прогалина в жіночій освіті визнавалася і на державному рівні. Тодішній міністр народної освіти О.С. Норов писав: "в системе народного образования по сие время преимущественное внимание правительства обращено было на образование мужского пола. Институты для девиц обязаны существованием своим попечением Особ Августейшего дома, предназначены для ограниченного числа дочерей дворян и чиновников, лица же среднего состояния, особенно в губернских уездных городах, лишены возможности дать дочерям своим необходимое образование, соотвествующее даже скромному их быту. Между тем от этого зависит, как развитие в массах народных истинных понятий об обязанностях каждо-

го, так и всевозможные улучшения семейных нравов и вообще всей гражданственности, на которые женщина имеет столь могущественное влияние. Поэтому учреждение открытых школ для девиц в губернских и уездных городах, и даже в больших селениях, было бы величайшим благодеянием для отечества, и так сказать, довершили бы великую и стройную систему народного образования, обнимая собою всеобщия и специальные нужды всех состояний обоего пола" [13, 4–5].

Нова школа мала будуватися на принципах всестановості й відкритості для дітей різних віросповідань. Не можна заперечувати і тієї обставини, що для жінок із заможних родин часто економічна незалежність у мріях пов'язувалася з незалежністю в суспільстві, а іноді була звичайним бажанням слідувати моді. Вимоги мати право жінок на освіту, особливо на вищу, та на працю були головними в жіночому русі другої половини XIX ст. Перші жінки у вищих навчальних закладах з'явилися у 1859 р. – у Петербурзькому, Харківському, Київському університетах та в столичній Медико-хірургічній академії [1, 161]. Весною 1861 р. Міністерство народної освіти поставило перед радами університетів питання про можливість офіційного допуску жінок до вищої освіти, умови їхнього вступу до університетів та присвоєння їм учених ступенів і прав, з ними пов'язаних. Безпосереднім приводом для розгляду на рівні міністерства питання про вищу освіту для жінок, послугували заяви двох студенток дирекції університетів. Л. Ожигіна вирішила здавати іспити на звання лікаря в Харківському університеті, а М. Коркунова в Петербурзькому – кандидата філології [1, 162]. Усі ради університетів, за винятком московського та дерпського, підтримали ідею допуску жінок до вищої освіти. У Петербурзькому університеті жінкам не лише дозволялося навчатися у закладі, а й здавати іспити на вчені ступені. Більше того, беручи до уваги **користь, яку несе освічена жінка**, як мати, деякі викладачі університету висловилися за зменшення плати за навчання для жінок. Цієї ж позиції дотримувалися ради університетів Харкова та Казані. Рада Київського університету висловила свою думку по-різному, залежно від факультету. Юридичний – визнавав за жінками можливість навчатися на факультеті, але без здачі іспитів на вчену ступінь, так як "майже всі права, які може дати вчена юридична ступінь – є недостатні для жінки". Медичний факультет одностайно вирішив дозволити жінкам навчатися, за умов належної підготовки та здачі вступних іспитів абітурієнтками. Цієї ж позиції дотримався історико-філологічний факультет. Фізико-математичний факультет висловився не лише за безперешкодний допуск жінок до навчання та отримання вчених ступенів, а й користування правами студентів на отримання стипендій від університету. Зовсім іншою була позиція Московського та Дерпського університетів. Їхні ради виступили проти допуску жінок до своїх навчальних закладів, мотивуючи "згубним впливом жіночої статі на успішний хід занять молодих людей, що навчаються в університеті" [13, 477]. Після численних обговорень 1861–1863 рр., на громадському та урядовому рівнях, рішення було прийнято не на користь жінок. Новий університетський статут 1863 р. категорично забороняв жінкам відвідувати університети в Росії. До 1864 р. жінки були вигнані з усіх вищих навчальних закладів держави. Ця заборона діяла до революційних подій 1905–1907 рр. У відповідь на заборону із середини 60-х рр. XIX ст. десятки жінок у пошуках знань та кращих умов навчання їдуть за кордон вступати до університетів та вищих технічних шкіл. Це викликало занепокоєння в урядових колах. Більше того, за агентурними даними було складено список неблагонадійних

студенток, які схильні до революційних дій. Після повернення додому їм заборонялося займатися професійною діяльністю. Щоб зупинити від'їзд бажаючих навчатися, уряд вирішив дозволити відкривати в містах, де є університети, вищі жіночі курси. Щоправда без права отримання дипломів. Ніяких переваг порівняно із середніми навчальними закладами для випускниць цих курсів не було передбачено. Такі вищі жіночі курси було відкрито в Петербурзі, Казані, Москві та Києві.

У лютому 1878 р. було дано офіційний дозвіл на відкриття у вересні того ж року курсів у Києві з двома факультетами. Вищі жіночі курси засновувалися з дозволу Міністерства народної освіти і знаходилися під безпосереднім наглядом попечителя київського навчального округу [16, 1]. Курси було оголошено приватним закладом. Це дозволило властям відмовити у державних субсидіях та заборонити проводити заняття в університеті. Діяльність курсів підпорядковувалася попечителю Київського учбового округу, а, отже, і Міністерству, якому керівництво періодично мало давати детальні звіти про свою роботу. Спершу курси були чимось середнім між гімназією й університетом. Місцеві власті боялися, що Вищі жіночі курси в Києві можуть стати небезпечним осередком політичної агітації. Для уникнення цього генерал-губернатор дав вказівку "пильно стежити" за ними, а якщо "курси наберуть шкідливого в політичному або моральному відношенні напрямку, то негайно їх закрити". Не встигли курси розпочати свою роботу як Міністерство внутрішніх справ встановило за ними таємний нагляд. У зв'язку з цим у правила для слухачок Вищих жіночих курсів було внесено зміни, що обмежували прийом тих, хто міг би, на думку властей, поповнити ряди революціонерок. Усі вступники зобов'язані були від місцевої поліції подати довідку про поведінку, що засвідчувала б політичну благонадійність. Виняток робився для тих, хто йшов на курси безпосередньо після гімназії або іншого "освітнього закладу" і не встиг "заразитися" політичною пропагандою. На курсах було два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. На кожному викладався 21 предмет, з них 7–10 – обов'язкові. Предмет читався в середньому по дві години на тиждень. Випускниці Вищих жіночих курсів у Києві мусили влаштовуватися на роботу самі. Більшість ішли працювати педагогами гімназій, прогімназій та інших навчальних закладів. Частина займалася літературною роботою, служила в державних і приватних конторах, управліннях залізниць та інших установах. До моменту заборони прийому (1886) курси дали п'ять випусків жінок-спеціалістів у галузі освіти, працевлаштування яких не було узаконено, оскільки курси офіційно не давали ніяких прав, за винятком права викладати в початкових класах жіночих навчальних закладів. Заборона прийому на курси викликала хвилю обурення прогресивної громадськості. Питання про відновлення навчання жінок неодноразово порушувалося окремими особами, пресою. Однак царський уряд свідомо не давав відповіді на всі звернення до цього, розраховуючи на самоликвідацію курсів. Внаслідок цього Київські жіночі курси, так само як і Московські, Казанські та Одеські, зробивши останній випуск слухачок 1888 р., припинили своє існування. Відновили вони роботу аж із початком першої російської революції – у 1905 р. Саме революційна ситуація дала поштовх до розвитку вищої жіночої освіти у країні.

Так, у 1905 р. були відкриті Київські вечірні вищі жіночі курси ім. А.В. Жекуліної як приватний заклад. Засновувалися вони з тією метою, щоб дати слухачкам можливість розширити свої знання в об'ємі університетського викладання. Спочатку курси працювали у формі однорічних вечірніх курсів у складі історико-літературного фа-

культету. Однак з відкриттям Перших вищих жіночих курсів, традиції існування яких сягали XIX ст., дирекція цього приватного закладу зрозуміла, що вони в існуючих умовах можуть не витримати конкуренції, тому з 1907 р. курс навчання в цьому закладі становив чотири роки. Історико-літературний факультет працював у складі двох відділень: літературного та історичного. [9, 13–14].

На 1913–1914 академічний рік було вирішено відкрити педагогічний факультет, який був би вищою педагогічною школою. Факультет організовувався у складі двох груп: група дошкільного виховання, яка готувала вихователюк дитячих садків, домашніх вихователюк та друга група, яка готувала вчителів початкових училищ вищого типу. Плата за навчання становила 100 руб. у рік. Умови вступу нічим не відрізнялися від інших навчальних осередків, які претендували на звання вищих жіночих закладів. Тобто, необхідно, щоб в абітурієнтки був середньоосвітній рівень знань з відповідним свідоцтвом про закінчення восьми чи семи класів гімназії або відповідного навчального закладу, а також з метою, щоб уникнути у своїх лавах неблагонадійних студенток, необхідно було подати ще й посвідчення про свою благонадійність. Для обох груп студенток читалися такі дисципліни: богослов'я, загальна педагогіка та дидактика, історія педагогіки, школознавство, психологія (загальна, індивідуальна та психологія дитячої душі), етика й естетика, введення у філософію, логіка, вчення про анатомо-фізіологічні особливості організму, шкільна гігієна, педагогічна патологія (вчення про відсталіх дітей), вчення про фізичне виховання. Крім загальних обов'язкових предметів читалися історія новітньої філософії після Канта та основні напрями в сучасній педагогіці [9, 7]. Студентки обох груп повинні були здати практичні заняття з декламування, співів, малювання, гімнастики та рухливих ігор, ручній праці. Курс навчання на педагогічному факультеті становив три роки.

У 1906 р. після майже двадцятирічної перерви у Києві відновили діяльність Вищі жіночі курси. Спочатку на курсах діяло два відділення: історико-філологічне і фізико-математичне, а у 1907 р. відкрилися юридичне і медичне. На трьох відділеннях курсів (не враховуючи медичного) у 1909–1910 р. навчалася понад 2200 жінок. У 1908 р. медичне відділення курсів фактично виділилося у самостійний навчальний заклад, у якому на 1913 р. навчалася 1323 жінки. У кінці 1916 – на початку 1917 рр. медичне відділення було реорганізовано у жіночий медичний інститут.

У 1907 р. для підготовки вихователюк дітей дошкільного віку у Києві було відкрито вищий жіночий педагогічний заклад – Фребелівський інститут, названий на честь німецького педагога, теоретика і практика дошкільного виховання В.А. Фребеля. Важливою заслугою Фребеля було створення та реалізація ідеї "Дитячого садка", так називався навчальний заклад для дітей дошкільного віку, який би бажано розташовувався б поблизу саду чи серед природи. Розповіді, ігри, забави, робота – мали становити зміст життя дитячого садка. Звідси, вихователюк дитячих садків мали називати "дитячими садівницями" чи "фребелічками".

В основу навчально-виховного процесу Фребелівського інституту було покладено фребелівську систему дошкільного виховання. Основні принципи цієї системи полягали в тому, що за своєю психологічною суттю дитина може не лише сприймати, а й творити. З метою підготовки відповідних вихователів, які б на практиці реалізовували фребелівську систему дошкільного виховання і було відкрито цей інститут у м. Києві. Інститут відкривався лише для жінок, так як жінці від природи дано краще розуміти маленьку дитячу душу. Курс на-

вчання становив два роки, із щорічною платою 60 крб. Інститут відкривався при наявності не менше 25 слухачок. До інституту приймалися жінки віком від 16 до 40 років, які закінчили не менше шести класів гімназії. Перешкодою для прийняття до інституту могли стати лише фізичні недоліки абітурієнтки, які б заважали заняттям з дітьми [18, 19]. Як і інші навчальні заклади, Фребелівський інститут крім студенток приймав до свого навчального закладу і вільнослухачок без обмеження у віці та освітнього цензу. За прослухані лекції вони платили таку ж ціну що й дійсні студентки – 60 крб. на рік. Інститут знаходився у віданні та під пильним наглядом місцевого навчального округу.

При викладанні дисциплін велика увага приділялася педагогіці та методиці викладання. Курс навчання включав такі предмети як: вчення про християнську мораль, психологію, педагогіку, всесвітню історію, історію літератури, анатомію та фізіологію людини з детальним викладом вчення про нервову систему з оглядом про її патологію, гігієна дитини, надання першочергової допомоги, відомості як доглядати за хворими дітьми, природознавство, теорія Фребелівської системи та огляд дитячої літератури, методика навчання грамоті та рахуванню, співу, малювання та ліпка, гімнастика, практичні заняття за Фребелівською системою, а також необов'язкові курси крою та шиття, рукоділля та домоведення. Після закінчення закладу випускниці отримували посвідчення про прослуханий курс інституту. На відміну від студенток, вільнослухачки не отримували ніяких свідоцтв [18, 21]. Матеріальне підґрунтя фінансового існування закладу складалося із субсидій від Товариства трудової допомоги, плати за прослухані лекції, пожертвування та інші джерела (у вигляді громадських лекцій, концертів). Ці кошти витрачалися на науково-допоміжну літературу, плату викладачам, оренду приміщень та інші потреби інституту. При інституті з метою підготовки дипломованих вихователів для маленьких дітей, засновувалася однорічна "Школа нянь". Вступити до цієї школи могли виключно освічені особи, які принаймні закінчили однокласні, народні та церковно-приходські училища. Учениці цієї школи на практиці проходили наступні дисципліни: практичні заняття з дітьми за Фребелівською системою та ознайомлення з дитячою літературою, співу, малювання і ліплення, курси крою, шиття та рукоділля, домоведення, надання першої допомоги при нещасних випадках. Річна плата становила 20 крб.

Фребелівський інститут, як і більшість навчальних закладів держави, припинив своє існування у 1920 р., коли його структури були інкорпоровані й потрапили під суворий контроль радянських структур. Проте дуже багато партійних радянських працівників воліли наймати няньок і бонн-вихователюк із числа колишніх випускниць курсів та інституту Фребелівського товариства – ті користувалися цілком заслуженою славою кращих вихователюк для малолітніх дітей. Згодом ці майстри педагогіки практично назавжди зникли з повсякденного життя Києва, залишивши після себе лише іронічно-ласкаву назву – "фребелічки", яка надовго і не завжди по праву причепилася до всіх випускниць київських педагогічних вузів.

Отже, як і більшість жіночих освітніх закладів Російської імперії, київська вища жіноча освіта за моменту свого виникнення і до революційно-трагічних подій 1917–1920 рр. перебувала у боротьбі за своє існування. Відсутність достатньої фінансової підтримки супроводжувалася байдужим ставленням органів державної влади до потреб жіночих закладів, їхньою незацікавленістю в існуванні, як таких. Таким чином 1917 – початок 1919 рр. – період поступового, але неминучого занепаду та припинення багаторічної діяльності жіночих навчальних закладів – училищ з великою спадщиною педагогічних традицій, які могли задовольнити вимоги будь-якого часу, адже виховували добропорядних дружин, освічених матерів та професійних учителів, на яких так чекало суспільство. Освіта стала першою сферою діяльності, до якої у великих масштабах залучалися жінки.

1. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 20, арк. 4. 2. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 5, арк. 66. 3. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 27, арк. 13, 14. 4. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 37, арк. 14. 5. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 21, арк. 6. 6. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 22, арк. 4. 7. Державний архів міста Києва. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1. 8. Історія Києва : У 3 т. – Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – К., 1986. – Т. 2. 9. Киевские вечерние высшие женские курсы, учрежденные А.В. Жекулиной. – К., 1913. 10. Кобченко К. Слушачки Київських Вищих жіночих курсів // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 12. 11. Лазаревський О.А. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя й революція. – 1927. – № 4. 12. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880). – СПб., 1901. 13. Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2001. 14. Очерки истории женского образования в России // Наблюдатель. – 1882. – № 6. 15. Песковский М.Л. Университетская наука для русских женщин // Русская мысль. – 1886. – № 12. 16. Положение о Высших женских курсах учрежденных в Киеве. – К., 1881. 17. Сикорский И.А. Киевский педагогический фребеливский институт. – К., 1907. 18. Тишкін Г.А. Женский вопрос в России в 50-60 гг. XIX в. – Л., 1984. 19. Тишкін Г.А. Женский вопрос и правительственная политика 60-70 годов XIX в. // Вопросы истории России XIX – нач. XX века. – Л., 1983.

Л. Новікова, асп.

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ БОРОТЬБИ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ (ТРАВЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918)

Досліджено основні напрями вивчення вітчизняною історіографією боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом у травні-грудні 1918 р. та визначено ключові етапи її розвитку.

The article is studied the main directions of the Native Historiography's studying of the struggle of the Ukrainian State's Government with rebel's movement in May – December, 1918; the key stages of its development are examined too.

Відновлення державної незалежності України дало могутній поштовх розвитку національної історичної науки, що викликало жваве зацікавлення історією визвольних змагань українства за здобуття своєї незалежності. Значною мірою це пов'язано з нагальними проблемами сучасного державного будівництва, успішне вирішення яких немислиме без урахування уроків минулого.

Доба Гетьманату була другою спробою утворити незалежну державу під час тяжких і бурхливих подій того періоду. П.Скоропадський прийшов до влади, як всім відомо, за допомогою німецьких генералів. Після про-

голошення П. Скоропадського гетьманом, уся влада в Україні належала тільки йому. Він затверджував закони, призначав весь склад Ради міністрів та інших урядовців, визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики, був головнокомандувачем української армії і флоту. Влада П. Скоропадського не була обмежена законом чи будь-якою організацією чи державною установою. Однак її не можна вважати диктатурою у класичному розумінні цього слова, адже з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський опинився у цілковитій залежності від окупаційних влас-

© Л. Новікова, 2006

тей. Його внутрішня політика була обмежена попередніми умовами, з якими претендент на престол погодився 24 квітня 1918 р. Західні партнери обіцяли підтримку П. Скоропадському на час "до повного заспокоєння краю" в разі суворого дотримання Берестейської економічної угоди, чого неспроможна була зробити Центральна Рада. До пакету вимог включалися і пункти, розраховані не лише на призупинення сільськогосподарської кризи і спаду промислового виробництва, але й на рішучу протидію розвитку селянського руху, у якому вбачався значний руйнівний заряд. Тому перші кроки гетьманського уряду були спрямовані на виконання обіцянок окупаційному командуванню.

Основні правові документи Української Держави проголошували, що гетьман та його уряд будуть захищати інтереси всіх соціальних верств населення України. **Однак рівномірної участі всіх суспільних класів у державотворчому процесі вже з перших днів перевороту зазнали невдачі й так ніколи і не були реалізовані.** Заборонялися критика уряду, проведення антигетьманських зборів, мітингів та маніфестацій.

Історіографія теми має дуже вузьке коло наукових праць, але існує низка спеціальних праць, предмет дослідження яких межує з темою. Також існує велика кількість наукових праць, пов'язана з періодом Української революції та Гетьманатом взагалі.

Видання української діаспори, насичені документами гетьманських часів, подають цінний фактичний матеріал з досліджуваної проблеми. До таких, насамперед, належить "Історія України. 1917–1923 рр." Д. Дорошенка [12]. У другому томі, повністю присвяченому Гетьманатові, висвітлюються практично всі напрямки діяльності уряду П. Скоропадського, у тому числі й окремі аспекти боротьби уряду з повстанським рухом. Однак Д. Дорошенко, перебуваючи в ті часи на посаді міністра закордонних справ, і маючи безпосередню причетність до зазначених подій, дещо ідеалізує період Гетьманату. Деякі його твердження на захист тих чи інших кроків уряду не виглядають переконливими через недостатню аргументацію конкретними фактами. Відсутність посилань на джерела створює враження суб'єктивності автора в оцінці багатьох подій. Та і сам автор у 1932 р. відверто писав: "Як свідок і близький учасник подій я не міг писати про них холодно-безсторонньо. Дати справді науково-об'єктивну історію нашої визвольної боротьби є завдання будучих поколінь" [12, 3]. Однак незважаючи на всі недоліки, і досі, крім монографії Д. Дорошенка, немає фундаментальних досліджень з цієї теми українською мовою.

Також, велику роль для нащадків мають і спогади самого П. Скоропадського, які в 1995 р. були видані в повному обсязі. Уважне вивчення цього твору порівняно з іншими джерелами дозволяє дійти висновку, що абсолютна більшість викладеного в ньому матеріалу підтверджується документально. Тому, попри деякі звинувачення П. Скоропадського у намаганні відбілити своє державне фіаско, слід відзначити його "Спогади" [28] справжнім здобутком сучасного джерелознавства з історії української державності. У своїх "Спогадах" він описує особливості кадрової політики щодо комплектування його охоронного апарату, взаємовідносини з військовим командуванням німецько-австрійських союзників, проблеми посилення карної спрямованості законодавства, причини введення військового стану в українських губерніях у жовтні, зміни загального політичного курсу країни у листопаді 1918 р. та багато ін.

Значну допомогу в розробці обраної теми надали роботи, присвячені історії української революції: В. Винниченка, С. Доленги, І. Мазепи, П. Феденка [6], які багато уваги приділили аналізу суспільно-політичного життя України в 1917–1920 рр.

Багатим фактичним матеріалом, узагальнюючими оцінками відзначається праця П. Христюка [32]. Будучи одним із провідних українських есерів, автор використовував ті факти, що мали найбільше дискредитувати діяльність гетьманського уряду. Частину місця у роботі П. Христюк відводить висвітленню спротиву українського селянства методам здійснення окупаційного режиму австро-німецькими військами та способам розв'язання аграрного питання гетьманською владою. Серед постійно імпульсуючих чинників, готових підняти збройні заворушення, П. Христюк називає передусім власну партію, а також близьке до неї об'єднання селянських спілок.

Історіографія діаспори відобразила всю різноманітність поглядів на період Української Держави, але зарубіжна українська діаспора також не позбавлена певної заідеологізованості в оцінках Гетьманату. Як його прихильники, так і їх політичні опоненти, не маючи можливості спиратися у своїх дослідженнях на джерела, посилаються на твердження Д. Дорошенка та П. Христюка. Останні ж, причетні до подій 1918 р., під впливом власних вражень не змогли позбавитися тієї частки суб'єктивізму, яка унеможливило беззастережне використання праць цих авторів. Водночас зарубіжна українська діаспора завдяки полярності думок пропонує дослідникам для вивчення величезний спектр суперечливих тем.

Помітним добром в українській історіографії визвольної боротьби Української Держави можна вважати твори інших дослідників – представників діаспори Т. Гунчака, Н. Полонської-Василенко [9], а також зарубіжні видання енциклопедично-довідкового характеру, які дозволили розширити джерельну базу пропоновано-го дослідження [2; 13].

У 20–30 рр. XX ст. багато було зроблено в галузі осмислення теоретичних проблем військової політики, ролі і місця війська в суспільстві, його значення у боротьбі за незалежність. М. Шаповал, В. Петрів, В. Кедровський, С. Петлюра у своєму аналізі спиралися переважно на досвід 1917–1921 рр. [34]. М. Шаповал докладно висвітлив процес визрівання ідеї збройного виступу проти режиму Скоропадського у праці "Велика революція і українська визвольна програма", проаналізувавши стан українського національного табору після перевороту 29 квітня 1918 р., еволюцію відносин його представників з керівництвом Української держави, зміну політичної орієнтації П. Скоропадського та його прибічників. Як один з найактивніших ідеологів повстання М. Шаповал показав організацію його підготовки, назвав конкретних осіб (зокрема, із числа військових), які включилися у підготовчу роботу, описав окремі бойові епізоди антигетьманського виступу.

Разом з тим слід зазначити, що проблеми збройної та політичної боротьби уряду у зазначених працях відображені дуже недостатньо. Колишні політичні лідери обійшли питання практичної розробки військової політики, будівництва національних збройних сил, поліції, організації оборони України та ін.

Необхідність створення національної армії – одна з найважливіших проблем, яку довелося вирішувати гетьманському уряду. Серйозна загроза, як ззовні (білшовики, Антанта), так і зсередини (селянські зворушення, організований повстанський рух, антиурядова діяльність політичної опозиції та радянських підривних груп) терміново вимагала утворення власних боєздатних і надійних збройних сил та поліції. Крім того, маючи їх, Гетьманське керівництво могло дозволити собі значно більшу, так би мовити, свободу політичних рухів, знову ж таки, як у себе вдома так і на міжнародній арені. Добре розуміючи це, уряд П. Скоропадського дуже уважно поставився до питання військового будівництва, і здійснив велику роботу в цьому напрямі.

Найвдаліше військову тематику відображено у працях, автори яких у часи визвольної боротьби займали відповідальні посади у штабах, очолювали окремі з'єднання української армії. Це такі твори як "Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 р." В. Савченка та "Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921" О. Удовиченка [25].

Вершиною розвитку військової історіографії цього періоду поза всяким сумнівом була "Історія Українського Війська" [14]. Ця праця є всебічним і фундаментальним дослідженням української військової історії. Однак це не заважає нам бачити, що виклад ходу подій 1917–1918 рр. та аналіз їх причин і наслідків у ній має істотні недоліки, а саме: неповноту викладу, фактологічні неточності та недостатнє проникнення у спонукальні мотиви урядових рішень у військовій сфері. Має місце також деяка політична упередженість авторів (автори розділу З. Стефанів та Б. Гнатевич), що виявилось, наприклад, в антигетьманській трактовці деяких проблем військової політики. Ці вади були віддзеркаленим рівня розвитку тогочасної історіографії.

Певної уваги заслуговують праці представників російського білого руху а також інших політичних напрямів, які після жовтневих подій 1917 р. опинилися за кордоном. Досить змістовними можна назвати публікації А. Денікіна, В. Мякотіна, М. Могилянського, С. Штерна [11]. Їх варто розглядати як своєрідні історичні розвідки, що сприяють кращому розумінню деяких сторін суперечливого революційного процесу.

Важливою для розкриття теми є інформація, добута з публікацій, що належать колишнім командирам української армії. До найвдаліших можна віднести праці В. Кучабського, О. Думіна про Січових Стрільців, М. Бутовича про вояків Сірої дивізії та особливо "Спомини" Б. Монкевича [22].

Незважаючи на важливий і цікавий матеріал, зібраний у вищезазначених працях, більшість з них має суттєві недоліки. Передусім це те, що всім їм бракує джерельної бази. Авторів, які жили в еміграції, не мали змоги користуватися необхідними документами і тому покладалися на власні спогади, нотатки, розповіді знайомих і соратників. Повністю закритими для них були документи (насамперед оперативного характеру), що визначали дії противника, тому в авторській аргументації часто домінували суб'єктивні погляди й особисті уподобання, між самими авторами точилася досить гостра полеміка, вони намагалися будь-що примножити бойові досягнення своїх частин і перекласти на когось відповідальність за поразки.

Доба Гетьманату довгі роки залишилася однією з малодосліджених у вітчизняній історії. Пануюча ідеологія дозволяла висвітлювати діяльність уряду П. Скоропадського лише в контексті історії громадянської війни, інтервенції та боротьби трудящих з реакційним режимом. У працях радянських істориків, спроби українців створити незалежну державу оцінювалися різко негативно, а завданню більш-менш ґрунтовно дослідити діяльність уряду П. Скоропадського та його протидію повстанським виступам, а також діяльність поліцейських та військових сил практично не ставилися. Однак зовсім обійти ці історичні сюжети було неможливо, отож їх часткове відтворення маємо в деяких працях. Найціннішими, на наш погляд, слід вважати опубліковані наприкінці 20-х рр. праці безпосередніх учасників громадянської війни в Україні: В. Антонова-Овсієнка, П. Дибенка, В. Затонського, В. Примакова [1].

Наступний етап радянської історіографії визначають роботи, написанні у 40–50-ті рр. У зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни увагу істориків було звернено на період перебування на території України німецько-австрійських військ у 1918 р. Основний акцент в

історичних дослідженнях цього періоду, зокрема в роботах С. Маркова, Г. Заставенка [20], ставився на маріонетковому характері уряду П. Скоропадського.

Особливої уваги заслуговує праця історика Є. Складенка [27]. На відміну від попередників, які ігнорували сам факт існування гетьманського уряду, історик характеризує певні аспекти його діяльності. Загалом у 60-і рр. з'являється ціла серія робіт радянських істориків М. Супруненка, Ю. Белана, П. Балкового, А. Лихолота, О. Карпенка, В. Петрова, В. Тичини [30] про боротьбу селян проти німецьких окупантів, у яких описувалася ситуація на селі в 1918 р., але діяльність уряду Української Держави не аналізувалася.

Протягом наступних десятиліть спостерігається тенденція до поглиблення системи аргументації пануючих у той час в історичній науці ідеологічних та політичних положень щодо оцінки ситуації на селі за часів Гетьманату, представлених у роботах Р. Ляха, Ю. Терещенка та ін. [19]. Крім того, вперше з'являються роботи Ф. Турченка [31], у яких висвітлювалися позиції різних суспільно-політичних сил та їх вплив на формування політики українських урядів у 1917–1920 рр.

У загальних працях з історії України, СРСР, компартії України селянський рух пов'язується в основному зі збройними виступами на Чернігівщині, Звенигородщині, Таращанщині, інші повстання залишаються поза увагою авторів цих колективних праць. Такий же підхід притаманний і загальним багатотомним академічним виданням з історії громадянської війни, але хід повстань у них висвітлювався розлогіше і деталізованіше [15].

Після здобуття Україною державної незалежності, вітчизняна історіографія поповнилася ґрунтовними науковими розробками з історії доби національно-визвольних змагань і, зокрема, доби Гетьманату. Зростають лави вчених, які стоять на т. зв. "центристських" позиціях щодо Української Держави 1918 р. До таких належать вітчизняні професори С.В. Кульчицький [18], О.П. Реєнт, О.С. Рубльов [23]. Серед інших варто назвати дослідницю Ж. Дейко [10], проф. О.Л.Копиленка [17], д-ра юрид. наук В.О. Румянцева. [24]. Наприклад, останній у своїй дисертації зауважує, що у 1918 р. "існування парламентської республіки з фактичною децентралізацією влади об'єктивно вело б до загибелі української державності взагалі. І тільки міцна виконавча влада на чолі з гетьманом, який би мав широкі повноваження, мала історичний шанс зберегти українську державність й уникнути жахливих наслідків російської революції" [24, 25–27]. Отже, огляд літератури, що висвітлює загальні державні та правові засади гетьманату П. Скоропадського, доводить як певні наукові здобутки у вивченні цього періоду української історії, так і відсутність однастайності в концептуальних підходах до нього вітчизняної історичної та історико-правової науки.

Відверті симпатії до гетьманської моделі держави лунали серед більшості доповідей на міжнародних наукових конференціях, проведених у 1993 і 1998 рр. у Києві з нагоди ювілейних річниць з дня народження П. Скоропадського і проголошення Української Держави 1918 р. Так, проф. О. Григоренко зазначив, що "в умовах окупації, свавілля поміщиків, спротиву старих урядових структур, кадрового голоду, шаленої антигетьманської пропаганди соціалістичних партій, російських шовіністів і їх організацій в Україні, в огні різноманітних народних повстань, змов та диверсій, власних помилок гетьмана влада зробила досить багато для становлення України як держави" [8, 159–160]. Інший дослідник, Р. Васильовський, поставив під сумнів доречність повстання Директорії проти гетьмана, "яке принесло руйнацію державного апарату, подальшу анархізацію суспільно-політичного життя в Україні, прихід до влади українських соціалістів, котрі так і не змогли подолати внутрішній розбрат та сконсолідуватися перед новою загро-

зою більшовицької інтервенції з Півночі" [4, 65]. А доповідач про консервативну політичну думку стосовно гетьманату П. Скоропадського С. Гелей висловився так: "І все ж, незважаючи на поразку, тогочасна Українська держава – це не лише яскрава сторінка визвольних змагань українського народу, а й об'єктивно необхідний етап у розвитку української нації" [7, 94]. Змістовний аналіз історіографічних досліджень про Українську революцію і гетьманат взагалі здійснено у праці В. Капелюшного [16], який мав на меті вивчення тільки сучасного стану розробки проблеми.

Особливої уваги варті дослідження, проведені В. Солдатенком. Монографія "Українська революція. Історичний нарис" [29] стала своєрідним підсумком попередніх досліджень ученого. Зробивши ретельний аналіз історіографічної спадщини лідерів Української революції та численної документальної бази, автор запропонував періодизацію революційної доби 1917–1920 рр., з'ясував причини і характер боротьби, дав ретроспективну хронологію подій тих буремних років. Серед інших аспектів – питання української військової історії, що логічно продовжили розвідки автора 1992–1995 рр., присвячених висвітленню процесу формування збройних сил української держави.

Порівняльний аналіз великого масиву новітніх публікацій дозволяє стверджувати, що розробка проблеми Української Держави триває і зараз. Тут можна назвати історичні праці таких учених як В.Ф. Верстюк, П.П. Захарченко, В.С. Клименко-Мудрий, Н.А. Ковальова, Ф.М. Проданюк, Г.В. Терела, Т.О. Харченко, О.В. Фесик та багато ін. [5].

У поле зору дослідників з початку 90-х рр. регулярно почали потрапляти, передусім, проблеми національного військового будівництва періоду визвольних змагань, у т. ч. й гетьманату П. Скоропадського. У цій галузі можна назвати наукові розвідки таких дослідників: Л. Бородича, В. Горелова, С. Єсюніна, О. Тимошука [3]. Примітним є те, що за часів незалежної України виникають наукові школи, які вивчають історію національних силових структур, чільне місце в наукових розробках яких займає період гетьманату П. Скоропадського. Так, під проводом ректора Національної академії Служби безпеки України професора В.С. Сідака [26] започатковано школу з дослідження історії національних спецслужб. Важливе значення, що висвітлює процес створення органів боротьби з кримінальною злочинністю показано у монографії А.С. Чайковського і М.Г. Щербака [33], а також у П.П. Михайленка і Я.Ю. Кондратьєва [21].

Проте дослідження саме боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом й досі не стало предметом комплексного наукового вивчення, оскільки науковці здебільшого зверталися до неї або виключно в контексті розгляду інших питань, або лише в загальному плані. Суть проблеми полягає в поваленні влади саме повстанським рухом, який існував упродовж усього гетьманату. Відповідно, величезні сили уряду були спрямовані саме на боротьбу з повстанським рухом. Однак дослідники приділяють непропорційно мало уваги гетьманській боротьбі проти повстанського руху. В основу дослідження збройних методів боротьби насамперед приділяється увага повстанському руху, однак боротьба була комплексною і велася з повстанцями не тільки військовими, але й поліцейськими та оперативно-розшуковими методами.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на сьогодні в історіографії немає праць, у яких з наукових позицій було б комплексно досліджено й висвітлено роль боротьби уряду П. Скоропадського з повстанським рухом і це обумовило вибір теми даного дослідження.

1. Антонов-Овсєнко В. Записки о гражданской войне. – М., 1928. – Т. 3; 2. Библиография русской революции и гражданской войны. 1917–

1921 гг. – Прага, 1939. 3. Білан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960. 4. Бородич Л.В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941 рр. (історико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1999; 5. Васильовський Р. Листопадове повстання 1918 р.: "петлюрівська авантюра" чи "національна революція"? // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 р. – К., 1998. 6. Верстюк В.Ф. Гетьманська держава 1918 року в контексті української революції // Український історик. – 1999. – № 2/4. 7. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. 8. Гелей С. Українська політична консервативна думка про Гетьмана Павла Скоропадського // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 р. – К., 1998. 9. Григоренко О. Гетьман Павло Скоропадський і його доба: окремі сторінки діяльності // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 р.: Наук. зб., присв. 125-річчю від народж. Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 р. – К., 1998. 10. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. 11. Дейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади періоду гетьманщини // Розбудова держави. – 1996. – № 3. 12. Деникин А.И. Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М.; Л., 1930. 13. Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934; 14. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Українська гетьманська держава. – Ужгород, 1930. – Т. 2. 15. Енциклопедія Українознавства. – Мюнхен, 1949. – Т. 2. 16. Єсенін С. Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. – К., 1999; 17. Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К., 1948. 18. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень-грудень 1918 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. 19. Історія громадянської війни: В 5 т. – М., 1957; 20. Історія комуністическої партії Советского Союза: В 6 т. – М., 1968. – Т. 3, кн. 1–2. 21. Історія українського війська. – Л., 1936. 22. Історія Української РСР: В 10 т. – К., 1984. – Т. 5. 23. Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1977. 24. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1923 рр.). – К., 2003. 25. Кедровський В. Деякі психологічні підклади при творенні армії УНР // Дніпро: календар-альманах на 1929 рік. – Львів, 1928. 26. Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; 27. Ковальова Н.А. Українська держава П.Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання та Аграрній комісії Української держави: участь у розробці земельного питання (серпень-грудень 1918 р.) // Бористен. – 1999. – № 5. 28. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920. – К., 1997. 29. Кульчицький С.В. Місце гетьманської держави в українському державному процесі 1917–1920 років // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. – К., 1998. 30. Лихолот А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–22 рр.). – К., 1955. 31. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) – К.; Донецьк, 1975. 32. Марков С. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 г. – М., 1941. 33. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3 т. – К., 1997. 34. Могильянский Н. Трагедия Украины // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М.; Л., 1930. 35. Монкевич Б. Спомини з 1918 року. – Львів, 1928. 36. Мякотин В. Из недалекого прошлого // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М.; Л., 1930. 37. Петлюра С. Завдання української військової літератури. – Варшава, 1937. 38. Петрів В. Суспільство і військо: соціально-історичний нарис. – Прага; Берлін, 1924. 39. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен, 1976. – Т. 2. 40. Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – М., 1962. 41. Проданюк Ф.М. Українська держава і країни Четвертого союзу: основні напрямки взаємовідносин та внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. 42. Рубльов О.С., Рєєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. 43. Румянцев В.О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно-демократична і радянська альтернатива: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1998. 44. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. // За державність. – 36. 5. 45. Сідак В.С. Контррозвідка останнього гетьмана. – К., 1995. 46. Скляренко С. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960. 47. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / За ред. Я. Пеленського. – К., Філадельфія, 1995. 48. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) – К., 1999. 49. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) – К., 1951. 50. Терела Г.В. Аграрна політика Української держави П.Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – 3. 2000. 51. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине (1917–1920). – К., 1986. 52. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.) – Х., 2000. 53. Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. – Х., 1969. 54. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К., Одесса, 1987. 55. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. 56. Феденко П.В. Влада Павла Скоропадського. – Лондон; Мюнхен, 1968. 57. Фесик О.В. Боротьба проти австро-

німецької окупації України в 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1992. 57. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2000. 58. Христюк Л. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920. –

Прага, 1921. 59. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. – К., 1996. 60. Шаповал М. Військо і революція: соціологічний нарис. – Прага, 1923. 61. Штерн С. В огне гражданской войны. Воспоминания, впечатления, мысли. – Париж, 1922.

В. Огієнко, асп.

В. ШАХРАЙ ПРО ХАРАКТЕР Й ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Розглянуто аналіз В. Шахрая української революції в контексті становлення українського націонал-комунізму.

This article deals with the analysis of the Ukrainian revolution of W. Shakhrai with the context of the creation of the Ukrainian national communism.

Український націонал-комунізм набув найбільшого поширення в 1920-х рр., а його формування відбулося в часи української революції 1917–1920 рр. У цьому сенсі викликає неабияке зацікавлення спроба аналізу формування ідеологічної бази цього явища.

Метою нашої статті є проаналізувати на основі творчої спадщини авторів книги "До хвилі", спроби вироблення ідеології українського націонал-комунізму в контексті української революції 1917–1918 рр. Відповідно до мети було поставлено такі завдання: розглянути визначення та характеристики авторів національно-визвольного руху; дослідити їх погляди на проблему української державності; з'ясувати співвідношення соціальних і національних складових у їх теоретичній побудові.

У зарубіжній історіографії серед багатьох згадок про Шахрая і Мазлаха, найгрунтовнішими студіями, які через призму їх поглядів досліджують націонал-комуністичну теорію, варто виокремити роботи Дж. Мейса й І. Лисяка-Рудницького [1, 40–49; 4, 113–124]. Саме І. Лисяк-Рудницький визнав хронологічну першість за цими українськими комуністами з огляду на те, що саме вони вперше зайнялися теоретичною розробкою націонал-комуністичної доктрини. Серед вітчизняних учених окремо варто сказати про статті О. Юренка, який опрацював велику кількість джерел і повно дослідив біографію В. Шахрая і С. Мазлаха [10, 67–79; 11, 228–241].

У працях Шахрая і Мазлаха ідеологія націонал-комунізму була доволі ґрунтовно розроблена і дістала концентроване вираження у формі книги "До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною?). Саме тому І. Майстренко безпідставно називав книгу "До хвилі" "євангелієм усіх українських комуністичних течій" [7, 13], зазначаючи, що "на всіх документах боротьбистів, укапістів, фракції федералістів у КПУ, на статтях Скрипника лежить печать Шахраєвої теорії національного питання" [3, 13].

Єдине прижиттєве видання цієї книги з'явилося в лютому 1919 р. в Саратові накладом 10 тис. примірників [12]. Ця праця написана Василем Шахраєм у співавторстві із Сергієм Мазлахом. Аналіз тексту книги дає всі підстави вважати слушними твердження західних українознавців, висловлені слідом за І. Майстренком, що головна роль у написанні книги належала Шахраєві. Поява книги було зумовлена подіями 1918 р, зокрема причинами неуспіху комуністичної ідеї на Україні і приходом до влади гетьмана П. Скоропадського. "До хвилі" містила значні включення з першої роботи В. Шахрая, під назвою "Революція на Україні", у якій автор "виступив під псевдонімом В. Скоростанський" [9]. Концептуально ці дві праці складають єдине ціле, а "До хвилі" є розширеним варіантом роздумів над тими самими проблемами, що розглядаються в "Революції на Україні". "До хвилі" призначалася передусім читачу, який стояв на комуністичних позиціях, і ставила за мету пояснити цій аудиторії смисл українського революційного руху. І в контексті останнього намагаються дати відповідь на питання про характер допущених помилок, які призвели

до краху комуністичної ідеї 1918 р., яку дуже болісно переживали автори книги; тобто чи ці помилки визвані ситуативними моментами чи невірним механізмом, який має бути докорінно змінений.

Пояснення Шахрай вирішив шукати за допомогою об'єктивного аналізу революційного процесу в Україні, виявлення його глибинних причин і чинників. Ці шукання змусили зібрати якомога більший матеріал з історії українського руху й вдатися до його зіставлення з іншими національними рухами, додатково простудіювавши марксистську літературу з національного питання [5, 96].

Автори були переконаними прихильниками комуністичної ідеї і поділяли теоретичні засновки революційного марксизму про диктатуру пролетаріату та боротьбу класів і вірили, що соціалістична революція має незабаром перекинутися до Європи. Вони погоджувалися з В. Ленінін у виокремленні двох тенденцій, характерних для капіталістичного світу, а саме – інтернаціоналізації робітничого середовища, у поширенні національно-визвольних рухів пригноблених народів та в розумінні об'єктивності, нормальності цих процесів, пояснюючи їх самим розвитком продукційних сил. Розглядаючи другу з цих тенденцій, зазначимо, що для Леніна поряд з демократичною напрямленістю цих рухів проти національного гноблення, ще існувала дуже важлива проблема буржуазної їх складової, і в такому випадку можливої підтримки пролетаріатом національної буржуазії, яка найчастіше й очолює ці рухи. Іншими словами, партія має в кожному конкретному випадку вирішувати, чи доцільно підтримувати такі устремління, зважуючи, чого ж більше в них – прогресивного чи регресивного, позитивного чи негативного, у т. ч. і для самої партії.

Шахрай і Мазлах відштовхувалися трохи від іншого твердження, що полягало у впевненості про переважну прогресивність національно-визвольних рухів (їм не треба було турбуватися про свою партію), резонно визнаючи, що безліч народів так і не вдалося добитися своїх мети, реалізації національних рухів. Ця ж мета полягала виключно у набутті самостійності. Акцентовання уваги саме на заключному етапі цього ланцюгу взагалі було нехарактерне для ідеологів більшовицької партії, таке питання на їх думку недоцільно було навіть виставляти на обговорення через неможливість отримання достовірної відповіді. Отже, суть національного питання – в утворенні національної держави, й Україна не є винятком. І навіть потрапляння України під владу німецьких окупаційних сил не було доказом для них того, що самостійна соціалістична Україна неможлива.

Отже, з одного боку, зважуючи на прогресивність та "звичайність" національних рухів, а з іншого – проаналізувавши саме український "національний проект" Шахрай і Мазлах роблять висновок, який одночасно слугує і засновком: "Український рух говорив увесь час мовою самостійності, навіть тоді, коли відмовлявся від неї" [5, III] і "головною тенденцією українського національно-революційного визвольного руху є конститування укра-

їнським народом себе, незалежно від старих кордонів, яко націю, яко незалежний самостійний державно-політичний організм"[6, 105]. Отже, майбутній устрій соціалістичних країн уявлявся авторам таким, який зможе максимально реалізувати можливості всіх народів, що можливе лише при самостійності національних організацій, можливості самим вирішувати свою долю, але зрозуміло в межах соціалістичного устрою. Автори "До хвилі" підкреслювали: "Вирішення національних рухів є одно: повна демократія. А повна демократія означає організацію національних держав" [6, 47].

Отже, для Шахрая і Мазлаха справжній соціалізм неможливий: "поки не вирішено національне питання, поки одна нація панує, а інша мусить коритися, до тих пір ще немає соціалізму, навіть при соціалізованні засобів виробництва" [9, XI–XII]. З погляду автора (В. Шахрая), національне питання надто специфічне: "Національне питання ... характеризується тим, що воно не може бути вирішене вирішенням іншого питання" [9, XI]. І тому Шахрай не згоджується з поширеною тезою, ніби соціалізм автоматично розв'язує національне питання. Він твердить: "Національне питання зовсім не можна відкладати до "наступного дня", після соціальної революції. Воно може і має бути вирішуваним і до, і під час, і після соціальної революції. "Спершу соціальне питання, а потім національне", як і зворотня формула... є брехливими і лицемірними фразами" [9, XII]. Шахрай вважає, що національне питання потрібно не тільки визнавати, але й вирішувати і не погоджується з тезою, ніби соціалізм автоматично вирішує національне питання.

Роблять вони ще один принциповий висновок: "Національне питання в кожному даному конкретному випадку вимагає свого певного конкретного вирішення"[9, XII]. Тому автор і звертає увагу на те, що намагається дати посильну відповідь не на національне питання взагалі, а саме на українське питання [9, XII].

Відповідь на це питання автори шукають у минулому крізь призму сучасного йому моменту. Останній, на його думку, мав доленосне значення для України. "На шляху досягнення свого законного і природного бажання (незалежності – В. О.) Україна спіткнулася і впала... Коли людина посковзнеться на вулиці і впаде, над нею дуже часто лунає сміх. Мені пригадується кожного разу така людина, коли мої думки зупиняються на Україні. Встане чи ні?" – давить мозок гірке питання" [9, III].

Свій аналіз Шахрай і Мазлах починають із тих часів, коли "козацька старшина ... боролася з Москвою та Польщею на протязі XVI і XVII ст. за самостійну Україну" [9, 11], зазначають, що могутнім чинником збереження національної самобутності та розвитку національної свідомості українців виступила нова вітчизняна література, започаткована творами І. Котляревського та "найкращого сина" України – Т. Шевченка [9, 9].

Простежуючи становлення цього руху від 1840-х до 1917 р., автори "Революції на Україні" головні його етапи бачать в утворенні політичних організацій від Кирило-Мефодіївського братства до перших українських партій. Шахрай зауважує, що "національне питання яскраво і виразно накладає свій відбиток на всі соціальні, політичні, економічні, культурні, вимоги" [9, 15], які висували українські організації. І водночас, як марксист, не залишає поза увагою їхню соціальну природу й наголошує на її зв'язку з характером політичної діяльності: "Український рух носив на собі ознаки дрібнобуржуазного характеру, не зачіпав глибоко робітничих мас, що були охоплені боротьбою з головним ворогом – царизмом. В українстві було достатньо дрібнобуржуазної немічності, поступливості, бажання "порядку і спокою", бажання вирішити своє питання полюбовною домовленістю із прав-

лячими колами російської буржуазії та поміщиками" [9, 17]. Тобто український національний рух завжди носив ознаки "дрібнобуржуазності" і практично не мав нічого спільного з дійсно пролетарським рухом [9, 67, 69].

Аналізуючи цей рух упродовж усього цього часу автори прагнуть пояснити причини, за допомогою яких сам рух продовжував існувати в масовій свідомості. Тут наголос робиться на таких його характеристиках: 1) мова; 2) історичні спогади; 3) соціальний протест проти експлуататорських класів, які мали неукраїнське походження. Зокрема цей протест виявлявся в протистоянні "місто – село"; 4) боротьба за землю; 5) протест проти імперіалізму і централізму. Причому тут ці складові виступають разом, переплітаються у своїх вимогах і по великому рахунку є невіддільними. Так власний земельний фонд мав значення лише як один з етапів "самоусвідомлення українського духу" [6, 207], ознакою якого і найвищою фазою є те, що українське громадянство прагне конституюватися не лише за мовною чи культурною ознакою, а також у державно-політичну націю. Друга частина цього твердження стала явною лише в умовах 1917 р., коли український рух захопив найширші кола населення [6, 152].

Переходячи до сучасного моменту, часу 1917-1918 рр. автори характеризують модерні їм процеси. Лютневую революцію вони вважають переломним моментом у національно-політичному житті України, визначаючи її як буржуазно-демократичну. Так, на позачерговому засіданні Полтавської міської Ради 27 квітня 1917 р. Шахрай заявив: "Нехай буржуазія буде спокійна, влада буржуазії зостанеться в її руках, бо час, диктатури пролетаріату ще не прийшов" [2, 61]. Це прямо суперечило квітневим тезам Леніна та деяким іншим виступам вождя (що не дивно, коли зважати на те, що Квітневі тези не були підтримані багатьма з найближчого оточення В. Леніна).

Крім того, вони дотримуються думки, що революції в Росії (як лютнева так і жовтнева) були також національними, бо виступали насамперед елементом консолідації задля перемоги у війні, а більшовики, творячи революцію інтернаціональну, творили водночас і національну. Тобто, наголошується на тому, що для всіх цих трьох революцій (лютневій, українській початку 1917 р., жовтневій) були притаманні національні мотиви.

Аналізуючи український національно-визвольний рух, Шахрай і Мазлах позначають головні віхи його становлення – універсали Центральної Ради [6, 96]. Його перший етап закінчується першим Універсалом Української Центральної Ради [6, 40], який повністю наводиться у брошурі. Своєрідним було ставлення Шахрая до проголошення третім Універсалом у листопаді 1917 р. Української Народної Республіки. Він заявляв: "Універсал є акт надзвичайної ваги, але розглядати цей акт не можна ізольовано... Події, що відбуваються у Петрограді і в Росії, треба кваліфікувати як другу революцію. Щойно проголошений акт є продовження тієї ж боротьби, проголошення тих же принципів. Оголошення Української республіки є не акт розпаду Росії, а вільного союзу народів" [13].

Шахрай і Мазлах не заперечують проти Центральної Ради як форми організації вищої влади на Україні, погоджуються з ідеями скликання Всеросійських та Українських установчих зборів. Вони наголошували на тому, що Центральна рада може вважатися повноважним представником всього українського народу, не тільки селянства та вояцтва, а також і робітництва, зокрема того, що делегувало своїх членів на Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–15 липня 1917 р. [6, 202]. Шахрай і Мазлах підкреслювали, що Центральна Рада – орган, утворений робітниками й селянами, і їй так само загрожує контрреволюція, як і Радам депутатів, а тому "украї-

нські і неукраїнські селяни, робітники, солдати готові грудьми стати на захист Центральної Ради і Совітів" [8]. Проте вони погоджуються з тим, що на чолі робітничого руху в Україні йшло все-таки передусім неукраїнське робітництво, або те, що втратило своє національне коріння і перебувало під впливом російських соціал-демократичних партій. Ця ситуація і призвела до розколу робітництва під час революції 1917 р., коли українське робітництво майже злилося із селянством. Отже, на думку Шахрая на початку революції відбувся поділ на українську і неукраїнську демократію, що взагалі можна охарактеризувати як поділ між українським селом та неукраїнським містом.

Вважаючи Центральну Раду організацією суто національною, Шахрай і Мазлаха закликали до її переобрання і реформування в орган класово-територіальний **Всеукраїнським з'їздом Рад – в Українську Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів**. Але зазначали, що з гаслом: "Вся влада Совітам "українські маси не погоджувалися!" [6, 69], так як на представництво, яке дійсно відповідає складу населення України, в таких Радах українські сили не могли розраховувати.

Оригінально розглядається проблема керівної сили в національно-визвольному русі сучасної доби й України зокрема. Дуже важливо саме для цього моменту ще раз підкреслити, що для авторів "До хвилі" національне і соціальне визволення дійсно невіддільні. Так, з одного боку підтримується теза й одночасно висловлюється надія про те, що саме пролетаріат має бути тим класом, який спричинить соціалістичні перетворення. Однак в умовах України, коли пролетаріат у справі національного визволення був малодієвим, автори висловлюють думку, за якою "для збереження і утворення нації – найбільше значення має існування селянства", яке традиційно зберігає національні ознаки, але за своєю суттю є малорухливим і пасивним, нездатним до активних дій у справі національного визволення [6, 136]. Своєрідною надбудовою в цій схемі, яка б дозволяла розвиватися організму народу в напрямі національного розвитку, є інтелігенція, яка пробуджує народні маси. Застерігають автори читачів і від погляду, ніби нація є "видумкою інтелектуалів". Вони вважають, що "нації існують, не вгавають, набираючи великої сили не тому, що є національна інтелігенція, – а, навпаки, національна інтелігенція є тому, що існують, не вгавають, набираючи великої сили, національні рухи" [6, 135]. Тобто, нація й інтелігенція є поняття невіддільні, й одне без іншого існувати не можуть [6, 138]. Проте автори зазначають, що хоча всі класи беруть участь у національному русі, але "різні класи в різний час, у різних місцях виставляють різні національні домагання з різною силою і впевненістю" [6, 138].

Отже, все вищенаведене ще раз доводить, що для Шахрая і Мазлаха "національні рухи більше зв'язані з всесвітньо прогресивним боком розвитку капіталізму ніж з його руїнними тенденціями" [6, 136].

У конкретному прикладі України цій прогресивності сприяла і підтримка авторами тези про безбуржуазність української нації. "Промисловість у руках буржуазії російської, єврейської, французької, торговий капітал, а також величезна сила аграрної буржуазії складається з поляків і українців, які давно зовуть себе "руськими". Так само адміністративні посади в руках неукраїнців" [6, 54]. Отже, автори, визнаючи тезу про безбуржуазність українського народу, з одного боку проводять межу між загальним "іноземною" буржуазією та демократичними українським верствами, а з іншого боку вбачають серйозні розходження між російською демократією та українською демократією. Наголос в обох випадках виставля-

ється саме за національною ознакою.

Взагалі ж, аналізуючи національно-визвольний рух, і зокрема на етапі революції, автори роблять висновок про те, що Україна йшла до самостійності часто не усвідомлюючи цього, коли артикульовані вимоги розходилися з гаслом самостійності, йшла постійно, може не-впевнено. Це об'єктивна характеристика і не рахуватись з нею – іти проти ходу історії. Однозначно Шахрай вважає Україну єдиним цілим, рівнозначним Росії. Так, Центральна Рада вважає Україну частиною Росії, але веде себе, представляючи країну як незалежну і рівноправну – зокрема так Шахрай пояснює спробу Центральної Ради скликати з'їзд частин Російської імперії або невизнання Раднаркомом – центрального загальноросійського уряду. (тут легітимність Раднаркомом є незаперечною). Згодом, аналізуючи настрої мас, підкреслював: "Величезна більшість стояла на тому, що шлях України особливий, ні з Керенським, ні з Леніним. Це був майже загальний погляд українських мас" [9, 67].

Отже, для Шахрая і Мазлаха існування України як окремої нації і європейської країни є незаперечним фактом, як і те, що "український народ, українська нація визначилася, висловила свою волю" [9, 64]. Звертає на себе увагу те, що Шахрай, відходячи від класових догм, говорить про загальнонаціональні інтереси. Саме ці інтереси й перебувають у центрі уваги Шахрая, хоча разом з Мазлахом він не раз застерігає, що розглядає їх, базуючись на класово-пролетарських позиціях.

У книзі "До хвилі" проступає ще одна важлива характеристика – соборність українських земель. Для нього не існувало питання, чи є Галичина частиною України. "Найгіршим результатом для України був би її новий поділ", спорудження нових перепон для природного об'єднання Наддніпрянщини та Галичини, вважав він [9, XIX]. Причому для Галичини також було властиве ще в більшій мірі ніж для Наддніпрянської України прагнення до об'єднання "двох частин українського народу" в одну незалежну самостійну державу. Причому в усамостійненні України Шахрай вбачав велике позитивне значення й для сусідніх країн, шлях до прилучення своєї Батьківщини до вершин світової цивілізації [9, XIX].

Отже, Шахрай наголошує на тому, що українське питання має бути вирішене, а не відкладене. "Україна така сама країна як є Росія, як є Германія. Як є Франція, як є Італія ... і т. д. Подібно до них вона має не тільки "право", можливість жити "в себе і для себе" як і ті держави" [6, 222].

І чим скоріше буде досягнена мета самостійності України, тим стане кращою зовнішньополітична ситуація не тільки для України, але і для сусідніх країн, і навпаки: чим довший буде цей процес, тим довше буде вирішуватися хворобливе українське питання, ні про яку стабільність у цьому регіоні не може бути мови. У цьому контексті він визнав, що роль України на міжнародній арені починається з грудня 1917 р., коли Центральна Рада вислала свою делегацію до Бреста [5, 8]. Без схвалення, але з розумінням він оцінив дипломатичні кроки Центральної Ради, визнав їх логічність [9, 108]. А щодо проголошення четвертим Універсалом під час мирних переговорів повної державної самостійності України Шахрай і Мазлаха висловилися так: "Який міг бути інший вихід не тільки перед Центральною Радою, а й перед Україною, хто б не стояв на місці Центральної Ради? Вихід міг бути лише один – оголошення самостійності" [5, 29].

Отже, аналіз революції на Україні приводить авторів до висновку, за яким весь революційний процес складається з двох епох, вододілом між якими є факт революції в Німеччині й Австро-Угорщині, що наближають

час соціалізму в Європі. Ці дві епохи вимагають різного вирішення українського національного питання. Коли, на думку Шахрая і Мазлаха, для першої доби було справедливим гасло єдності України і Росії при одночасному визнанні права націй на самовизначення, то для другої доби актуальним уже є гасло самостійної України [6, 83], яке зможе максимально забезпечити повне і всебічне визволення людини в умовах встановлення соціалізму в Європі й утворення, відповідно, вільного союзу народів Європи.

1. Документи українського комунізму. – Мюнхен, 1976. 2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. 3. Мазлах С, Шахрай В. До хвилі. – Перше видання. – Саратов. – 1919. 4. Мазлах С, Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). – Саратов, 1919. 5. Майстренко І. Про книгу "До хвилі" та її авторів // С. Мазлах, В. Шахрай. До хвилі. Що діється на Україні. – Полтава. – 1917. – № 4. 6. Скоростанський В. Революція на Україні. – Саратов. – 1919. 7. ЦДАГО України. – Ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 36. 8. ЦДАГО України. – Ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 44. 9. Данишев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917– березень 1918 рр.). – Харків, 1969. 10. Юренко О.П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світгляд. Доля // УДЖ. – 1995. – № 1. 11. Юренко О.П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсмен) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. 12. Mace J. Communism and Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918–1983. – Cambridge, 1983.

Надійшла до редколегії 14.08. 05

В. Ставнюк, канд. іст. наук,

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Обґрунтовано необхідність дослідження античної історії в сьогоденній Україні.

In the article is grounded the necessity of the ancient history studies in the contemporary Ukraine.

Актуальність вивчення історії взагалі та історії античної зокрема неодноразово наголошувалася в публікаціях наукового, науково-популярного та й просто популярного характеру, а констатації необхідності для сучасників знання історії загальновідомі. Наприклад, Геродот, відомий нині з легкої руки Ціцерона як "Батько історії", у перших словах своєї оповіді визначає її необхідність максимою: "Щоб зроблене людьми з часом не забулося", – але й для того, щоб роз'яснити сучасникам причини найстрашнішого випробування для еллінів – греко-перських воєн: "щоб з'ясувати, чому греки та варвари воювали між собою".

Подібна ж актуалізація історичного знання характерна і для Сима Цяня, з його визначенням історика як пророка, що вдивляється у минуле. Та і для мислителів минулого та позаминулого століть подібна актуалізація історії – явище досить звичайне. Так, Карл Ясперс у своїй праці "Смысл и назначение истории" зауважує: "... наше время ... становится бессмысленным, если его заключают в узкие рамки сегодняшнего дня, сводят к настоящему... Настоящее совершается на основе исторического прошлого, воздействие которого мы ощущаем в себе". І далі: "Лишь история человечества в целом может дать масштаб для осмысления того, что происходит в настоящее время. Взор, обращенный в прошлое, погружает нас в тайну человеческого бытия. То, что у нас есть история; что история сделала нас такими, какими мы кажемся сегодня; что продолжительность этой истории до настоящего момента сравнительно очень невелика, – все это заставляет нас задать ряд вопросов. Откуда это? Куда это ведет? Что это означает?"; etc.

Усе зазначене можна висловити і простіше, буквально у кількох словах: без минулого немає сучасного, і без розуміння минулого не можна зрозуміти сьогодення.

Таким чином, поряд з багатьма іншими завданнями вивчення історії взагалі й історії античної греко-римської цивілізації зокрема, очевидним є наступне: усе незрозуміле породжує страх і неприйняття у людини – "Сон розуму породжує страховиськ!". Історія має, так би мовити, нострафікувати минуле, зробити його зрозумілим і неворожим. Вона має дати відповідь на питання: хто ми в цьому світі?, чим цей світ і ми як частинка його були? що коїться з нами? куди ми йдемо?

Це особливо актуально для сьогоденної України. Проголошення нею своєї незалежності знаменувало собою водночас і початок інтенсивних пошуків нових світоглядних орієнтирів, у т. ч. – і в контексті вироблення концепції "національної (чи "державницької") ідеї"

тощо. Однією ж з основних тез, під знаком якої проходять ці пошуки, стала теза про "європейськість" України, про її належність до європейської цивілізації. У цьому зв'язку доречно зауважити, що "європейськість" визначається не так географічним розташуванням, як історико-культурними факторами (спільність історичної долі та схожість історичних альтернатив, що поставали перед європейськими народами на різних етапах їх розвитку; спільність чи схожість підґрунтя і, що не менш важливо, факторів, якими обумовлювалися в тій чи іншій мірі їх етно-соціальні риси, ментальні і, в найширшому значенні терміна, культурні особливості тощо). Серед іншого, "європейськість" проявляється і в ставленні до античної спадщини – звернення до надбань античної цивілізації є характерною ознакою чи не всіх європейських народів. Переосмислена з урахуванням національних традицій, історії, зрештою – менталітету, античність стала органічною складовою частиною середньовічної, нової та й новітньої Європи. При цьому важлива не так оригінальність розробки, як важливим є вже сам факт залучення до питань, проблем, ідей та образів, що виростають з античного підґрунтя.

У цьому зв'язку слід нагадати, що й духовний розвиток України з найдавніших часів визначався у т. ч. й суттєвими античними впливами – не тільки опосередковано, з огляду на візантійський і (православно-) християнський фактори (питання континуїтету чи дисконтинуїтету при переході від античності до візантійської доби, місце і роль античної духовної спадщини у християнстві тощо складають окрему проблему, про яку тут говорити немає змоги), але й прямо (навіть не беручи до уваги тієї обставини, що Північне Причорномор'я та Крим уже із середини I тис. до Р. Х. були складовою частиною античної цивілізації, чи принаймні її периферією, а тема скіфів у Греції і тема Греції в матеріальній, та й у духовній культурі скіфів і їх наступників на території південних областей України перекликаються між собою й обумовлюють одна одну): широко відомим є інтерес до античності у стінах Києво-Могилянської Академії в XVII–XVIII ст., коли Україна прагнула утвердитися у своїй незалежності саме як європейська держава (символічно і симптоматично, що й листи Богдана Хмельницького писані латиною...); глибоко символічно, що сучасна літературна українська мова й українська література виростають значною мірою з творчості І.П. Котляревського, а отже – і з його "Енеїди"; потужний струмінь класичної давнини виповнює твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Костомарова... Зрештою, символічним і ще не до кінця осмисленим і досьогодні є

й той факт, що на античному, загальноєвропейському підґрунті формувалися наукові та суспільно-політичні погляди одного з найпомітніших представників українського ліберально-демократичного руху – М. Драгоманова, а в умовах становлення державної незалежності України на початку ХХ ст. саме до античності вважає за актуальне звернутися М. Грушевський. Антична цивілізація, її ідеї й образи міцно входять до кола стійких символів української духовної культури: **по-істині можна** говорити про "українську античність", як це роблять

англійці, коли говорять про "античність британську", німці – про "античність німецьку", французи – про "античність французьку" тощо.

Дослідження цієї "української античності" має стати, на наш погляд, одним із актуальних завдань вітчизняної історичної (та й не тільки історичної!) науки, без такого дослідження годі й говорити про адекватне розуміння витоків, а отже – і сьогодення України.

Надійшла до редакції 15.09.05

О. Стасюк, асп.

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗЛАМУ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ У 1929–1934 РОКАХ

Доведено, що злам традиційної культури українців протягом 1929–1934 рр. був результатом деструктивного впливу радянської тоталітарної системи.

The article confirms, that the demolition of the Ukrainian's traditional culture in 1929–1934 was the result of the destructive influence of the Soviet totalitarian system.

На сьогодні досить актуальним є питання національно-культурного та духовного життя українського селянства, яке споконвіку було носієм традиційної народної культури. Особливу увагу слід приділити подіям кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст., оскільки в цей період українське селянство перенесло найбільшу кількість потрясінь. Дослідження традиційної культури є надзвичайно важливим для розв'язання проблеми причинності в історії тоталітарної епохи. Не випадково сучасні українські історики зазначають те, що донині залишається нерозгаданим феномен поведінки людей, мотиви їх учинків в умовах більшовицьких експериментів [5, 236].

Починаючи з 1929 р. новий поворот в економічній політиці характеризується примусовою продрозкладкою, заборонаю торгівлі, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією "розкуркуленням" найзаможніших селянських господарств і примусовим об'єднанням власності усіх інших категорій селянства у колективні господарства.

Розкуркулення було найжорстокішою акцією у колективізації одноосібних господарств. "Колективізація зруйнувала традиційні форми і методи господарювання, перетворила найславнішого в світі хлібороба на жебрака, вщент розорила село" [9, 6].

Щоб селянин-власник "добровільно" написав заяву про вступ до колгоспу, його треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда, тому колективізація супроводжувалася знищенням найпрацьовитішого, а тому й найзаможнішого прошарку населення. Влада робила із селянина-господаря покірного раба, якому можна було нав'язувати, що завгодно. "Селянство споконвічно було захисником рідної Вітчизни, носієм високих християнських цінностей, моралі, поведінки, джерелом духовності та культури, традицій і звичаїв. Як коріння живить дерево, так селянство живить націю, а отже воно є носієм ворожого більшовицьким вождям націоналізму. Недарма Сталін зазначав "Національна проблема – це селянська проблема" [6, 68].

Насильна масова колективізація була засобом загальної **перековки** селянства, щоб в результаті отримати той народ, який потрібен був Сталіну – покірний і слухняний. Розкуркулення найзаможніших і середняцьких господарств, низька культура землеробства, варварські методи розорення селян, потурання неучтв, знеосібка, депортація справжніх трудівників [7, 15] – усе це привело до штучно організованого голоду, який руйнує свідомість людини.

У людини під час голодомору деформувалася емоційна сфера, руйнувалася традиційна мораль. Виснаже-

на фізично, вона швидко деградувала психічно і морально. Радикальне реформування споконвічних традицій сільськогосподарської праці було для селян болючим і нестерпним, переважна більшість селян не сприймали колективізації і опирались їй, різали або продавали худобу, нищили реманент, чим ще більше посилили тиск влади на себе. Це зумовило запровадження системи внутрішніх паспортів, яка не дозволяла залишати села в пошуках продуктів і ретельний контроль на російсько-українських та білорусько-українських кордонах, аби не допустити надходження харчів у голодуючі райони; систематичне відбирання та нищення абсолютно усіх продуктів харчування, арешти і розстріли за зрізані колоски, масове виселення із своїх осель [6, 68–69].

Терор голодом виховав у селян сліпе поклоніння владі, "законослухняність", соціальну терпимість, яка зводиться до риторичної формули "аби не було голоду і війни, а все інше переживем". Віками нагромаджувальний досвід господарювання на землі здавався в період з 1929 по 1934 рр. непотрібним.

Маючи на меті руйнування духовних цінностей українського народу, комуністична влада в Україні в 1930-і рр. поспішала зруйнувати Церкву. Її надзавданням стало вироблення у молоді атеїзму та антирелігійного цинізму, адже церква виступала чи не єдиним механізмом (поруч із сім'єю) передачі духовних цінностей. Оголосивши війну релігії, дискредитувавши церкву, нав'язуючи нові ідеологічні свята, більшовицька влада тим самим відлучала молодь від духовного життя українського народу. Педагоги чергували біля церков під час релігійних свят, не допускали молодь до участі в обрядах, відриваючи їх від вікових традицій сімейних свят.

Відбувалося духовне закріпачення цілих поколінь. Саме тоді зворотного змісту набули одвічні цінності народу: біле стало чорним, честь і гідність – вадою, донос на ближнього – виявом патріотизму. Такі духовні цінності як людяність, гуманність, повага до старших оголошувалися пережитками минулого й піддавалися засудженню, а набір *нової* людини – піднімався на щит [8, 243].

Виховання в сім'ї перестало бути потрібним державі, поволі відповідальність за формування *нової* людини брало на себе суспільство. Комуністична влада підтримувала і заохочувала нігілістичні настрої молоді. Соромно було називати себе українцем, заохочувалась вживання поняття *радянська людина* [8, 244].

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу на селі в 1929–1934 рр., можна зазначити, що її основними рисами були ворожнеча, страх, ненависть, злість.

Людей залякували репресіями, примушуючи мовчати. Будь-яке виявлення невдоволення було небезпечним.

Використавши тимчасовий відступ від примусової колективізації і дозвіл виходу з колгоспу, сталінська система ідентифікувала тим самим найбільш настроєних проти колективізації селян. Із часом обман розгорнувся у новий виток винищення селянства.

Жахливих змін зазнала свідомість українців. Нецивілізовані, аморальні вчинки, злочинні дії більшовицької влади на всіх рівнях стали правилом, нормою поведінки. Крадіжки вже не вважалися гріхом, ганьбою, їх перестали засуджувати [1, 556]. Батьки відсилали своїх дітей з дому в надії, що вони якось виживуть у світі дрібних крадіжок, котрий ніколи не був би їхнім, якби вони залишилися зі своїми родинами. У 30-х рр. у періодичній пресі писалося про злочинні зграї на залізничних станціях, які складалися з 12–14-річних і, навіть, з 5–6-річних дітей. Вони займалися переважно крадіжками [2, 318].

Архівні документи розкривають жахливу картину самосудів, які здійснювали представники сільської адміністрації й активісти. Переважну частину таких активістів становили ледарі, злочинці, п'яниці, які керували у новостворених колгоспах та радгоспах, розтягуючи і розкрадаючи майно.

Доведені до відчаю люди не зупинялися і перед убивствами [9, 7–8]. В архівних матеріалах були знайдені справи батьків, які навмисно вбивали своїх дітей, "щоб ті не мучилися": так, жінка із села Верескуни на Чернігівщині повкидала своїх дітей у воду [7, 137].

Часто батьки не в змозі чути сумний дитячий плач, ані в змозі допомогти замученим дітям, зважувалися на самогубство.

На сьогодні опубліковано безліч свідчень того, як фізично винищували український хліборобський люд.

Хронічне недоїдання не могло не вплинути на психологічний стан суспільства, що проявилось у випадках канібалізму, який набув поширення під час голоду 1932–1933 рр. В. Маняк характеризує цей стан як отупіння, здичавіння, втрату людської подоби, потворну аномалію [4, 248]. Людоїдство цього періоду – це зрушення рівноваги народної психіки, невтримний рефлекс, зрештою повне відчуття гидування [3, 134]. Людоїдство жахало й обурювало селян. Траплялися випадки, коли односельці чинили самосуди над людожерами, адже його жертвами в першу чергу ставали діти. Факти канібалізму помітно змінювали систему цінностей, люди починали миритися з такими діями і вчинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими.

Усі наведені факти зламу традиційної культури свідчать про знецінення людського життя в умовах становлення тоталітарної системи, падіння моральності суспільства і поширення злочинності. Поруйновано соціальні основи української нації, її вікові традиції, підірвано унікальну культуру та етнічну самобутність.

1. 33-й Голод: Народна книга меморіал. – К., 1991. 2. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор – К., 1993. 3. *Котляр Ю.* Канібалізм під час голоду 1921–1923 років в Україні: історико-психологічний аналіз / Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук. теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р. – К.; Нью Йорк, 2003. 4. Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вип. № 2 / За ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2000. 5. Наукові записки ВДПУ. – Серія: Історія. – Вип. 3 / За ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2001. 6. Наукові записки ВДПУ. – Серія: Історія. – Вип. 6 / За ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2003. 7. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933 / П.П. Панченко, М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К., 2003. 8. *Удод О.* Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 1920–1930-ті роки / Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада, 2000 року. – К.; Нью Йорк, 2003. 9. *Шульга І.Г.* Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. / В.П. Бочкова. – Вінниця, 1993.

Надійшла до редколегії 15.09.05

С. Сторожик, асп.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ НІМЕЧЧИНИ У ФОРМУВАННІ ФЕДЕРАТИВНИХ ТА КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Доведено, що при розбудові конституційних основ Веймарської республіки німецькі соціал-демократи виступали за збереження панівних позицій Пруссії в Німеччині.

It is proved, that during the creation of the Weimar republic constitutional bases the German social democrats supported the preservation of Prussian prevailing in Germany.

Поняття федералізму багатозначне. Федералізм розглядається як організаційний принцип побудови німецької держави з урахуванням його історико-культурного, державно-правового та соціально-історичного розвитку. Розглядаючи федералізм як форму державного устрою, варто зазначити, що федералізм це, насамперед, політичне, а не правове поняття. Важко визначити загальні критерії федералізму для різних держав. Можна лише говорити про загальні ознаки, наявність яких дозволяє віднести конкретне "територіально-правове утворення до того чи іншого типу держави. При цьому стан федералізму як форми державного устрою залежить від сукупності багатьох факторів, у т. ч. правових, політичних, історико-культурних та інших передумов, а також конституційно-правового стану конкретного "територіального утворення" на момент розробки і прийняття основного закону. Таким чином, шлях до розуміння сутності будь-якої федеративної держави лежить в аналізі історії її розвитку.

Кожній федерації притаманна боротьба унітарних та федеративних тенденцій. Питання про державний характер Веймарської республіки – це питання про поєднання та компроміс у ній унітарних і федеративних рис, боротьба між якими особливо яскраво проявлялася в ході розробки і прийняття конституції, яка стала юридичним

відображенням рівня федеративності держави, рівня збалансованості центру та регіонів. Історія конституційного розвитку Німеччини слугує доказом спадковості, яка знайшла своє вираження у свідомому зверненні до досвіду та норм колишньої правової системи, конструктивним принципам розподілу компетенції, правовим формам організації та роботи інститутів влади тощо.

Становлення Веймарської республіки відбувалося у надзвичайно складних умовах. Соціал-демократ Фрідріха Еберта 11 лютого 1919 р. 277 голосами із 379 було обрано рейхспрезидентом. Два дні потому парламент призначив Філіпа Шайдемана прем'єр-міністром. У новому уряді "соціалісти більшості" отримали шість міністерських постів, решту шість поділили між собою НДП і Центр, а міністр закордонних справ граф Брокдорф-Рантцау офіційно не належав до жодної з партій. 24 лютого 1919 р. збори розпочали обговорення головного питання, заради якого вони були скликані – питання про імперську конституцію.

Проект конституції, поставлений на обговорення установчими зборами, було розроблено ще до скликання зборів спеціальною комісією, створеною керівництвом на початку революції. До цієї роботи були залучені спеціалісти-демократи, і, зокрема, уряд великі надії покладав на

Гуго Прейса – члена Демократичної народної партії, демократичного ліберала, який прагнув встановлення республіканської форми правління. Проект конституції розроблявся Прейсом під безпосереднім впливом революційних подій у Німеччині. Це сприяло внесенню ним у свій проект низки демократичних вимог (наприклад, проект передбачав відмову від згубної для Німеччини гегемонії Пруссії, створення єдиної демократичної республіки). До того часу, коли проект Прейса був поставлений на обговорення національних зборів, політична ситуація в Німеччині різко змінилася. У січні 1919 р. уряд перейшов до згортання революції. Після кількох днів суперечок стосовно проекту конституції Національні збори прийшли до висновку про необхідність серйозних його змін. З цією метою збори вибрали конституційну комісію, до складу якої хоч і був включений Гуго Прейс, "батько Веймарської конституції", але на чолі комісії був поставлений Гаусман – прихильник збереження багатьох інститутів, які були запозичені з минулого.

Основний Закон Німеччини було прийнято 31 липня 1919 р., а вже 11 серпня 1919 р. конституція набрала чинності. Зрозуміло, що внутрішньополітична обстановка в Німеччині та зовнішньополітичні умови країни мали визначальний вплив на роботу комітету з розробки конституції. Конституція зафіксувала ліквідацію монархічної форми правління та юридично закріпила в Німеччині республіку. Республіканські тенденції ніколи не були сильними в Німеччині, а республіканські партії з'явилися лише після того, як кайзерівська монархія була згорнута, і на її відновлення не лишилося жодних надій. Республіканські тенденції мали місце в Німеччині і до Листопадової революції, а після неї визнання республіки ліберальними партіями та соціал-демократією було твердим і беззаперечним. Розглядаючи форму державного устрою Веймарської республіки, варто зазначити, що її однозначне визначення як унітарної держави чи федерації є неточним. Аналіз конституції Німеччини 1919 р., конституцій окремих земель та інших джерел, всебічне дослідження таких питань як внутрішній поділ держави на землі, взаємовідносини їхніх органів між собою та із центральними органами республіки, дозво-

ляють зробити та обґрунтувати висновок про те, що форму державного устрою Німеччини, яку закріпили Веймарською конституцією, слід визначати як своєрідну федерацію, специфіка якої полягає в наявності низки ознак, що притаманні унітарній державі. Форма державного устрою Веймарської республіки в цілому може бути віднесеною до федеративної республіки Німеччини з розвинутими тенденціями до унітаризму.

Звичайно, важливим питанням залишалося прусське питання, яке викликало найбільші суперечки в Національних зборах. Німецька імперія, державний устрій якої був закріплений у конституції 1871 р., була створена шляхом "заліза та крові" під гегемонією Пруссії. "Пруський" шлях воз'єднання Німеччини перетворив німецьку імперію, за виразом Августа Бебеля, на "велику прусську казарму", сприяв посиленню впливу в Німеччині Пруссії, її реакційної системи, у якій поєдналися прояви економічного, політичного й ідеологічного порядку. Цей вплив був однією з причин особливої агресивності німецької держави. Цілком природно, що коли в ході Листопадової революції постало питання про демократизацію державного устрою Німеччини, це вилилося, насамперед, у вимогу знищити засилля Пруссії в Німеччині. Навіть у проекті конституції, розробленому помірним демократом Гуго Прейсом, передбачалося **розчленування** Пруссії задля знищення її гегемонії в країні. Найзапеклішими захисниками збереження колишнього становища Пруссії виступали представники правих партій на зборах. Депутати від Німецької національної партії, Німецької народної партії закликали у вирішенні питання про державний устрій Німеччини повернутися назад, до бісмаркової конституції, посилячись на те, що час правління Бісмарка – це період найбільшого розквіту могутності Німеччини. Представники німецької народної партії заявили, що не можна ділити Пруссію, оскільки зруйнується єдина опора рейху. Представники всіх партій, у т. ч. і соціал-демократи, виступили єдиним фронтом на захист панівного становища Пруссії в німецькій республіці.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Н. Тарасенко, канд. ист. Наук

16-Я ГЛАВА ДРЕВНЕЕГИПЕТСКОЙ КНИГИ МЕРТВЫХ И ЕЕ СЕМАНТИКА

Проаналізовано зображувальну семантику 16-ї глави Книги Мертвих.

In article the graphic semantics of 16-th chapter of the Book of Dead is analyzed.

16-я глава Книги Мертвых – особый случай в современной структуре изречений заупокойного сборника, поскольку представляет собой единственно виньетку. Самостоятельный номер этому рисунку присвоил в 1842 г. немецкий египтолог Р. Лепsius, первый издатель полного текста книги "Изречений о выходе в день" (пап. Ауф-анха Птолемеевского времени [Turin 1791]) [10] и "автор" самого названия "Книга Мертвых", которое хотя и очень далеко по смыслу от оригинального, прижилось в науке. На самом деле данная виньетка хоть и носит отдельный номер, но иллюстрирует, а точнее сказать, образительно дополняет предыдущую, 15-ю главу этого сборника [11, 120, 123; Дискуссию см.: 18, 269–277; 16, 108–111; 17, 15–38; Ср.: 13, 85, рис. 21; 13, 88, рис. 23].

Виньетки в Книге Мертвых имели важный мифологический контекст, дополняющий текст изречений в образительной и символической форме. Смысл и значение виньеток, раскрывается не только через письменное содержание глав, к которым они относились, но и через расшифровку их символизма (о соот-

ношении текста и иллюстрации в Книге Мертвых см. теперь): [4, 104–109], т. е. их можно читать как самостоятельный изобразительный текст, несущий собственную смысловую нагрузку в соответствующей знаковой системе. Изображение для древнеегипетской культуры выступало как независимый носитель визуально-символической информации, причем более доступной для понимания широкими слоями социума, если учесть, что подавляющее число египтян не владело грамотой и, следовательно, письменный текст, в отличие от изображений, был для их понимания недосягаем, всегда оставаясь прерогативой образованной элиты общества [Ср.: 6, 161–168].

16-я глава представляет собой т. н. "полноразмерную виньетку", т. е. занимает всю высоту листа свитка [4, 70]. Текст 15-й главы Книги Мертвых содержит гимны восходящему и заходящему Солнцу, поэтому его разделяют на части 15^A и 15^B [11, 120–123; 7, XXII]. Соответственно и композиции 16-й главы типологически делятся на сцены восхода и заката светила (16^A и

16^B) [7, XXII–XXIII], т. е. имеют космологический и одновременно космографический контекст.

В сценах восхода (тип I) Солнце изображалось либо как диск (пап. Ани [BM10470, Pl.1, XIX дин.] [18, 272; 17, 29, abb. 11; 8], Кенны [Leiden T2. Pl.1, XIX дин.] [18, 271; 16, 109; 17, 23, abb. 4; 9, 220, abb. 5], Наси-та-небеташру [p. Greenfield, BM10554, XXI дин.] [18, 272; 9, 220, abb. 6]), либо в образе сокола (Ра-Хорахти) (пап. Хунефера [BM9901, XIX дин.] [18, 272; 16, 111]).

В первом случае солнечный диск поднимается руками, исходящими из знака жизни , который, в свою

очередь, вырастает из столба , символизирующего

Осириса и его царство мертвых *Дуат*. На то, что *dd* мог прямо персонифицировать Осириса, указывают частые случаи его изображения с регалиями этого бога (кнутом и плетью в руках) и в соответствующей короне. По бокам осирического столба *dd* и в первом, и во втором случае помещены спутники Осириса – Исида и Нефтида. В папирусе Ани богини сидят на символах золота *nbw* .

Выше восход Солнца приветствуют "души-ба Востока" – павианы, числом от четырех до восьми. В верхней части композиций помещен символ неба *p.t* ,

нередко, в изогнутой форме, символизирующий небесную сферу, куда направляется восходящее Солнце.

С XIX династии изображения, идентичные 16-й главе, проникают в репертуар гробничной росписи. В кахунской гробнице Неферренпета [TT178] имеется космография, где столб *dd*, наделенный руками, передает диск солнца небесной богине, чьи руки появляются из-за "розовой горы", места восхода [17, 26, abb. 10; Ср.: 17, 27, abb. 11, 12 или 15, 97, fig. 13]. Правее сцену приветствуют люди Египта. В другой кахунской гробнице, Неферсехеру, времени Рамсеса II [TT296] [17, 27, abb. 13; 15, 93, fig. 3], композиция очень схожа. Столб *dd* здесь еще более соответствует образу Осириса – это фигура бога с *dd* вместо головы (аналогичную иконографию Осириса мы видим позднее на росписи саркофага XXI династии Cairo CG6106, где его приветствуют гермопольские божества первобытного Хаоса [12, 58, fig. 38]). Как и в предыдущем случае, знак жизни

передает солнечный диск рукам небесной богини, исходящим из символа неба (часто схожие мотивы появляются на саркофагах XXI династии, например, Cairo J.29625, где фигурируют сразу два неба – верхнее и нижнее (невидимое небо *Дуата*) [14, 96, fig. 6]). Возле ног Осириса-*dd* вырисованы души-ба, выше – коленопреклоненные Исида и Нефтида с руками, поднятыми в жестах поклонения, а еще выше – четыре павиана, встречающие восход. Справа – два регистра. В верхнем – четыре фигуры в позах адорации: две стоящие (возможно, богов) и две коленопреклоненные – Сета и Хора, покровителей Верхнего и Нижнего Египта. В нижнем регистре – коленопреклоненный хозяин гробницы, поклоняющийся божественному восходу Солнца. В один ряд с этой группой рисунков следует поставить и виньетку пап. BM10541 (XXI дин.), более простую по исполнению, но с тем же космографическим смыслом [14, 96, fig. 7]. Символы вечности *sh* здесь держат

две лягушки – персонификация предвечного состояния Вселенной в гермопольской космогонии. Небесный свод символизирует сфера, украшенная линией звезд.

Таким образом, композиции I типа посредством сакральных символов пространно передают идею ежеднев-

ного утреннего рождения молодого Солнца в загробном мире, где Ра встречается с Осирисом, и его восходе на восточном горизонте. При этом разновидность виньетки, где Солнце представлено в образе сокола, а не диска (пап. Хунефера), является своеобразным промежуточным, средним звеном между типом 16A и 16B, к которому мы переходим.

II тип виньеток 16-й главы Книги Мертвых изображает сцену заката Солнца (16^B). Отличительной чертой здесь является помещение солнечного сокола на символ За-

пада *Imnt.t* . Данный тип композиций встречается реже,

а свитки, где представлены оба типа одновременно, единичны. К таковым относится пап. Кенны [Leiden T2, Pl.3] [18, 273; 16, 111, abb. 36; 17, 31, abb. 20; 15, 96, fig. 11; 9, 224, abb. 14], где имеется и сцена восхода, и уникальный вариант виньетки типа 16^B. Сокола, сидящего на символе Запада (на фоне "розовой горы") здесь приветствуют коленопреклоненные души-ба Пе и Нехена древних культово-политических центров Низовья и Верховья. Уже в Текстах пирамид эти божества первыми встречают царя на пути в мир иной. В нижнем регистре помещено изображение двух сидящих спина к спине львов, чья иконография восходит к 17-й главе Книги Мертвых. У львов, сидящих на фоне зарослей папируса, солнечные диски на головах. Справа и слева ("зеркально") в позе адорации изображена Исида.

В пап. Dublin [Trinity College 1661, XIX дин.] сокола, сидящего на знаке Запада, который, в свою очередь,

помещен на символ горизонта с подношениями,

приветствуют в двух нижних регистрах пары богов и богинь, а выше – четыре павиана [18, 276; 17, 28, abb. 15; 9, 223, abb. 12]. В фиванской гробнице Усерхета времени Сети I [TT51] на рисунке, идентичном виньетке 16^B главы, сокола Ра-Хорахти приветствуют павианы, души Пе и Нехена, богиня Востока, а также сам хозяин погребения [17, 31, abb. 19; 9, 224, abb. 13]. В безымянной гробнице в Долине цариц [QV40] Ра-Хорахти, с крылатым оком-уджатам позади, изображен на фоне "розовой горы" [15, 96, fig. 10].

Сложная и интересная композиция типа 16^B помещена в пап. Анхаи [BM10472, XX дин.] [18, 275; 16, 110]. На ней мы видим сокола на знаке Запада, который, в свою очередь, установлен на своеобразном символе, совме-

щающем два знака "горизонта" . По обеим сторонам

от Ра-Хорахти расположено шесть регистров "зеркальных" изображений. Снизу вверх: 1: души-ба (нижняя часть космоса, *Дуат*, мир мертвых). 2: коленопреклоненные Нефтида и Исида (*Дуат*). 3: поклоняющиеся Солнцу павианы (граница *Дуата* и земного мира). Эти же три регистра представлены выше на рисунке в гробнице Неферсехеру. 4: люди Египта в позе адорации (земной мир); 5: упавшие ниц иноземцы (земной мир, периферия). 6: крылатые уреи, держащие символы *sh* и *mt3.t* (небесная сфера). Очевидно, в данной композиции представлена космография, вобравшая в себя все три элемента египетской Вселенной. Через все три мира, *Дуат*, землю и небо, проходит (или, точнее сказать, обьёмлет их) фигура Ра-Хорахти – образ универсального солярного бога. Таким образом, данная космография представляет троичную вертикальную модель космоса: небо / земля / преисподняя. Роль Ра-Хорахти здесь может быть истолкована как структурирующая.

Таким образом, композиции и комплекс сакральных символов виньеток 16-й главы позволяют рассматривать

их сцены вне зависимости от текста как самодостаточные изобразительные, визуальные "гимны" Солнцу.

Еще одной интересной особенностью оформления рассматриваемой виньетки было ее соотношение с 15-й главой в общей композиции свитков. У 15-й главы была еще одна виньетка, изображавшая покойного владельца папируса в позе молитвы [7, XXII], но этот рисунок при XVIII – нач. XIX династии был отделен от основной виньетки, т. е. 16-й главы, самым текстом гимнов Солнцу [8]. Здесь мы сталкиваемся с важной особенностью египетского социально-религиозного мировосприятия – с доктриной царской власти. Со Старого и до середины Нового царства действенной оставалась *ритуалистическая* доктрина царской власти, когда "эксклюзивное" право на осуществление культоритуального "прямого" общения с богами сохранялась за монархом [3, 14–27]. Царь воспринимался как бог практически равный солнечному Творцу (отцу) Атому-Ра, т. е. как, своего рода, *второе солнце* Египта. По наблюдению О.Д. Берлева, который первым правильно понял и объяснил эту важную особенность египетской идеологии [2, 1–18]: "В мире постоянно два солнца: старое, небесное, творец мира, и молодое, "солнценок" / "солнцевич", царь Египта, после смерти сливающееся с небесным" [1, 278]. На эту "солнечно-родственную" дихотомию указывают данные эпитетов: для Ра "бог великий (или "большой")", в то время как для царя – "бог прекрасный", т. е. младший по отношению к старшему – "великому" Солнцу-Ра – творцу мира [5, 362]. На царе, как младшем Солнце, лежали те же функциональные обязанности, что и на старшем – создателе мира. Фараон ежедневными культовыми действиями как бы заново "творил" мир, поддерживая существование божественного мироустройства *Маат* на земле и удерживая Вселенную от падения в Хаос. (На деле, ритуальные функции царя делегировались жрецам, действовавшим *от имени* монарха. Жрецы как бы замещали "на местах" "верховного жреца" всех культов и единственного проводника между земным и божественным мирами – царя). Нарушение такого порядка вещей могло привести мир к катастрофе. (Отсюда поразительно упорная вера египтян в *необходимость существования* монархии как таковой, даже если правители страны становились иноземные завоеватели, которым "автоматически" присваивались исконно египетские царские атрибуты и титулатура).

"Монополия" царя на тотальную культовую деятельность сохранялась вплоть до второй половины Нового царства и в изобразительных источниках, где крайне редко встречаются сцены прямого молитвенного обра-

щения частных лиц к богам "лицом к лицу", что было дозволено лишь монарху, "медиатору" между божественным и земным мирами. Исходя из вышесказанного, становится понятным, что в композиции 15-й главы Книги Мертвых, как и в других подобных случаях, изобразить человека в молитве непосредственно перед божеством было просто невозможно, и поэтому его изображение и было отделено от "сакральной" композиции пространством текста. В качестве другого примера укажем на заупокойные стелы, на которых люди помещены в нижнем регистре, а боги, объект молитвы, – в верхнем, причем непосредственно перед ними, нередко, – фараон [19, 119, fig. 4]. Лишь с XIX династии ситуация начинает заметно меняться в связи с развитием идей "личного благочестия", когда становится возможным изображение частных лиц "тет-а-тет" перед божеством, что видно и по виньеткам 16-й главы (В гробнице Усерхета хозяин показан даже большего размера, чем большинство божеств, а в папирусе Анхаи чести быть перед божеством удостоились даже иноземцы, правда, в менее удобной, чем египтяне, позе – лежа ниц на животках), и по композициям стел, и по гробничной росписи.

1. Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. – М., 1978. 2. Berlev O.D. Два царя — Два Солнца: к мировоззрению древних египтян // Discovering Egypt from the Neva: The Egyptological Legacy of Oleg D. Berlev. – Berlin, 2003. 3. Демидчук А.Е. Безымянная пирамида. Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. – СПб., 2005. 4. Чегодаев М.А. Папирусная графика Древнего Египта. – М., 2004. 5. Berlev O.D. The Eleventh Dynasty in the Dynastic History of Egypt // Studies presented to H. Polotsky. – Massachusetts, 1981. 6. Bryan B.M. The Disjunction of Text and Image in Egyptian Art // Studies in Honor of W.K. Simpson. – Boston, 1996. – Vol. I. 7. Budge W. The Egyptian Book of the Dead. (The papyrus of Ani) Egyptian Text, Transliteration and Translation. – N.-Y., 1999. 8. Faulkner R.O., Goelet O.Jr., Andrews C.A. The Egyptian Book of the Dead. The Book of Going Forth by Day. – Cairo, 1998. – Pl. 1. 9. Hornung E. Die Tragweite der Bilder. Altägyptische Bildausagen // Eranos Jahrbuch. – Ascona, 1981. – Vol. 48 (1979). – S. 220, Abb. 5. 10. Lepsius R. Das Tottenbuch der Ägypter. – Leipzig, 1842. 11. Naville E. Das Aegyptische Tottenbuch der XVIII. bis XX. dynastie. Einleitung. – Berlin, 1886. 12. Niwinski A. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Nos 6029-6068. La Seconde Trauvaille de Deir El-Bahari (Sarcophages). – Le Caire, 1996. – T. I. 13. Niwinski A. Mity i Symbole Starożytnego Egiptu. – Warszawa, 2001. 14. Niwinski A. The Solar-Osirian Unity as Principle of the Theology of the "State of Amun" in Thebes in the 21st Dynasty // JEOL – Leiden, 1989. – Nr. 30. 15. Refai H. Iabet, the Goddess of the East // ASAE – Le Caire, 2001. – T. LXXVI. 16. Schäfer H. Ägyptische und Heutige Kunst und Weltgebaude der alten Ägypter. – Berlin; Leipzig, 1928. 17. Schäfer H. Altägyptischer Bilder der auf- und untergehenden Sonne // ZÄS – Berlin, 1935. – Bd. 71. 18. Sethe K. Altägyptische Vorstellungen vom Lauf der Sonne // SPAW – Berlin, 1928. – Bd. XXI–XXII. 19. Sørensen J. Divine Access: The So-called Democratization of Egyptian Funerary Literature as socio-cultural Process // The Religion of Ancient Egyptians. Cognitive Structures and Popular expressions. – Uppsala, 1989.

Надійшла до редколегії 15.09.05

И. Тарасова, студ.

ДОСТИЖЕНИЯ СОВЕТСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ В ИЗУЧЕНИИ АНТИЧНОЙ ОЛЬВИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Доведено, що при вивченні античної Ольвії основною заслугою радянської і сучасної історіографії є накопичення та обробка автентичного археологічного матеріалу.

It is proved, that in studying antique Olvia the Soviet and modern historiography's basic merit is the accumulation and processing of the authentic archeological materials.

На современном этапе развития отечественной исторической науки, в частности такого его направления как археология и история античного Северного Причерноморья, когда количество опубликованных работ, посвященных античным колониям на территории Украины и взаимоотношениям между ними, уже насчитывает десятки тысяч статей и сотни монографий, актуальным является своего рода подведение итогов сделанной ра-

боты, анализ достижений и выделение перспектив и направлений дальнейших исследований в этой области.

Данный доклад ограничен исследованием историографии Ольвии (собственно города, исключая хору) советского и современного периода, поскольку дореволюционная историография представлена в нескольких фундаментальных исследованиях [28; 29; 11, 12–27]. Советская же и современная историография Ольвии недоста-

точно представлены в научной литературе, за исключением нескольких статей [10, 22–45; 22, 3–19]. Статьи же в обобщающих монографиях по Ольвии часто сводятся лишь к выделению этапов изучения Ольвии и лишены глубокого анализа. Данный доклад призван восполнить существующий пробел и дать полную картину исследования Ольвии в советское и постсоветское время, достижениям, сделанным в области изучения, истории, социальной структуры, экономики, архитектуры, а также быта и культуры этого античного полиса.

В дореволюционный период, несмотря на попытки обобщения [20; 30], происходило в основном накопление археологического материала, нуждавшегося в дальнейшей систематизации и классификации.

Попытки обобщения картины исторического развития Ольвии после работы В.В. Латышева долгое время не предпринимались. Внимание уделялось зачастую лишь некоторым проблемам. Так, в 1941 г. в Харькове была защищена диссертация, посвящённая гетскому разгрому Ольвии [6]. К сожалению, из-за Великой Отечественной войны её материалы так и не были опубликованы и не вошли в научный оборот. В 1950-х гг. вышла работа С.И. Капошиной, посвящённая греческой колонизации [9, 217–254]. В 60-х гг. были даже опубликованы новые, а также переизданы важнейшие старые надписи, найденные в Ольвии [21]. Однако, лишь с появлением нумизматических работ П.О. Карышковского были всерьёз рассмотрены многие аспекты политической истории города [15, 57–100; 12, 167–170; 14, 86–88; 13]. С альтернативными взглядами выступил В.А. Анохин в работе посвящённой монетам Северо-Западного Причерноморья, где высказал свои (на наш взгляд, довольно смелые) взгляды на историческое развитие Ольвии [1]. Почти в то же время вышла монография Ю.Г. Виноградова, посвящённая политической истории Ольвии догетского периода, основанная в основном на эпиграфических источниках. В ней была изложена подробная, хотя и не бесспорная концепция исторического развития Ольвии [5]. Данная работа стала первым в советской историографии обобщающим исследованием истории Ольвии доримского периода.

История Ольвии римского времени из-за более скудного материала, хотя и привлекала внимание историков, стала капитально исследоваться намного позже. До сих пор большинство вопросов в этой области остаётся спорным. Главным специалистом по Ольвии римского периода в настоящий момент является В.В. Крапивина, однако её работы носят по большей части археологическо-аналитический характер [16]. К тому же, в полемику с ней и существенными коррективами в истории Ольвии первых веков нашей эры выступил В.М. Зубарь. В частности, по поводу достоверности сведений о тавро-скифской войне и наличии боспорского протектората над Ольвией, а так же её места в римской политике [8, 185–189; 7, 19–50].

Таким образом, политическая история Ольвии разработана довольно слабо, несмотря на наличие обобщающих трудов и публикации разнообразных источников. Существует множество спорных положений в концепции исторического развития города. Необходим синтез информации источниковой базы и более тесное сотрудничество историков и археологов для выработки общепризнанных положений.

Экономическая история Ольвии, имея в своём распоряжении обширнейший археологический материал, на протяжении всего постреволюционного периода активно изучалась. Однако до настоящего времени

обобщающей монографии так и не вышло. Обобщение отдельных аспектов экономического развития делалось лишь в отдельных статьях [3, 58–80; 4, 164–191; 17, 46–56] и главах обобщающих исследований [2, 37–40; 18]. Часто подобные исследования сводились к анализу и систематизации археологических источников, перечислению имеющихся в городе производственных хозяйств и их количестве, торговых связей с отдельными регионами и полисами, ассортимента экспорта и импорта. В постсоветское время исследований принципиально новой методологии в этом отношении не применялось. До сих пор не существует обобщающих исследований по экономике Ольвии, в отличие от работ по Херсонесу или Боспору.

Наиболее разработанной темой является архитектура Ольвии, благодаря работам С.Д. Крыжицкого [19].

Религия Ольвии изучалась на протяжении всего советского периода. По данной теме вышли две монографии А.С. Русаевой [26; 27]. Несмотря на это, исследование религии в современное время требует применения новой методики, давно используемой на Западе с привлечением междисциплинарных приёмов.

Изобразительное искусство Ольвии изучались параллельно с накоплением и обработкой археологического материала, имевшего художественную ценность. Обобщения этих материалов были сделаны в работах Б.Г. Соколова [24] и С.Н. Рослякова [25]. Быт и повседневная жизнь ольвиополитов исследуются в настоящее время М.В. Скржинской [23].

Таким образом, советская и постсоветская историография внесла огромный вклад в изучение Ольвии, однако излишне тяготела к анализу археологических источников, исключая синтез. В настоящее время необходимы обобщающие труды, в которых бы удалось преодолеть позитивистско-описательную методiku исследования и выработать целостную концепцию развития Ольвии.

1. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989.
2. Античные древности Северного Причерноморья. – К., 1988.
3. Бондарь Н. Торговые сношения Ольвии со Скифией в VI-V вв. до н.э. // СА. – 1955. – Т. XXII.
4. Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры. // Ольвия. – К., 1975.
5. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VIII – I вв. до н.э. – Москва, 1989.
6. Витков З.Э. Гетский разгром Ольвии: Дис. канд. ... ист. наук. – Х., 1941.
7. Зубар В.М. Ольвия и Боспор у перший третини II ст. // Археологія. – 1994. – № 2.
8. Зубар В.М. По поводу достоверности одного письменного источника по истории Ольвии середины II в. н.э. (SHA, Ant Aius., 9,9) // РА. – 1993. – № 3.
9. Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. – 1955. – № 50.
10. Карасев А.Н. Исследования Ольвии после Б.В. Фармаковского // ХКААМ. – 1976.
11. Карасев А.Н. Фармаковский и Ольвия // ХКААМ. – 1976.
12. Карышковский П.О. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. – 1968. – № 1.
13. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К., 1988.
14. Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. – 1978. – № 2.
15. Карышковский П.О. Ольвия и Афинский союз // МАП. – 1960. – Вып. 3.
16. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура первых веков н. э. – К., 1993.
17. Крижицкий С.Д., Щеглов О.М. Про зерновой потенциал античных держав Північного Причорномор'я // Археологія. – 1991. – № 1.
18. Крыжицкий С.Д., Русаева А.С. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999.
19. Крыжицкий С.Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. – К., 1985.
20. Латышев В.В. Исследование об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб., 1887.
21. Надписи Ольвии. – Л., 1968.
22. Нидельман В. Ольвия в советской историографии // Уч. Зап. Волгоградск. пед. ин-та. – 1970. – Вып. 37.
23. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии. – СПб., 2000.
24. Соколов Г.И. Ольвия и Херсонес. – М., 1999.
25. Росляков С.Н. Ольвия: Жизнь и гибель цивилизаций. – Николаев, 2003.
26. Русаева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979.
27. Русаева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992.
28. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002.
29. Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. – К., 1988.
30. Фармаковский Б.В. Ольвия. – М., 1915.

Надійшла до редколегії 15.09.05

ВСЕУКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКОВНА РАДА: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Доведено, що створення Всеукраїнської православної церковної ради ініціювали прибічники автокефальної Української церкви.

It is proved, that followers of the Ukrainian Autocephalous Church initiated the creation of All-Ukrainian Orthodox Church Council.

Лютневі події 1917 р. відкрили нову сторінку не лише в політичній історії національно-територіальних одиниць колишньої Російської імперії, а й в історії православної церкви в Україні. З цього часу розгортається український церковно-православний рух, що ставив за мету відродження Української православної церкви. Головними заходами оновлення церковного життя були автокефалія, тобто незалежність, соборноправність та українізація.

Організаційним осередком українського церковного руху стала Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР). В історії її діяльності виділяють два періоди: це існування т. зв. першої ВПЦР та другої ВПЦР.

Першу ВПЦР було створено 6 грудня (23 листопада) 1917 р. У її організації взяли участь "Братство Воскресіння", спеціальний комітет зі скликання церковного Собору, створений Київською єпархіальною Радою, та комітет, обраний з тією ж метою на III Всеукраїнському військовому з'їзді. Фактичним головою Ради був військовий священник, член Всеукраїнської ради військових депутатів та Української центральної ради Олександр Маричев. Почесним головою став архієпископ Олексій (Дородніцин), що перебував на покій.

До складу ВПЦР увійшло близько 60 осіб. Серед них були представники духовенства: архімандрит Філадельф, протоієрей В. Липківський, Н. Шараївський, священники П. Погорілко, О. Богданович, П. Тарнавський, Н. Шпачинський, Ф. Поспіловський, О. Ходзицький, П. Пащевський; миряни – професори В. Зінківський, Ф. Міщенко, П. Кудрявцев; військові – козак Гамаліїв, полковник В. Цівчинський, генерал-майор Новицький та ін. [5].

До складу Ради могли делегувати своїх представників наступні установи: Всеукраїнська рада військових депутатів, рада робітничих депутатів, Всеукраїнська Рада Селянського Союзу; представники українських єпархій, монастирів Києва, духовних навчальних закладів, київської єпископської ради та церковних братств Києва. Однак усі члени Ради повинні були обов'язково бути "по походженню і переконанню українцями".

ВПЦР створювалася як тимчасовий орган для скликання та проведення Всеукраїнського церковного собору, який мав розглянути й вирішити всі найважливіші питання церковного життя в Україні.

На своєму організаційному засіданні ВПЦР проголосила себе "тимчасовим правительством для Української православної церкви" та звернулася із закликом до українського народу про відбудову колись незалежної, автокефальної Церкви [3, 35]. Передбачалося, що свої повноваження вона складе на Соборі. Задекларована позиція призвела до неприйняття даного органу церковною ієрархією.

Внаслідок напруженої роботи та переговорів, які проводила ВПЦР, Собор таки розпочав свою роботу 7 (20) січня 1918 р. Однак через загрозу воєнних дій першу сесію Собору було закрито, не прийнявши жодних принципових рішень.

З відкриттям Собору ВПЦР виконала своє основне завдання і була змушена припинити офіційну діяльність [2, 166]. Більшість її членів увійшли до складу новоствореного Українського православного братства імені святих Кирила та Мефодія. Ідея утворення Братства виникла під час першої сесії Собору у зв'язку з порушенням групою членів Собору питання про організацію

тимчасового органу для захисту Православної церкви в Україні. Собор відхилив цю пропозицію. Тому з метою захисту та відродження Української православної незалежної соборноправної церкви було засноване Кирило-Мефодіївське Братство. Статут Братства державна влада зареєструвала 30 квітня 1918 р. [1]. Практична діяльність Братства полягала в тому, щоб за допомогою наукових та просвітницьких засобів з'ясувати принципи, які необхідно покласти в основу устрою Православної церкви в Україні, щоб вона стала "національно українською, соборноправною і автокефальною" [4, 5].

Важливу роль у подальшому розгортанні українського церковно-православного руху, поширенні його головних завдань відіграла друга ВПЦР, що виникла у квітні 1919 р. Вона реорганізувалася із гуртка, який виступив ініціатором утворення першої української парафії при Миколаївському соборі. ВПЦР стала вищим керівничим органом із заснування українських православних парафій. Із часом її функції значно розширилися.

На чолі новоутвореної Ради став Михайло Мороз, товаришем голови було обрано протоієрея Василя Липківського, секретарем – Івана Тарасенка. До складу другої ВПЦР входили представники від парафій міста Києва: Старокиївської при Софійському соборі, Печерської при Миколаївському соборі, Подільської при Андріївській церкві, Либідської при Ільїнській церкві, Петропавлівської та Кирилівської парафій, а також представники з Миколаєва, Одеси, Білої Церкви, Бердичівського, Канівського, Черкаського повітів [6].

Друга ВПЦР виконувала роботу з поширення ідей проголошення автокефалії, її незалежності від іншої церковної влади; відновлення соборноправності – устрою церковного управління, який передбачає спільну участь членів православної церковної громади у вирішенні найважливіших справ за взаємною згодою на періодичних чи спеціально скликаних зборах та проведення українізації, тобто впровадження української мови в богослужіння, здійснення перекладів відповідних церковно-релігійних книг, відродження стародавніх українських церковних звичаїв, обрядів, співів.

Підсумовуючи діяльність ВПЦР, слід зазначити, що вона стала осередком українського церковно-православного руху, виразником тієї частини громадськості та духовенства, яка прагнула відродження Української церкви на ґрунті її автокефалії, соборноправності та українізації. Внаслідок діяльності ВПЦР було скликано і проведено Всеукраїнський православний церковний собор 14–30 жовтня 1921 р., на якому відбулося оформлення Української автокефальної православної церкви, вироблено її канони, створено національний єпископат. Після Собору 1921 р. ВПЦР продовжила свою діяльність як вищий керівничий орган УАПЦ.

1. Братчик. Історія заснування Українського Православного Братства // Слово. – 1918. – № 71. – 27 грудня. 2. Зінченко А. Визволитись вірою: Життя і діяльність Митрополита Василя Липківського. – К., 1997. 3. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто; Балтимор, 1987. 4. Статут українського православного братства імені святих Кирила та Мефодія. – К., 1918. 5. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14–14 зв. 6. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 41, арк. 1–3 зв.

В. Храновський, молодший науковий співробітник

ЧИ ІСНУВАЛА ЕЛАМО-ДРАВІДСЬКА СІМ'Я?

Піддано сумніву версію щодо існування еламо-дравідської мовної родини.

In article the version about existence of the Elam-Dravidic language family gives into a doubt.

Проблема генеалогічних зв'язків еламської мови, як і шумерської, ще остаточно не вирішена. Висловлювалися гіпотези про більш-менш близькі зв'язки або навіть генеалогічну спорідненість еламської мови з кавказькими, хуррито-урартськими, картвельськими, індоєвропейськими, етрусським, африканськими (зокрема, мовами манде та мовами нілотської сім'ї), урало-алтайськими, нарешті, дравідськими мовами.

Гіпотези про ізогlossen та можливу спорідненість між еламською мовою та дравідськими почали висловлюватися ще у 30-х рр. XX ст. таким відомим ученим як А. Тромбетті, що вважав еламську мову ланкою, котра зв'язує шарі-нільські мови і дравідські. Проте, на його думку, аналогічно до поглядів Ф. Борка, Б. Тураєва й А. Кримського, еламська мова має спільні корені з кавказькими. Видатний дослідник історії доарійського Ірану Дж. Камерон у 30-х рр. минулого століття відзначав деякі фонетичні, граматичні та синтаксичні паралелі еламської мови з тамільською, а не з мовами дравідської сім'ї у цілому. Тоді лише починалися систематичні дослідження дравідських мов, а порівняльно-історичний метод у вивченні цієї мовної сім'ї застосовували значно пізніше. Однак Дж. Камерон утримувався від тверджень про генетичну спорідненість еламської і тамільської мов. Він вважав, що ті приклади схожості між елементами еламської мови з одного боку й тамільської, урартської (тоді вона називалася халдською мовою), давніми загроськими мовами (кутійською, луллубейською, касситською тощо), а також стародавніми індоєвропейськими і неіндоєвропейськими мовами Малої Азії та етрусською говорить хіба що про контакти між носіями цих мов, але не про їхню мовну єдність. На початку 40-х рр. XX ст. можливість спорідненості еламської мови з дравідськими зазначав і вже згаданий Ф. Борг у своїй роботі "Die Zeughausurkunden aus Susa", виданій у 1941 р. У 60–80-х рр. XX ст. Д. Мак-Алпін та І.М. Дьяконов проводили порівняльно-історичне дослідження еламської і дравідських мов та знаходили між ними спільні структурні особливості в області морфології, імені та дієслова, а також вражаючу подібність у системі займенників і спільні риси у лексиці. Хоча низка істотних структурних особливостей між даними мовами не збігається, особливо в системі дієслів, проте згадані вчені у 80-х рр. заявили про наявність генетичної спорідненості між еламською і дравідськими мовами. Проте їхні висновки не знайшли достатньої підтримки ні серед дравідологів (зокрема М.С. Андронов досить скептично висловлювався щодо гіпотези про еламо-дравідську генетичну спорідненість), ані серед еламознавців (зокрема таких визначних дослідників еламської історії, культури та мови як В. Хінц та Ю.Б. Юсіфов). Радянський індолог В.С. Воробйов-Десятовський відзначав беззаперечну типологічну близькість між еламською і дравідськими мовами, про що свідчить наявність суфісальної аглютинації у даних мовах, а також те, що функції відмінкових форм імен виконують з'єднання основ цих імен з післяйменниками. Крім того, як в еламській, так і в дравідських мовах функцію фінитних форм дієслова часто виконує віддієслівний іменник із займенниковими

показниками. Згаданий дослідник звернув увагу і на схожість у фонетиці та відсутність фонетичної відмінності між дзвінками та глухими звуками в еламській і дравідських мовах. Саме від позиції приголосного звуку у слові залежатиме те, буде він глухим чи дзвінком. Проте, на думку В.С. Воробйова-Десятовського, важко виявити спорідненість між еламською і дравідськими мовами в області формальних показників та лексики.

Автор даної роботи при недоступності до низки робіт з даної тематики, виданих на Заході, а також недостатньої дослідженості питання мовних зв'язків між еламською мовою та іншими відомими науці давніми та сучасними мовами Євразії, проводив детальні порівняльні дослідження еламської мови з кавказькими, індоєвропейськими, урало-алтайськими, дравідськими й іншими мовами та дійшов висновку, що чимало прикладів матеріальної схожості у лексиці і граматичних показниках між еламською і дравідськими мовами можна помітити при порівнянні лексики й граматичних елементів еламської й урало-алтайських, а також дравідської та урало-алтайських мов. Про неможливість заперечити наявність співзвучних лексем та спільних рис у морфології дравідських й уральських мов констатував згаданий дравідолог М.С. Андронов.

Ми припускаємо можливу наявність спільних суфіксів минулого часу в еламській, уральській і дравідських мовах. М.С. Андронов з достатньою аргументованістю продемонстрував приклади дієслів минулого часу уральських і дравідських мов, що містять суфікси *-i-, *-s-, *-t-. Подібні елементи у предикативних словах можна помітити і в еламській мові, хоча існують деякі протиріччя між еламознавцями у поясненні ряду граматичних формантів, подібних до вищезгаданих. Наприклад, В.Хінц вважає показник -ta в еламських дієсловах формантом минулого часу, інші дослідники – показником умовного способу. На думку автора, можна й у першому, й у другому варіантах вважати цей показник спільним зі згаданим суфіксом *-t- у дравідських та уральських мовах, оскільки досить часто дієслова минулого часу ззовні, за своєю формою, подібні до дієслів умовного способу. Такі приклади можна знайти і серед сучасних мов, наприклад, в українській та перській мовах. Суфікс минулого часу *-s- у дравідських та уральських мовах подібний до показника минулого часу ś в еламській мові. Можна пов'язати низку відмінкових формантів уральських і дравідських мов з деякими еламськими післяйменниками, подібними за своїми функціями до відмінкових показників: з еламським післяйменником -n, що у пізніший період існування цієї мови утворював знахідний відмінок, може бути пов'язаний показник такого ж відмінку в уральських мовах *-m. З новоеламським післяйменником -na, що утворював форми родового відмінку, можливо має зв'язок давньоуральський показник родового відмінку *-n та у дравідських мовах, зокрема, у брагуї -na, у тамільській мові -in тощо.

Можна навести чимало прикладів схожості у лексиці між еламською, урало-алтайськими та дравідськими мовами. Ось лише деякі з них: еламське *par* 'бог', угорське *par* 'сонце' << *Naj+pi* мансі *naj* 'сонце', хантське *pai* 'во-

гонь', 'сонце' (до речі, в еламській мові для позначення термінів *день* та *сонце* використовувався термін *nap*), алтайське (збереглося в давньоаяпонському) *пори* 'день' >> *по* (*nipon* >> *nihon*) [**p>h*], дравідське *апарі* 'вогонь', 'гарячий', *пирр* 'світити', *пер* 'горіння'; еламське *kullak* 'прохання', тамільське *кел* 'молитися', угорське *kértem* 'я прошу'. Ці приклади можна продовжити й доповнити їх прикладами зв'язків між еламською, уральськими, тюркськими, монгольськими, дравідськими та іншими мовами у лексиці, граматичних показниках, морфології тощо.

Про що це говорить? Про генеалогічну спільність між усіма згаданими мовами? Навряд чи з цим можна згодитися. Автор даної роботи помітив значні розходження між еламським і дравідським лексичним складом, хоча є чимало елементів, що говорять якщо не про спорідненість, то хоча б про тісні зв'язки між носіями цих мов у далекому минулому. І.М. Дьяконов зазначав вражаючу схожість між особовими займенниками 1-ої та 2-ої особи однини і множини в еламській і дравідській мовах, що навряд може бути випадковістю. Автор даної роботи помітив, що, наприклад, серед особових займенників тюркських та монгольських мов хіба що між займенниками 1-ої особи однини та множини є схожість, хоча найчастіше ці мови об'єднують у межах однієї алтайської сім'ї. У даних випадках можна говорити або про відсутність генетичного зв'язку між згаданими мовами, зокрема між еламською і дравідськими, хіба лише про тісні етнокультурні та мовні контакти між ними, або про існування генетичної спорідненості між цими мовами у глибоку давнину, і ця спорідненість уже мало помітна. Тут, на нашу думку, слід згадати слова М.С. Андропова про те, що спорідненість усередині однієї мовної сім'ї не може бути споконвічною, проте носить історичний характер. Вона створюється поступово і може також поступово слабшати та зникати.

Дані інших наук з цього питання говорять про можливість перебування протодравідських племен на значній частині території сучасного Ірану (а не лише Белуджистану, де нині проживає дравідська народність брагуї). На користь цієї гіпотези, на нашу думку, свідчить наявність деяких дравідо-хурритських та дравідо-шумерських ізоглов, а також дравідського субстрату серед іранських мов Середнього Сходу. Проте лінгвістичні дані говорять більше про формування і початок розпаду дравідської мовної спільноти на півночі Індії та прилеглих до Індостану районах, тоді як дані археології Південно-Західного Ірану відносно питання території формування еламської етнокультурної спільноти вказують на те, що еламська цивілізація сформувалася на основі мезолітичних і неолітичних культур гірських та передгірських районів, що прилягають до Хузестану, а

саме, на основі культур Тепе-Муссіану та Алі-Кошу. Тут рано розвинулося землеробство, що створює передумови для тривалого осілого життя. У другій половині IV–III тис. до н. е. завдяки збільшенню кількості населення на території Еламу й Шумеру внаслідок зростання продуктивності праці, а також завдяки розвитку ремесла й торгівлі здійснювалися міграції шумерів та еламців, а також колонізація ними торгових поселень у центральних і, можливо, північно-східних районах Іранського нагір'я. Відбувається також значний вплив культур фарбованої кераміки, поширених на території Месопотамії та Ірану, зокрема Сузіани (Хузестану), де існували еламські держави, на протоміські культури південного заходу Середньої Азії, такі як Алтин-Депе, Намазга тощо, а також на сусідні з ними неолітичні культури мисливців і рибалок Хорезму й далі на культури Приуралля та Алтаю, зокрема, на Афанасіївську культуру, що існувала у цьому районі в III тис. до н. е. На території сучасного Хорезму IV–III тис. до н. е. існувала кельтемінарська неолітична культура. Її носії використовували мікролітичні знаряддя праці, схожі на матеріал неолітичних культур Ірану й Месопотамії, а кераміка, хоч і зазнала впливу останніх культур, усе ж має аналогії в археологічних культурах Уралу, Північно-Східної Європи, які зараз пов'язують з процесом етногенезу фінно-угорських народів та Південного Сибіру, що мають відношення до формування тюркської спільноти.

На території Середньої Азії могли відбуватися контакти між дравідськими та уральськими народами у доісторичну епоху, тим більше такого роду зв'язки могли існувати і між протодравідами та протоеламцями на території Ірану. Можливо, протоеламці і протодравіди асимілювали давніші етноси, чиї мовні елементи стали субстратом для мов обох згаданих груп та наявності деяких спільних елементів між ними. На нашу думку, саме цим можна пояснити згадані та деякі інші спільні елементи у лексиці, граматиці та морфології еламської і дравідських мов, а відсутність співзвучності у значній кількості термінів, які означають загальноживані поняття, що не були співзвучними у споріднених мовах, а також відсутність схожості в особових показниках дієслів. Це говорить або про зникнення багатьох елементів спорідненості між згаданими мовами, яка могла існувати у доісторичні часи, або про відсутність такої спорідненості та наявності низки спільних мовних елементів завдяки широкій експансії еламців на північ та на схід від Хузестану у IV–III тис. до н. е.

Надійшла до редколегії 15.09.05

А. Чередниченко, провідний науковий співробітник

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І. СОКОЛОВА

На базі архівних джерел розглянуто досі не вивчений київський період наукової діяльності відомого петербурзького вченого-візантолога, історика церкви Івана Івановича Соколова.

The article represents unknown kyivan period of the scientific activity of I. Sokolov, who was the renowned historian of Byzantium and history of church.

І до сьогодні київський період наукової діяльності І. Соколова – 1919–1921 рр. – залишається не дослідженим. У науковій літературі при висвітленні цих років допущені помилки [14, 139–152, 230–245; 17, 518].

З 1919 р. І. Соколов у Київському університеті заміщає померлого Ю. Кулаковського, 8 березня його було обрано приват-доцентом. Іван Іванович починає викладати загальний курс з історії Візантії, а згодом – спецкурси з історії грецької православної церкви в XV ст.

[13, 263] і візантійської історіографії. Також учений з 1919 р. по 1921 р. читає історію Візантії та проводить практичні заняття на Вищих жіночих курсах, а також викладає новогрецьку мову у Близькосхідному Інституті [9, арк. 1]. У 1920 р. Соколов звертається до Археологічного Інституту [1, арк. 59] з проханням надати йому часи для викладання курсу візантійської палеографії на "російській секції" вузу. Його було прийнято до штату й крім курсу палеографії [1, арк. 33] він також читав візантійську культуру [1, арк. 19].

Однак викладач не обмежився лише педагогічною діяльністю, він звертається до київських академічних кіл з пропозицією співпраці. На засіданні Першого відділу від 3.04.19 Івана Івановича прийнято постійним науковим співробітником, з науковим завданням: досліджувати та збирати по Київських архівах та бібліотеках рукописний матеріал з історії української церкви і духовної культури українського народу, а з 4 квітня 1919 р. починає співпрацювати з Археографічною комісією (АК) [12, арк. 11; 10, арк. 13].

З протоколів та звітів АК, ми дізнаємося, що проф. І. Соколов збирав по архівах та рукописних зібраннях Києва матеріали з історії православної церкви в Україні [3, арк. 1]. Учений, досліджуючи грецькі рукописи, їздив у наукові відрядження по Україні, зібрав та опрацював велику кількість документів, які готував до друку. Однак ці матеріали, на жаль, так і не були видані.

У протоколі засідання АК від 10.03.22 зазначено, що Соколову було доручено досліджувати "грецькі матеріали культурних взаємин між Україною та Грецією за Петербурзькими рукописними збірками". Поки що залишається остаточно нез'ясованим, коли саме вчений повернувся до Петрограду [4, арк. 14], а також те, чи поїхав І. Соколов саме за дорученням комісії або ж з інших, особистого характеру, причин.

І у листопаді 1922 р. Іван Іванович звертається до АК з проханням про грошову допомогу на проїзд до Києва [5, арк. 30] і хоча комісія направила клопотання до управи УАН [6, арк. 29], однак потрібних коштів учений так і не отримав. Це, мабуть, було однією з перешкод поверненню Івана Івановича, хоча такий намір на той момент він мав [2, арк. 1]. Згодом Соколов у своїх листах до В. Іконнікова, голови АК, пише, що за весь 1922 р. майже не отримав від Академії грошей. Разом з тим він уже переслав у грудні 1922 р. звіт до комісії, доповідь пізніше також відішле поштою, що непрямо вказує на його рішення вже не повертатися до Києва. У листах учений зазначає, що за таких фінансових умов, які були у нього під час роботи в УАН, учений співробітник зі спеціальними дорученнями працювати не може [10, арк. 1].

Однак і після свого повернення до Петрограду І. Соколов не перериває наукових контактів з УАН, він продовжує надсилати праці до її видань [7; 8, арк. 1], і також статтю для збірника Візантійської комісії ВУАН [9], однак це видання так і не побачило світ [16].

Ще у 1921 р., під час ревізії академічних установ [11], перевіряли й І. Соколова, як співробітника зі спеціальними дорученнями (досліджувати матеріал з історії стосунків України та Візантії), у протоколах ревізійної комісії відображено діяльність ученого з 3.04.19 по 21.03.21. Члени ревізійної комісії підкреслюють високу наукову продуктивність ученого та вказують на нагальну необхідність поліпшення життєвих

умов і надання І. Соколову помічників [12, арк. 80]. Отже, виконуючи доручення Першого відділу, Соколов написав статті: "Украина и греческий Восток", "Відносини Сходу до Української церкви, в XVI–XVIII ст.", бібліографічну статтю про патріарха Афанасія Константинопольського, зібрав матеріали для розвідки "Львівське ставропігійське братство". Також учений досліджував документи у Центральному Київському архіві, зібрані матеріали передбачалося надрукувати як збірник матеріалів з історії стосунків України та Грецького Сходу. До першого тому цього збірника Соколовим була вже написана "схема вступної статті" [12, арк. 80]. Крім того, дослідник склав покажчик до грецьких рукописів, що зберігалися в Археологічному музеї КДА, подав до АК два реферати "Слово поучительное патриарха Афанасия" та "Про архівну справу що до приїзду патріарха Афанасія в Москву та в Україну" [11, арк. 80], розпочав працю над підручником "Історія Візантії". Зазначимо, що члени комісії засвідчили наявність вищеперерахованих праць, матеріалів тощо, наголошуючи, що все це ними було перевірено особисто.

У заяві до ревізійної комісії самого І. Соколова [12, арк. 104 зв.], уточнюється, що саме було зроблено. Учений проводив "ревізію всього візантологічного матеріалу", як вже відомого науці, так і нещодавно знайденого у численних грецьких рукописах. За матеріалами актових книг Київського центрального архіву та документах інших "місцевих збірок досліджувалося культурні відношення в Україні в XVI–XVIII ст. у зв'язку з Візантією, грецьким та слов'янським світом" [12, арк. 104 зв.].

Отже, як бачимо, незважаючи на короткий термін співпраці з УАН, І. Соколов встиг зробити немало. Учений дуже плідно працював в АК, збирав та готував історичні джерела для археографічних публікацій, на їх основі писав роботи, сприяв поповненню колекції документів комісії. Він опікувався фактичною появою при УАН кафедри візантології і зараз можна тільки уявляти, яку б користь приніс би Іван Іванович, якщо би ця кафедра почала б діяти ще за його перебування в Києві.

Доля І. Соколова склалася трагічно: його було заарештовано 22.12.33, у 1934 р. заслано до Уфи, де він і помер 3 травня 1939 р. [14, 245].

1. Державний Архів Київської області (ДАКО). – Р-1187, оп. 1, спр. 11.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. І, спр. 2409. 3. ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 30777. 4. ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 10409. 5. ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 10721. 6. ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 9866. 7. ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 488–489. 8. ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 2210. 9. ІР НБУВ, Ф. 10, прот. № 1. 10. ІР НБУВ, Ф. 46, спр. 516. 11. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВОВ). – Ф. 166, оп. 4, спр. 244. 12. ЦДАВОВ. – Ф. 166, оп. 272. 13. Звідомлення про діяльність Української Академії наук за 1920 р. // Історія Академії наук України 1918–1993. – К., 1993. 14. Лебедева Г.Е. Из истории византиноведения в России: И.И. Соколов // МОСКОВИЯ: Проблемы византийской и новогреческой филологии. – М., 2001. 15. Лебедева Г.Е., Морозов М.А. Из истории отечественного византиноведения конец XIX – начало XX вв.: И.И. Соколов // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 1998. 16. Чередищенко А.М. Візантологічні студії в Українській Академії наук поч. XX ст. Становлення та розвиток // Український історичний збірник / За ред. В. Смолія – 2003 – № 6. 17. Чулков М. Один год моей жизни: Страницы дневника // Минувшее: Исторический альманах. – М.: СПб, 1994. – № 15.

Надійшла до редколегії 15.09.05

СКАНДИНАВСЬКА РЕГІОНАЛЬНА СПІВПРАЦЯ В 1960–1970-Х РОКАХ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Доведено, що здійснені у 1960–1970-х рр. спроби тіснішої регіональної інтеграції скандинавських країн мають глибоке історичне, культурне й економічне коріння, а тому можуть бути реанімовані у майбутньому.

It is proved, that undertaken in 1960–1970-th years attempts of the closer regional integration of the Scandinavian countries have a deep historical, cultural, economic roots and that is why they can be reanimated in the future.

Одним із важливих періодів в історії країн Скандинавії є друга половина ХХ ст. – період становлення європейських процесів інтеграції та глобалізації, а також поглиблення північноєвропейського співробітництва. Саме тоді скандинавська регіональна співпраця стала своєрідною відповіддю на загальноєвропейські проблеми та виклики становищу північноєвропейських країн на європейській арені. Ця відповідь, на думку сучасників, вважалася найдієвішою та найактуальнішою. Перспективний економічний потенціал країн північноєвропейського регіону, широкі можливості для політичного розвитку, близькість суспільних ідеалів – усі ці аспекти скандинавської ідеї та політики були по-новому осмислені за два післявоєнні десятиліття, коли регіональна співпраця зайняла положення домінантного зовнішньополітичного напрямку.

Слід підкреслити, що традиційне пояснення таким особливостям скандинавської зовнішньої політики більшість дослідників вбачала у її віддаленому положенні від інтеграційних центрів Європи, порівняно нещодавньому формуванні прошарку міського населення, а також у відносно невеликих розмірах та кількості населення, притаманних країнам північної Європи. Зі своєрідним процесом компенсації своєї малості історії пов'язують і становлення наприкінці ідейного підґрунтя.

З кінця 1950-х рр. уряди скандинавських країн почали розробку національних підходів до питання європейської інтеграції. Одним із наслідків цього процесу стало створення Європейської Асоціації вільної торгівлі (ЕАВТ), на протилежність ЄЕС.

Певним поштовхом до інтенсифікації побудови скандинавських інтеграційних схем стало подання в 1961 р. британської заявки на членство в ЄЕС. Утім, протягом 1960-х рр. очікуваного розширення ЄЕС так і не відбулося. Основне пояснення такому стану справ слід шукати у природі франко-англійських стосунків.

У 1968 р., після публічного озвучення повторного т. зв. "оксамитового вето" де Голля, Данія виступила з ініціативою у сфері північної співпраці, причому у ширшому форматі, аніж раніше. Ця ініціатива увійшла в історію під назвою НОРДЕК. Проект переслідував, насамперед, дві мети: по-перше, надати нового поштовху процесам північної інтеграції, по-друге, як стане зрозумілим з контексту перемовин, НОРДЕК мав забезпечити спільне підґрунтя для вступу до ЄЕС.

Проект було спрямовано на створення митного союзу в поєднанні з тісною співпрацею у промислових та економічних питаннях а також проведення єдиної політики в галузі сільського господарства та рибальства. Незважаючи на певні скептичні висловлювання, у т. ч. і норвежців, що цей проект подібний до нової версії Кальмарської унії [2, 328], усього за два роки перемовин попередній варіант відповідного договору було розроблено. Цей успіх був демонстрацією того значного

прогресу в розвитку співпраці з низки конкретних, практичних напрямів, досягнутого після 1959 р. під егідою Міжпарламентської Північної Ради. Внаслідок цього ідея північного співробітництва отримала неабияку популярність у суспільстві.

Таке захоплення ідеями скандинавської єдності можна пов'язати з трьома основними причинами: по-перше, північне співробітництво було співпрацею рівних, тобто кооперацією країн невеликих за розміром і населенням та спільними цінностями, зокрема соціал-демократичними баченнями держави соціального благоденства; по-друге, скандинавська інтеграція відповідала усталеному розподілові на нас і них, притаманному для кожної громадської думки; по-третє, північна інтеграція надавала конкретну можливість для скандинавських країн зміцнити свої зовнішньополітичні позиції та почати відігравати відчутніші ролі в процесах міжнародних відносин.

Передвісником краху проекту НОРДЕК стали події кінця 1969 р., коли ЄЕС відкрило свої двері для нових членів [3, 140]. Стало цілком очевидним, що для двох чи трьох північних країн участь у НОРДЕК була всього лише резервною позицією на випадок, коли не вдасться досягнути членства в ЄЕС на прийнятних умовах. За поширеною думкою, НОРДЕК був проміжною метою, у той час як члени цієї організації мали докладати зусиль для того, щоб стати членами ЄЕС, північні країни, об'єднавшись, змогли б досягти кращих умов для членства в ЄЕС, ніж на окремих перемовинах [1, 136].

Після завершення холодної війни ідея північного співробітництва повинна була знайти своє місце в палітрі міжнародних відносин в умовах домінуючих процесів інтеграції та глобалізації. Зважаючи на те, що Норвегія та Ісландія дотепер залишаються за бортом ЄС, північна співпраця представляє собою символ регіональної єдності. Незважаючи на те, що традиційно північна співпраця розглядалася країнами як запасний варіант, саме вона була найпосплідовнішим геополітичним напрямом зовнішніх відносин країн північної Європи. На відміну від європейської інтеграції, скандинавське співробітництво не викликало в населення північної Європи побоювань зазіхань на їхній усталений спосіб життя та національну ідентичність.

1. Кекконен У. Финляндия: путь к добрососедству. Статьи, речи, письма 1943-1978. – М., 1979. 2. Русте У. История внешней политики Норвегии. – М., 2003. 3. Christensen J. Danmark, Norden og EF 1963–1972, in Thomsen, Odd Man Out? – Oxford, 1995.

УЧАСТЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРОЦЕСІ ВРЕГУЛЮВАННЯ СТАНОВИЩА БІЖЕНЦІВ (1921–1938)

Розглянуто політику Ліги Націй щодо біженців та участь у цьому процесі Чехословацької республіки.

The article deals with the policy of the League of Nations concerning refugees and the participation of Czechoslovakia in this process.

Наслідками першої світової війни були геополітичні зміни в цілому у Європі та внутрішньополітичні – в окремих країнах. Поряд з іншими сферами це значною мірою вплинуло на демографічні та міграційні процеси, які стали невід'ємною частиною історії періоду між двома світовими війнами. Особливо це характерно для територій, які входили до складу Російської та Османської імперій, оскільки саме вони стали джерелом еміграційних потоків у Європу в зазначений період. Чехословацька республіка (ЧСР) не лише зосередилася на своїй території значну їх частину, але і стала активним учасником процесу врегулювання становища біженців. Потік емігрантів у європейські країни і, зокрема, у ЧСР, став цілою епохою врегулювання їх становища. Значна частина біженців стала заручниками своєї долі: перебуваючи в інших державах, вони не мали засобів для існування, проявів власних інтересів. Значною мірою ЧСР стала каталізатором міграційних процесів з Російської імперії та СРСР, вочевидь підтвердила своє місце і роль у формуванні міжнаціональних відносин. З часом проблема емігрантів набула загальноєвропейських масштабів, що вимагало об'єднання зусиль європейських країн з метою її розв'язання. Координувати таку діяльність взялася нова міжнародна організація – Ліга Націй, створена у 1919 р.

Проблема еміграції, зокрема з території колишньої Російської імперії, доволі часто привертала увагу істориків. Проте ще й сьогодні залишаються аспекти, які потребують спеціального дослідження. Перш за все, це стосується правового статусу емігрантів, спроб його визначення міжнародною спільнотою та застосування цих норм в окремих країнах. Хоча ці питання аналізувалися у роботах О. Малиновської, В. Потапова, Г. Гудвін-Гілла та інших, але висвітлення ними цієї теми має фрагментарний характер, а основну увагу присвячено правовому аналізу становища біженців вже після закінчення другої світової війни. Виключенням є праця В. Трошинського, у якій подано загальний огляд умов перебування українських емігрантів у європейських країнах, у т. ч. у ЧСР, у міжвоєнний період. Основним же джерелом дослідження даної проблеми є документи Національного архіву Чеської Республіки а також низка опублікованих документів. Вони висвітлюють участь ЧСР у міжнародному міграційному процесі та врегулювання становища біженців, умови їх перебування на території республіки.

Слід зазначити, що в кожній із держав, на територію яких внаслідок різних обставин прибували емігранти, існувала визначена до них позиція. Вона й впливала на їх становище та умови перебування.

Однією з країн, яка відрізнялася своїм позитивним ставленням до емігрантів з Росії, була Чехословацька республіка. У першу чергу таку позицію відстоював президент держави Т. Масарик. В одному зі своїх листів Е. Бенешові він підкреслював: "Ми не можемо забути про велику кількість росіян, які живуть між нами в Європі" [8, 57]. Отож, за його сприяння на загальнодержавному рівні було проголошено гасло підтримки і допомоги емігрантам і задля його реалізації прийнята спеціальна

програма, яка увійшла в історію як „російська акція допомоги". Вона була затверджена урядом ЧСР 28 липня 1921 р. і зобов'язала Міністерство закордонних справ (МЗС) організувати допомогу російським емігрантам на території Чехословаччини [2, 88]. У її межах до ЧСР прибували окремі категорії емігрантів з Росії, які мали можливість проживати на території республіки за матеріальної підтримки уряду. Однак при реалізації зазначеної програми відповідальні органи нашоувалося на значні труднощі, які були пов'язані, у першу чергу, з її фінансовим забезпеченням.

Подібні проблеми спостерігалися не лише в ЧСР, а й в інших державах. Перш за все, емігрантів потрібно було розмістити, прохарчувати, забезпечити роботою. Це зробити було непросто, зважаючи на проблеми, пов'язані з післявоєнною економічною нестабільністю та відбудовою в європейських країнах. Крім того, тривалий час залишалися невизначеними роль та місце емігрантів у суспільствах країн поселення, не кажучи вже про їх правовий статус.

Зважаючи, що проблеми, пов'язані з емігрантами, мали загальноєвропейський характер, за їх розв'язання взялася Ліга Націй. За ініціативи та під керівництвом цієї міжнародної організації, були здійснені спроби виробити спеціальні міжнародно-правові норми, які б сприяли врегулюванню проблем правового та політичного характеру, пов'язаних з емігрантами. Перший крок у цьому напрямі зробила Рада Ліги Націй у червні 1921 р., прийнявши рішення про скликання міжнародної конференції, яка відбулася у серпні того ж року у Женеві [11, 50]. У її роботі взяли участь представники урядів та громадських організацій з 22 країн, серед яких були і представники Чехословаччини [7, 41]. Хоча головним питанням обговорення порядку денного роботи конференції була допомога Росії в подоланні голоду, але паралельно, невід'ємною частиною російської проблеми були і питання, пов'язані з російськими емігрантами. Внаслідок різних домовленостей було створено Міжнародну комісію щодо біженців, а посаду верховного комісара у справах біженців посів Ф. Нансен – відомий норвезький полярний дослідник та політичний діяч [10]. На початковому етапі своєї роботи Міжнародна комісія займалася наданням першої необхідної допомоги емігрантам з Росії та Туреччини, а також намагалася скласти статистичні відомості щодо їх кількості в окремих країнах. Для цього державам – учасницям Ліги Націй рекомендовалася, по можливості, надати інформацію про емігрантів на своїх територіях [1].

Що стосувалося ЧСР, то з'ясувати точну кількість емігрантів на її території було досить складно. У першу чергу це було пов'язано з нелегальним перетином кордону республіки, який на початку 1920-х рр. набув значних розмірів, що непокоїло державних діячів. На їх погляд це могло призвести до низки проблем у внутрішньому економічному та соціальному житті ЧСР, тому на чехословацьких кордонах регулярно проводилися заходи, спрямовані на попередження випадків його нелегального перетину. Міністерство внутрішніх справ (МВС) наголошувало на необхідності жорсткого контролю за іноземцями, які прибували в ЧСР. Ситуацію

ускладнювало те, що більшість з емігрантів прибували на територію Чехословаччини без будь-яких документів, які б засвідчували їх особу, тому часто такі заходи були неефективними. Але, щоб якось урегулювати неконтрольований потік емігрантів до ЧСР та встановити облік осіб іноземного походження на території держави, МВС у березні 1921 р. прийняло рішення, відповідно до якого всі емігранти в межах республіки повинні були мати посвідчення особи [4, 115]. Таке посвідчення видавав російський відділ МЗС ЧСР [4, 25]. Саме воно дозволяло емігранту перебування на території країни протягом одного місяця. Ті з них, хто такого посвідчення не мав, повинні були в найближчий час подати заяву на його отримання. Це стосувалося як тих осіб, які мали російський чи український паспорт, так і тих, хто не мав жодних особистих документів [4, 114]. На підставі цих заяв російський відділ МЗС дозволяв не підозрілим особам, які не вчинили злочину протягом короткочасного перебування в ЧСР, подальше проживання в республіці. Єдиною умовою в цій ситуації було те, щоб емігранти, до визначеного часу, повинні були знайти собі роботу, аби жити без допомоги держави чи її добродійних інституцій. Хто відповідав цій умові, отримував дозвіл на перебування в ЧСР терміном на 1 рік [4, 115].

Загалом же, офіційна позиція ЧСР до тих, хто нелегально перетинав чехословацький кордон, була досить негативною. Існувало переконання, що такі особи можуть стати джерелом непорозумінь і конфліктів у чехословацькому суспільстві. Це переконання базувалося на тому, що емігранти не дотримуються встановлених у ЧСР законів і намагаються приховати своє перебування в державі, що було протиправно. До того ж такі особи не мали роботи, а, відповідно – засобів до існування. Для офіційної влади це були підозрілі особи, які зловживали гостинністю держави, що надала їм притулок. Паралельно з такою позицією, керівництво держави намагалося сформувати „свою” еміграцію шляхом створення умов для фахової діяльності окремих представників науки і культури. Такі особи прибували до ЧСР у межах „російської акції допомоги”. Вести облік цієї категорії емігрантів було простіше, оскільки вони були зареєстровані в емігрантських громадських організаціях. Власне, це було головною умовою для отримання ними допомоги з боку держави. Отож, офіційна позиція влади мала кардинальні відмінності щодо ставлення до цих двох категорій емігрантів.

Направляючи зусилля щодо розв’язання проблем, пов’язаних з перебуванням іноземців у європейських державах, верховним комісаром у справах біженців було скликано конференцію в Женеві у липні 1922 р. Внаслідок її роботи було досягнуто домовленості про видачу спеціальних посвідчень особам з числа російських біженців. Текст цього документа складається з переліку вимог, виконання яких повинно було передувати видачі такого посвідчення. Зокрема, особливо наголошувалося, що це не має порушувати діючі в конкретній державі закони щодо іноземців. До того ж, у ньому зазначалося, що отримання посвідчення не означає, що ця особа має право на повернення в державу, де його було отримано без спеціального на це дозволу з боку цієї держави. Посвідчення одночасно було посвідченням особи і проїзним документом, термін дії якого був 1 рік [11, 50]. Наступна конференція Ліги Націй 1924 р. прийняла аналогічний документ, але вже щодо вірменських біженців. Його відмінність полягала в тому, що пунктом 3 передбачалося не лише вимоги про отримання спеціального дозволу на повернення в державу, яка видала документ, але й доповнено рекомендацією „надати такий дозвіл у всіх випадках, коли відсутні осо-

бливі причини діяти іншим чином, для спрощення вільного переміщення біженців і поліпшення їх економічного становища” [11, 51].

ЧСР брала активну участь у роботі цих конференцій, а їх рішення прийняла до виконання. Відповідальним за їх реалізацію було МЗС ЧСР. Проте на практиці виконання головного рішення Ліги Націй щодо видачі посвідчень особи біженцям затягувалося і на території республіки продовжували діяти посвідчення особи, які видавав російський відділ МЗС.

У наступні роки під керівництвом Ліги Націй відбулося ще кілька конференцій, на яких було здійснено спроби удосконалити вже створену нормативно-правову базу щодо біженців та виробити дієвіший механізм урегулювання їх становища. На одній з таких конференцій, яка відбулася в Женеві у травні 1926 р., було внесено низку поправок до угод 1922 та 1924 рр., що стосувалися видачі посвідчень особи біженцям, а також уперше визначено, власне, саме поняття *біженець* [13, 8–10]. Та обставина, що яка-небудь особа знаходилася за межами держави свого походження і не користувалася її захистом, складало необхідну умову для визнання цієї особи біженцем. Наприклад *російські біженці* визначалися як „будь-які особи російського походження, які не користувалися захистом уряду СРСР і не набули іншого громадянства”. У даному випадку перебування особи за межами держави свого походження прямо не вимагалось, але воно передбачалося, оскільки метою угод була видача посвідчень особи для забезпечення проїзду і переселення. Те ж саме стосувалося і другої визнаної категорії біженців, а саме, вірменських. Посвідчення втрачало чинність, якщо його власник повертався в державу свого походження [3, 16–17]. Особливістю визначень поняття *біженець* було те, що в них не зазначалися причини залишення такою особою держави колишнього проживання, а отримання статусу біженця не обумовлювалося якимись мотивами.

На черговій Женевській конференції 1928 р. розглядалася низка організаційних питань, у т. ч. і щодо правового статусу російських та вірменських біженців [13, 10–14]. Крім того, під час її роботи було порушено питання про визнання паралельно з двома існуючими категоріями біженців, а саме, російських та вірменських, нової – українських. Щодо останніх – то це було досить важливим кроком, оскільки до цього часу їх не виділяли із загального потоку російської еміграції. Це створювало значні проблеми не лише у встановленні кількісних характеристик українських емігрантів, але й впливало на умови їх перебування в окремих країнах. Спочатку питання про визнання українців як окремої категорії біженців розглядалося на засіданні Дорадчої комісії у справах біженців у травні 1928 р. Його підняв О. Шульгін як уповноважений представник від українських емігрантських громадських організацій. Вимоги українців зводилися до того, щоб у посвідченнях особи, які видавалися біженцям, було введено їх національність, а саме – „українець”. Однак розв’язання цієї проблеми не входило до компетенції Дорадчої комісії, тому вона запропонувала розглянути це питання на Женевській конференції 1928 р. Однак проблему *українських біженців* на цій конференції не було розв’язано. Мотивувалося це тим, що на практиці українці перебувають не в гіршому становищі ніж росіяни, отримують паспорти нарівні з ними, тому немає необхідності якимось чином їх виокремлювати. Офіційно вирішення цієї справи було залишено на майбутнє, проте до неї більше не поверталися [5, 16]. Але позитивним у цьому є те, що Дорадча Комісія Ліги Націй визнала компетенцією окремих держав вирішувати ті чи інші питання, що тор-

калися застосування угоди про видачу посвідчень особи. На підставі цього рішення, представники українських громадських емігрантських організацій Чехословаччини зверталися до МЗС ЧСР з проханням погодитися замінити формулювання національності у посвідченнях особи з *росіянин* на *українець*. Хоча МЗС позитивно відгукнулося на це прохання, але на практиці його реалізація затягувалася. І лише у 1931 та 1932 рр. почали зустрічатися письмові звернення українців до МЗС ЧСР аби воно посприяло прискоренню технічної сторони справи у виготовленні паспортів нового зразка [15].

При всій прихильності до легальних емігрантів, у чехословацькому суспільстві існувала низка проблем, пов'язаних з ними. Жодна з угод, прийнятих на міжнародному рівні та до яких приєдналася ЧСР, не вирішували існуючих проблем. Це стосувалося не лише Чехословаччини, а й інших держав. Ці проблеми зберігали, крім міжнародного, ще й специфічний місцевий характер у кожній окремій країні. Домовленості щодо біженців, прийняті під керівництвом Ліги Націй у 1922, 1924, 1926, 1928 рр. мали загальний та рекомендаційний характер і ніяк не зобов'язували їх виконувати державами, які до неї входили. Однак реальна ситуація доводила, що вироблені рекомендації не вирішували всіх нагальних проблем, пов'язаних, у першу чергу, з правовим становищем біженців. При застосуванні норм угод на території ЧСР, передусім керувалися законами республіки та її інтересами. При цьому держава не брала на себе жодних зобов'язань. Що стосувалося рекомендацій про видачу паспортів біженцям встановленого міжнародного зразка, то на території ЧСР вони почали діяти лише з 1 січня 1930 р. [1]. Емігранти, у своєму статусі, не були наближені до громадян країни проживання і по суті залишалися безправними. Наприклад, для українців існувало обмеження в переїздах, їм заборонялося жити на Підкарпатській Русі та в Словаччині, тобто там, де вже було українське населення [17]. Вони не могли найматися на державну службу, та й взагалі мали чималі обмеження у праві на працю. Ця ситуація ще більше ускладнилася у 1928 р. у зв'язку з прийняттям у Чехословаччині закону про охорону місцевого ринку праці. Основні його вимоги полягали в тому, що право на працю іноземцям, які прибули на територію ЧСР після 1 травня 1923 р. мало нормуватися зазначеними в законі умовами, які значно його обмежували. Для працевлаштування потрібен був спеціальний дозвіл відповідних державних установ [12, 201–202]. Міністерство соціального забезпечення визначило, хто саме підпадає під категорію "іноземці". Ними вважалися всі особи, які мали паспорт про іноземне державне підданство або не могли довести підданства чехословацького [1]. Українці досить болісно зустріли цей закон і намагалися вилучити себе з-під його дії. Мотивувалося це тим, що під норми закону підпадали чужинці, піддані інших держав. Але ж українці такими не були. У ЧСР вони проживали на основі спеціальних паспортів, виданих місцевим МЗС. А оскільки ЧСР приєдналася до угод, прийнятих під керівництвом Ліги Націй у 1926 та 1928 рр., які визначали правове становище українських емігрантів як осіб, які не є громадянами СРСР і в той же час не набули громадянства іншої держави, тому вони не вважали себе такими, хто підпадає під дію зазначеного закону [16].

У листопаді 1933 р. відбулася ще одна конференція в Женеві, присвячена правовому становищу біженців у світі. У її роботі брали участь представники 15 держав, але угоду підписали лише 4 – Франція, Бельгія, Болгарія та Єгипет. Метою конференції було

створити по можливості єдину позицію держав у питаннях, що стосуються біженців. У разі підтримання умов угоди конкретною державою, остання зобов'язувалася їх виконувати. Представники Чехословаччини заявили, що держава буде підтримувати умови угоди, але тільки щодо осіб, які мали російське чи турецьке громадянство і позбавилися його до 1 січня 1923 р. та не набули іншого [9].

Усі спроби врегулювати становище біженців на міжнародному рівні у міжвоєнний період не принесли очікуваних результатів. Угода 1933 р., хоч і була схвалена урядом ЧСР у вересні 1934 р. і ратифікована президентом республіки у квітні 1935 р., але минулі угоди Ліги Націй не стали її інтегральною частиною і внаслідок цього не були обов'язковими для ЧСР. Існувала думка, що відповідно до рішень міжнародних угод російські біженці повинні бути зрівняні у правах з громадянами Чехословаччини. Але насправді це не було завданням угоди, скоріше – створити для емігрантів такі умови життя, базовані на їх правовому статусі, які мали інші чужинці в кожній окремій державі [4, 123].

Отже, у період між двома світовими війнами європейські терени стали місцем зосередження значної хвилі еміграції з територій колишніх Російської та Османської імперій. Ця обставина створювала низку проблем як загальноєвропейського, так і місцевого характеру. Тому, крім спроб її врегулювати на місцевому рівні, зусиллями окремих держав, під керівництвом нової міжнародної організації – Ліги Націй, спостерігаються спроби скоординувати таку діяльність. ЧСР, як держава-член цієї організації, брала активну участь у всіх конференціях під її егідою та приєдналася до виконання відповідних рішень. Однак проблеми, що спостерігалися в реалізації рішень Ліги Націй, були пов'язані, у першу чергу, із самим характером цієї міжнародної організації та впливом на її роботу таких держав як Франція та Англія. Остання взагалі висловлювалася проти підтримки емігрантів, вважаючи, що це явище є ненормальним й емігранти повинні повернутися в країни свого проживання або натуралізуватися [5, 18]. Крім того, усі рішення Ліги Націй мали загальний характер, тому при їх виконанні в окремих державах могли спостерігатися певні неточності та перекоєння. Невирішеною проблемою залишалося становище українських емігрантів, оскільки за час існування Ліги Націй їх не було визнано за окрему категорію. Очевидно, у цьому проявлялося ставлення міжнародної спільноти загалом до української державності.

Оцінюючи роботу Ліги Націй щодо біженців, не можна забувати, що її напрацювання стали основою для врегулювання цієї проблеми уже після другої світової війни під керівництвом Організації Об'єднаних Націй.

1. Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. – Praha, 1924. 2. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939) / Sládek Z., Běloševská L. a kolektiv autorů. – Praha, 1998. 3. Masaryk T. Cesta demokracie. Soubor projevů za republiky. Svazek druhý 1921–1923. – Praha, 1934. 4. Masaryk T.G., Beneš E. Otevřít Rusko Evropě: Dvě stati k ruské otázce v roce 1922 / Historický komentář V. Olivová. – Praha, 1992. 5. Mezinárodní dohoda o právním postavení uprchlíků 1933–1936. – NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce, karton 3. 6. Nansenova akce 1922–1924. – NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce, karton 5. 7. Sbírka zákonů a nařízení států československého. Ročník 1928. – Praha, 1928. 8. Ukrajinský hromadský komitet se sídlem v Praze. – NA, fond ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (RUESO), karton 73. 9. Ukrajinský hromadský komitet se sídlem v Praze. – NA, fond ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (RUESO), karton 98. 10. Všeobecná pojednání o ruské pomocné akci československé. – NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce, karton 39. 11. Гудвин-Гупл Г.С. Статус беженца в международном праве / Пер. с англ. под ред. М.И. Левиной. – М., 1997. 12. Емігрантська справа в Лізі Націй // Тризуб. – 1928. – Ч. 39. 13. Малиновська О.А. Біженці в світі та в Україні: Моделі вирішення проблеми / Українська Академія держ. Управління

ня при Президентів України. – К., 2003. 14. *Потапов В.И.* Беженцы и международное право. – М., 1986. 15. Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю.Л. Сарашевский, А.В. Селиванов. – Минск, 2000. 16. *Трошинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як

історичне та соціально-політичне явище / Інститут соціології НАН України. – К., 1994. 17. Українська еміграція в Чехословаччині. – ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 48, арк. 8.

Надійшла до редколегії 33.02.05

І. Волосюк, асп.

"КОРЕЙСЬКА ПРОБЛЕМА" В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Висвітлено позиції великих тихоокеанських держав щодо врегулювання ядерної кризи на Корейському півострові.

The article is studied the positions of the great Pacific states in regard to settlement of nuclear crisis on the Korean peninsula.

Корейський півострів є одним з районів нестабільності й потенційної кризи в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). Півострів оточують великі світові держави із життєво важливими інтересами безпеки в регіоні – Китай, Японія, Російська Федерація (РФ) і США, які мають зобов'язання в області безпеки і свої збройні сили в регіоні. Проблеми Корейського півострова для даних країн, насамперед, пов'язані із забезпеченням безпеки і зміцненням політичних позицій в АТР. Слід зазначити, що практично всі зарубіжні й вітчизняні експерти погоджуються з тим, що роль даного регіону у світовій економіці й міжнародних відносинах зросла, і буде зростати в майбутньому [4].

Проблеми Корейського півострова є об'єктом дослідження як зарубіжних так і вітчизняних учених [2]. "Корейська проблема" має комплексний характер і включає низку аспектів: ядерну й ракетну програму КНДР, проблему об'єднання двох корейських держав, військову присутність США на півдні півострова. Ми розглядаємо позиції великих тихоокеанських держав щодо проблеми ядерного врегулювання на Корейському півострові.

Розпад СРСР призвів до формування нової глобальної та регіональної системи міжнародних відносин. Змінився баланс сил і конфігурація взаємовідносин між основними державами, залученими в урегулювання корейської проблеми. Зміцнили свій вплив Сполучені Штати Америки, і також Китайська Народна Республіка (КНР) в умовах послаблення Росії в першій половині 90-х рр. XX ст., зберігається вплив Японії. На новому етапі активізувалися зусилля США, Японії і Республіки Корея (РК) зміцнити механізм воєннополітичних, економічних тристоронніх зв'язків, з метою вироблення спільного підходу до КНДР і формування відповідних їхнім інтересам умов нормалізації ситуації на півострові. Для реалізації цієї мети зазначені країни у квітні 1999 р. сформували "Тристоронню групу координації й спостереження".

Ще на початку 90 рр. XX ст. на півострові виникла ядерна криза, пов'язана з тим, що Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) запідозрило КНДР у вилученні із відпрацьованого палива значної кількості плутонію. МАГАТЕ висунуло вимогу про проведення спеціальних інспекцій у м. Йонбені, однак Пхеньян не погодився і 12 березня 1993 р. оголосив про свій вихід з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). У 2002 р. відбувся новий прояв ядерної кризи: у ході переговорів уряду КНДР з помічником держсекретаря США Дж. Келлі, Пхеньян визнав існування власної уранової програми. А у лютому 2005 р. КНДР вперше офіційно визнала наявність у неї ядерної зброї [1]. І якщо попередні ядерні кризи вдалася "погасити" в 1994 р. Рамковою угодою між КНДР і США, а в 2002 р. – за допомогою шестисторонніх переговорів (у яких брали участь США, РК, КНР, РФ, Японія й КНДР – т. зв. "шістка"), то нинішня ядерна криза набула нових загрозливих рис. Своє прагнення до володіння ядерною зброєю керівництво КНДР пояснює та виправдує потребами

власної безпеки. Однак мета Пхеньяна, на думку більшості експертів, – це політичне й фізичне виживання існуючого режиму. Розрахунок північних корейців, можливо, ґрунтувався на тому, що необхідно вийти з важкого економічного становища (чого можна домогтися, одержавши економічну допомогу в обмін на згортання ядерної програми), а також вийти з політичної ізоляції.

У політиці США, Китаю, РФ, Японії на Корейському півострові проглядаються як конкурентні мотиви, так і елементи взаємодії. Країни мають загальну мету – мирним шляхом розв'язати цей конфлікт, тому що КНДР з ядерним потенціалом загрожує не тільки регіонові, але й міжнародній безпеці. Колишній держсекретар США К. Пауелл зазначав: "Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону підтримують концепцію без'ядерного Корейського півострова" [3].

Разом з тим, кожний з учасників шестисторонніх переговорів має свої особливі політичні та стратегічні цілі. Якщо говорити в цілому про міжнародні аспекти корейського врегулювання, то вони обумовлені насамперед високою зацікавленістю США, Росії, Китаю і Японії у зміцненні своїх позицій у цьому стратегічному регіоні.

При адміністрації Б. Клінтона політику США було спрямовано на нормалізацію відносин із КНДР: досить згадати Рамкову угоду 1994 р. або створення програми КЕДО (Організація з розвитку енергетики Кореї), згідно з якою США, РК, Японія взяли на себе зобов'язання забезпечити постачання в КНДР легководневих реакторів. Передбачалося не тільки вирішення енергетичної проблеми КНДР, але й нормалізація політичних відносин між США й КНДР. Із приходом у Білий Дім республіканської адміністрації на чолі із Дж. Бушем-молодшим, американська позиція стає радикальнішою. Переговорний процес із Пхеньяном було перервано. Президент США включив КНДР до складу країн "осі зла", стверджуючи, що КНДР є загрозою безпеки для всього світу. Разом з тим, для послаблення напруженості на півострові, США у 2002 р. відновили переговори із Пхеньяном.

США прагнуть зміцнити свої позиції на Корейському півострові й у Японії, а також уникнути напруженості у відносинах з Китаєм, особливо з урахуванням Договору про дружбу між Китаєм і КНДР 1961 р. Для США важливо не допустити поширення ядерної зброї і розширення ядерної зони на Японію, Республіку Корея й Тайвань. КНДР, використовуючи ядерну зброю, може загрожувати азійським союзникам США, або підштовхнути їх до створення власної зброї. А такий поворот подій змінить розміщення сил у світі й існуючі уявлення про безпеку. Ці аспекти можуть сприяти послабленню режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

Китай також стурбований загрозою поширення ядерної зброї в регіоні. Пекін натискає на Пхеньян, закликає його не виходити із ДНЯЗ і погодитися на продовження переговорів у форматі "шістки". Військовий варіант вирішення проблеми суперечить інтересам КНР, яка виступає проти посилення американсь-

ких позицій у регіоні й побоюється наслідків воєнних дій на Корейському півострові. Керівництво КНР вважає, що врегулювати питання необхідно не силовим методом. Китай бачить себе одним з головних учасників вирішення конфлікту. Пекін має більше можливостей впливати на КНДР, ніж інші країни. КНР залишається єдиною країною, яка має військово-політичний договір із КНДР. Китай прагне також посилити свою роль у корейському врегулюванні та у процесі створення системи безпеки в регіоні. Уряд КНР проводить збалансовану політику: підтримує відносини із США, Японією, поліпшує відносини із Сеулом та одночасно продовжує підтримувати дружбу з КНДР.

Відносно позицій Японії, то найбільше державу хвилює її становище неядерної країни в оточенні, що дедалі більше стає ядерним. Токіо не зацікавлений у військовому вирішенні проблеми, це буде мати руйнівні наслідки для Японії, внаслідок її географічної близькості до Корейського півострова. На позицію Японії істотно впливають США. Можливості впливу Японії на КНДР зовні обмежені: японсько-північнокорейські відносини ускладнюються проблемою, пов'язаною з викраденням спецслужбами КНДР японських громадян у 70 рр. XX ст. Проблема набула особливої актуальності після того, як північна Корея офіційно зізналася у викраденні японців. Відомий російський дослідник М. Титаренко вважає, що японська політика в Кореї переслідує три мети: запобігти корейській війні, забезпечити дружні відносини з обома корейськими державами й запобігти переходу об'єднаної Кореї у виняткову сферу впливу США, Росії або Китаю [6, 130].

Токіо й Сеул прихильники м'якшого підходу до КНДР аніж США. Країни наполягають на невоєнних засобах – політико-дипломатичних й економічних. Південна Корея і її нинішній президент Но Му Хен продовжує „сонячну політику” – (політику примирення та зближення з КНДР), яку почав його попередник Кім Де Чжун. Республіка Корея прагне не допустити переростання конфлікту навколо північнокорейської ядерної програми в збройне протистояння, і зацікавлена в послабленні напруженості на півострові. Реалізації цієї мети може посприяти „залучення” КНДР у тісне економічне співробіт-

ництво, що буде основою для конструктивного діалогу між Північчю і Півднем.

Проблема безпеки на Корейському півострові тісно пов'язана із проблемою національної безпеки Росії. Президент Російської Федерації В. Путін в 2000 р. заявив: „Історично й геополітично Корейський півострів завжди входив у сферу національних інтересів Росії” [7]. Держава переслідує на корейському напрямку наступні цілі: недопущення війни на півострові; запобігання поширенню зброї масового знищення й відновлення російського впливу на півострові [5, 158].

Таким чином, корейська проблема та її врегулювання є одним із найскладніших процесів, що впливають на характер подальшого політичного розвитку в АТР. Хоча великі країни і мають свої інтереси на півострові, найактуальніше завдання для них – подолати гостру фазу нинішньої ядерної кризи. Корейська проблема має бути вирішена, у першу чергу, шляхом діалогу. Необхідно, щоб КНДР згорнула свою ядерну програму й сіла за стіл шестисторонніх переговорів. В іншому випадку, цілком можливо, що інші країни також займуться розробкою ядерної програми, що призведе до послаблення режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

1. Белый дом сообщает, 10 февраля: объявление, обнародованное Северной Кореей, лишь углубляет ее изоляцию. – <http://usinfo.state.gov/xarchives/xmlview.html?washtfile=russian&y+2005&m=February&x=20050211070353xkelypo.6245386>.
2. Богатuroв А. Великие державы на Тихом океане. – М., 1997. *Kim Keun-sik*. The North Korean Nuclear Crisis and Inter-Korean Relations // East Asian Review. – Spring 2004. – Vol. 16. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? – М., 2002.; *Пронь С.* США та Японія в АТР (50-90-ті рр. XXст.). – Миколаїв, 2003.; *Rubinstein A.* America's national interest in a post-cold war world. – N. Y., 1994. 3. Государственный секретарь К. Пауэлл заявил, что страны объединились в поддержке концепции безъядерного Корейского полуострова // usinfo.state.gov/russki/. 4. Денисов В. Россия в АТР. Безопасность и сотрудничество // Международная жизнь. – 1995. – № 4–5.; *Шераін С.* Геополітична конфігурація регіональних суб'єктів АТР у контексті трансформації міжнародної системи // Науковий Вісник Дипломатичної Академії України. – 2003. – № 9. 5. *Иванов И.* Новая российская дипломатия. Десять лет внешней политики страны. – М., 2001. 6. Корейский полуостров и интересы России / Под ред. М. Титаренко. – М., 2000. 7. Путин В.В. Выступление на церемонии вручения верительных грамот. – <http://194.226.80.159/events/33.html>.

Надійшла до редколегії

Я. Гирич, студ.

БОЙОВІ ДІЇ 1941 РОКУ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ВІЙСЬКОВИХ МЕМУАРАХ

Проаналізовано висвітлення в мемуарній літературі питання ходу бойових дій на Чернігівщині в серпні–вересні 1941 р.

The article deals with the analysis of battles at the territory of Chernihiv region on August – September of 1941. The essay is based on military memoirs.

Питання ведення бойових дій на території Чернігівської обл. в 1941 р. ще недостатньо висвітлено історичною наукою. Це пов'язано, передусім, з позицією радянської історіографії з приводу мінімізації висвітлення проблеми оточення Південно-Західного фронту та взагалі висвітлення воєнних поразок 1941 р.

Навіть у наш час відсутні узагальнюючі праці з даної проблеми. Слід зазначити, що бойові дії на території Чернігівщини стали невід'ємною складовою боротьби за Київ влітку–восени 1941 р. Саме на Чернігівщині розгорнулася боротьба, спрямована на відстоювання позицій (для радянських військових угруповань) та на оточення цих же угруповань німецькими військами. Військова катастрофа, яка спіткала радянську армію в кінцевому підсумку цих подій, не особливо висвітлювалася в радянській історичній науці. Також не висвітленим на серйозному рівні залишалося питання ходу бойових дій на Північній ділянці битви за

Київ, на Чернігівщині, тому радянською історіографією оминалася битва за Київ 1941, та її епізоди, у т. ч. й Чернігівщина. Серед робіт, що давали науковий аналіз даної проблеми можна назвати книги „Історія міст і сіл. Чернігівська обл. (1972) та „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–45” (1967). У першій велику увагу приділено роботі господарського комплексу Чернігівщини в даний період, а також, коли йде мова про кінець 1941, розгортанню партизанського руху в німецькому тилу. Безпосередньо перебігу бойових дій присвячено небагато інформації, зате досить широко висвітлено підготовчу роботу партійних та державних органів, направлену на оборону краю. Її результатом стало те, що до лав Червоної Армії було мобілізовано 200 тис. осіб. Окрім того було сформовано 46 батальйонів, 7 окремих рот і 77 взводів Народного ополчення загальною чисельністю 54346 чол. Також було створено кілька винищуваль-

них батальйонів, у складі яких перебувало 6320 чол. Загалом близько 250 тис. жителів області було залучено до робіт, спрямованих на укріплення обороноздатності регіону [6, 59]. Досить часто зустрічаються тези про надзвичайний героїзм та неабияку стійкість радянських воїнів, що, з іншого боку, постійно зіштовхується із чисельною кількісською перевагою ворога в живій силі й техніці. Відзначаються як загалом радянські воїни, які "мужньо стримували натиск ворога й обороняли кожну пядь землі", так і конкретні його вияви – 215 мотодивізія полковника П.А. Барабанова, південний відділ Дніпровської флотилії майора В.М. Добрижинського (оборона переправи Десни біля Остра), оборона Чернігова 15 та 31 стрілецькими корпусами 21 армії, також приклад 10 танкової дивізії С.А. Огурцова (40 армія), котрий на десять днів затримав просування ворога у межиріччі Десни.

В іншій же книзі ("Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-45") автори вдаються до детального опису Київської оборонної операції, у т. ч. правого крила оборони, яке збігалось, головним чином, із Чернігівщиною. Так як і в попередній праці, частими є згадки про героїзм оборонців, краще описано хід військового протистояння Червоної Армії та Вермахту, найбільшу увагу приділено обороні Чернігова та Остра [10, 200–02].

У цих працях на прийнятному рівні висвітлено зазначене питання. Характерною рисою є його розгляд у контексті битви за Київ, де проблема постає як другорядний театр оборони Києва. Звичайно, ці роботи мають тенденційний характер, особливо беручи до уваги час їхнього виходу у світ. Тут завищується чисельність німецьких військ, саме на кількісську перевагу робиться основний акцент. Відсутні часто географічна прив'язка подій, мало інформації про противника.

Загальний огляд подій Великої Вітчизняної війни подає видана до 40-річчя Великої Перемоги енциклопедія "Великая Отечественная война 1941–45 г." (1985). У ній дане питання висвітлено у світлі Київської оборонної операції (7 липня – 26 вересня 1941 р.). Як і у вищезазначених працях відзначається героїзм і стійкість солдат Червоної Армії та чисельна перевага ворога "в піхоті і артилерії в 2 рази, в літаках в 2 рази" [2, 333]. Ураховуючи той факт, що це енциклопедичне видання, мало згадується події на правому фланзі Київської оборони (Чернігівщина), подається інформація про прорив 2-ї танкової групи через північ Чернігівської обл. В основному описуються бої безпосередньо за Київ. Природно, що в цьому виданні подається багато узагальнюючої інформації та висновків. "Київська оборонна операція тривала більше двох з половиною місяців, велась на території більше 300 км по фронту і 600 в глибину. Тривалість і запеклість боротьби Південно-Західного фронту зіграли важливу роль у зриві планів блискавичної війни. Вона відвела на себе значні сили групи армій "Центр", що затримало наступ ворога на Московському стратегічному напрямку" [2, 334].

У наш час вийшла праця авторського колективу "Безсмертя. Книга пам'яті України" (2000). Звичайно, метою її було дати систематичний звіт подій війни, що пов'язані з Україною, але і в ній знайшлося місце для висвітлення даного питання, події на Чернігівщині розглянуто в комплексі з усією битвою за Київ.

Метою нашої статті є показати важливість мемуарної літератури, як базового джерела для дослідження даної проблематики, довести перспективність дослідження теми. Інформацію з даного питання можна віднайти серед архівних джерел. А от широкому загалу доступні лише узагальнюючі праці про Велику

Вітчизняну війну в цілому, або ж мемуари безпосередніх учасників цих подій.

Звісно, мемуари є далеко не найкращим джерелом для висвітлення того чи іншого питання, насамперед внаслідок суб'єктивності суджень авторів, занадто великої уваги до власної персони, однозначного перебільшення своєї ролі чи ролі своїх дій, становища. Однак, незважаючи на це, вони є надзвичайно важливим джерелом дослідження даної проблеми передусім тому, що мемуари залишили фігуранти тих подій, які перебували на високих посадах, володіли у той час важливою та безперечно цікавою й цінною інформацією. Варто також відзначити, що на Київському напрямі воювали відомі на той час і в майбутньому воєначальники обох воюючих сторін. На Чернігівщині воювали також досить відомі і знані генерали. Це командувачий фронтом генерал-полковник М.П. Кирпонос, командуючі армійськими з'єднаннями – генерал-лейтенант Ф.І. Кузнецов (21А), генерал-майор К.П. Подлас (40А), генерал-майор танкових військ М.І. Потапов (5А), одіозно відомий генерал А.А. Власов (37А), а також майбутні маршали Радянського Союзу І.Х. Баграмян, А.І. Єременко, К.С. Москалеко, з німецького боку – майбутній фельдмаршал Модель та останній керівник німецького угруповання в Африці фон Арнім. Очолював німецьку танкову групу прориву батько бронетанкових військ Німеччини – Гудеріан.

Війна розпочалася 22 червня 1941 р. о 3-й год 50 хв масованим бомбардуванням німецькою авіацією великих прикордонних міст (Смоленськ, Київ, Житомир, Мурманськ, Рига, Каунас, Лієпая) а також військових баз (Кронштадт, Севастополь, Ізмаїл) і переходом через кордон сухопутних сил Німеччини та її союзників – Фінляндії, Румунії, Словаччини, Італії, а згодом Угорщини та Хорватії. Уже через кілька днів ними було взято столиці деяких прикордонних республік Радянського Союзу – 24 червня Вільнюс (Литовська РСР), 28-го – Таллін, адміністративний центр Естонської РСР та Мінськ (Білоруська РСР). Потім німцями було взято Львів (30 червня), 1 липня – Ригу, 16 – Кишинів. Прикордонні бої кінця червня 1941, на які радянське військо командування покладало великі надії, не змогли виснажити, збити наступальний темп та зупинити німецькі війська, як це було заплановано радянським керівництвом. Великого значення набули укріплення на "лінії Молотова", але враховуючи той факт, що укріпрайони котрі будувалися протягом 1940–1941 рр. на новому західному кордоні, ще не були повністю добудовані, а також досвід німецької армії з подолання найкращих та найсучасніших тоді оборонних укріплень "лінії Мажіно" у Франції, ці укріплення були швидко подолані військами противника. Після цього військові сили Південно-Західного фронту 29 червня – 3 липня 1941 р. вздовж рубежу Луцьк – Броди – Рівне – Дубно приймали участь у прикордонній битві. Саме тут відбулася одна з найбільших танкових сутичок другої світової війни. Лише з радянського боку у битві приймав участь 4201 танк. Перемога в цій битві відкрила перед німецькими військами можливість швидкого просування до Києва і після їхнього кількадечного маршу по Житомирському шосе безпосередньо розпочалася битва за Київ. До 8 серпня 1941 р., згідно з планами німецького командування, Київ мав бути взятий і готовий до проведення військового параду [6, 169]. Проте місто сходу взяти не вдалося, і після подальших марних спроб захопити місто, було прийнято рішення про залучення до взяття Києва військових частин з пріоритетного напрямку.

Появі на Чернігівщині танкової групи генерала Гудеріана сприяла директива Гітлера від 21 серпня 1941 р.

про зміну планів осінньої кампанії – напрямок головного удару німецьких армій кардинально мінявся, замість наступу на Москву було обрано Київ. Гітлер аргументував це наявністю потужної "сировинної і продовольчої бази в Україні" [5, 255], а також необхідністю ліквідації потужного Київського угруповання та в перспективі захоплення Криму, як "авіаносця Радянського Союзу" [5, 271] звідки наносяться удари по Румунських нафтових свердловинах. Про це пишуть кілька мемуаристів. Їх оцінки й висновки різні, а іноді, навіть, суперечать одне одному. Так Гудеріан у "Спогадах солдата" присвячує цьому питанню цілий розділ і розповідає про свою дискусію з Гітлером з приводу помилковості такого рішення [5, 255–73]. Начальник німецького Генштабу Франц Гальдер кваліфікує дії Гудеріана як порушення субординації та самоуправство. Єременко стверджує, що поворот на Південь став для радянського командування несподіваним [8, 83], а Баграмян стверджує про те, що замисел противника було розкрито ще 19 серпня [1, 288]. Безпосередньо бойові дії на Чернігівщині розпочалися ще в середині серпня, коли німецьким десантом було захоплено Окунінівський плацдарм на лівому березі Дніпра на 60 км на північ від Києва. Тоді авангардні частини 6 німецької армії розпочали боротьбу за розширення плацдарму до р. Десна і далі до м. Остра з частинами 37 радянської армії. Усі спроби радянських військ ліквідувати плацдарм завершилися невдало, але, з іншого боку, німцям не вдалося використати цей плацдарм у створенні серйозної загрози для Києва. Зате саме звідси було розпочато удар на Чернігів і спільно з 2 німецькою армією вдалося оточити 5 радянську армію. Головний же удар було нанесено з Півночі силами 2 танкової групи генерал-полковника Гайнца-Вільгельма Гудеріана, незважаючи на контратаки військ Брянського фронту, йому вдалося потіснити і розбити 13, 21 радянські армії та в кінцевому підсумку з'єднатися з танковою групою Клейста, щоб замкнути кільце оточення над Київським угрупованням радянських військ. За різними даними в полон було взято 290 [5, 301] до 650 тис. [4, 49].

Досить швидко німецьким військам вдалося зайняти територію Чернігівщини. 25 серпня було захоплено Городню, 26 – Новгород-Сіверський, 28 – Короп, Городню, 3 вересня – Щорс, 5 – Сосницю, 9 – Чернігів, 10 – Бахмач, 17 – Прилуки.

Не всі з очевидців дожили до кінця війни, але декому вдалося після війни написати мемуари. Спогади тоді генерал-майора, а в майбутньому Маршала Радянського Союзу Кирила Семеновича Москаленка присвячені, головним чином, питанню оборони Чернігова, де Москаленко очолив 15 стрілецький корпус після загибелі попереднього командира, а також протистоянню німецькому наступу в районі Бахмача. Піддається критиці позиція Ставки ВГК щодо утримання Києва, відзначається роль київського напрямку у виграші часу для укріплення оборони Москви [9, с. 141–159]. Також майбутній маршал вдається до спроби побіжного аналізу праць зарубіжних авторів – Гальдера, Гудеріана, Бутлара, Гесера фон Швеппенбурга. Кількість оточених радянських військ у Київському котлі він називає в межах 452 тис. полонених [9, 165].

Спогади Івана Христофоровича Баграмяна є надзвичайно цінним та інформативним джерелом. Велику увагу приділено висвітленню подій навколо Окунінівського плацдарму, автор її називає "Окунінівською невдачею" і відзначає героїзм радянських солдатів [1, 280–87]. Стверджує, що радянському командуванню ще 19 серпня було відомо про наміри німців щодо зміни напрямку головного удару, і що Брянський фронт на

чолі з Єременком було створено для зупинення німецького наступу на Південь, також приводиться цитата розмови Сталіна з Єременком де той дає згоду на те щоб "разбити подпеца Гудеріана" [1, 289]. Також відзначається героїзм радянських воїнів полковника Лагутіна, які змогли тимчасово зупинити німецький наступ. Гудеріан був змушений запросити підкріплення. [1, 291]. Не найкращу оцінку Баграмян дає командарму 21А Кузнецову, який не зміг встановити зв'язку та налагодити взаємодію із сусідами [1, 294]. Далі мемуарист зазначає потенційну небезпечність плацдарму біля с. Виблі, під Черніговом [1, 296] Велику роль приділено питанню відводу військ з небезпечних позицій, що загрожувало оточенням. Сам Баграмян став фігурантом цієї справи, на літаку він у вже оточений фронт прилітав передати усний наказ про відхід на нові позиції [1, 322–325]. Далі автор стверджує що одним з останніх цвяхів у домовину Київського угруповання було захоплення частинами 6 німецької армії с. Кобижча, у районі якого німці й перетнули залізничне сполучення між Києвом та Ніжином, а значить і Південно-Західного фронту [1, 319].

Чи не найодіознішими та найпретензійнішими вийшли мемуари в Андрія Івановича Єременка. У них можна знайти цілу низку неймовірних тверджень. По-перше, це необізнаність Ставки ВГК щодо зміни планів осінньої кампанії німців "Ставка і командування фронту не мали в той час інформації про зміну напрямку удару групи армій "Центр" на південь", а з іншого – створення Брянського фронту для відбиття наступу [8, 84]. По-друге це прорахунки Генштабу щодо конкретного місця удару німців на ділянці Брянського фронту [8, 83]. Також Ставку звинувачено в тому, що вона обмежилася половинчатими заходами [7, 310]. Однак надзвичайно дивно звучать інші тези – про створення Брянського фронту не для перешкоджання наступу на Південь, а для перешкоджання наступу на Москву через Брянськ [8, 86], твердження що основну мету фронт виконав – не допустив прориву противника на Москву через Брянськ [8, 87]. Мабуть, тому що противник туди і не збирався наступати. Далі йде критика Ставки і її звинувачення в провалі контрнаступу Брянського фронту [8, 92]. Чи не найголовнішою тезою мемуарів Єременка є те, що завдяки діям Брянського фронту Москву було врятовано [8, 99]. Ще одна цікава деталь – танкова битва під Трубчевськом, у якій з обох сторін приймало участь близько тисячі танків [7, 315].

Звичайно, у мемуарах згадується й Чернігівщина, у контексті контрнаступу на Короп а також утримання оборони по р. Десна на сході Чернігівщини [7, 322–323].

Спогади тодішнього начальника німецького Генштабу Франца Гальдера, складені у формі щоденника, куди заносилися звіти про оперативну обстановку на всіх театрах війни, де були присутні німецькі солдати. Надзвичайна методичність та скрупульозність є основними характеристиками даного джерела. Оскільки Київський напрямок стає головним для всіх німецьких сухопутних військ, то значна увага приділяється Чернігівщині. Цікавими його деталями є позиціонування Гудеріана, як молодого офіцера, що неодноразово порушував субординацію, вступив у конфлікт з командиром групи армій "Центр" фон Боком, звертається увага на проблеми армії з матеріально-технічним забезпеченням, низьку якість доріг, погані погодні умови – дощі [3, 331], а також на військові помилки Гудеріана [3, 318].

Мемуари генерал-полковника Гейнца-Вільгельма Гудеріана є чи не найкращим джерелом з даного питання. По-перше, це зумовлено тим, що, на відміну від інших, Гудеріан воював на найбільшій частині території Чернігівщини. По-друге – висока деталізація й ін-

формативність, щодо будь-якої події. Окрім того це наочність, так, подіям на Чернігівщині присвячено одразу п'ять карт. Гудеріан, будучи противником наступу на південь силами групи армій "Центр", приділяє велику увагу доведенні помилковості такого рішення [5, 255–273] та непередбачуваності і непродуманості нового наступу [5, 279]. Автор наголошує на важкості наступу, у т. ч. через чисельну перевагу й героїзм оборонців [5, 284]. Інколи в бій доводилося вводити останні сили, як сталося з введенням у бій хлібопекарської роти під Коропом [5, 281]. Щодо ведення бойових дій, то через контрнаступ Брянського фронту довелося запросити для підкріплення полк "Велика Німеччина" і дивізії СС "Райх" [5, 282].

Гудеріан зазначав потенційну вигідність проведення наступу на Сосницю, на стик 13 та 21 радянських армій [5, 283–286]. Велику роль приділено таким стратегічним об'єктам як мости, захоплення кожного достатньо описується і цінується Гудеріаном [5, 277–88]. Серед проблем, з якими довелося зіштовхнутися, автор називає тривалі дощові зливи і погану погоду, і як наслідок – розмиті дороги [5, 290; 285; 292], втому особового складу, зношеність техніки, потребу в доукомплектації, паливі і боєприпасах [5, 288–89]. Спільною рисою для всіх мемуаристів є теза про чисельну перевагу супротивника.

Єременко стверджував, що "Незважаючи на їх чисельну перевагу в танках, бронемашинах, мотопіхоті та тактичній артилерії їм не вдалося досягти жодних успі-

хів" [7, 94]. До тверджень про чисельну перевагу вдавалися і Гудеріан [4, 284] і Баграмян [1, 295].

Справді у військових мемуарах розкрито багато аспектів боротьби за Київ, яка велася, у т. ч. й на території Чернігівщини. Незважаючи на всі недоліки мемуарів як таких, вони дають відповіді на багато запитань. Розкривається важливість регіону в тактичних планах німецького командування, як одного з головних плацдармів для захоплення м. Києва, показується безпосередній хід бойових дій. Розглядаючи мемуари різних представників військового керівництва обох сторін, можна знайти недоліки, невідомки і провести синтез та аналіз усього матеріалу, що може дати цілісну картину подій.

Отже, військові мемуари є гарним джерелом з дослідження зазначеної проблеми і можуть служити ґідною базою для написання узагальнюючих робіт. А це є досить важливо, урахувавши той факт, що зараз коло питань, досліджуваних вітчизняними істориками, значно розширилося.

1. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – К., 1984. 2. Великая Отечественная война 1941–45 г. Энциклопедия. / Гл. ред. М.М. Козлов. – М., 1985. 3. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального Штаба сухопутных войск 1939–42 (От начала Восточной кампании до наступления на Сталинград). – М., 1971. – Т. 3. – Кн. 1. 4. Гот Г. Танковые операции. – М., 1961. 5. Гудериан Г.В. Воспоминания солдата. – Смоленск, 2003. 6. Історія міст і сіл. Чернігівська обл. / Заг. ред. П.П. Тронька. – К., 1972. 7. Єременко А.И. В начале войны. – М., 1964. 8. Єременко А.И. На Юго – Западном направлении. – М., 1959. 9. Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. Воспоминания командарма. – М., 1959. 10. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–45. – К., 1967.

Надійшла до редколегії

О. Збаржевецький, асп.

НАУКОВО-ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОСИПА ОЛЕКСІЙОВИЧА ПОКРОВСЬКОГО В УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА (1894–1900)

Розглянуто основні етапи науково-викладацької діяльності Й.О. Покровського в Київському університеті Святого Володимира (1894–1900).

Main stages of scientific work of Iosif Pokrovski in Kyiv Saint Volodimir university were investigated (1894–1900).

"...Римське право займає в історії людства надзвичайно важливе місце: воно пережило народ, що створив його і двічі підкорило собі світ."
(Й.О. Покровський, 1917)

Розвиток науки права наприкінці XIX – початку XX ст. знаменувався зростанням інтересу до римського права, як закономірної реакції на еволюцію економічних та соціальних відносин тогочасної Росії. Суспільство після відміни кріпосного права вступило на шлях модернізації, і пов'язані з цим зміни існуючого правопорядку вимагали осмислення правового досвіду країн Західної Європи. Оскільки ж в основі теорії і практики цивільного права континентальної Європи знаходиться римське право, то природно, що саме воно стало об'єктом особливої уваги для російських правників того часу.

В останнє десятиліття XIX ст. формується особливий науковий напрям – російська школа вивчення римського права. Саме їй і судилося внести вагомий вклад у дослідження історії та системи римського права, закономірностей його реципіювання пізнішими європейськими законодавствами, у формуванні на базі римського права загальної теорії цивільного права [7, 73–79].

Становлення романістики в Російській імперії як наукової школи нерозривно пов'язане, насамперед, з іменами таких представників як К.А. Мітюков, Л.М. Казанцев, С.М. Муромцев, М. Дювернуа та інших; Й.О. Покровський серед них займає особливе місце.

Й.О. Покровський був талановитим романістом та цивілістом Київського університету Святого Володимира. Саме в цьому провідному вищому навчальному закладі імперії він отримав вищу освіту, захистив магістерську дисертацію та сформувався як науковець. Наша стаття і присвячена вивченню науково-викладацької діяльності київського періоду Й.О. Покровського.

Стосовно перебування Й.О. Покровського в Київському університеті небагато літератури. Це, в основному, спогади сучасників, некрологи та деякі статті, видані в пореволюційній Росії (М.В. Зімільової [2], Е. Лаппо-Старженецької [4], М.Я. Пергамент [8], Н.Н. Полянського [15]). У них Й.О. Покровський характеризувався, здебільшого, як талановитий романіст, котрий вніс неocenний внесок у розвиток вітчизняної романістики та інших галузей юридичної науки. Критичніші відгуки про нього зустрічаються у видрукуванні у 1925 р. статті А.Е. Семенової. Хоча А.Е. Семенова й пише про Й.О. Покровського з повагою, якщо не любов'ю, – про його "майстерний аналіз", "блискучу роботу", "широкий філософський кругозір", – але це не заважає їй у цій же статті написати, що Й.О. Покровський "проповідував найнеприборканіший ідеалізм та індивідуалізм", відображав погляди "дрібнобуржуазної" інтелігенції [18, 424].

Поміркованішою, якщо не нейтральною, була оцінка діяльності Й.О. Покровського в повоєнній історіографії. Показовою в цьому відношенні може вважатися інформація про його наукову діяльність, наведена в ювілейному, присвяченому 125-річчю з дня заснування університету, виданні [3, с. 245].

У пострадянський період відомості про діяльність Й.О. Покровського в Київському університеті можна почерпнути з окремих статей російських та українських авторів: А.Л. Маковського [6], А.Д. Рудокваса [17], Я.М. Шевченко [19, 356–359].

Оцінки всіх цих науковців, разом із залученням архівних джерел (навчальних програм і лекційних курсів, що зберігаються у фондах Державного архіву міста Києва, Інституті рукописів), дозволяють нам дослідити основні аспекти науково-викладацької діяльності Й.О. Покровського.

Народився Йосип Олексійович Покровський 5 вересня 1868 р. в сім'ї сільського священика у Глухівському повіті Чернігівської губернії – у найвіддаленішому її повіті.

Навчання Й.О. Покровського розпочалося в гімназії повітового Глухова, котрий нараховував на той час приблизно 10 тис. жителів. Завершував середню освіту він уже в Києві, у провідному середньому навчальному закладі – Колегії Павла Галагана, де існував конкурсний відбір [6, 5].

Після закінчення Колегії Й.О. Покровський в 1886 р. вступає на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира. На превелике щастя для Й.О. Покровського, це був час підйому, якщо не час розквіту факультету. Його було створено в 1834 р. при активній участі однодумця М.М. Сперанського К.А. Неволіна, одного з провідних спеціалістів з питань цивільного права та філософії права. На факультеті працювали відомі викладачі-науковці М.Ф. Владимирський-Буданов, В.А. Незабитовський, Н.К. Рененкамф. Одночасно з Й.О. Покровським на факультеті навчалися й майбутні історики права: Н.А. Максимейко, І.А. Маліновський і Л.І. Петражицький, який пізніше став вченим із світовим іменем [1, 6].

Головним учителем у науці права для Й.О. Покровського, за його власним зізнанням, став відомий романіст університету Святого Володимира Л.М. Казанцев. Це відомий викладач-романіст Київського університету, автор праць з представництва в римському праві.

М.В. Зимильова говорить про нього, що він був "посереднім ученим, але прекрасним керівником" [2, 323]. Дійсно, його літературний спадок київського періоду обмежений декількома статтями та курсом лекцій з історії римського права, але імена його учнів, головним предметом яких стало римське право, говорять самі за себе. Саме від Л.М. Казанцева вони винесли переконання, що знання права досягається не лише **клопіткою** працею, але й сміливим політом думки пошуку.

Під керівництвом Л.М. Казанцева студент Й.О. Покровський написав свою першу наукову роботу – випускний диплом "Locatio-conductio в римском и современном гражданском праве" (1890). За назвою, це було не лише історичне, але й порівняльно-правове дослідження договору підряду. За зазначену роботу Й.О. Покровський отримав золоту медаль і премію ім. М.І. Пирогова.

Закономірним результатом успішного закінчення університетського курсу було зарахування Й.О. Покровського в університеті "стипендіатом для підготовки до професорського звання" (за нинішніми мірками – зарахування в аспірантуру). Стає очевидним, що молодий викладач зарекомендував себе досить добре і подавав великі надії, адже через рік він буде командиро-

ваний до Берлінського університету для завершення навчання [17, 5].

З 1 січня 1891 р. Й.О. Покровський розпочинає навчання в організованому при Берлінському університеті для російських юристів інституті римського права. Німеччина вже давно і справедливо вважалася для юристів "меккою" романістики, адже на той час дослідженням і викладанням римського права, його історії та системи займалися Ю. Барон, А. Бринц, Г. Дернбург, Т. Кіпп, Л. Міттейс, А. Перніс, Б. Віндшайд та ін. Кожен, хто приїздив у Німеччину для заняття римським правом, опинявся в атмосфері науки, яка розвивалася, дискутувалася, завжди була живою [6, 7].

Молодому Й.О. Покровському пощастило працювати в Берлінському університеті та проходити наукову підготовку під керівництвом корифеїв науки римського права Г. Дернбурга та А. Перніса.

Й.О. Покровський сповна скористався відкритими йому можливостями. Пробувши в Берліні приблизно півтора року, Йосип Олексійович практично завершив роботу над магістерською дисертацією. У 1895 р. він публікує німецькою мовою у найавторитетнішому журналі в Німеччині з історії римського права велику статтю про actions in factum у класичному римському праві [20]. Таким чином, Й.О. Покровський входить у правову науку та педагогіку як романіст.

Повернувшись з Німеччини (1894), Йосипа Олексійовича було призначено приват-доцентом в один із найстаріших університетів – Юр'ївський (в минулому Дерптський, а нині Тартуський). Викладання римського права тут він відкриває актовою лекцією про роль римського права у правовій історії людства [12, 1–34].

У 1896 р., за пропозицією професора Київського університету Святого Володимира А.В. Романович-Славатинського, Й.О. Покровський переходить на вакантне місце по кафедрі римського права, на посаду приват-доцента, адже він "... протягом двох років викладав римське право в Юр'єві, а його рідкісний талант ясно, точно і чітко викласти наукові істини, давно факультету відомі" [9, 3, 4].

Розпочав курс римського права Й.О. Покровський в Київському університеті вступною лекцією, у якій, сформулювавши, пояснював, що "...кожна освічена людина, а тим більше юрист, мусить мати завжди світлу уяву про крайні принципи свого права, про відношення цих принципів до минулого людини та до ідеалів її майбутнього" [10, 16]. По суті, ця лекція – кредо і програма молодого вченого. На думку Й.О. Покровського, суспільство, якщо воно не хоче прийти до **висновку**, подібно загибелі римської цивілізації та розпаду Римської імперії, мусить навчитися керувати майновими відносинами, які лежать у його основі. А для цього потрібно "перш за все зрозуміти їх, тобто зрозуміти їхнє історичне походження, їхню сутність та відношення до вищих ідеалів людства" [10, 18].

У даній лекції Й.О. Покровський визначає і своє відношення до римського права. Красиво змальовані пояснення "дивовижної стійкості" римського права, його логічності, його "необхідності... як попередньої школи цивіліста". На питання, чим викликана ця необхідність, Й.О. Покровський відповідає: "головним чином тим, що римське право при існуючій постановці цивілістичного викладання заміняє для нас загальну теорію цивільного права". А далі пояснює, що "...римське право не є сама теорія права... Римське право є все-таки право позитивне, одне з приватних цивільних прав; воно саме потребує вищого теоретичного висвітлення; його принципи мусять бути також піддані теоретичній та критичній оцінці, як і принципи інших прав" [10, 30].

Усе життя Йосип Олексійович слідував за виробленим ще в юності методом: знайти фундамент у минулому цивільного права, і переконавшись у його міцності, теоретично осмислити співвідношення з ним того, що існує в сучасному цивільному праві, а потім сказати, яким мусить бути майбутнє цивільного права, щоб воно встояло на найдавнішому фундаменті цивілізаційних принципів і слугувало розвитку людства відносно "вищим ідеалам". Однак для цього потрібно було мати ідеали. І в Й.О. Покровського вони були.

У 1898 р. Й.О. Покровський захищає в рідному Київському університеті магістерську дисертацію "Право и факт в римском праве" [13, 53–145]. Призначається виконуючим обов'язки екстраординарного професора, а через деякий час очолює кафедру історії римського права [16, 134].

Основне питання історії римського права, яке намагався розкрити Й.О. Покровський – його дуалізм, паралелізм цивільної та преторської систем – стало темою і для магістерської, і для докторської дисертацій.

У магістерській дисертації він досліджував різницю між двома видами позовів, відомих римському розвинутому формулярному процесу – *actiones in jus et in conceptae*. Дану різницю, перш за все, вважала формальною і не суттєвою для історії розвитку римського права. Вбачали її виключно в редакції преторської формули – якщо судді вказувалося прийняти до уваги відомі фактичні обставини, то була *formula in factum concepta*, якщо право позивача – то *formula in jus concepta*. Йосип Олексійович шляхом старанного розбору всіх прикладів, які дійшли до нас у джерелах, дійшов висновку, що до них мусить бути зачислена вже існуюча формула із перестановкою суб'єктів і *formula in facticia* [13, 1–50].

Відкинувши редакційний критерій як неправильний, Й.О. Покровський встановив матеріальну відмінність між даними видами позовів, котра полягала в тому, що в *actions in jus* позивач спирався на своє цивільне право, а в *actions in factum* – на відомі фактичні обставини. Таким чином, поділ позовів на *in jus* і *in factum conceptae* співпадає з їхнім поділом на цивільні та преторські. Для Й.О. Покровського було важливим встановити, що система преторського права була "системою адміністративно-регламентованого факту", тобто такою системою, яка створилась не в порядку судової діяльності, а в порядку управління, спиралася на участь претора в юридичному житті римського народу, визначаючи не принципами суду, а принципами управління. Внаслідок цього цей висновок дав Й.О. Покровському основу відкинути ті посилання на римську претурію, які робили сторонники наділення суду повноваженнями творити нове право поряд із законодавцем у додаток до діючого законодавства. Дослідження показало, наскільки подібні посилання були безпідставними: римський претор не був суддею в нашому розумінні цього слова; це був магістрат, втілюючий у собі саму верховність римського народу [13, 1–52].

Дане вчення було викладене Й.О. Покровським, окрім дисертації, й у двох вищезгаданих німецькомовних статтях, що викликали в німецькій літературі жваву полеміку. Доктрина була настільки нова й оригінальна, що професор Женевського університету Ерман назвав її "революційною теорією" [15, 330].

Й.О. Покровський у своєму вченні про розвиток правової системи торкнувся двох питань, які набули актуального значення на початку XX ст.

Перше з них – це питання про основні мотиви преторської правотворчості. На відміну від поняття справедливості *aequitas*, як вищої цілі, до котрої мусить

прагнути право, що висувалося до нього, він виводить ідеал цивільного світу, суспільного порядку, який надихав претора. Цим самим Йосип Олексійович уперше визначив своє відношення до правового ідеалу.

Другим питанням, яке визначило позицію Й.О. Покровського до одного з найрозповсюдженіших учень сучасної юриспруденції, стало питання про судову функцію претора, як причину змін цивільного права. Відкидаючи вплив процесуальних поглядів на правотворчість претора, Й.О. Покровський похитнув засади представників школи вільного права та судійської правотворчості, які спиралися на приклад Риму як на головний доказ актуальності своєї теорії [13, 145].

До питань римського права Й.О. Покровський, незважаючи на те, що його професорська діяльність у Києві була направлена якраз на викладання римського права, повертався друкованими працями лише кілька раз. У 1904 р. у збірнику, присвяченому М.Ф. Владимирському-Буданову, він надрукував статтю "Частная защита общественных интересов в древнем Риме" [14, 27–43], а в 1913 видав свій відомий курс історії римського права [11], що за науковими показниками був поставлений поряд з найкращими західними посібниками. Він відрізнявся від інших вітчизняних підручників тим, що подавав генетичну картину розвитку римського права, а не його інституційний нарис.

Окрім плідної наукової роботи в Київському університеті Святого Володимира Й.О. Покровський активно займався викладацькою практикою. З перших днів роботи в Університеті він створив свою систему викладання римського права. Про це свідчать його окремі курси лекцій та програми до них. Викладав Й.О. Покровський історію та систему римського права за власними записками, користуючись працями відомих зарубіжних романистів XIX ст. [5].

Головним у вивченні римського права Й.О. Покровський вбачав вивчення його історії, котра викладалася як окремий предмет. За словами Йосипа Олексійовича "...суспільство мусить навчитись керувати майновими відносинами, котрі лежать в його основі а для цього потрібно перш за все зрозуміти їх, тобто зрозуміти їхнє історичне походження..." [10, 18].

Розпочинав викладання історії римського права Й.О. Покровський проблемним питанням – значення римського права у правовій історії людства та в сучасній юриспруденції. Досконало подавав комплекс джерел та літератури. Протягом року студенти мали змогу слухати лекції з історії інститутів публічного права від епохи царів до абсолютної монархії; історію цивільного права; історію речових прав; історію зобов'язань; історію відносин сімейних; історію успадкування. Знайомив Й.О. Покровський слухачів і з питанням римського права в новому світі та західній Європі [5, 3].

Читаючи систему (теорію) римського права, Й.О. Покровський використовував цей предмет для того, щоб подати слухачам на його основі основи теорії цивільного права взагалі.

У своїх лекціях Й.О. Покровський намагався донести до слухачів загальні закономірності в розвитку держави та права, які мали універсальний характер, а також подальшу долю римського права після падіння античного світу, процеси його рецепції до сучасного йому періоду.

Таким чином, підсумовуючи даний матеріал, слід сказати, що науково-викладацька діяльність Й.О. Покровського в Київському університеті була досить плідною як для університету, так і для самого Й.О. Покровського. Адже в університеті він сформувався як романист-цивіліст, тут формувалася його науковий світогляд та авторитет, тут він виробив свою методику

вивчення історії права. Саме в Київському університеті Й.О. Покровський розпочав самостійну роботу в галузі історії римського права. Він відразу обрав свій власний шлях, визначився у поглядах на досліджуване ним питання. У Києві Й.О. Покровський був уже знаний у науковому світі як талановитий і перспективний романіст.

1. Дурденевский В.Н. Владимир Грабарь // Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М., Изд. АН СССР, 1958. 2. Зимелева М.В. Речь памяти И.А. Покровского, читанная на собрании Общества оставленных при факультете общественных наук Московского государственного университета // Покровский И.А. Основные проблемы русского гражданского права. – М., 1998. 3. Історія Київського університету / За ред. О.З. Жмудського. – К., 1959. 4. Лаппо-Старженецкая Е. Памяти И.А. Покровского // Дела и дни (исторический журнал). – Петроград, 1920. – Кн.1. 5. Лекции по истории римского права, читанные в осеннем семестре 1897 г. И.А. Покровским. – К., 1898. 6. Маковский А.Л. Выпавшее звено // Покровский И.А. Основные проблемы русского гражданского права. – М., 1998. 7. Медушевский А.Н. История русской социологии. – М., 1993. 8. Пергамент М.Я. И.А. Покровский (некролог) // Русский исторический журнал. – 1921. – Кн. 7. 9. Письмо А.В. Романовича-Славатинского с изложением мнения о Покровском и Пергаменте – кандидатах на вакантную должность на кафедре римского права в Университете Св.

Владимира. 23 апреля 1896 года. – IP, ЦНБУ. – Ф. 144, спр. 22, арк. 1–4. 10. Покровский И.А. Желательная постановка гражданского права в изучении и преподавании // УИ. – 1896. – № 12. 11. Покровский И.А. История римского права. – СПб., 1913. 12. Покровский И.А. Роль Римского права в правовой истории человечества и в современной юриспруденции // Ученые записки Юрьевского университета. – 1894. – Кн. 3. 13. Покровский И.А. Право и факт в римском праве. – Ч.1. Право и факт как материальное основание исков (Actiones in jus и factum conceptae) // УИ. – 1898. – № 4–5. 14. Покровский И.А. Частная защита общественных интересов в древнем Риме // Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями. – К., 1904. 15. Полянский Н.Н. И.А. Покровский (Личность покойного и его ученые труды) // Покровский И.А. Основные проблемы русского гражданского права. – М., 1998. 16. Протоколы заседания юридического факультета Университета Св. Владимира. 26.01.1896 – 15.12.1898. – ДАК. – Ф.16, оп. 465, спр. 1410, арк. 134–142. 17. Рудоквас А.Д. И.А. Покровский и изучение римского права в России // И.А. Покровский. История римского права. – СПб., 1999. 18. Семенова А.И. И.А. Покровский (к 5-летию со дня смерти) // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 12. 19. Шевченко Я.М. Покровский Йосип Олексійович // Антологія української юридичної думки. Цивільне право. – К., 2003. – Т. 6. 20. Pokrovsky I. Die actions in factum des klassischen Rechts. – Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. – Romanistische Abteilung, 1895. – Bd. XVI.

Надійшла до редколегії

С. Іванисько, асп.

СТВОРЕННЯ "СОФІЙСЬКОГО МУЗЕЮ" ТА ЙОГО ДОЛЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано зусилля пам'яткоохоронців для перетворення Київської Софії з діючого храму на музейний заклад, розкрито етапи становлення музею та його діяльність у роки другої світової війни.

Historical Heritage officers' efforts aimed at the reorganization of the Sofia Kievskaya from a church in service into a museum complex are analyzed in an article "the Sofia Museum developing and its destiny during the Second World War" by S. Ivanysko. The article describes stages of the Museum developing and its activity during the Second World War.

Софійський собор – визначна пам'ятка архітектури XI ст., що зберігає найповніший комплекс давньоруського монументального живопису. До революції св. Софія була діючим храмом Російської православної церкви, що створювало певні ускладнення для збереженості архітектури собору та його розпису. Після політичних перетворень 1917 р. українська наукова громадськість звертає увагу уряду на стан пам'ятки, наголошує на необхідності її збереження, охорони, реставрації та дослідження. Неодноразово піднімалося питання про створення на базі Київської Софії музею, щоб догляд за пам'яткою набрав планомірного характеру.

Створення музею Софійського собору та його діяльність у роки другої світової війни залишається малодослідженою проблемою у вітчизняній історіографії. У роботах радянських істориків лише зазначалося, що рішенням уряду в 1934 р. Софійський собор як філіал було включено до Державного історико-культурного заповідника Всеукраїнського музейного городка (ВМГ), створеного в 1926 р. на базі комплексу Києво-Печерської лаври [3, 29; 7, 30; 11, 129] Також розглядалися питання вивезення німцями культурних цінностей та їх нищення, заходи радянської влади щодо евакуації музейних колекцій та післявоєнної відбудови тощо [12]. Лише в останні роки з'явилися праці В. Акуленко, О. Боня, С. Білоконя, О. Нестулі, І. Преловської, М. Ткаченка, що побіжно торкаються запропонованої теми [1, 4, 5, 22–25, 30, 31]. У цих публікаціях історія створення та функціонування музею на базі Київської Софії висвітлюється фрагментарно, відповідно до завдань кожного дослідження. Головним завданням нашої статті є проаналізувати зусилля пам'яткоохоронців для перетворення храму на музей та виділити основні етапи цього процесу, дослідити його діяльність у роки другої світової війни.

У червні 1919 р. з ініціативи архітектурної секції підвідділу з ліквідації майна релігійних установ та Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) на базі Софійського собору було створено

музей [16, 17; 22, 79; 25, 291–292]. У ньому експонувалися фрагменти архітектурного мармурового оздоблення та давньоруського живопису, що зберігалися з часів досліджень XIX ст. на території храму та його садби.

Софійський музей перебував у віданні місцевого органу ВУКОПМИСу. Спеціально створена для охорони та дослідження пам'ятки Софійська комісія та Всеукраїнський археологічний комітет на початку 1920-х рр. неодноразово піднімали питання про передачу музею у їх підпорядкування [18, № 13, арк. 2, № 410/1, арк. 20, № 410/2, арк. б/н 1; 8, 323].

До 1923 р. завідуючим музеєм Софійського собору був Ю. Красицький. [18, № 4 арк. 33, № 5, арк. 12–13; 25, 295]. Він піднімає питання про відкриття музею св. Софії для широкої публіки. Проте його ініціативу не підтримали і дозволили допускати тільки наукові екскурсії. Експозиція музею була частково поповнена за рахунок "Софійської скарбниці".

Наступним керівником Софійського музею став відомий мистецтвознавець Ф. Шміт. У 1924 р. він залишає музей і переходить на роботу в Ленінград до Російського інституту історії мистецтв. У той же час, з іще нез'ясованих причин про існування Софійського музею забувають [18, № 21, арк. 13, № 96, арк. 14; 10, 65; 24, 47]. Було заплановано заснування нового музею.

Весною 1929 р. під час обговорення звіту Софійської комісії на засіданні ВУАН, у присутності голови Упрнауки Ю. Озерського, київський краєвий інспектор охорони пам'яток культури (КЮПК) Ф. Ернст підняв питання про перетворення всього комплексу будівель навколо Софійського собору на державний заповідник [18, № 410/8, арк. 22; 9, 425; 15, 57]. З цієї метою секретар інспектури В. Базилович після закінчення сесії показав мистецькі цінності собору Ю. Озерському й одержав від нього принципову згоду на заходи в цьому напрямі. Подібне рішення було зафіксовано і в Постанові Ради ВУАН на доповідь Софійської Комісії 17 квітня 1929 р. Повторно з подібною пропозицією ВУАН звернулася до уряду в 1931 р.

Занепокоєний станом Софійського собору О. Новицький пише статтю до газети "Пролетарська Правда" під назвою "Київську Софію треба зробити заповідником" (на жаль, вона надрукована не була), у якій детально описує стан будівлі та монументального живопису пам'ятки [5, 71]. Оскільки вон знаходилися в процесі повільного руйнування, то він наголошує на необхідності, для вивчення та показу широкий громадськості, перетворення храму на музей з постійним штатом та самостійним бюджетом.

У той же час Київська КЮПК вела роботу зі створення заповідника "Київський акрополь", до складу якого планувалося включити Софійський собор та інші пам'ятки культури Старого Києва. Цей план затвердив Ю. Озерський [15, 57]. У першу чергу рекомендувалося оголосити заповідником Київську Софію із садибою, культовими та цивільними спорудами.

Восени 1930 р. дирекція заповідника ВМГ кілька разів звертається до НКО, з висловленням згоди на приєднання території Софійського подвір'я до цього закладу [18, № 322, арк. 7–8; 30, 12–13]. На базі собору планувалося утворення антирелігійного музею, згодом музею музичних інструментів. Проте установи ВУАН не підтримали цю пропозицію, оскільки на той момент ще планувалося включення св. Софії до складу "Київського Акрополя".

Ідею заснування "Київського Акрополя" підтримав і новий київський краєвий інспектор К. Антипович. Основною метою нового закладу він визначив забезпечення охорони, проведення наукової та політосвітньої роботи з пам'ятками [4, 102]. У 1932 р. Було розроблено проект створення комплексу з видатних пам'яток у Старому Києві, який пам'яткоохоронці сподівалися втілити в найближчому майбутньому. Статут закладу ухвалив НКО і передали на затвердження ВУЦВК [18, № 413/а, арк. 6. 413/б, арк. 4–5; 13, VIII; 14, 34] Проте радянська влада не могла погодитися на утворення другого великого заповідника в центрі Києва, і цей грандіозний за своїм значенням проект так і не був здійснений.

Узимку 1934 р діючий храм св. Софії остаточно закрили і на його основі створили антирелігійний музей [20, № 147/1, арк. 1, 3, № 147/3, арк. 1, 2; 1, 146; 23, 49; 28, 13]. Нарком освіти В. Затонський наказав директору ВМГ О. Багрію прийняти собор з майном як філіал Музгорodka. Директором "Софійського музею" став І. Скуленко. Для відвідувачів Заповідник відкрили навесні 1935 р. Спочатку ВМГ підпорядковувався НКО УРСР, а з березня 1937 р. – Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР.

7 березня 1939 р. за постановою Ради Народних Комісарів на базі Софійського собору було утворено самостійний музейний комплекс [19, арк. 2; 29, 3–7]. При ньому вирішили організувати відділ архітектури і як філіали передати Андріївську церкву, Видубицький монастир, Кирилівську церкву та церкву Спаса на Берестові.

Правління спілки радянських архітекторів України разом з Управлінням у справах мистецтв при РНК УРСР обговорювало план організації архітектурного музею в Софійському заповіднику [26, 35]. Планувалося, що велику увагу музей приділятиме науковим дослідженням історії архітектури, пов'язуючи їх із роботою заповідника.

У 1938–1939 рр. у Богословському приділі собору влаштували виставку архітектурних проектів майстерень УРСР. Для цієї виставки переробили вікна XVII ст., замалювали живопис, настелили нову підлогу. На довершення всього було встановлено велику статую Сталіна. Коли носили тісними сходами північної вежі великі підрамники з архітектурними проектами та частини статуї Сталіна, фрески були дуже подряпані. Тоді ж Успен-

ський приділ переробили на канцелярію музею. Там влаштували нову паркетну підлогу на погано ізольованій основі. Це стало причиною того, що з'явилась грибова цвіль, підлога місцями здулася, а грибок загрожував поширитися по пам'ятці. Приділи в обох вежах були перероблені на допоміжні музейні кімнати (кабінет, фотолaboratorію тощо). Приміщення архієрейської бібліотеки та ризниці були використані для експонатів архітектурного музею. Там помістили фотографії храмів, фрагменти архітектурно декору, мозаїки та фрески з розібраного собору Михайлівського Золотоверхого монастиря тощо [28, 15]. В усіх перебудованих музейних кімнатах зафарбували живопис, зруйнували іконостаси, змурували примітивні опалювальні труби з виводом блашаних труб крізь вікна.

Після створення "Софійського музею" він став центром досліджень історії архітектури і при комплектуванні його фондів враховувалася ця специфіка. Так, основою колекції стали фрагменти архітектурного декору, що знаходилися у хрещальні пам'ятки з XIX ст. Також у той час до фондів надходили матеріали археологічних досліджень пам'ятки в 1935–1936 рр. під керівництвом Т. Мовчанівського та М. Каргера в 1939 р.; фрагменти живопису розібраного собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, архітектурні деталі Десятинної церкви X ст., вівтарна стіна Іринівської церкви тощо [20, № 147/3, арк. 5–8; 19, арк. 3]. Станом на 1 січня 1941 р. фонди Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" нараховували 8563 музейні предмети, з них 859 – в експозиції [31, 176].

За спогадами І. Скуленка, багато часу займали візити офіційних осіб і цілих груп: "Не було дня, щоб не прийшов хтось з ЦК партії, з Раднаркому, Наркомпросу; з якогось посольства, а то й просто якась офіційна делегація. Зустрічати і проводити їх доводилось директору" [20, № 147/3, арк. 8].

Після нападу Німеччини на СРСР функціонування музейних установ отримує нову специфіку. У радянській літературі прийнято було звертати увагу на занепад культури в період німецької окупації, руйнування пам'яток, наголошувалося на заходах, прийнятих радянською владою для збереження архітектурних пам'яток (зокрема, Софійського собору), що могли постраждати від обстрілів артилерії та авіаційних нальотів [12, 14–18].

Проте за свідченнями українських істориків, що емігрували разом з німцями, за наказами радянського керівництва при відступі Червоної армії мінувалися найкращі споруди великих міст з метою проведення диверсійних акцій. Згідно з повідомленням київського міського голови часів німецької окупації Л. Форостівського, св. Софію перед відступом радянських військ планували підірвати. На її територію заїхала машина з вибуховими речовинами для мінування [6, 11]. Проте, архітектор Олекса Повстенко зміг переконати військових, щоб машину з вибуховими речовинами повернули назад.

Більшість українських музеїв під час німецької окупації не працювали або були перетворені на склади, де зберігалися культурні цінності і звідки вони періодично вивозилися або викрадалися. Усе ж частина музеїв, тією чи іншою мірою реорганізованих, продовжували працювати [31, 77–79]. Змінилися назви та профілі музейних установ, ідеологічне спрямування експозицій. У деяких випадках українських співробітників замінили "фольксдойче".

Підпорядковувалися музеї генеральному комісару через референта у справах музеїв при міській управі ф-н Гейбель – німкені, що до війни працювала в одному з київських художніх музеїв. Вона мала відвідувати музеї, щоб передавати необхідні відомості комісару, перево-

дити співробітників з одного музею в іншій. Директивно визначалися робочі години музеїв: понеділок – з 9 год до 17, субота – з 9 до 13 год [21, № 659, арк. 1]. При перевантаженні графік роботи міг бути змінений.

Організація та діяльність музеїв залежали від ініціативи представників української інтелігенції та відповідних відділів міських управ, підтримки німецьких властей. Мотиви співпраці українських музейників з окупаційною владою, на думку дослідників, були різними [31, 70, 77–79, 170]. Багато з них хотіли залишатися ближче до музейних предметів, оберігати їх від грабунку чи руйнування. Дехто повірив пропаганді німців про відродження української культури і намагався діяти в інтересах майбутнього України. Хтось просто хотів вижити.

Змінюється тематика планових робіт у музейних закладах. Для розробки пропонувалися такі теми: більшовики як руйнатори української культури; реєстр культурних цінностей, що загинули безповоротно; реєстр цінностей, що вивезено [17, № 18, арк. б/н1] і под.

Серед організованих німецькою владою установ був Музей переходової доби міста Києва, який мав збирати матеріали про нищення радянською владою пам'яток української культури [31, 85–86], та Архітектурно-історичний музей. Головним завданням останнього (у документах його іноді називають "Архітектурно-історичним Софійським музеєм"), створеного ще на початку 1942 р., зазначалося "...оберегати всі старовинні архітектурні пам'ятки міста та його околиць..." [21, № 659, арк. 1].

За документами, що зберігаються в Науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська" можна встановити штат цього музею [21, № 660, арк. 1, № 663, арк. 1]. У різних списках значиться 12–14 осіб, з них 11 незмінних: архітектори Олекса Повстенко, Іполіт Моргилевський, Сергій Бабулевич, Рената Крамар (Крамер), а також Ніна Орлова, Василь Бандурко, Олена Деїч (Доїч), Олекса Александров, Софія Александрова, Павло Ємець, Катерина Данкевич.

Директором музею Софійського собору в роки війни став Олекса Повстенко. До того він працював доцентом Харківського інженерно-будівельного інституту, згодом – архітектором Наркомосу УРСР [6, 11].

Непересічною особистістю був Іполіт Моргилевський, один з основоположників сучасної історико-архітектурної науки на Україні, що проводив дослідження архітектури Київської Русі з 1919 р. У 1938 р. його обрано членом-кореспондентом Академії архітектури СРСР [2, 42–43]. Багато років свого життя учений присвятив дослідженню Софійського собору: він працював у створених ВУАН спеціальних установах для його охорони та дослідження, також був залучений до роботи "Софійського музею".

У радянські історіографії підкреслювалися заслуги Павла Ємця, що більше 25 років пропрацював у Софійському музеї дворником і доглядачем. Під час окупації на території музею він ховав від пограбування цінні плани Києва середини XVIII ст., 3 дзвони, привезені гітлерівцями з Лаври, що підлягали відправленню до Німеччини, багато цінних експонатів та будівельні матеріали, що стали дефіцитними. Незважаючи на накази окупантів, відмовився віддати ключі від фондів приміщень, був заарештований і кілька днів провів у підвалах гестапо. Протягом окупації П. Ємець слідував за станом пам'яток заповідника, ремонтував дахи, відшукуючи на звалищах необхідні матеріали [19, арк. 2; 12, 25–26]. Крім того, у низці публікацій наголошується, що саме він незадовго до визволення Києва радянськими військами зумів переконати німців не мінувати територію Софійського собору.

У роки окупації Архітектурно-історичний музей обслуговував переважно німців. Цікавим є звіт закладу за 1.06–8.08.42 [21, № 665 арк. 1, 13в, № 666, арк. 1]. За зазначений період провели 396 екскурсій, І. Моргилевський прочитав 8 лекцій з історії архітектури Київської Русі та Софійського собору. Також було поповнено експозиції "Архітектура Великокнязівської доби" матеріалами з церкви Пантелеймона в Галичі, Василія в Овручі, Львівської та Параскеви П'ятниці в Чернігові, Десятинної, Спаса на Берестові та Троїцької Надбрамної в Києві й замкової архітектури України. Відкриття цієї експозиції відбулося 19.09.42.

Адміністрація заповідника піднімала клопотання про розширення експозиції за рахунок звільнення приміщення колишнього відділу соціалістичного будівництва [21, № 664, арк. 1, № 666, арк. 1; 31, 89]. Зокрема, там знаходилася статуя Сталіна, що важила понад тонну. Дирекція піклувалася про поладження вікон та даху у св. Софії, оскільки це загрожувало збереженню пам'ятки.

Отже, на початку окупаційного режиму продовжувалося функціонування культурного закладу на базі Софійського собору у структурі нового закладу Архітектурно-історичного музею. Та, з наступом радянських військ ситуація змінилася.

Ще на початку війни у Німеччині розроблялися таємні плани пограбування культурної спадщини підкорених народів. У 1942 р. вивезення культурних цінностей не мало масового характеру і проходило таємно. Проте відступ німецьких військ супроводжувався пограбуванням та нищенням матеріальних цінностей.

Багато експонатів Софійського архітектурно-історичного музею були вивезені німецькими окупантами в 1943 р. З відділу архітектури та малярства княжої доби було вивезено 14 фресок, серед них фрески Михайлівського Золотоверхого монастиря та фрагменти з Десятинної церкви, матеріали з археологічних досліджень Софійського собору, порцеляновий бюст Ярослава Мудрого роботи скульптора-антрополога Герасимова, графічні матеріали, обміри, фотографії й акварелі архітектурних пам'яток, їх розкопок та реставрацій. Також вивезли дорогоцінне начиння, предмети культу, ікони XVII–XVIII ст. тощо. Бібліотека музею збідніла на 60–70 % [19, арк. 3–5; 21, № 662, арк. 3–5; 27, XXVI–XXVII].

Після звільнення Києва пам'ятці необхідно було провести черговий ремонт, потинкувати та побілити стіни, заскрити вікна [19, арк. 2, 5–6]. Найзагрозливішим було становище даху та водостічних труб.

Уже 27 березня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову "Про організацію Софійського заповідника" з метою впорядкування та благоустрою колишнього Софійського подвір'я, а також для проведення реставрації і дослідження архітектурних історичних пам'яток [20, № 418, арк. 1]. Уся територія зі спорудами та приміщеннями (крім саду) передавалася Українському філіалу Академії Архітектури СРСР.

Таким чином, створення музею на терені Софійського собору не було одномоментним явищем. Великих зусиль для завершення цього проекту доклали установи та діячі Всеукраїнської Академії Наук і Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури. Проте не всі задуми пам'яткоохоронців та науковців вдалося втілити в життя. Так, влада не погодилася на створення заповідника "Київський Акрополь" для охорони пам'яток старовини центру Давньоруського держави – району Старого Києва. На цьому місці потім планувалося будівництво урядового центру Києва після перенесення в місто столиці республіки. У воєнні роки, в умовах окупації, Софійський музей продовжував функціонувати у структурі Архітектурно-історичного музею. На його теренах продовжувала пра-

цювати когорта визначних українських науковців, що змушені були залишити Батьківщину разом з німцями.

Обсяг статті не дозволяє розкрити всі аспекти цієї теми. Подальшого дослідження вимагають питання припинення функціонування музею в 1924 р., діяльність пам'яткоохоронців у цьому напрямі до 1929 р. Досить фрагментарні наші відомості про функціонування музею в роки другої світової війни. Цікаво також прослідкувати відмінності в позиціях радянської та зарубіжної історіографії із зазначеної проблеми.

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990. – К., 1991. 2. Асєєв Ю. Собори наших душ. Справа професора Моргилевського. // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1990. – № 1. 3. Ачкасова В.Н. Основные проблемы исследования Софии Киевской // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. 4. Білокінь С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. 5. Бонь О. Зусилля Софійської комісії щодо реставрації пам'яток Софії Київської у 20-х роках XX століття // Історія релігій в Україні. – Л., 2002. 6. Гончар О. Більшовицька "турбота" про Софію Київську: свідчить Олексій Повстенко // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1996. – № 3–4. 7. Грабовський С.Я., Асєєв Ю.С. Дослідження Софії Київської // Архітектурні пам'ятники. – К., 1950. 8. Звідомлення про діяльність Першого (Історико-філологічного) Відділу за 1923 р. // Записки історико-філологічного відділу. – 1923. – Кн. IV. 9. Історія Національної Академії Наук України 1929–1933. Док. і мат. – К., 1998. 10. Історія Національної Академії Наук України. 1924–1928. Док. і мат. – К., 1998. 11. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.; Л., 1961. – Т. II. 12. Кот С.І. Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни. Охорона пам'яток історії та культури в 1945 – на початку 60-х років // Охорона, використання та пропаганда

пам'яток історії та культури в Українській РСР. – К., 1989. – Ч. 3. 13. Лист Київського краєвого інспектора охорони пам'яток культури К. Антиповича до Сектору науки НКО (копія до керівника музейної групи тов. Кушнірука К.І.) // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 1. 14. Лист Київської обласної Інспектури Охорони Пам'яток Культури до Київської обласної прокуратури // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. 15. Лист Ф.Л. Ернста до Наркомосвіти УСРР. 25.IX. 1930 р. // Пам'ятки України – 1989. – № 2. 16. Лукомский Г.К. Киев. Церковная архитектура XI-XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. – К., 1999. 17. Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України (далі НА ІА НАН України). – Ф. 10 К. 18. НА ІА НАН України – Ф. ВУАК. 19. Науковий Архів Національного Заповідника "Софія Київська" (далі НА НЗ "СК"). – № КП-3373. 20. НА НЗ"СК". – Ф. НАДР. 21. НА НЗ"СК". – Ф. НВФ. 22. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 1. 23. Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури 1926–1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – К., 1989. – Ч. 2. 24. Нестуля О.О. Понад усе він ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) – К., 1991. 25. Нестуля О., Нестуля С. Створення музею культури і побуту в Києві // Історія релігій в Україні. – Л., 2001. 26. Організація архітектурного музею в Софійському заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 6 (черв.). 27. Перелік культурних цінностей, вивезених Айнзацштабом райхслайтера А. Розенберга з Софійського заповідника в м. Києві в жовтні 1943 року // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 1. 28. Повстенко О. Катедра св. Софії в 1920–1940 роках // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1996, № 3–4. 29. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР "Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України" // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1939, № 7 (27 берез.). 30. Преловська І.М. До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника (1934–2004) // Сакральні споруди у житті суспільства: історія та сьогодення. – К., 2004. 31. Ткаченко М.І. Музеї України під час другої світової війни (1939–1945 рр.). Дис... канд. іст. наук. – К., 1996.

Надійшла до редколегії

Є. Козій, асп.

БОЙОВА ПІДГОТОВКА КАДРОВИХ ОФІЦЕРІВ У ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УРСР В 1941–1945 РОКАХ

Проаналізовано рівень бойової підготовки військових кадрів у навчальних закладах УРСР та заходи, які проводилися у цьому напрямі напередодні та під час Великої Вітчизняної війни.

There was examination of combat training level of military personnel in the educational institutions of URSR and measures that were conducted on the eve of and during The Great Patriotic War in that direction.

Проблема підготовки військових кадрів для фронту напередодні та в роки Великої вітчизняної війни на сьогоднішній день майже не досліджена, хоча без неї неможливо вирішувати питання з висвітлення питань війни в цілому. Серед публікацій, у яких досліджується зазначена тема, слід назвати книги "Всесвітня історія. Друга світова війна", "Велика Вітчизняна війна. Підсумки та уроки".

Напередодні Великої Вітчизняної війни військові кадри в СРСР зазнали значних втрат. Протягом 1937–1938 рр. в СРСР було репресовано тисячі офіцерів та вищих командирів. Особливо відчутних втрат зазнали Військово-Повітряні сили. Військових училищ у СРСР було багато, так, тільки в 1940 р. 13 тис. солдат стали лейтенантами, але викладачів станом на 1940–1941 рр. набрано лише 44,2 %, в авіаційних школах не вистачало навчальних літаків, пального [1, 4–19].

Саме масові репресії 1937–1938 рр. проклали дорогу німецьким військам, які вже на шостий день війни захопили значну територію таких великих міст як Мінськ та Львів. На початку війни, під час відступу Червона Армія зазнала величезних втрат живої сили, від дивізій залишалися полки, від полків – роти, від рот – взводи, які в тилу реформували, поповнюючи людьми мирних професій, що призводило до нових, часто безглузких людських втрат [2, 185–187].

Оперативне поповнення діючої армії в перші місяці війни проводилося значною мірою за рахунок населення України. Внаслідок мобілізаційних заходів, а також надходження бійців і загонів народного ополчення, з

республіки до армії і флоту в цей період було направлено близько 3185 тис. осіб. У частинах і з'єднаннях, які воювали в Україні, мешканці республіки становили не менше 50 % їх особового складу. Здебільшого це були не підготовлені належним чином військові кадри та люди мирних професій [3, 28–43].

Територія України стала одним із головних театрів воєнних дій другої світової війни у вересні 1939 р., коли німецькі механізовані колони із заходу і радянські танкові й кавалерійські зі сходу рушили назустріч одні одному через територію Галичини, Волині, Холмщини та Засяння. 1940 р. з-за Дністра Червона армія виступила в похід на Бессарабію та Буковину. І тоді ж почалася безпосередня підготовка двох "запеклих друзів" – більшовицького СРСР та нацистської Німеччини – до нападу один на одного. Гітлер встиг ненабагато випередити Сталіна. Україна знову стала ареною кривавих баталій. [4, 16–54].

За помилки керівництва гірко розплачувалася армія і народ. Трагічні помилки і прорахунки керівництва не змогли затьмарити великий подвиг і жертвність Народу-Переможця. Ворогу не вдалося здійснити головне завдання "Бліцкригу" розгромити радянські війська на кордоні [5, 15–71], паралізувати керівництво країною й армією, зламати моральний дух народу, бійців і командирів Червоної Армії. Через гіркоту втрат, школу військової мужності йшли вони до Великої Перемоги. Відомий кінорежисер Р. Кармен писав: "Бійці Червоної Армії билися там, де їх заставляла війна, билися, відступаючи, в оточенні і вмирали без почесті. Їхні кулеметні черги, постріли з протитан-

кових гармат, зв'язування ручних гармат, кинуті під танки – все це було першим залпом по Рейхстагу..." [6, 7–18].

Радянські війська у надзвичайно важливих умовах послаблені сталінськими репресіями, дезорганізовані договором з Німеччиною 1939 р. не змогли дати рішучого та організованого опору ворогу. Літо-осінь 1941 р. – період поразок Червоної армії.

Незважаючи на те, що радянському керівництву були добре відомі час і дата початку воєнних дій, не були проведені заходи щодо відсічі агресора, прикордонні війська й армія були захоплені зненацька. Про війну, що почалася, багато військових довідалися з денного виступу по радіо В. Молотова. Сам Кремль не володів ситуацією. Прийнята Сталіним з величезними труднощами й умовностями, під тиском військових, Директива про приведення військ у бойову готовність у більшості частин і з'єднань не дійшла. До другої половини дня 21 червня майже всі офіцери залишили свої частини на вихідні. А двотисячний німецький десант, переодягнений у форму бійців і командирів Червоної Армії, знищив комунікації і лінії зв'язку, що ведуть до Західного кордону. Директива № 2 Головної Військової Ради (22.06.41, 7 год 15 хв) і Директива № 3 (22.06.41, 21 год 15 хв) про нанесення могутніх контрударів по ворогу і захоплення стратегічної ініціативи з відомих обставин уже не могли бути виконаними. Німецькі війська глибоко вклинилися в радянську оборону. Прикордонні застави і передові частини Червоної Армії вели бої у глибокому оточенні [7, 4–15].

В умовах війни, що насувалася, генеральний штаб вірно визначав плани генералів вермахту. Вивчивши військову тактику і стратегію нацистів у період військової компанії 1939–1941 рр., радянські військові правильно оцінили ситуацію, зокрема напрямок головного удару гітлерівських армій – на Москву. До оперативного плану втрутився Сталін: "Мені не зрозуміла установка генерального штабу на зосередження зусиль на Західному фронті... Думаю, однак, що для німців особливо важливим є хліб України, вугілля Донбасу. Тепер, коли Гітлер утвердився на Балканах, тим більш ймовірно, що він буде готувати основний удар на Південно-Західному напрямку" [7, 9–22].

За вказівкою Сталіна було підготовлено концептуальний документ "Розуміння про основи стратегічного розгортання Збройних Сил на Заході і Сході на 1940–1941 роки". У ньому передбачалися ешелоновані розподіли військ уздовж кордону: у першому ешелоні – 57, у другому – 52, у третьому (резерві) – 62 дивізії. Це призвело до того, що з'єднання вступали в бій по черзі і німці отримали можливість знищити їх по частинах [8, 8–36].

Німецьке командування використало невдале розташування радянських армій уздовж державного кордону, зосередивши переважну більшість сил і засобів на головних напрямках удару, змусивши тим самим супротивника прийняти бій у не вигідних для себе умовах. Вермахт випередив радянське командування в розгортанні армій при виході на стратегічні рубежі. Негативну роль зіграла блядушність окремих військових керівників [9, 5–10].

За наявними даними, керівництво Західного військового округу увечері 21 червня отримало розвід донесення про те, що німецькі війська зайняли висхідне положення і були готові до кидка через кордон. Однак командування округу визначало зручну для себе позицію: "Не панікувати, У Москві все знають". За кілька годин до початку агресії командування округу на чолі з генералом Павловим безтурботно слухало у будинку офіцерів "Весілля в Малинівці" [10, 12–86].

Зовсім по-іншому діяв командуючий Київським військовим округом генерал-полковник М. Кирпонос. Він особисто взяв на себе ініціативу і за кілька днів до німецького вторгнення під виглядом маневрів почав розгортання округу, відбувши на командний пункт у Тернопіль. У Кремлі вибухнула гроза. Сталін улаштував генералові прочухан. Як згадував маршал Г.К. Жуков, пішла команда повернути війська в місця постійної дислокації, а винних покарати. Якби не гітлерівське вторгнення, М. Кирпонос, мабуть, найшвидше опинився б у підвалі в Берії" [11, 28–44].

На початок Великої Вітчизняної війни радянська Червона Армія вийшла із питомою вагою кавалерії у військах, відсутністю досвідчених військових кадрів, нестачею кадрових офіцерів усіх рівнів і була компенсована за рахунок великої кількості низько кваліфікованих військових [12, 68–74].

Німецькими військовими фахівцями було проведено поверховий і, як показали подальші події, помилковий аналіз політичного, економічного й особливо військового потенціалу СРСР. Міф "про колос на глиняних ногах" створюють самі німці і самі ж у нього повірять. Після приголомшливих перемог на Сході восени 1941 р. захоплення і здивування викликали у ставці фюрера зразки захоплених при відступі Червоної Армії радянських танків КВ і Т-34, що на той час були вагомим аргументом технічної і економічної потуги СРСР. Замість знівечених у боях 170 радянських дивізій на Східному фронті вже в 1941 р. з'являться більш 100 нових [13, 192].

Необхідно зазначити, що дефіцит кадрів відчувався досить гостро. Це зумовило низку невдач радянських військ у перший період війни.

Українська специфіка у підготовці військових кадрів полягала також у тому, що українські військові навчальні заклади, в основному, училища, готували військових спеціалістів молодшого і середнього командного складу. Вищі військові навчальні заклади на території УРСР були відсутні. Отже, кадрові офіцери нижчих ланок в Україні були, відповідно, переважно українцями, а вищий командний склад – росіяни.

Така відкрито русифікаторська кадрова політика спровокувала певні національні проблеми в КВО, ХВО, ОВО. Створення сильної української армії не входило у великодержавницькі плани сталінського керівництва.

Фашистська Німеччина напередодні Великої Вітчизняної війни мала достатню кількість досвідчених ветеранів першої світової війни, найкращий у Європі унтер-офіцерський склад, що створило умови для вишколу якісної нової армії.

В арсеналі Німеччини була новітня зброя; високий рівень організації і бойової підготовки, а також високий загальноосвітній рівень військових [13, 218–221].

У СРСР же внаслідок репресій були знищені найкращі командні кадри; радянсько-фінська війна викрила недостатню тактичну підготовку військових кадрів середньої і нижньої ланки; військові училища вели навчання за відсутності необхідної наочності. Запізніле поліпшення одиночної підготовки бійців, прищеплення їм більшої самостійності, спроби підвищити рівень взаємодії різних родів військ у навчальних умовах не дали бажаного результату. У такий короткий термін було неможливо ліквідувати всі недоліки. Дещо було взагалі властиве національному характеру слов'янських народів, а проголошення дестереоптизації, збільшення свободи і в прийнятті рішень, і у веденні бойових дій в умовах тоталітарного режиму І.Сталіна було лише фікцією. Довгі роки радянська військова доктрина будувалася на принципах: "бити ворога на його території і малою кров'ю" [14, 9–10].

У тоталітарній країні в одних руках зосереджувалося не тільки керівництво країною, але й армією, тому причини поразок Червоної Армії у Великій Вітчизняній війні криються не у факторі раптовості, підступності нападу Німеччини на СРСР, а швидше у прорахунках радянського керівництва стосовно кадрової підготовки в армії і підготовки висококваліфікованих військових кадрів.

Причинами поразки Червоної Армії в перший період війни були, насамперед, сталінські репресії у вищому і середньому командному складі, загальна низька підготовка військових кадрів, морально-психологічна невідповідність, орієнтація на війну "на чужій землі і малою кров'ю", опора у військовій освіті на наступ, а не на оборону. Сама сутність сталінського режиму визначала такий стан речей у військовій справі і певні відносини у військовій ієрархії: нерішучість, безініціативність, страх перед вищими військовими інстанціями серед командного складу. Керівництво Червоної Армії виявилось неготовим вирішувати найважливіші військово-стратегічні задачі в умовах війни, що насувається. Ліквідувати цей провал за шість місяців до нападу нацистської Німеччини на СРСР було неможливо.

Військові навчальні заклади УРСР по мірі просування німецьких військ територію СРСР терміново були евакуйовані в тил, де продовжували підготовку військових кадрів у досить скрутних умовах війни, поступово серед курсантів цих закладів збільшувалася кількість фронтовиків, які мали безпосередній практичний досвід ведення військових дій, що дещо підвищило якість підготовки.

У кінці 1943 р. по мірі визволення УРСР евакуйовані українські училища поверталися на старі місця і продовжували поповнення радянської армії кадровими офіцерами.

Уперше завдання визволити Україну Червона армія одержала від Сталіна на початку 1942 р. Було заплановано широкомасштабну Харківську операцію, що мала на меті відкинути німецькі війська до Дніпра. Наступним етапом (до кінця року) мав стати вихід радянських військ на державний кордон. Натомість результатом цієї операції стали загибель в оточенні під Харковом кількох армій, півмільйона полонених червоноармійців і відступ аж до Сталінграда. На знову зайнятій території Червона армія мобілізувала все населення – чоловіків і жінок. Сформовані з них трудові батальйони використовуються для збільшення мас атакуючих. Не мало значення, що ці призовники не навчені, більшість із них – без зброї, а чимало – без зубів [15, 28].

Призовники з окупованих, а особливо західних областей, розглядалися як потенціальні зрадники. Практично їх гнали в атаку, як худобу на бійню. Розрахунок був на те, що "чорна піхота" тільки вимотасє німців, змусить витратити запас боєприпасів, щоб потім свіжі частини змогли змусити відступити противника з його позицій, тому нещасним не видавали ні **одно строїв**, ні гвинтівок. Навіщо витрачатися на тих, кому визначено загинути в першому ж бою. І що загинуть – не біда. Після війни НКВС буде менше роботи.

Чоловіки звільнених районів добровільно вступали у лави регулярних частин, що вели бойові дії з ворогом. Наприклад, тільки в одному селищі Квітки близько 500 чол. влилися у склад 180-ї стрілецької дивізії і тут же, на околиці села, вступали у бій з атакуючим противником.

Новобранцям у кращому разі встигали видати гвинтівки, але точно не встигли навчити з них стріляти, не кажучи вже про складніші військові премудрості...

Це загальна практика дій Червоної армії на українській території. Мільйони осіб були свідомо знищені радянським командуванням як люди "другого ґатунку".

Мільйони призваних у Червону армію видалися у буквальному сенсі слова на убій під вогонь німецьких

кулеметів і батарей. Тих, кому пощастило вціліти, на довіг десятиліття затаврували – "окупований". Позитивна відповідь на анкету "Чи перебували ви чи ваші родичі на тимчасово окупованій території?" ще довго закривала шлях до освіти, кар'єри чи поїздки за кордон...

Удруге завдання на визволення УРСР Червона армія одержала після Сталінграда. На початку 1943 р. радянські війська вийшли до Полтави, Дніпропетровська, Запоріжжя і почали готувати форсування Дніпра з метою просування до державного кордону. Але німці ще були здатні на контрудари. І як наслідок – знову оточення, сотні тисяч полонених, а в руках Кремля лишається шматочок української території з Луганськом.

Утретє завдання визволити УРСР радянські війська одержали влітку 1943 р., після перемоги на Курській дузі. Цього разу їм вдалося до кінця року вийти на рубіж Дніпра і захопити кілька плацдармів, включно з Київським.

Вчетверте радянська Ставка поставила завдання до літа вийти на державний кордон СРСР, зайнявши територію УРСР, на початку 1944 р. На той час на українських землях зосередилися найбільші угруповання воюючих сторін. Німці мали тут до 40 % піхотних і близько 70 % танкових і моторизованих дивізій, що діяли на всьому радянсько-німецькому фронті. Ще потужнішими були сили Червоної армії: близько 42 % стрілецьких і до 80 % танкових і механізованих з'єднань. Саме на території УРСР Сталін вирішив завдати головного удару весняно-літньої компанії, у ході якої було заплановано розгромити південне крило військ противника, вийти на державний кордон СРСР і створити умови для наступу в Польщу, Словаччину і на Балкани [15, 18].

На середину квітня 1944 р. на просторі від Полісся до Чорного моря, від Дніпра до Карпат розгорнулася одна з найбільших битв другої світової війни, в якій з обох боків одночасно брали участь 4 млн військовиків, 45,5 тис. гармат і мінометів, 4,2 тис. танків, самохідних і штурмових гармат, понад 4 тис. літаків. 8 квітня 1944 р. Перша танкова армія генерала Катюкова, зайнявши Буковину, вийшла до кордону з Румунією [16, 28–67].

І тільки п'ята спроба Червоної армії улітку й восени 1944 р. виявилася успішною. Та Україна не перестала бути театром бойових дій. Вона слугувала оперативним тилом радянських військ, а послаблені сили Люфтваффе здійснювали удари по військових об'єктах та українській території. Тут точилася і широкомасштабна війна Кремля проти української повстанської армії.

Повністю під радянський контроль територія теперішньої України перейшла внаслідок невдалий Східно-Карпатської операції. Вона почалася 8 вересня 1944 р. і мала на меті швидкий прорив Червоної армії через Карпати на допомогу учасникам Словацького антифашистського повстання. Та операція затяглася на два місяці, через що нацистам вдалося придушити Словацьке повстання. Лобовий штурм Карпат обійшовся Червоною армією в 126211 осіб убитими і пораненими, тобто, під час боїв було втрачено 30 % складу військ, зайнятих в операції, 478 танків та САУ, 962 гармати і міномети, 192 літаки. Однак за ці два місяці було зайнято частину земель тодішньої Чехословаччини, населену українцями (на інші українські етнічні землі цієї держави радянським військам не вдалося прорватися). Цю частину Закарпаття 26 листопада 1944 р. задекларовано як складову УРСР, а повністю оформлення входження "Срібної землі" до Радянського Союзу було закінчено наступного року [17, 25–28].

Слід зазначити, із перших місяців війни розпочалася прискорена підготовка командних кадрів у військових училищах та академіях, на курсах і в школах, у діючій армії. Згідно з наказом ЦК на початку 1942 р. починає

діяти велика кількість військово-політичних училищ. Виключна роль відводилася агітаторам та пропагандистам, які використовували різноманітні форми масово-політичної роботи. Напередодні війни основну частину офіцерського корпусу складали молоді командири, політпрацівники. Більшість командирів вступали у війну, не маючи бойового досвіду. Тільки порівняно невелика їх кількість приймала участь у бойових діях в Іспанії, на о. Хасан, на р. Халхін-Гол, у радянсько-фінській війні. Близько 75 % офіцерів запасу були призвані у ряди Збройних сил протягом 1941 р. У зв'язку із значними потребами фронту із перших же місяців війни розпочалася прискорена підготовка командних кадрів у військових училищах та академіях, на курсах і у школах, у діючій армії. Щорічний випуск командирів і політпрацівників складав близько 500 тис. осіб. Усього за роки війни було підготовлено понад 2 млн офіцерів. Особливу роль у підготовці кадрів відіграли військові академії. У них були підготовлені та пройшли підготовку тисячі командирів полків, бригад, дивізій, корпусів, а також командуючі арміями та начальники штабів. Військово-політичні навчальні заклади підготували та направили у війська близько 300 тис. політпрацівників середньої та вищої ланки. Підвищенню боєздатності армії та флоту сприяло вдосконалення бойової виучки та постійне проведення агітаційної роботи серед особового складу безпосередньо у з'єднаннях і частинах на основі набутого фронтового досвіду.

Таким чином, наш народ зумів використати надзвичайно великий потенціал, як науковий (під час війни вченні впроваджували нові види військової техніки), так і навчальний (тисячі навчальних закладів), які ці-

ною героїських зусиль здійснювали підготовку військових кадрів для фронту. Поряд із багатьма чинниками, які принесли перемогу нашому народу у Великій Вітчизняній війні – це підготовка та навчання сотень тисяч льотчиків, танкістів, артилеристів, медиків та людей багатьох інших військових спеціальностей, які, долаючи труднощі, виявили справжній героїзм, високе усвідомлення свого патріотичного обов'язку, незважаючи на догматизм та знищення сталінським режимом власного народу.

1. Архів Мінборони РФ. – Ф. 32, оп. 23150, арк. 28–44. 2. Архів Мінборони РФ. – Ф. 32, оп. 23150, арк. 68–74. 3. Всесвітня історія. Друга світова війна. – М., 2000. 4. *Гриневич Л.В.* Національні проблеми в Червоній Армії в період звільнення України від німецько-фашистських окупантів (грудень 1942–жовтень 1944). – К., 1994. 5. Історія Великої Вітчизняної війни : У 12 т. – М., 1975. – Т. 2. 5. Історія Великої Вітчизняної війни : У 12 т. – М., 1975. – Т. 3. 7. Історія України. Документи. Матеріали / Укл. В.Ю.Короля. – К., 2001. 8. *Коваль М.В.* Всесвітня історія. Друга світова війна. Історіософські нотатки / Історичні зошити/ НАН України Інститут історії України. – К., 1999. 9. *Коваль М.В.* Друга світова війна (1939–1945). – М., 1999. 10. *Король В.Ю.* Військовополонені – жертви війни. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000. 11. *Король В.Ю., Мошук І.В.* Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1977. – № 9–10. 12. *Кочерга Л.К.* Підготовка і бойова діяльність радянських військ ППВ на території України в роки другої світової війни (1939–1945). – К., 1999. 13. *Макаручук С.С.* Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни. – К., 1994. 14. *Муковський І.* Військова мобілізація в Україні: друга половина 1941, перша половина 1942 років "Україна у другій світовій війні": Уроки і сучасність. Мат. міжнар. наук. конф. – К., 1995. 15. *Ніколаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період війни. – К., 1998. 16. *Трофимович В.О.* Україна в роки другої світової війни. – Львів, 1995. 17. *Цвіркун П.П.* Підготовка та виховання військових кадрів напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни (1937–1945) (на мат. військ.-навч. закл.). Дис... канд. іст. наук. – К., 1968.

Надійшла до редколегії 14. 02.06

Т. Куцаєва, асп.

ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1965–1985 РР.: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ

Проаналізовано цілі, основні тенденції становлення та суперечності розвитку мережі українських вузів та їх структурних елементів за 1965–1985 рр. Визначаються головні досягнення і прорахунки зазначених процесів, уроки для сьогодення.

The article includes research of Ukrainian high education system during specific historical period. Tendencies and contradictions of development of the network of educational institutions were examined and established on a lot of facts.

Розвиток системи вузів є однією з організаційних підвалин навчального процесу. Це сприяло появі осередків вищої освіти у регіонах, де їх раніше не було і де вони були необхідними, також розвивалися існуючі вузи. Через з'ясування причинного створення, структуру вузу, зв'язок його географічного розташування з потребами промисловості у власних спеціалістах, можна визначити соціально-економічний, культурний рівень розвитку певного регіону, зміст, цілі і тенденції розвитку вищої освіти взагалі.

Джерельна база дослідження складається з різних за характером та змістом джерел і літератури. У більшості монографій та колективних праць формування мережі і розбудова окремих вузів саме на історичному тлі розглядають додатково, у зв'язку з іншими аспектами вищої школи. Також є низка досліджень з історії становлення окремих вузів (Дніпропетровська, Києва, Львова, Ужгорода). Тут досліджено значно ширший період історії але розглянуті лише окремі заклади освіти, що не дає підґрунтя для висновків з теми в цілому. Значну кількість фактичного матеріалу з проблеми містять архівні установи України: фонд Р-4621 ЦДАВО та фонд Р-1246 Дер-

жархіву м. Києва. Частину опрацьованих архівних джерел уведено до наукового обігу вперше.

Відкриття й управління вузами проходило централізовано, під контролем Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти (далі МВССО) РСР і затверджувалося Радою Міністрів (далі РМ) РСР. МВССО УРСР, хоча і було формально незалежним у діяльності, але мало звітувати центральному і будувати відносини з підконтрольними вузами аналогічно. Особливо суворо лімітували фінансові витрати згідно зі статтями бюджету [20, 53]. Також, щоб уникнути розпорошення зусиль управління, пропонували підпорядкувати всі вузи лише МВССО УРСР. Однак, у 1967 р. у відомстві українських міністерств було 107 вузів, а союзних – 29, 1972 р. [15, 209; 24, 80]. Інспектування усіх вузів проводилося централізовано, незалежно від відомчого підпорядкування. Особливістю управління було і те, що хоча кожний вуз і мав власний статут, але його розробляли на основі "Положення про вищі навчальні заклади РСР і правила внутрішнього розпорядку" [5, 22–28].

З'ясування ролі людського фактору дозволяє персоніфікувати низку процесів розвитку вищої школи. Хоча, нехтуючи українським МВССО, за союзним

закріпили право на підбір керівників вузів, але це мало і деякі плюси. Не припускали призначення ректором працівника, який не мав відповідної науково-педагогічної кваліфікації, лише тому, що він проявився гарним організатором в іншій сфері [26, 60–64]. Можна назвати ректорів, які були не лише талановитими керівниками, а й одночасно заснували значні наукові школи. Так, група видатних учених: ректор Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка І. Швець, декан механіко-математичного факультету університету І. Ляшко і директор Інституту кібернетики АН УРСР В. Глушков 1969 р. ініціювали створення одного з перших у СРСР факультетів кібернетики [23, 23; 27, арк. 1]. В. Москаківський, засновник кафедри прикладної теорії пружності фізичного факультету Дніпропетровського університету, у 2003 р. залишався його багаторічним ректором [18, 176]. Ужгородський університет називає засновника кафедри фізики напівпровідників і ректора (1962–1977) В. Чепура чи не найзначнішою постаттю своєї історії [2, 54].

Розвитку вузів сприяло і те, що українське МВССО щорічно складало список з 23 базових вузів [22, 12]. Включення у цей список і як результат надання різних пільг, вимагало високого рівня навчально-методичної бази, виконання у вузі і впровадження у виробництво значного об'єму наукових робіт. 1966 р. у нього включили Київський і Дніпропетровський університети (останній, як базовий, став координуючим методичним центром Наддніпрянщини [9, 108, 232]), Київський і Львівський політехнічні інститути, Дніпропетровський гірничий і металургійний інститути [37, арк. 130–131].

Варто нагадати, що система українських вузів складалася ще у довоєнні часи. У повоєнні роки проходила реорганізація дрібних вузів з метою виведення вищої освіти на новий якісний рівень. На 1966 р. було вже 132 вузи (у т. ч. 130 зі стаціонаром і по одному вечірньому і заочному вузу), де навчалися 766,8 тис. студентів [8, 161]. У 1967 р. не було жодної області без вузу (Київська – 17, Львівська – 11). Відкрили Краматорський індустріальний та Івано-Франківський інститут нафти і газу, Харківський інститут громадського харчування [6, 26–33]. За 1971–1975 рр. було створено ще 45 вузів, у т. ч. 12 університетів (наприклад, Сімферопольський утворили 1972 р. на базі Кримського педагогічного інституту) і 14 промислових інститутів (серед них Макіївський інженерно-будівельний і Вінницький політехнічний) [4, 26]. Прикарпатський і Волинський університети та Запорізький педагогічний інститут, який планували перетворити у десятий український університет, утворили 1985 р. [19, 2; 39, арк. 62].

На розбудову вузів вплинуло і те, що з другої половини 60-х рр. XX ст. було змінено пріоритети щодо розвитку форм навчання. З низки обставин (розвиток промисловості і самої вищої школи, демографічні, соціальні зміни), перевагу надали стаціонару над заочним навчанням. Стрімке збільшення кількості студентів стаціонару, особливо тих, хто потребував постійного житла на час навчання, виявило необхідність поживати темпи капітального будівництва гуртожитків і навчально-лабораторних площ вузів. Так, за 1964–1968 рр. звели значну частину будівель Кримського і Харківського інститутів сільського господарства [21, 14]. Одночасно, якість новобудов не завжди була задовільною. Хоча гуртожиток факультету кібернетики Київського університету ім. Т.Г. Шевченка був новим, але на першому поверсі підлога вже потребувала ремонту [28, арк. 31].

Шляхом відновлення, утворення нових факультетів і реорганізації існуючих, розвивалися і самі вузи. У 1969

р. було засновано факультет кібернетики у Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка – перший факультет такого профілю у СРСР. Його відкриття саме в Україні було зумовлене тим, що тут активніше, ніж в інших регіонах СРСР вузи співпрацювали з Академією наук, де одними з перших почали досліджувати кібернетику. У 1963 р. така робота вже проводилася Інститутом кібернетики Академії наук [23, 23]. Факультет було організовано для забезпечення спеціалістами вищої кваліфікації виробництва і наукової сфери. У його структурі були кафедри, що розвивали актуальні напрями науки, забезпечуючи таким чином належний рівень підготовки випускників. Наприклад, утворену у 1965 р. кафедру математичної лінгвістики 1980 р. перепрофілювали на математичної інформації [27, арк. 1]. Також, для формування професійних кадрів дипломатії 1971 р. було відновлено факультет міжнародних відносин і міжнародного права у зазначеному університеті, а 1974 р. ввели і спеціальність "міжнародні економічні відносини" [10, 132].

Зміни торкнулися і такої установи з підготовки педагогів як Київський державний педагогічний інститут ім. О.М. Горького, що у повоєнні роки зазнав значної реорганізації. Відновлений у 1964 р. факультет дефектології з другої половини 60-х рр. набув найбільшого розвитку за всю свою історію [11, 86–88]. Власний історичний факультет інституту ще 1956 р. було переведено у Київський університет. Однак, під час шкільної реформи і зростанні потреби у вчителях, на педагогічному факультеті інституту спочатку відкрили історико-педагогічний відділ, а згодом поновили і сам факультет [11, 86–88, 112–113].

Реорганізація вузів проходила і у плані зміни місця їх географічного розташування. Найбільше це зачепило сільськогосподарські вузи – їх переносили за межі великих міст, для об'єднання навчання і виробничої роботи. Передбачали надати вузам по дві-три тисячі гектарів землі, але вести господарство на цих землях мали самі студенти, без сторонньої допомоги [16, 29–30]. Наприклад, 1966 р. у с. Дубляни Нестерівського району перенесли Львівський інститут [7, 75].

Вузи реорганізовували не лише з потреб вищої школи або сфер виробництва, а і для виконання перспективних державних планів розвитку промисловості і сільського господарства. Підготовка до виконання продовольчої програми СРСР передбачала підняти кількість поголів'я худоби і розвиток галузі тваринництва. Так постала потреба урізноманітнення спеціальностей відповідних вузів. Для вивчення передових технологій у Харківському зооветеринарному інституті 1970 р. заснували факультет і кафедри тваринництва (1976 р. ще і кафедри технологій дрібного тваринництва, птахівництва) і почали готувати зооінженерів широкого профілю. У той же час, кризові явища сільського господарства другої половини 70-х рр. вплинули на введення у Дніпропетровському сільськогосподарському інституті у навчання і науковий обіг проблем екології і рекультивування земель [7, 88].

Кількість кафедр вузів збільшували при введенні нових спеціальностей, розширенні об'ємів наукової роботи. Дніпропетровський університет за 1959–1970 рр. відкрив 15 нових кафедр, а Київський – лише за 1970–1975 рр. – 18 [1, 8; 3, 55]. Варто зазначити, що відкриття нових факультетів і кафедр, незалежно від відомства або спеціалізації вузу, мало однакові проблеми: брак нових підручників, складності організації виробничої практики і матеріально-технічної бази.

Там, де не було можливостей для окремого вузу, для наближення осередку з підготовки фахівців ство-

ривали філіал. Філіали вузів, профіль яких відповідав спеціалізації району, були потрібні там, де інтенсивно розвивалася промисловість і де були потенційні студенти. Наприклад, Харківський політехнічний інститут мав філіал при Сумському машинобудівельному заводі ім. М.В. Фрунзе, у районі розвитку хімічної промисловості [29, арк. 17–19]. 1 вересня 1965 р. на базі філіалу Харківського університету відкрили Донецький університет і безкоштовно передали йому від МВССО більше 109 тис. м² нових навчальних площ [29, арк. 29; 32, арк. 2].

Важливими елементами вищої освіти у 1965–1985 рр. були загальнонаукові факультети (*далі ЗНФ*), майже при всіх педагогічних і гуманітарних вузах та загальнотехнічні факультети (*далі ЗТФ*), при технічних вузах. Перший ЗНФ (філіал Харківського політехнічного інституту) відкрили 1959 р. у м. Рубіжному [17, 3–4]. Хоча мережу таких факультетів утворили по всьому СРСР, але на Україні, через велику концентрацію потенційних студентів (працівники зі стажем роботи, які мали середню спеціальну або повну середню освіту), вона розвинулася найбільше. ЗНФ і ЗТФ були у кожному промисловому районі України, що не створювало дефіциту спеціальностей, як це було в інших регіонах СРСР. Ці факультети, як нові форми та способи підготовки заочників, сприяли розвитку і самої вищої школи. Найбільшу кількість ЗТФ зосереджував Український заочний політехнічний інститут у Харкові. Його ЗТФ були у таких містах як Артемівськ, Слов'янськ, Суми та Харків [31, арк. 88]. На 1966 р. ЗНФ та ЗТФ мали 47 вузів, найбільші з них: Донецький, Київський, Одеський та Харківський університети [35, арк. 67].

Зазначені факультети функціонували для надання базової вищої освіти, поєднуючи навчання з виробництвом. Вони наближали навчальну базу вузу до місця проживання студентів або постійної роботи, що звільнило від переїздів, дало можливість організувати заочне навчання стаціонару – працюючи вдень, навчатися ввечері [30, арк. 145; 36, арк. 3]. Студентів приймали на 1–3 курси для загальної наукової і технічної підготовки. Після завершення й отримання базової освіти їх переводили для завершення навчання, на 4–6 курси заочних відділень вузів, переважно відповідних спеціальностей, без додаткових іспитів. Із ЗНФ більшість студентів переводили в економічні, педагогічні та інститути сільського господарства, в університети. Так, з Дніпропетровського, Бердянського і Мелітопольського ЗНФ переводили у Дніпропетровський університет [36, арк. 14, 137–142]. Одночасно ці факультети мали значні проблеми: не сформованість матеріальної бази для низки спеціальностей, брак навчальної літератури, вузьковідомча позиція деяких міністерств щодо підготовки спеціалістів для своєї галузі лише в підвідомчих їм вузах [13, 50–51]. Тим, не менше, можна стверджувати, що ЗНФ і ЗТФ виправдовували своє призначення і забезпечували вищу освіту тим людям, які не мали можливості вступити у вуз на традиційне навчання. Для порівняння, наприклад, у 1965 р. у 17 ЗНФ прийняли 21 185 осіб, а у 70 ЗТФ – 73 120, на стаціонар вузів МВССО – 35 636 осіб [30, 3, 132–134]. Існування розглянутих факультетів сприяло і розвитку низки областей та інших вузів. Зокрема, до 1966 р. Дніпропетровський, Криворізький і Запорізький ЗНФ Дніпропетровського університету обслуговували не лише Дніпропетровську область, а й частково Запорізьку і Херсонську. Після переходу університету у відомство МВССО УРСР

(1967) їх, з усією матеріальною базою, контингентом студентів і штатом викладачів, передали Криворізькому і Запорізькому педагогічним інститутам [9, 111].

Можна підсумувати, що створення нових осередків вищої освіти у регіонах, поза великими містами, сприяло перерозподілу потенціалу вищої школи і великих вузів, виникненню нових освітніх центрів, їх науковому і культурному розвитку. У майбутньому ЗФТ або ЗНФ міг бути реорганізований у філіал відповідного вузу. Так, за 1971–1974 рр. відповідні ЗТФ перетворилися у Горлівський філіал Донецького та Житомирський філіал Київського політехнічних інститутів [38, арк. 38]. У свою чергу і філіали великих вузів із часом могли перетворити у новий вуз. На базі Київського філіалу Донецького інституту радянської торгівлі 14 лютого 1966 р. організували Київський торгово-економічний інститут (у відомстві Міністерства торгівлі УРСР) [34, арк. 165-а]. У випадку, коли філіал потребував реорганізації (збільшення студентів, накопичення матеріально-технічної бази), але не було можливості, потреби організувати окремий вуз – утворювали факультет певної спеціалізації. Так, економічний факультет Львівського університету відкрили з Львівської філії Київського інституту народного господарства 1966 р. [14, 3–7].

Виходячи із вищезазначеного, можна говорити, що розвиток мережі вузів є однією з організаційних підвалин навчального процесу. У 1965–1985 рр. тенденції і суперечності цього процесу по-різному проявилися у повноваженнях МВССО УРСР та СРСР (центрального), при відкритті і реорганізації вузів, розвитку їх структурних елементів у регіонах, впливу людського фактору на ці процеси тощо. Це справило як позитивний, так і негативний вплив на подальший розвиток та перспективи української вищої школи.

1. Бельй М.У. Роль університетів у підготовці кадрів для вищої школи. – К., 1975.
2. Блеука М.І., Логойда В.М. Його життєве кредо // Професор Д.В. Чепур – вчений, педагог, організатор науки й освіти. – Ужгород, 2001.
3. Болебрух А.Г. Дніпропетровському державному університету – 70 лет. – Дніпропетровськ, 1988.
4. Бык И.С. Проблемы организации и эффективности научной деятельности в вузах. – К., 1982.
5. Высшая школа. Сб. основных постанов., приказов и инстр. – М., 1965.
6. Даденко Ю.Н. Кузница кадров // Вест. Высшей школы (*далі ВВШ*). – 1967. – № 11.
7. Дніпропетровський аграрний університет. – Дніпропетровськ, 1997.
8. Жамин В.А. Экономика образования. Вопросы теории и практики. – М., 1969.
9. Історія Дніпропетровського національного університету. – Дніпропетровськ, 2003.
10. Київський університет ім. Т.Г. Шевченка. Сторінки історії та сьогодення. – К., 1994.
11. Київський державний педагогічний інститут ім. О.М. Горького. 1920–1990. Історичний нарис. – К., 1990.
12. Кондалев А.І. Сьогодні і завтра кібернетики. – К., 1965.
13. Корж Л.В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. – Суми, 1999.
14. Львівському національному університету ім. І. Франка 340 р. // Фінанси України. – 2001. – № 9.
15. Пимоє В.І. Вища школа УРСР за 50 років. – К., 1968. – Ч. 2.
16. Пимоє В. Высшая школа УССР в период перестройки. – К., 1965.
17. Попов В.Н. Общетеchnические и общенаучные факультеты на Украине. – Х., 1964.
18. Професори Дніпропетровського національного університету. Біографічний довідник. – Дніпропетровськ, 2003.
19. Правда Украины. – 1985. – 4 верес.
20. Проблеми розвитку університетської освіти. – К., 1967.
21. Сопровождение семинара работников библиотек сельскохозяйственных вузов. – М., 1968.
22. Ученые Киевского университета юбилею // ВВШ. – 1969. – № 10.
23. Факультет кібернетики: досягнення, проблеми, перспективи. – К., 2003.
24. Цветков В.В. Вища школа і соціальний прогрес // Комуніст України. – 1972. – № 5.
25. Целютин В.К. Новая специальность – зооинженер // ВВШ. – 1978. – № 1.
26. Шапошникова А.П. Совершенствовать работу с руководящими кадрами вузов // ВВШ. – 1978. – № 9.
27. Держархів м. Києва. – Ф. Р-1246, оп. 27, спр. 2.
28. Держархів м. Києва. – Ф. Р-1246, оп. 27, спр. 40.
29. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 1, спр. 372.
30. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 1, спр. 387.
31. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 7, спр. 363.
32. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 7, спр. 373.
33. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 7, спр. 378.
34. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 2.
35. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 8.
36. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 41.
37. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 94, т. 2.
38. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 3080, т. 1.
39. ЦДАВО. – Ф. Р-4621, оп. 13, спр. 7678-а.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Уперше розглянуто актуальні питання історіографії суспільно-політичної діяльності Комуністичної партії України в умовах незалежності, проаналізовано основні висновки вчених, які досліджували нові політичні партії України, а також зроблено спроби систематизувати наукову літературу та періодизувати історіографію даної проблеми.

The author is engaged on research of historiography of activity of the Communist Party of Ukraine in the independence times and tried to divide into periods the historiography of this problem.

Проблеми сучасного етапу української історії є своєрідним об'єктом дослідження. Їх специфіка пов'язана, насамперед, із відсутністю усталених оцінок, політичною заангажованістю, початковим етапом створення узагальнюючих праць та монографічних досліджень і, нарешті, відсутністю того часу, який дозволяє напрацювати відповідні висновки.

На сучасному етапі становлення українська держава шукає шляхи та пріоритети власного розвитку, тому особливо важливою та необхідною є потреба в наукових дослідженнях, в отриманні їх висновків і прогнозів з метою втілення останніх у життя та уникнення помилок у майбутньому. Оскільки політичні партії виражають інтереси значної частини населення та активно впливають на прийняття політичних рішень і вироблення державної політики, то саме їх становлення та розвиток необхідно досліджувати в першу чергу для того, щоб краще розуміти суспільно-політичні процеси в самій державі.

Комуністична партія України (далі – КПУ) після заборони своєї діяльності в 1991 р. та відродження в 1993 р. стала однією з найбільших політичних структур в Україні, яка весь час в умовах незалежності намагалася прийти до влади конституційним шляхом. Діяльність КПУ заслуговує на особливу увагу вчених, як партії, що фактично не досліджувалася науковцями на початку 1990-х рр., оскільки основна їх увага була прикута до діяльності національно-демократичних політичних об'єднань України. Інтерес до історії Компартії України, що спостерігається останнім часом, зумовлений перехідним характером суспільства, складністю визначення наслідків суспільної трансформації та високим рівнем політичного впливу на процеси реформування в державі. У цих умовах важливого значення набуває осмислення і врахування в політичному житті тлумачення комуністами сутності шляхів здійснення реформ, можливості інтеграції КПУ до державотворчих процесів.

Відразу зазначимо, що спеціальних досліджень, присвячених історії становлення та діяльності Комуністичної партії України немає. Однак це не означає, що дослідники взагалі не цікавилися даною проблематикою, так як діяльність партій в умовах незалежності завжди знаходилася в епіцентрі уваги.

Уже на початку 1990-х рр. науковці почали вивчати особливості становлення багатопартійності в Україні, особливу увагу приділяючи створенню та діяльності опозиційних до Комуністичної партії Радянського Союзу (далі – КПРС) партій і громадських організацій. Після активізації лівих політичних партій у середині 1990-х рр. підвищився інтерес учених до вивчення діяльності всіх політичних партій у комплексі, аналізу їх програмних тез, соціального складу тощо. Слід зауважити, що в багатьох наукових дослідженнях даються тільки загальні відомості про існуючі ліві політичні об'єднання. Звичайно, створення спеціалізованих та фахових інститутів з питань вивчення політичних процесів в Україні (Інституту політики України, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту національних відносин та політології тощо) активізувало та підвищило інтерес до вивчення діяльності

лівих політичних партій. Усю цю літературу можна умовно поділити на три групи: довідкова [4, 20, 22, 30, 36], історико-політологічна [5, 16, 23, 24, 25] і теоретико-ідеологічна [5, 15, 35, 25, 26, 28].

У працях першої групи, якими є різноманітні довідники, подано коротку історію створення політичних організацій, інформацію про їх представництво в органах влади, кількість членів, витяги з програмних документів. Ці роботи суттєво розширюють загальну картину становлення та діяльності партій, зокрема і Комуністичної, дають можливість порівняти тенденції їхнього розвитку, ознайомитися з головними ідеологічними засадами. Однак разом з цим, у них не проаналізовано важливі деталі з'їздів, конференцій, їх резолюції та постанови.

Досить критично і багатосторонньо висвітлено політичне життя України, роль і місце у ньому керівників держави, партій та їх лідерів, громадських організацій у дослідженнях другої групи. Їх цінність полягає у тематичному охопленні значної кількості аспектів становлення політичних структур, порівнянні між собою, вивченні основних тенденцій участі у національно-державному будівництві. При цьому суттєвий інтерес спостерігається до лівого руху.

Роботи теоретико-ідеологічної групи представлені переважно у вигляді монографій та статей ідеологічно-пошукового змісту лідерів і рядових членів партій, науковців. У них проаналізовано можливості подальшого становлення та розвитку загалом усіх лівих сил, актуальності їх ідеології, визначаються її основні ідеологічні і практичні завдання. Цих праць досить мало, але все ж таки вони є основою для розуміння ідеологічних постулатів нинішніх комуністів України, поясненням деяких аспектів їх діяльності.

Серед перших загальних робіт з даної теми були праці О.В. Гараня [7] та А.О. Білоуса [2], Ф. Джоса [10]. О.В. Гарань досліджує процес становлення нових політичних партій в Україні у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., зокрема Народного Руху України. У його праці докладно аналізуються документи, програми, діяльність політичних партій та акцентується увага на тих негативних процесах у середині держави та правлячої КПУ–КПРС, які призвели до лібералізації суспільного життя. Автор також висвітлює частково діяльність уже забороненої Компартії. А. Білоус та Ф. Джос дають загальний поверхневий історичний огляд партійного будівництва в Україні на межі 1980–1990-х рр.

Першим до комплексного монографічного осмислення проблем сучасної української історії підійшов В.М. Литвин. Його праця "Політична арена України: діючі особи та виконавці" [17] відразу після виходу посіла помітне місце у вітчизняній історичній літературі. Вивчаючи період української незалежності через призму діяльності окремих особистостей, автор розглядає й окремі аспекти діяльності комуністів. Досить детально у нього досліджено структуру українського парламенту та місце лівих сил у законодавчій роботі. У дослідженні використано велику кількість архівних матеріалів, які дають інформацію про суспільно-політичні процеси та внутріш-

ньопартійні чвари на початку 1990-х рр., історичну долю КПУ тощо. У подальшому В.М. Литвин опублікував ще цілу низку робіт, присвячених проблемам новітньої української історії. Серед них найбільший інтерес викликають роботи "Україна: політика, політики, власть" та "Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)" та ін. [16].

Пізніше виходить низка монографій, аналітичних статей та інших досліджень, присвячених партійному будівництву в Україні, які в розгорнутому вигляді містять інформацію про Комуністичну партію України. За редакцією О.П. Голубицького напередодні виборів 1998 р. виходить книга-довідник з певним науковим аналізом, присвячена передвиборчій діяльності партій і блоків [8]. Тут можна знайти докладну інформацію про програми політичних партій, методику та стратегію їх агітаційних дій, останні реорганізаційні процеси в середині лівих партійних об'єднань та політологічний аналіз електоратів тих чи інших політичних партій.

У 1996–1998 рр. виходять нові колективні дослідження, присвячені новим політичним партіям України та процесам становлення власної партійної системи. Авторами їх були Г. Андрущак [4, 21], В. Якушик, О. Голубицький [20], І. Курас [23]. У працях науковці розглядають умови виникнення політичних партій, процеси їх створення, аналізують програмні засади та будівництво партійної системи в цілому. Недоліком досліджень є загальний огляд діяльності лівих партій.

Політичним процесам у сучасній Україні та аналізу багатьох виборчих процесів, феномену т. зв. "лівого ренесансу" і діяльності всіх лівих партій присвячено праці директора Інституту політики історика М. Томенка [31, 107–119; 32; 33; 34]. Його монографії та статті завжди містять професійний історичний, а іноді й політологічний, аналіз діяльності політичних, зокрема лівих, партій, коментарі щодо причин їх перемог та поразок під час виборчих перегонів, оцінку електорату політичних об'єднань та багатий фактичний матеріал. Крім того, можливість Інституту політики зосереджувати у себе велику кількість матеріалів, документів, газет та наукових праць, вільний доступ до них співробітників інституту дають можливість говорити про певну об'єктивність та якість написаних досліджень.

Питання створення та діяльності лівих партій, зокрема і Компартії України, поверхово розглядалося в наукових статтях учених та виносилося на різноманітні конференції та семінари. Особливу зацікавленість науковців викликали успіхи лівих партій під час виборів. Було зосереджено увагу на діяльності лівих партій, їх програмних засадах, стратегії боротьби та взаємовідносинах між собою.

Аналізує феномен політичного лідерства, зокрема і в КПУ Ю. Зущик і В. Яблонський. У їх книзі "Фігури. Політичне лідерство" [12] міститься докладний біографічний матеріал багатьох державних діячів, політиків, досліджуються внутріпартійні процеси, вплив лідерів на створення певних політичних об'єднань. У 1999 р. вийшла ґрунтовна праця В. Яблонського "Сучасні політичні партії України: політикам та початківцям" [36]. Головне завдання автора – показати весь партійний спектр сучасної України, проаналізувати діяльність політичних партій. Однак робота більше нагадує звичайний довідник з авторськими коментарями.

Значним внеском у вітчизняну історіографію стали перші комплексні дослідження з історії виникнення та діяльності сучасних лівих політичних партій авторського колективу істориків, політологів та соціологів О. Гараня, О. Майбороди, А. Ткачука, В. Хмелька [5, 35]. У них досліджено процеси партійного будівництва часів "Перебудови", основну увагу приділено діяльності

лівих партій, особливо Компартії, під час виборів, проаналізовано їх електоральну базу, досліджено діяльність у парламенті, т. зв. "лівий ренесанс" тощо. Основні недоліки робіт: політологічний аналіз усіх процесів партійного будівництва, відсутність аналізу діяльності лівих партій на початку 1990-х рр., зосередження уваги на проблемі "дрейфу лівої ідеї до соціал-демократичної". Крім того, в умовах перехідного суспільства малопродуктивним є аналіз розвитку лівих партій, зокрема КПУ, у політологічному полі відносин між комунізмом і соціал-демократією.

Питання діяльності Компартії України з часів утворення КП(б)У до сьогодні піднімається в праці І.В. Діяка [11]. Основну увагу автор, не історик за фахом, приділяє політиці комуністів України за часів радянської влади, а не їх діяльності в період незалежності держави. Крім того, робота написана з метою одностороннього висвітлення історії КПУ, про що свідчить навіть сама назва монографії.

Загалом досить часто оцінка діяльності Компартії України базується на старих методологічних положеннях, робиться наголос на емпіричних дослідженнях та аналізі окремих аспектів діяльності комуністів.

Важлива інформація щодо становлення та діяльності Комуністичної партії міститься у багатьох періодичних виданнях: журналі "Політична думка", газетах "Комуніст" (органу ЦК КПУ), "Товариш" (орган Політради Соціалістичної партії України), "Сільські вісті", "Робочий клас" (газети Всеукраїнського союзу робітників), "День", "Дзеркало тижня", "Правда України" тощо. Велику кількість наукових матеріалів опубліковано у виданні, заснованому Центром політичних досліджень та конфліктології "Хроніки сучасної України".

Останнім часом побачили світ окремі збірники промов та статей політичних діячів України та власне КПУ: Г. Крюкова [14], В. Сіренко, П. Симоненка [27, 28, 29], О. Мороза [18] та ін. Ці праці мають офіційний характер та відбивають внутріпартійну ситуацію.

Окремо слід зупинитися на дисертаційних дослідженнях. Цілу низку наукових робіт було винесено на захист в Україні протягом 1991–2003 рр. Наприклад, В. Базів [3] та О. Гарань [6] піднімають проблему становлення багатопартійності та виникнення нових політичних партій. В. Авсеєвич [1] досліджує діяльність політичних партій України в період прийняття Основного закону нашої держави, а В. Ковтун [13] та Є. Перегуда [19] – проблеми їх ідеології, трансформації та впливу на суспільство.

Таким чином, можна сказати, що праця з історії новітніх політичних партій та будівництву партійної системи досить багато. Проблема в тому, що невелика кількість з них містить інформацію про ліві політичні об'єднання, зокрема про Комуністичну партію України, причому ця інформація обмежується політологічним аналізом та упередженістю оцінок.

Отже, стан розробки теми у сучасній історіографії представлено не в достатньо широкій мірі і лише протягом деяких періодів дає змогу дослідити суспільно-політичну діяльність Комуністичної партії України в умовах незалежності. Усе це зумовлює необхідність комплексного наукового дослідження діяльності Компартії України в умовах незалежності та перехідного суспільства.

1. Авсеєвич В.П. Верховна Рада у конституційному процесі 1990–1996 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2002. 2. Базів В. А. Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід: Дис. канд. політ. наук: 23.00.02. – Л., 1999. 3. Білоус А. О. Політичні об'єднання України. – К., 1993. 4. Вибори 2002: Політичний

компас виборця. Повна та точна інформація про партії та виборчі блоки, виборчі списки, передвиборчі програми / За ред. Г. Андрущак. – К., 2002. 5. *Гарань О. В.* Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989–1991 рр.: Дис. д-ра іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.01. – К., 1996. 6. *Гарань О. В.* Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. 7. *Гарань О., Майборода О.* Ідейні засади лівого руху в Україні: чи відбувається дрейф від соціал-демократії? : мат. до семінару "Ідейні засади лівого руху в Україні". – К., 1999. 8. *Голубицький О. П., Кривошеєнко О. В., Кулик В. О.* Вибори – 98: Аналіз передвиборчих блоків України напередодні парламентських виборів. – К., 1997. 9. Государственные проблемы: коммунисты анализируют и предлагают решения / Под ред. П. Н. Симоненко, В. Ф. Сиренко. – К., 2001. 10. *Джос Ф. Х.* Політична палітра сучасної України. – К., 1993. 11. *Діак І. В.* Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська комуністична партія? 12. *Зушчик Ю. М., Кривошеєнко О. В., Яблонський В. М.* Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К., 1999. 13. *Ковтун В. М.* Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 1996. 14. *Крючков Г. К.* В гущі подій. – К., 2004. 15. *Литвин В. М.* Політична арена України: діючі особи і виконавці. – К., – 1995. 16. *Литвин В. М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки ХХ ст.). – К., 2001. 17. Лівоцентристська перспектива України. 36. експертн. мат. / За ред. В. Вовка. – К., 1997. 18. *Мороз О. О.* "Куди йдемо?" – К., 1993. 19. *Пережуда Є. В.* Політичні доктрини лівих партій України в сучасний період. Автореф. дис... канд. політ.

наук: 23.00.02. – О., 2002. 20. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. І.Ф. Кураса, Ф.М. Рудича, Р.В. Балабана. – К., 1998. 21. Політичні партії України / За ред. В.М. Якушика, О.П. Голубицького. – К., 1996. 22. Політичні партії України / За ред. Г. Андрущак. – К., 1998. 23. Політичні партії України / Упоряд. Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко, Д. Чаргішвілі. – К., 1999. 24. Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз / За ред. Ф.М. Рудича. – К., 1995. 25. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / За ред. В. Полохало. – К., 1995. 26. *Примуш М. В.* Історія і теорія політичних партій. – Донецьк, 2000. 27. *Симоненко П. М.* Істини рождаються в спорах. – К., 1999. 28. *Симоненко П. М.* Пане Президенте, що Ви зробили з нашим народом? – К., 1999. 29. *Сіренко В. Ф.* Чому комуністи затребувані часом і народом? – К., 1999. 30. *Слюсаренко А., Томенко М.* Нові політичні партії України. – К., 1990. 31. *Томенко М. В.* Яку Україну буде команда Президента Л. Кучми? – К., 1996. 32. *Томенко М.* Підсумки парламентських виборів в Україні // Політична думка. – 1998. – № 2. 33. *Томенко М.* Самовизначення України: від історії до політики. – К., 1998. 34. *Томенко М., Олійник В.* Партійна еліта України. – К., 2000. 35. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майборода. – К., 2000. 36. *Яблонський В., Латко Я.* Сучасні політичні партії України. – К., 1999.

Надійшла до редколегії

О. Машевський, канд.іст.наук

ПОЛІТИКА ПРУСІЇ ЩОДО ПЕРЕГЛЯДУ РЕЖИМУ ПРОТОК БОСФОР ТА ДАРДАНЕЛЛИ В 1870–1871 РОКАХ

Досліджено вплив офіційного Берліна та передумови, перебіг і наслідки кризи міжнародних відносин кінця 1870 – початку 1871 р., викликані спробою Росії скасувати обмежувальні статті Паризького трактату. Проаналізовано дискусію щодо перегляду, у зв'язку з цими змінами, статусу Чорноморських проток та позицію Пруссії з вищезгаданого питання.

The author researches the Prussia's impact on reasons, course and consequences of strained crisis in European diplomacy in 1870–1871, provoked by Russia's demands to revise restrictive articles of the Paris Treats of 1856. The special attention is paid for the discussion around Straits Question and for Prussia's official position in it.

У сучасному світі, де досить стрімко міняються гео-політичні реалії, виникають масштабні міжнародні кризи, які часто переростають у воєнні конфлікти, необхідно досліджувати й використовувати досвід з історії міжнародних відносин, особливо в переломні, доленосні її періоди. У 1870–1871 рр. у Європі сталися докорінні зміни, пов'язані з утворенням нової надпотужної держави – Німецької імперії, що докорінно змінило розташування сил на світовій арені. Дослідники зазначеного етапу світової історії більше звертають увагу на події, пов'язані із франко-німецькою війною та консолідацією навколо Пруссії інших німецьких держав. Однак важливою подією світової історії, яка на певний час відволікала увагу від подій на Заході Європи, була криза міжнародних відносин, пов'язана зі спробою Росії переглянути обмежувальні статті Паризького трактату 1856 р. Це мало не спричинило до вибуху нового воєнного конфлікту. Прусія, яка на той час зосередила свою увагу на завершенні переможної війни із Францією, грала ще й одну з ключових ролей у цьому новому клубку дипломатичних суперечностей. Саме вона стимулювала Росію до такого рішучого кроку й допомогла зняти міжнародну напруженість, коли криза досягла апогею. Однак ще не всі обставини тих бурхливих подій отримали належну оцінку істориків. У першу чергу, недостатньо досліджені проблеми, пов'язані з дипломатичною діяльністю пруського канцлера О. Бісмарка, його ініціативами щодо врегулювання вищезгаданої критичної ситуації, цікавими підходами щодо перегляду режиму Чорноморських проток. Саме цим визначається актуальність запропонованого дослідження.

Найважливішим джерелом вивчення даної проблеми були опубліковані документи. Насамперед, це збірники міжнародних договорів, видані як у царській Росії так і за радянських часів [7; 22; 34; 35].

Опубліковані протоколи Лондонської конференції 1871 р. дають змогу проаналізувати дипломатичну боротьбу

протягом цього міжнародного форуму, одним із ключових питань якого, поряд із скасуванням "нейтралізації Чорного моря", був перегляд статусу Чорноморських проток [24].

Французькі дипломатичні документи дають можливість проаналізувати позицію Франції щодо прагнення Росії, за допомогою Пруссії, переглянути обмежувальні статті Паризького трактату [5].

Зібрані в окремому збірнику документи, які стосувалися діяльності російського консула в Османській імперії К.Н. Леонтьєва, дозволяють прослідкувати стрімке поширення пруського впливу та зростання авторитету офіційного Берліна в цій країні, що значно збільшувало можливості для дипломатичної діяльності кабінету О. Бісмарка щодо "східного питання" [24].

Досить цінними для вивчення дипломатичної боротьби початку 70-х рр. XIX ст. є спогади однієї з її головних діючих осіб – російського канцлера А.М. Горчакова. Однак вони мають вади, притаманні цьому класу джерел, а саме необ'єктивність і навіть фактологічні неточності [32]. Мемуари О. Бісмарка дають можливість поглянути на ті події вже з погляду офіційного Берліна. Цікаво, що російська історіографія при дослідженні даної проблематики, по-суті, замовчувала ті дуже критичні оцінки "залізним канцлером" діяльності А.М. Горчакова, що досить сильно шкодило об'єктивності зазначених наукових праць [9]. Органічним доповненням спогадів О. Бісмарка є щоденник його особистого секретаря Дж. Моріц-Буша, який той вів протягом франко-німецької війни [26].

У працях провідного радянського фахівця з російської зовнішньої політики другої половини XIX ст. Л.І. Нарочніцкой досить детально проаналізовано підходи офіційного Петербурга до проблеми скасування "нейтралізації Чорного моря" [30]. Однак проімперська заангажованість, характерна як для радянської, так і для сучасної російської історіографії, не дозволила їй неупереджено висвітлити це питання. Схожі тенденції спостері-

гаються і в роботах С.В. Оболенської, С.К. Бушуєва, В.І. Шеремета, А.С. Єрусалимського, В.Н. Виноградова, А.Р. Андрєєва, Н.І. Хітрової, Б.Н. Туполева, які були використані при проведенні запропонованого дослідження [8; 10; 14; 20; 31; 37; 39; 40].

Монографії західноєвропейських дослідників останньої третини XIX ст., зокрема німецького політолога В. Мюллера та французького історика А. Дебідюра, дають змогу подивитися на запропоновану наукову проблему очима європейських науковців, які, до того ж, були сучасниками тих подій [19; 29].

Роботи російських істориків кінця XIX – початку XX ст. С. Горяїнова, Д. Бухарова, С. Татищева позбавлені ідеологізації, притаманної радянським та російським пострадянським ученим-міжнародникам. Однак і в них прослідковуються досить сильні рецедиви великодержавного мислення [1; 18; 36].

1870 р., на думку як європейської, так і російської громадськості, журналістів та науковців, мав бути мирним та безконфліктним. За свідченням, з одного боку німецького проф. В. Мюллера [29, 1], з іншого – російського впливового журналу "Вестник Европы", "давно європейські уряди та народи не були налаштовані так миролюбно", як на початку 1870 р. [12, 404–405]. Однак саме цього року трапилися кардинальні зміни у розвитку міжнародних відносин, які вплинули на хід світової історії. У першу чергу, це була франко-німецька війна, яка призвела до падіння тодішньої найвпливовішої держави континентальної Європи – Французької імперії і, натомість, народила нову наддержаву – Німечку імперію.

Динамічні та важливі зміни відбувалися цього року і на Сході Європи. Росія, користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, спробувала звільнитися від обмежувальних статей Паризького трактату 1856 р., який здавався непорушним доки Наполеон III, один з основних гарантів цієї угоди, домінував у Європі. Не дивно, що Петербург спробував скористатися послабленням Франції й заручитися підтримкою Пруссії, яка під умілим керівництвом канцлера О. Бісмарка стрімко об'єднувала навколо себе німецькі держави та посилювала свій вплив на міжнародній арені.

В умовах динамічних змін у міжнародних відносинах 60 рр. XIX ст. Прусія та Росія заручилися підтримкою одна одної у відстоюванні власних інтересів. Петербург шукав допомоги задля перегляду умов Паризького трактату 1856 р. щодо "нейтралізації Чорного моря". Берлін готувався кинути виклик французькій гегемонії в Європі і тому був зацікавлений у потужному союзнику на Сході [3, 20–21; 4, 409–425; 6, 115–119; 7, 56–57].

У лютому 1868 р. Олександр II пообіцяв пруському послу Рейсу, що, у випадку війни між Прусією і Францією, до австрійського кордону буде передислокована 100-тисячна армія задля того, щоб виключити можливість вступу у війну Австро-Угорщини на боці Франції. О. Бісмарк, натомість, пообіцяв Росії сприяння у справі скасування "нейтралізації Чорного моря". У червні 1870 р. Олександр II підтвердив взяті зобов'язання і запевнив, що, у випадку втручання Відня, він надішле до російсько-австрійського кордону 300-тисячну армію, і, якщо буде необхідно, окупує Галичину [8, 75; 30, 266; 31, 141].

19 липня 1870 р. Франція оголосила війну Пруссії. Уже 23 липня Олександр II попередив австро-угорського імператора, що якщо Відень розпочне військові приготування, то ці заходи здійснить також і Петербург. Російський посол у Франції повідомив французький уряд, що вступ Австрії у війну на боці Франції матиме наслідком виступ проти неї Росії. У той же день Росія оголосила про свій нейтралітет. Водночас військовим міністерством було розроблено заходи, яких необхідно було вжити у

випадку війни з Австро-Угорщиною. Зокрема, було вирішено зосередити на території Польщі 350-тисячну армію, а на Волині – 117 тис. російського війська. Це мало забезпечити лояльність польського населення, а також бути фактором тиску на віденський кабінет. Крім того, Петербург вплинув на Данію, аби утримати її на позиції нейтралітету [31, 141–142].

Таким чином, Росія беззастовідно сподівалася на підтримку Пруссії в перегляді обмежувальних статей Паризького трактату, принаймні, протягом франко-німецької війни, доки Берлін потребував російської допомоги. Ці надії були не марними. На початку серпня 1870 р. російський посол у Стамбулі Н.П. Ігнат'єв провів неофіційні переговори з великим візиром Алі-пашою щодо можливості перегляду обмежувальних статей Паризького трактату і зустрів розуміння з боку голови турецького уряду. Європейська преса, дізнавшись про ці перемовини, відреагувала низкою критичних статей. Петербург отримав дипломатичну підтримку лише від О. Бісмарка, який знову запевнив, що готовий надати йому допомогу для перегляду Паризького трактату [8, 75–76; 20, 71; 39, 218; 40, 653].

19 жовтня (31 жовтня за європейським календарем) канцлер Росії А.М. Горчаков підписав циркулярну депешу до російських послів у державах, які уклали Паризький трактат, яку вони повинні були вручити керівникам чи міністрам іноземних справ цих країн. Третього листопада 1870 р. згаданий документ було опубліковано в російському офіційному органі "Правительственным вестнике".

У ньому зазначалося, що зміна міжнародної ситуації, розвиток військово-морської справи, порушення іншими державами договорів, які складали основу європейської рівноваги, змусили Росію вважати себе не зв'язаною зобов'язаннями Паризького трактату, які обмежують її права на Чорному морі щодо кількості та розмірів військових кораблів та будівництва військово-морських укріплень [34, 103–107].

26 жовтня 1870 р. російський посланець у Берліні Урбі передав пруському статс-секретарю з іноземних справ Тіле циркулярну депешу А.М. Горчакова від 19 жовтня 1870 р. Проте, на прохання російського дипломата, він зобов'язався тримати ці документи в таємниці до терміну, визначеного російським канцлером. Пруський статс-секретар визнав цей документ своєчасним, зваженим і поміркованим. Він висловив думку, що цей крок не зустріне реальної протидії з боку великих держав, оскільки Британія, найближчим часом, не надішле свій флот до російських берегів через несприятливу, для морської кампанії, пору року, а Габсбургська монархія не наважиться на відвертий виступ, хоча граф Андраші, запеклий ворог Росії, і буде намагатися створити їй певні ускладнення. Лише 1 (13 листопада) А.М. Горчаков попросив статс-секретаря Пруссії Тіле передати королю та канцлеру циркулярну депешу від 19 жовтня 1871 р. [18, 148–149].

Король Вільгельм отримав особистого листа від російського імператора. У ньому Олександр II, повідомляючи свого дядю про рішення звільнитися від окремих статей Паризького трактату, запевняв, що це не суперечить інтересам Пруссії. Автор листа нагадував, що ще в 1866 р. пруський монарх надіслав до Петербурга спеціального послання генерал-лейтенанта Мантефейля з дорученням переказати йому запевнення, що він, король Пруссії, усвідомлює, що така велика держава як Росія не може безкінечно бути під тиском договору, який ображає її гордість та порушує її безпеку. Ураховуючи це, висловлювалося сподівання, що позиція Пруссії не змінилася, і король не лише схвально зустрінє ініціативу Росії, але й

використає свій вплив на уряди інших великих держав, щоб переконати їх у "миролюбних намірах" російського уряду й схилити їх на його бік [16, 182; 18, 144].

Канцлер Пруссії Отто фон Бісмарк отримав листа від А.М. Горчакова, у якому повідомлялося, що російський канцлер розраховує на розуміння з боку пруського короля і сподівається також на сприяння О. Бісмарка, оскільки переконаний, що "вони залишились вірні один одному" [18, 145].

Незважаючи на те, що заява А.М. Горчакова була вручена пруському кабінету максимально ввічливо й О. Бісмарк та король Вільгельм I раніше від керівників інших країн дізналися про її зміст, цей крок викликав у Пруссії здивування та роздратування. Дізнавшись про ініціативи Росії, канцлер О. Бісмарк заявив, що здивований формою, яку Росія обрала для скасування частини статей Паризького договору й вважає час, обраний для цього, дуже незручним. "Залізний канцлер" сподівався, що ця акція російського уряду буде детально з ним узгоджена. До того ж, він був позбавлений свободи дій, оскільки Пруссія ще не завершила війну із Францією. Дізнавшись про ноту А.М. Горчакова, О. Бісмарк вигукнув, що "ці дурні почали на чотири тижні раніше ніж потрібно" [18, 24; 31, 146].

Вільгельм I вважав, що чорноморське питання необхідно врегулювати на спеціально скликаному для цього конгресі вже після укладання франко-німецького миру. Пруський король стверджував, що ніколи не передбачав, що таку заяву можна зробити без попередньої згоди з учасниками договору 1856 р. [30, 180] і, навіть, розглядав можливість висловлення офіційного протесту [17, 45].

Цікаво, що, як стверджував у своїх спогадах А.М. Горчаков, він, "незважаючи на незгоду більшості членів уряду, свідомо наполіг, щоб циркуляр від 19 жовтня 1870 р. був проголошений без попередніх консультацій з учасниками угоди 1856 р. й, таким чином, Європа була поставлена перед фактом, що Росія розриває Паризький трактат" [32, 176–177].

Однак пруська дипломатія намагалася не загострювати відносин з Росією. Коли російський посол у Берліні попросив статс-секретаря Тіле розтлумачити слова О. Бісмарка щодо незручного моменту, той відповів, що пруський канцлер мав на увазі, що якби Росія вчинила згадані дії вже після війни, то Пруссія могла б надати їй реальну допомогу, зокрема "мала б дві третини своєї армії для того, щоб чинити тиск з іншого боку на користь Росії". Однак російський дипломат доповів до Петербурга, що не надто довіряє таким твердженням. Він повідомив, що вважає згадане висловлювання щодо незручного моменту, викликаним побоюваннями О. Бісмарка, що на міжнародній конференції, яка можливо збереться, щоб врегулювати порушене питання, великі держави можуть втрутитися у франко-німецькі відносини й надати Франції дипломатичну підтримку [18, 177].

Варто зауважити, що в приватних розмовах О. Бісмарк висловлював дещо інші міркування, ніж під час офіційних переговорів. За свідченнями його секретаря Дж. Моріц-Буша, дізнавшись про ініціативи Росії, він сказав, що не погоджується з думкою, що російська зовнішня політика хитра та лукава. Якби, на його думку, росіяни "були нечесними", то вони, не даючи жодних пояснень, будували б кораблі на Чорному морі, всупереч заборонам 1856 р., і, зрештою, Європа, поставлена перед фактом, звикла б до такого стану речей і змушена була б із цим погодитися [26, 11]. На думку пруського канцлера, Росія значно легше виграла б справу скасування нейтралізації Чорного моря, якби вимагала значно більше [26, 112–113].

Проте надто очевидна підтримка Росії Пруссією могла посварити її з Великобританією і спонукати Об'єднане королівство до співробітництва із Францією [19, 371]. До речі, саме на таку можливість натякнув британський дипломат Одо Рассель під час переговорів з О. Бісмарком у листопаді 1870 р. [18, 175–176]. Пруський канцлер був занепокоєний можливістю створення антиросійської коаліції, яка буде вимагати не лише відкликання циркуляру, а й зможе втрутитися у вироблення умов франко-німецького миру [15, 125; 30, 186]. Очевидно, що Великобританія та Австро-Угорщина, які були стурбовані відмовою Росії виконувати взяті на себе зобов'язання, крім зацікавленості в тому, щоб внаслідок франко-німецької мирної угоди Пруссія не стала наддержавою за рахунок надмірного послаблення Франції і, з урахуванням цього не порушила би докорінно геополітична рівновага на європейському континенті. З цих причин, О. Бісмарк був зацікавлений у швидкому мирному врегулюванні кризи, спричиненоюнотою А.М. Горчакова, тому не дивно, що саме він візьме на себе роль посередника.

На думку відомого німецького проф. В. Мюллера, сучасника тих подій, європейська громадськість була переконана в домовленості, оборудці між Пруссією та Росією. Як підтвердження цього, розглядали урочисте вручення у Версалі 8 листопада 1870 р. російським генералом Анненковим імператорських грамот на титул російського фельдмаршала пруському принцу Фрідріху-Карлу [29, 316].

Досить цінним для дослідження, як офіційної позиції Пруссії, так і особистого ставлення О. Бісмарка до проблеми скасування нейтралізації Чорного моря є мемуари пруського канцлера. Ці спогади дають змогу дати нову оцінку політиці канцлера А.М. Горчакова, якого в Росії вважали мало не національним героєм за його ініціативи щодо перегляду обмежувальних статей Паризького трактату й за що йому Олександр II надав спадковий титул "світлість" [33].

О. Бісмарк згадував, що саме він був ініціатором та натхненником прусько-російського зближення. У мемуарах зазначається, що в Берліні розцінювали як "велику удачу" можливість надати послугу Росії у скасуванні "нейтралізації Чорного моря". Це, поряд із родинними зв'язками, дружніми відносинами пруського та російського імператорів, на думку "залізного канцлера", було засобом розвитку відносин між двома державами. Однак О. Бісмарк побоювався, що це могло бути підірвано, нівельовано "французистим марнолюбством" російського канцлера А.М. Горчакова та його особистим суперництвом з ним [9, 78].

Як писав О. Бісмарк, А.М. Горчаков неохоче відгукнувся на його пропозицію посприяти перегляду "нейтралізації Чорного моря", оскільки його особиста недоброзичливість була для нього важливіша обов'язку перед Росією. О. Бісмарк у своїх спогадах кілька разів наголошував, що особисте суперництво А.М. Горчакова з ним, яке тривало не одне десятиліття, було для російського канцлера навіть вагомішим ніж інтереси його країни, "марнолюбство та заздрість сильніша патріотизму". А.М. Горчаков, за переконанням автора мемуарів, не хотів від Берліна ніяких послуг і домагався відчуження Росії від Німеччини та сподівався на вдячність за це з боку Франції.

За твердженням О. Бісмарка, йому довелося звернутися за сприянням до доброзичливо налаштованого до нього російського військового уповноваженого в Берліні графа Кутузова, щоб його пропозиції нарешті почули в Петербурзі. [9, 79]. Зрештою, політична доцільність тимчасово взяла гору над особистісною неприязню А.М. Горчакова до пруського канцлера. Завдяки

цьому став можливим перегляд Паризького трактату 1856 р. та укладання компромісної угоди, оформленої Лондонською конвенцією 1871 р.

Органічно пов'язаною з питанням скасування "нейтралізації Чорного моря", була проблема статусу проток Босфор та Дарданелли. До проголошення циркуляра від 19 жовтня 1870 р., канцлер А.М. Горчаков, передбачаючи можливість значного погіршення чи навіть розриву дипломатичних відносин з Великобританією, дозволив російському послу в Лондоні барону Бруннову, у випадку необхідності, обговорити з керівництвом британського уряду можливість відкриття Чорноморських проток для військових кораблів. Як здавалося російському канцлеру, саме це могло бути компенсацією за скасування заборони для Росії тримати свій флот на Чорному морі, оскільки Британія через прототи змогла б, у випадку їх відкриття, ввести туди свої ескадри й, при потребі, забезпечити, таким чином, свій військово-політичний баланс у тому регіоні [1, 240; 18, 152].

Проте, протягом дипломатичної кризи листопада 1870 р. першою підняла питання про компенсації та гарантії безпеки для себе Османська імперія, яка також була стурбована можливістю швидкого зростання військового потенціалу Росії в Чорноморському регіоні. Відповідь на це спробував дати посол Італії у Стамбулі граф Барболані, який запропонував встановити еквівалент шляхом відкриття проток Босфору та Дарданелл. Це, на думку італійського дипломата, який спробував зіграти роль посередника, дало б змогу Туреччині запрошувати до Чорного моря флоти дружніх держав, які б нівелювали російську загрозу. Доки Османська імперія, не готова до такої ініціативи, була в роздумах, то Британія, головний на той час її номінальний союзник та опікун, поспішила дати за неї відповідь, що ця ініціатива несумісна з інтересами Порти. Така реакція Лондона пояснюється тим, що він ще сподівався змусити Росію відкликати свій циркуляр, відновивши статус-кво на Чорному морі й тому розглядає питання про компенсацію для нього був не на часі [18, 171–172; 33, 184].

Проблема зміни статусу Чорноморських проток була однією з тем переговорів між О. Бісмарком та заступником статс-секретаря із закордонних справ Великої Британії Одо Расселем у листопаді 1870 р. Одо Рассель, зокрема, дотримувався думки, що, у випадку прийняття російських вимог, необхідно буде знайти еквівалент, який компенсує цей крок, бо інакше громадська думка Британії не зрозуміє дії уряду. Отже, робився натяк на можливість перегляду статусу Босфору та Дарданелл. О. Бісмарк запропонував розглянути як можливий еквівалент відкриття проток та Чорного моря для всіх держав. На його думку, це рішення було б вигідне для Росії, яка б отримала можливість для виходу своїх ескадр до Середземного моря. Туреччина тоді могла б пропускати до Чорного моря кораблі союзних з нею держав, які б створювали протидію російському флоту. Пруський канцлер вважав, що Сполучені Штати також радо вітали б це рішення, оскільки виступали за безперешкодне плавання всіма водними шляхами, особливо тими, які зв'язували їх з Росією [26, 44].

Отже, багато в чому завдяки позиції Прусії, Велика Британія, Австро-Угорщина та Османська імперія не змогли створити антиросійську коаліцію та силою зброї, чи принаймні погрозою проведення воєнної компанії, змусити Росію виконувати обмежувальні статті трактату 1856 р. Складну міжнародну кризу, зрештою, було врегульовано, по суті, за посередництва О. Бісмарка, який запропонував розв'язати складний вузол дипломатичних суперечностей на конференції підписантів Паризького трактату в Лондоні.

На Лондонській конференції, яка відбувалась 5 (17) січня – 3 (15) березня 1871 р. Прусія була представлена її послом у Великій Британії графом Бернсдорфом. Він, зважаючи на швидке піднесення його країни внаслідок перемоги у війні із Францією, досить серйозно впливав на перебіг роботи цього міжнародного зібрання. Росія, сподіваючись на подальшу підтримку Берліна у вирішенні питання статусу Чорного моря і проток Босфору та Дарданелл, була неприємно вражена тим, що граф Бернсдорф не поспішав підтримати російського представника – посла Росії у Великій Британії барона Бруннова.

Напередодні цього форуму, а саме під час узгодження регламентних процедур, він тримався досить незалежно й, навіть, більше схилився до підтримки британської делегації. Це грубо суперечило домовленостям Росії із Прусією, яка за дипломатичну допомогу під час франко-німецької війни погодилася сприяти Петербургу у скасуванні "нейтралізації Чорного моря".

О. Бісмарк, надаючи повноваження графу Бернсдорфу, дав йому вказівки підтримати російського представника. Після того, як він не виконав цих інструкцій, А.М. Горчаков звернувся до пруського посла в Петербурзі, князя Рейсса, щоб той повідомив О. Бісмарка про неадекватну поведінку його посланця. Пруський канцлер стримав своє слово. Після відповідних вказівок граф Бернсдорф не лише допоміг росіянам під час дискусії з питань регламенту, а й виступив на першому засіданні конференції з промовою про повну підтримку їх прагнень щодо скасування обмежувальних статей договору 1856 р. У подальшому, голос пруського делегата також був на боці російського представника [1, 270–281; 18, 202–209].

Підписання 1 (13) березня 1871 р. уповноваженими шести держав Лондонської конвенції поставило крапку в гострій дипломатичній дискусії, яка загрожувала перерости у воєнний конфлікт. Росія, за сприяння Прусії, домоглася схвалення цим міжнародним форумом її рішення звільнитися від обов'язків виконувати положення Паризького трактату про "нейтралізацію Чорного моря". Велика Британія та Австро-Угорщина, як певну компенсацію за це, домоглися, на перший погляд незначної, але важливої зміни статусу Чорноморських проток. Якщо, згідно із конвенцією 1856 р., вони в мирний час мали бути закриті для проходження військових кораблів, то за Лондонською конвенцією 1871 р. султан мав право відкривати їх для іноземних ескадр "дружніх держав", якщо вважав, що це необхідно для забезпечення умов Паризького трактату [3, 118; 34, 108–110]. По-суті це означало, що у випадку загрози з боку Росії, він міг звернутися за допомогою до західних держав з тим, щоб ті надіслали до Чорного моря свої військові кораблі й, таким чином, створили протидію російському флоту.

Варто звернути увагу на те, що Росія на Лондонській конференції мала можливості для забезпечення сприятливішого для неї статусу Босфору та Дарданелл. Турецький представник Муссурус-паша наполягав на праві султана відкривати та закривати протоки на його розсуд. Це створювало реальні можливості для проходження російського флоту через Чорноморські протоки. У випадку підтримки цієї вигідної для Петербурга пропозиції російським уповноваженим бароном Брунновим, пруський делегат граф Бернсдорф був готовий, виконуючи вказівки О. Бісмарка, приєднатися до цієї вірогідної ситуаційної російсько-турецької коаліції. Однак барон Бруннов не наважився підтримати турецьку ініціативу, оскільки побоювався, що це може змінити позицію Великої Британії стосовно головного предмету конференції, а саме скасування обмежувальних статей Паризького трактату й мати своїм наслідком затягування робо-

ти конференції. Така похлиха поведінка російського уповноваженого викликала щире здивування пруських дипломатів [18, 162–163].

Таким чином, можна зробити висновок, що Прусія й особисто її канцлер О. Бісмарк, суттєво впливали на проблему скасування "нейтралізації Чорного моря" та перегляду статусу проток Босфор і Дарданелли. Пруський канцлер, де-факто, підтримував дії офіційного Петербурга, чим унеможливив створення антиросійської коаліції і проведення воєнної акції з метою змусити силою Росію виконувати свої зобов'язання за Паризьким трактатом. Прусія також готова була сприяти перегляду статусу Босфору та Дарданелл у вигідному для Росії напрямі, хоча ці можливості російська дипломатія не змогла використати.

По суті, прусько-російська співпраця в кінці 60-х – на початку 70-х рр. була взаємовигідною обгородкою. Завдяки російському військово-політичному тиску Австро-Угорщина не наважилася вступити у франко-німецьку війну на боці Франції. О. Бісмарк віддавав Росії, надавши дипломатичну підтримку в справі скасування "нейтралізації Чорного моря".

1. Boukharow. La Russie et la Turquie. Depuis le commencement de leurs relation politiques jusqu'à nos jours. – Paris, 1877. 2. Brinton G., Christopher J., Wolff R. A History of civilization. – Harvard, 1961. 3. Campbell G. The blue books and what is to come next. – London; Paris; N.-Y., 1878. 4. Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 a 1856) par un ancien diplomate. – St-Petersbourg, 1878. 5. Les Origines diplomatiques de la guerre de 1870–1871. – P., 1910–1932. 6. Seaman L. From Vienna to Versailles. – N.-Y.; Evanston, 1963. 7. The Great peace congresses in history, 1648–1990 / Albert P. Van Coudoever ed. – Utrecht, 1993. 8. Андреев А.П. Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков. Документальное жизнеописание. – М., 1999. 9. Бисмарк О. Воспоминания, мемуары. – М.; Минск, 2002. – Т. 2. 10. Бушувей С.К. А.М. Горчаков. – М., 1961. 11. Вестник Европы. – 1870. –

Т. 5. – Кн. 10. – Сентябрь-октябрь. 12. Вестник Европы. – 1871. – Т. 1. 13. Вестник Европы. – 1870. – Т. 5. – Кн. 9. 14. Виноградов В.Н. Канцлер А.М. Горчаков: триумф в Лондоне и черные дни в Берлине // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. 15. Виноградов К.Б. Бисмарк и европейская дипломатия и общественность в 1865–1871 // Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: Сб. ст. / Под ред. К.Б. Виноградова. – СПб., 2002. 16. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX века / Под ред. М.П. Штемпеля. – М., 1978. 17. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М., 1991. 18. Горяинов С. Босфор и Дарданеллы. – СПб., 1907. 19. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. 1814–1878. – Ростов/Д., 1995. – Т. 2. 20. Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и империализм. – М., 1968. 21. История дипломатии / Под ред. А.А. Громыко и др. – М., 1959. – Т. II. 22. Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч. I. 23. Леонтьев К.Н. Дипломатические донесения, письма, записки, отчеты (1865–1872). – М., 2003. 24. Лондонская конференция (протоколы). – СПб., 1871. 25. Манфред А.З. Образование русско-французского союза. – М., 1974. 26. Мориц Буш Д. Граф Бисмарк и его люди за время войны с Францией. По листкам дневника. – СПб., 1879. – Ч. 2. 27. Московские ведомости. – 1870. – 12, 19 июля; 28. Московские ведомости. – 1870. – 12 декабря. 29. Мюллер В. Политическая история новейшего времени. 1870. – СПб., 1872. 30. Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря. 1856–1871. – М., 1989. 31. Оболенская С.В. Франко-пруская война и общественное мнение Германии и России. – М., 1997. 32. Рассказы князя А.М. Горчакова // Русская старина. – 1883. – Октябрь. 33. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / Под ред. А.И. Нежинского, А.В. Игнатьева. – М., 1999. 34. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / Под ред. Е.А. Адамова – М., 1952. 35. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774–1906). – Варшава, 1906. 36. Татищев С.С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. – СПб., 1903. – Т. 2. 37. Туполов Б. М. "Дранг нах Зюд-Остен" // В "пороховом погребке" Европы. 1878–1914. – М., 2003. 38. Тютчева А.Ф. При дворе двух императоров: Дневник 1853–1882 : У 2 кн. – М., 1928–1929. 39. Хитрова Н.И. Отмена нейтрализации Черного моря // Российская дипломатия в портретах / Под ред. А.В. Игнатьева, И.С. Рыбаченко, Г.А. Санина. – М., 1992. 40. Шеремет В. Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М., 1996.

Надійшла до редкології 22.04.05

Д. Муха, асп.

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ САМОСТІЙНИКІВ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Присвячено проблемі формування української національної армії в період національно-визвольних змагань доби Української Центральної Ради. Коротко проаналізовано діяльність самостійників під проводом М. Міхновського щодо вирішення військового питання. Зроблено висновок, що однією з причин падіння державності України в політичному процесі 1917 р. була її невірна військова політика.

This article is devoted to the problem of the formation of the Ukrainian national army in the period of Ukrainian national liberation movement during the existence of the Ukrainian Central Rada. The author makes an attempt to analyze in brief the policy of independent men at the head of M. Mikhnovskiy in the solving the national army question. Make a conclusion, that one of the cause of falling the Ukrainian state in the political process was the wrong military policy.

Суверенність держави забезпечують її збройні сили. Цю закономірність уже не раз підтверджував хід боротьби українського народу за свою незалежність. Так, відсутність власної регулярної армії була однією з найголовніших причин поразки України у національно-визвольних змаганнях за відновлення своєї державності в 1917 р.

Тема процесу творення українських збройних сил під час національно-визвольних змагань Української Центральної Ради в радянську добу була однією з найбільш заідеологізованих і майже зовсім не досліджувалася. У полі зору радянських істориків перебували лише питання про створення та функціонування в Україні Червоної армії. Цінним джерелом для вивчення даного дослідження є праці діячів українського національно-визвольного руху – М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, С. Петлюри [1, 6, 7, 10, 14, 19, 21]. У них приділялася увага обґрунтуванню політики Центральної Ради щодо збройних сил, аналізу досвіду українізації армії. З'ясуванню самостійницької позиції М. Міхновського, з якої випливала суттєво відмінна перспектива військового

будівництва від позиції діячів Української Центральної Ради, присвячені праці П. Мірчука, Р. Млиновецького, Л. Шанковського [11, 12, 20]. На сучасному етапі розвитку історичної науки започатковане наукове вивчення цього питання на основі досягнень зарубіжної україністики, а також вітчизняних дослідників. Окремі аспекти даного питання знайшли висвітлення у працях В. Солдатенка, В. Голубки та ін. [4, 9, 16]. У даному повідомленні робиться спроба коротко проаналізувати військову діяльність самостійників на першому етапі національно-визвольних змагань доби Української Центральної Ради.

Події Лютневої революції 1917 р. дали поштовх до розгортання національно-визвольного руху на Україні, утворення національного центру – Української Центральної Ради, яка розпочала об'єднання всіх українських організацій на основі спільної вимоги – надання Україні автономії. Активізували свою активність усі українські партії.

Процес творення українських збройних сил під час національно-визвольних змагань гальмували серйозні протиріччя, які існували між двома політичними угрупов-

© Д. Муха, 2006

ваннями: прихильниками негайного проголошення самостійності України (самостійники) з одного боку, та політиками, які домагалися автономії України у федерації з Росією (автономісти) – з другого боку. Автономісти, яких була більшість у Центральній Раді, (УСДРП, УСФ, УПСР), вважали, що лише широка національно-територіальна автономія у складі Російської демократичної федеративної республіки може задовольнити інтереси Української держави. Вони не мали чіткого уявлення про роль власної армії у майбутній боротьбі за українську державність. Послідовники соціалістичної доктрини вважали формування постійної армії справою непотрібною й небезпечною. Речником соціалістичної демократії виступав В. Винниченко, який декларував: "Не своєї армії нам соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій", "українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі" [2].

Голова Української Центральної Ради М. Грушевський, визначаючи основні пріоритетні напрями роботи, казав, "що загальнодержавними справами, мабуть, будуть: справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки..." [5]. Однак, у той же час він наголошував, що "українське військо – поки не буде замінене міліцією – підлягатиме розпорядкам центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватись її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни" [5].

Самостійники виходили з кінцевої ідеї "відновлення держави предків" та неминучості збройної боротьби заради досягнення ідеалу самостійної держави. Цей напрям у 1917 р. було репрезентовано Українською Народною Партією (УНП), "Братством самостійників", "Союзом української державності", Українською партією самостійників-соціалістів (УПСС) та неорганізованими самостійниками. Вони виступали за революційний шлях творення української армії з метою оборони української революції й українського народу, а українізацію війська вважали головним початковим етапом цього процесу.

З перших днів революції український самостійницький табір звернув головну свою увагу на армію, вважаючи, що сильна армія є найважливішим чинником у революції, а своя національна армія – найкращою запорукою національних прав. Провідником цього руху став відомий український політичний діяч, самостійник М. Міхновський.

Перший вияв активності М. Міхновського датується 17 березня, коли він на кооперативному з'їзді Київщини пропонував заснувати "охочекомонний полк" [8].

За ініціативою М. Міхновського 19 березня 1917 р. в Києві було скликано перше українське "Підготовче віче", на якому взяло участь 211 військових [11]. Віче одностайно прийняло резолюцію про негайне створення української національної армії.

Подібні віче відбулися 22, 24, 29 березня 1917 р. Наслідком цих нарад була ухвала щодо мети руху – "негайно приступити до організації власної національної армії, яко могутньою своєю мілітарною сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України" [11]. Як перший крок до здійснення цього було постановлено негайно організувати в Києві "Перший український козацький ім. Богдана Хмельницького полк".

У цей же час було прийнято проект про відкриття у Києві окремої української військово-політичної організації "Український Військовий клуб ім. П. Полуботка", головним завданням якого було згуртування всіх воїнів-українців. У відозвах клубу зазначало-

ся: "Памятаймо, що на нашій землі стоїть упертий ворог і напружує останні сили, щоб прибрати до своїх цупких рук усю Україну. Товариші браття! Не даймо Україні нікому! Полита кров'ю славних козаків-запорожців, вкрита в цю війну горами нашого трупів, – нехай встане Вона до свого життя! Товариші українці! Єднайтеся у свої українські гуртки! Єднайтеся з думкою про волю України, про її козацьку силу!"

Поряд із клубом ім. гетьмана П. Полуботка було засновано "Український військовий організаційний комітет", на який покладалося завдання безпосередньої організації українських військових частин.

Учасник тогочасних подій С. Шемет змалював програму М. Міхновського у першій добі революції: "Організувати свою українську регулярну армію, проголосити вслід за тим самостійність Української Держави, зробити сепаратний мир з Центральними Державами" [22].

Ворожо до справи формування української армії поставилися Російський тимчасовий уряд, московські політичні кола Керенського, комісар київської округи Оберучев.

У таких умовах М. Міхновським було вирішено сформувати делегацію богданівського полку до командуючого Південно-західним фронтом генерала О. Брусилова з проханням про затвердження полку.

Після того, як було отримано усний дозвіл на його формування, відбулося ширше засідання Товариства імені П. Полуботка.

Товариство ім. П. Полуботка влаштувало свято Першого травня (18 квітня за ст. ст.), що мало символізувати сформування перших українських національних полків. Зібралось приблизно 20 тис. військових. У ньому брали участь українці з різних частин київського військового округу та солдати й офіцери, що прибули з фронту. "Явилися й солдати з етапного пункту, які проголосили себе українським полком імені гетьмана Богдана Хмельницького. Ціла площа, де зібралися солдати-українці, була прикрашена національними прапорами, портретами Шевченка, гетьмана Павла Полуботка. На прапорах були написи: "Хай живе славне українське військо!", "Хай живе автономія України!" й ін. На святі виголошено було ряд промов про сучасні події й організацію українського полку" [17]. Увечері маніфестанти з'явилися біля Царського палацу, де засідала рада військових депутатів, і заявили, що вони вже "явочним порядком" утворили Перший Охочекомонний Український полк імені гетьмана Богдана Хмельницького.

Після довгих переговорів делегації військових на чолі М. Міхновським російські генерали дозволу на формування першого українського військового з'єднання не дали.

Представники російських соціалістичних партій одностайно витупили проти утворення українського полку. Вони заперечували принцип будівництва національних військових формувань, вважаючи, що це зруйнує єдиний революційний фронт, ослабить у цілому справу революції, знизить боєздатність армії, викличе національну ворожнечу.

З резолюцією комітету Центральної Ради, прийнятою на засіданні, 15 квітня виступив В. Винниченко на підтримку вимог українських солдатів: "Щодо 3 тис. солдатів, Центральна Рада не бачить іншого виходу як сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт у виді української військової одиниці. Інакше цей стихійний рух, не направлений у відповідному напрямі, може викликати заколот у тилу і на фронті і цим пошкодити справі оборони й укріплення нового ладу" [15]. Формування окремих укра-

їнських частин на фронті залишалося у компетенції вищої військової влади. Отже, Центральна Рада публічно визнала "довершений без її відома й волі факт", тим самим засвідчивши свою відособленість від творення українських військових формувань.

Свою роль навколо створення полку зіграв К. Оберучев. Він поїхав до генерала О. Брусилова з вимогою, щоб той заборонив формування українських полків. Побойючись загального обурення українців у військах, О. Брусилов, "що два тижні тому був дав українській делегації усну згоду на затвердження Богданівського полку, постановив створити кадр для формування українського полку в кількості 500 вояків і старшин та ще один кадр, в такій же самій кількості, для запасного українського полку. Решта вояків Богданівського полку повинна була вернутись до своїх ранішних, старих полків" [13].

М. Міхновський з прихильниками зігнорували наказ генерала та рішення УЦР і продовжували формувати полк.

Активність самостійників і зумовлений ними рух в армії були для лідерів Центральної Ради несподіваним і небажаним. Відкрито ігнорувати цей рух для Ради було неможливим з огляду на небезпеку втратити вплив у масах, тому був вибраний інший шлях – підпорядкувати його собі. Для досягнення цієї мети автономісти повели боротьбу з М. Міхновським ідеологічними, організаційними засобами та шляхом розкладання сформованих ним військових частин. В ідеологічній сфері головним завданням автономістів було позбавлення армії позитивного інституційного значення як гаранта державності, яке складалося в уяві суспільства під впливом їх опонентів. Військову політику Ради визначали В. Винниченко, С. Петлюра. Вони стверджували, що цінність армії полягає не в її інституційних функціях, а в тому, що вона є "озброєний український народ", а армія, як певний державний інститут несе в собі загрозу мілітаризму.

Головним завданням Центральної Ради була українізація війська, що трактувалася не як інституційний процес а як освідомлювання кожного солдата. Метою її визначалося підвищення бойової сили армії та відновлення дисципліни.

Значною віхою у національно-визвольній боротьбі та будівництві збройних сил України став Перший Український військовий з'їзд, який відбувся у Києві 5–8 травня 1917 р. Більше ніж 700 делегатів представляли українські та російські військові організації, товариства і частини.

У своїх ухвалах з'їзд висловився за негайне здійснення рішень Найнаціонального конгресу: оголошення спеціальним актом тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а на Україні – заснування обласного органу, який би мав працювати разом з представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалася єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України і репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Самостійники на з'їзді відстоювали свій метод створення Української Армії – метод "доконаних фактів", – який себе вже виправдав на практиці при організації полку ім. Б. Хмельницького. Також вони витупали за негайне укладання сепаратного миру з країнами Центрального блоку [4]. Однак через великий вплив президії з'їзду, до якої від самостійників входив лише М. Міхновський, питання було вирішено в іншому напрямі.

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії на національно-територіальному принципі, за потребу формування української національної армії: "У цій справі з'їзд визнає:

а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) у військових одиницях на фронті виділення повинно проводитися по волі, в залежності від тактичних та інших військових обставин, оскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що є до фльоти, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійському фльоті укомплектувати декотрі з кораблів виключено командами української національності, що ж до фльоти Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з Українців, – поновлювати її надалі виключно українцями" [19].

Водночас, відповідно до тогочасних уявлень лідерів Центральної Ради про тимчасову потребу у власних збройних силах і перспективу їх заміни загальним озброєнням народу, до підсумкової резолюції було внесено положення: "Зважаючи, що всяка війна є справою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, постійні війни як знаряддя панування буржуазних класів не відповідають змаганням народу, тому український військовий з'їзд, закладаючи перший фундамент задля організованої збройної сили української демократії, ставить собі головним завданням, щоб Українська Армія стала по війні армією всього народу – народною міліцією" [3].

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді було утворено український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. Головою комітету було обрано С. Петлюру, із самостійників до складу комітету ввійшли М. Міхновський та І. Луценко.

Перший український військовий з'їзд сприяв зростанню національної свідомості військових-українців і відіграв значну роль у розгортанні боротьби за створення українських національних частин. Самостійники посилили агітацію у військах. Для цього 15 травня 1917 р. засновується нова організація "Союз Української Державності", яка одним із своїх головних завдань визначила: пропагування у війську самостійницьких ідей та конечність творення військових одиниць, готових до боротьби за незалежність України [12].

Про підсумки українського військового руху та невирішені питання національного військового будівництва йшлося на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді, який розпочав свою роботу 5 червня 1917 р.

Хоча влітку 1917 р. самостійники мали значний вплив у військових колах та багато делегатів 2-го Військового з'їзду були самостійниками, автономістам знову вдалося організувати вибори про президії з'їзду так, що самостійники не увійшли до її складу [12]. Вони могли отримати право голосу тільки з місць, тому, внаслідок двотижневої роботи з'їзду було прийнято такі ухвали: затвердити постанову Першого Військового з'їзду щодо українізації війська та доручити Генеральному військовому комітету опрацювати докладний план проведення українізації. Питання формування нових українських військових частин не розглядалося.

Взагалі, Другий Український військовий з'їзд поживив стихійний рух українців-військових на всіх фронтах та зміцнив позиції вищих керівних структур: Генерального військового комітету та Всеукраїнської ради

військових депутатів. На з'їзді вперше відкрито заявило про себе Вільне козацтво – нова військова формація міліцейського типу.

На Другому військовому з'їзді 10 червня 1917 р. Центральною радою було оголошено І Універсал, у якому зазначалося: "Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям..." [18]. Жодним словом Універсал не обмовлявся про проблему власної армії та українізації існуючих збройних сил.

II Універсалом Центральної Ради відмовлялася від спроб самочинного здійснення автономії України до Всеукраїнських установчих зборів і фактично від подальшої українізації частин. Це викликало злам у настроях українських військових мас.

Така політика Української Центральної Ради змусила самостійників змінити свою тактику. Наслідком цього стало "полуботківське повстання", яке мало політичне значення для Української держави.

З посилення на спогади сучасника тих подій С. Шемета П. Мірчук змалював план повстання: "цілком перевороту було: перебрати фактично всю владу в Києві, а вслід за цим в усій Україні у свої руки, унешкідливити всі ворожі українські справі сили і проголосити повну державну самостійність України з Центральною Радою... Вслід за тим мало прийти відкликання всего українського вояцтва з російських фронтів та створення з них міцної української національної армії, що стала б на сторожі безпеки відновленої української державності, і негайного підписання сепаратного миру з центральними державами.

Проведення перевороту в Києві лягло на перший Український полк ім. Богдана Хмельницького ("богданівців") та новосформований Український полк ім. П. Полуботка ("полуботківців"). Проголошення самостійності повинно було відбутися на могилі Тараса Шевченка [11].

Одночасно із формуванням богданівського полку в Чернігові під керівництвом і впливом агітації самостійницьких елементів з оточення М. Міхновського солдати почали самовільно об'єднуватися в український полк. У середині травня тут зосередилася значна кількість новобранців. УГВК вирішив якнайшвидше відправити їх на фронт.

Наприкінці травня чернігівські новобранці прибули до столиці. "Солдати заявили, що не рушать з місця, доки не одержать дозволу сформуватися в окрему військову частину, а саме – у полк ім. гетьмана П. Полуботка.

Поява військової частини, чисельністю понад 5 тис. чол., налякала багатьох. Зв'язана угодою з Тимчасовим урядом, УЦР і УГВК закликали полуботківців виконати вимоги громадської дисципліни. Розглянувши 4 липня вимоги полуботківців, котрі під впливом агітаторів-офіцерів щораз більше висловлювали бажання залишитися в Києві "боронити волю України", Центральна Рада відрядила до них представницьку делегацію. В. Винниченко від імені Військового Генерального комітету закликав солдатів повернутися до своїх військових частин і у їх складі відправитися на фронт. Останні відмовилися виконати це рішення. У відповідь УГВК наказав інтендантським службам не видавати солдатам полку обмундирування, провіанту та зброї, щоб приму-

сити їх таким чином капітулювати. Результатом стало згуртування самостійників. Вони закликали солдат до непокори, відмови їхати на фронт.

Масове невдоволення солдатів-новобранців, щоденне погіршення їх становища переростало в обурення, яке направлялося в русло виступу під цілком визначеними політичними гаслами.

У ніч на 5 липня, захопивши зброю в казармах 1-го запасного Українського полку, полуботківці направилися до Києва. Дорогу їм заступили богданівці. Частина з них перейшла на бік повстанців. Полуботківці взяли під повний контроль місто і чекали схвалення своєї акції УЦР, до приміщення якої вирушили під жовто-блакитними прапорами. Однак позиція Ради залишалася незмінною – Рада викликала командування богданівського полку і наказала роззброїти повстанців. Деморалізовані полуботківці навіть не чинили опору діям УЦР. У роззброєнні також брали участь члени Генерального військового комітету.

Таким чином, поразка "полуботківців" була поразкою цілої самостійницької течії, що унеможливлювало проведення національної військової політики в 1917 р. з позиції української державності.

Самостійники розуміли неминучість збройної боротьби за визволення України і виступали за створення власної армії революційним шляхом. Однак проти створення національної армії були керівники Української Центральної Ради, які виступали на автономістичних позиціях. На їх думку, армія мала існувати для потреб російського війська лише доти – поки Росія переможе у війні. Усе це привело до трагічних наслідків боротьби Центральної Ради з більшовицькою агресією в грудні 1917 – січні 1918 рр.

1. Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1.
2. Винниченко В. Український мілітаризм // Робітничая газета. – 1917. – № 10. – 12 квіт.
3. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 6.
4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997.
5. Грушевський М. Якої автономії та федерації хоче Україна. – Відень, 1917.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1919.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1.
8. Збарзкий С. Крути. – Нью-Йорк, 1959.
9. Курас І. Перший речник новітнього українського самостійництва (М. Міхновський) // І. Курас Етнополітики: історія та сучасність. Статті, виступи, історія та сучасність. – К., 1999.
10. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Прага, 1942. – Т. 1.
11. Мірчук П. Микола Міхновський: апостол української державності. – Філадельфія, 1960.
12. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Л., 1994.
13. Нова рада. – 1917. – 25 квіт.
14. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956.
15. Резолюція Української Центральної Ради 15-го квітня с. р. // Робітничая газета. – 1917. – № 17. – 21 квіт.
16. Солдатенко В., Халю Л. Військовий чинник у боротьбі за владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002.
17. Украинский военный праздник // Киевская мысль. – 1917. – № 100. – 20 квіт.
18. Українська Центральна Рада. Док. і мат. : У 2 т. – К., 1996. – Т. 1.
19. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Прага, 1921. – Т. 1.
20. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958.
21. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
22. Шемет С. "Микола Міхновський", "Хліборобська Україна". – У.

Надійшла до редколегії

ЛІТЕРАТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР 20-30-І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі сучасних методологічних підходів, аналізу опублікованих джерел досліджено соціальне становище та позиції літературно-мистецької інтелігенції в умовах політики українізації, специфіка її взаємовідносин з радянською владою, прояви опору діячів літератури становленню тоталітарної системи. Розкрито основні напрями професійної діяльності літературно-мистецької інтелігенції та її роль у процесі українізації.

In the article on the basis of modern methodological approaches, social position and positions of the literary-artistic intelligentsia is analysed the analysis of the published sources in the conditions of policy of ukrainization, specific of its mutual relations with soviet power, displays of resistance of figures of literature to becoming of the totalitarian system. Basic directions of professional activity of the literary-artistic intelligentsia and its role in the process of ukrainization are exposed.

Бурхливі процеси в культурі загалом і в літературі зокрема зумовили коло проблем, які турбують читача сьогодні. На якому підґрунті діяла вся та кількість літературних організацій, що складало їхню соціальну базу? Розкриття і висвітлення цих питань є метою даної роботи. Сьогодні накопичено достатньо вагомих матеріалів, у якому досліджуються витoki, передумови виникнення літературних гуртків та організацій. У статті зроблено спробу показати плин існування та поступову реорганізацію літератури, під впливом революції та під тиском комуністичної політики. Досліджували це питання досить багато вчених як радянських і власне українських, так і в емігрантських колах. Достатньо сказати, що думки В. Наддніпрянця, В. Гришка суттєво відрізняються від поглядів Ю. Шаповала, І. Дзюби, особливо в питанні про поетів та літераторів-комуністів.

Від самого початку радянської доби в пореволюційній Україні, як і в Росії, скероване комуністичною партією літературне життя стало відбуватися під знаком творення "нової, пролетарської" літератури. У перші роки провідну роль у цьому відігравали виниклі (в Росії) ще перед установленням більшовицької влади культурно-освітні організації під назвою Пролеткульт (пролетарська культура), які за більшовицької влади діяли спочатку в системі Наркомосу (Народнього комісаріату освіти), а потім (до середини двадцятих років) у системі ВЦРПС (Всесоюзної центральної ради професійних спілок). Створені ліво-революційною (партійною і безпартійною) інтелігенцією та очолені такими її ідейно-теоретичними речниками того часу як марксист О. Богданов, ці організації мали за свою мету залучення промислово-робітничих (тобто за марксистською класифікацією – єдиних справді "пролетарських") мас до руху за опанування та творчу розбудову саме "нової, пролетарської культури", зокрема ж – "пролетарського мистецтва" всіх галузей, а передусім – "пролетарської літератури". В Україні серед ініціаторів і керівників діячів пролеткультівського руху були зокрема такі першозачинателі "української пролетарської літератури", як Василь Еллан-Блакитний, Іван Кулик, Володимир Коряк.

Організації Пролеткульту в різних містах України та їхня "Рада мистецтв" у Харкові діяли від початку 1919 р., але оформлення цього руху у "Всеукраїнський Пролеткульт" відбулося 1920 р., – під керівництвом уже згаданих та інших осіб [1; 70–71]. Всеукраїнський пролеткульт був пролетарською культурно-творчою організацією, яка ставила за мету: збирання активних пролетарських сил для організації їхньої пролетарської творчості в галузі мистецтва та клуброботи, розглядаючи ці форми роботи як зброю агітпропаганди ідей революції, марксизму-ленінізму, задачі і рішення з питання радянського будівництва, комуністичної партії і т. д. [3; 400].

Пролеткультівський рух, що його протегувала, але безпосередньо ним не керувала комуністично-партійна влада, виявився потенційно для влади небезпечним. Річ у тому, що ця влада, хоч і мала програмову настанову саме на творення "нової, пролетарської літератури", але в цій літературі, як і у сфері культури взагалі,

вона була зацікавлена не заради неї самої, а заради її ролі у формуванні суспільної свідомості людей, що в остаточному рахунку для влади **сходило на її користь**, які вона могла мати від літератури для комуністично-партійної пропаганди.

Ця суперечність набула зрештою навіть конфліктного характеру, коли речники Пролеткульту, обстоючи "експериментально-студійний" шлях творення "нової, пролетарської культури", зокрема ж – "пролетарської літератури", почали також висувати тезу про "автономність" культурнотворчого й літературного процесу в загальному суспільно-політичному житті. У цьому виявилася тенденція до незалежності пролеткультівського руху від політичного керівництва комуністично-партійної влади, і це визначило подальшу долю Пролеткульту. Базуючись на тому, що пролеткультівців критикував ще наприкінці 1920 р. Ленін, засуджуючи їхнє прославляння культурної спадщини минулого та культивування деструктивних мистецьких напрямів, несприйнятних для широких народних мас, а передусім – для робітництва, партійне керівництво почало робити заходи, щоб монополюю перебрати під свій безпосередній контроль культурнотворчий і літературний процес, усуваючи на шляху до цього Пролеткульт.

Протягом 1921–1925 рр. керівництво російської (а потім – "всесоюзної") компартії – ВКП(б), а відтак і керівництво компартії України – КП(б)У, відповідними постановами і практично-організаційними заходами перебудували радянське літературне життя на нових засадах. Ці засади, відповідно до специфічно непевних (тобто – зумовлених "новою економічною політикою" мирного змагання державно-соціалістичного й приватного дрібновласницького господарських секторів) обставин внутрішньополітичного життя в СРСР того часу, полягали в змаганні різних (але в ідейно-політичному сенсі "радянських") мистецьких течій і літературних організацій під монополюючим контролем комуністично-партійної влади. Однак, як і перед цим, домінантною в "новій літературній політиці" влади залишилася та сама принципово мало чим відмінна від пролеткультівської, але вже партійно-урядова настанова на творення тієї ж таки "нової, пролетарської літератури" – силами відповідної формації саме "пролетарських письменників" та з орієнтацією на масову участь у літературному процесі "пролетарських" – робітничих мас. В Україні від початку "непівського" періоду (1923) центральним осередком творення бажаної владі "пролетарської літератури" стала Спілка пролетарських письменників України "Гарт" на чолі з Елланом-Блакитним. Поруч із нею розгорнули свою діяльність також інші письменницькі організації – Спілка селянських письменників "Плуг", Асоціація письменників ліво-мистецького напрямку – "панфутуристів" (Аспанфут, а потім – Комункульт і нарешті – "Нова Генерація"), а також активно діяли т. зв. "попутники" й аполітичні "неокласики" [1; 73–74].

У план роботи Всеукраїнського Пролеткульту входило також встановлення зв'язків і співпраця з ВУСП-

ПОМ, "Плугом", "Гарт", "Забоем" й іншими українськими групами пролетарської літератури [3; 402].

Фактично, маючи принципово не відмінні від пролеткультивських завдання, "Гарт" лише діяв звичнім шляхом творчої праці письменників, що вже самовизначалися як "пролетарські", і шляхом виховання та залучення в літературний процес нових творчих кадрів із робітничих мас. Оскільки ж українська інтелігенція за своїм соціальним корінням була на той час переважно селянська чи напівселянська, то цілком логічно головними проблемами часу на шляху творення української "пролетарської літератури" стали: з одного боку – українізація робітничого класу та взагалі населення більших міст і промислових центрів України; а з іншого – консолідація всіх культурно-творчих сил української інтелігенції взагалі (включно з аполітичними "попутниками") навколо творення такої нової української літератури, яка могла б стати могутнім чинником впливу української культури на робітничі та взагалі міські маси, перемагаючи в цьому російську літературу. Це означало боротьбу за таку якість цієї української літератури, щоб вона була, по-перше – справді українською (а не українськомовною імітацією російської), а по-друге, щоб вона була справді літературою (тобто – мистецтвом, а не засобом пропаганди) [1; 74–76]. Стара демократична інтелігенція сприйняла Жовтневу революцію в Петрограді і наступне встановлення радянської влади як узурпацію демократичних завоювань революції Лютневої, як крах українського відродження, тому й опинилася в політичній еміграції (ціла плеяда – від Олександра Олеся до Спиридона Черкасенка).

Стара демократична інтелігенція, яка зайняла полярну позицію до радянської влади, намагалася і на цьому ґрунті щиро служити справі нової української культури (Степан Васильченко, Микола Чернявський, Микола Філянський, Олена Пчілка, Людмила Старицька-Черняхівська, Сергій Єфремов, Михайло Могилянський та ін.).

Молодше покоління національно-демократичної інтелігенції, яке сприйняло Жовтневу революцію і радянську владу не так ідеологічно та морально але, як факт, притому зберігаючи внутрішню незалежність. Тим не менше працювало самовіддано ("неокласики": Микола Зеров, Максим Рильський, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт; Володимир Свідзінський; назвемо тут і Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника, яких можна віднести і до першого покоління вже радянської інтелігенції).

Та частина молодшого покоління дореволюційної національної демократичної інтелігенції, яка шукала активного громадського ставлення до історичних подій і прийшла до діяльної участі в соціалістичному будівництві (Валер'ян Поліщук, Михайль Семенко, Майк Йогансен, Дмитро Фальківський, Микола Терещенко, Павло Тичина, Остап Вишня, Юрій Смолич, Микола Бажан, Олександр Довженко, Юрій Яновський – трьох останніх теж можна віднести до першого покоління вже, власне, радянської інтелігенції).

Стара (умовно) революційна інтелігенція радикального, боротьбистського чи більшовицького спрямування, яка прийняла активну участь у революції та громадянській війні (В. Елан-Блакитний, В. Чумак, Г. Михайличенко, А. Заливчий, Володимир Коряк, Іван Кулик, Микола Куліш, Мирослав Ірчан, Сергій Пилипенко, Пилип Капельгородський та ін.).

Революційна робітнича та селянська молодь, що брала активну участь у громадянській війні чи перших заходах радянської влади (Микола Хвильовий, Володимир Сосюра, Григорій Епик, Іван Микитенко, Іван Ле, Григорій Косинка, Василь Минко, Іван Кириленко, Анд-

рій Головка, Петро Панч та ін.). Дві останні категорії письменників склали майже не основний кістяк нової української радянської літератури.[2; 212.]

Цю проблематику першим серед згуртованих у "Гарті" збагнув Хвильовий, і 1925 р. в гостро-полемічній формі поставив на загальне обговорення в урядовій пресі, започаткувавши цим відому літературну дискусію, і це був також початок кінця "Гарту", який після смерті того ж року свого керівника – Еллана-Блакитного, розпався. Основні творчі сили гартівців з ініціативи Хвильового 1926 р. заклали "Вільну академію пролетарської літератури" – ВАПЛІТЕ, до якої приєдналися також кращі творчі одиниці з "Плугу", з Асоціації письменників ліво-мистецького напрямку й інших літературних груп і серед них Микола Куліш, Петро Панч, Іван Сенченко, Олександра Слісаренко, Микола Бажан, Юрій Яновський, Юрій Смолич та ін. Декларуючи свою вірність на той час уже офіційній (після відповідної постанови 1925 р.) "генеральній" настанові комуністично-партійної влади на творення такої "пролетарської" літератури, ВАПЛІТЕ відкинула пов'язаний з цим "масовізм" і зробила ставку на індивідуальне творче самовдосконалення письменника та змагання за вищий рівень мистецької культури в літературній творчості.

У цьому останньому письменники-"ваплітяни", кожен зокрема, досягли в другій половині 1920-х рр. досить значних успіхів. Однак це було не в інтересах комуністично-партійної влади в Москві та її виконавців на території України. А що ВАПЛІТЕ постала у процесі літературної дискусії на базі висунених Хвильовим тез, які зачіпали найвразливіші проблеми національно-культурного, а відтак і національно-політичного становища України в СРСР, то це дало привід звинувачувати цю літературну організацію в "націоналістичному ухилі" та вести послідовну кампанію морального терору супроти неї.

Окрім того, значні літературні сили зформувалися на Західній Україні. Першопочаткове значення для всієї української літератури мала активна творчість двох видатних письменників, уже тоді визнаних класиків – Ольги Кобилянської і Василя Стефаника, розквітнув поетичний талант Богдана-Ігоря Антонича. Своє місце на літературній арені займали колишні "младомузівці": Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Петро Карманський, Михайло Яцків. Яскраво виділялася когорта революційних, пролетарських письменників: згаданий раніше Мирослав Ірчан, Василь Бобинський, Дмитро Загул, Михайло Козорис, Петро Козланюк, Ярослав Галан, Степан Тудор та інші; багато з них емігрувало на Радянську Україну, але згодом стали жертвами репресій [2; 212–213.]. У циркулярному листі ГПУ України згадувалося, що Хвильовому приділяють велику увагу шовіністичні кола і закордонна націоналістична преса намагається вплинути на нього [6; 263].

Урешті, для протиставлення їй (Вапліте) на початку 1927 р. створено з найвідданіших політичній лінії уряду, але загалом посередніх чи ще не зформованих письменників організацію під назвою "Всеукраїнська спілка пролетарських письменників – ВУСПП. У ній стали провідними відомі ще з пролеткультивських часів і також активні в "Гарті" Кулик, Коряк, Іван Микитенко, Іван Кириленко, Іван Ле, Самійло Щупак, Борис Коваленко. ВУСПП узяв на себе роль центру для об'єднання всіх, та боротьби за ідеологічну комуністично-партійну "чистоту" у творенні "пролетарської літератури", а зокрема – боротьби проти "ваплітянства" як "ворожої, антипролетарської" течії в українській радянській літературі. Протегований владою, ВУСПП разом зі спорідненим із ним "Об'єднанням комсомольських письменників "Молодняк"" протягом кінця 1920-х рр. фактично монополі-

зував офіційне літературне життя, з якого від початку 1928 р. вибула (змушена, під тиском партійно-вуспівського морального терору, "самоліквідуватися") ВАПЛІТЕ, а решта літературних організацій, кожна по-своєму, почали пристосовуватися до офіційної та репрезентованої ВУСППом "генеральної лінії".

Врешті, 1930 р., коли вже стався "великий перелом" у всьому укладі життя, у країні виникла виторена владою загальна атмосфера змуну внутрішньої війни, офіційно званої "класовою боротьбою", та почалася мобілізація владою всього суспільства на службу цілям цієї веденої владою війни. Усе це радикально змінило не тільки атмосферу, а й сам характер літературного життя: воно також було переставлене на воєнний лад, підпорядковане владі в її внутрішній війні і таким чином цілком уніфіковане, бо літературу також мобілізовано на службу загальним суспільно-політичним завданням влади [1; 76–78]. Офіційна критика рукою Якова Савченка підписала 1927 р. вирок Володимиру Свідзінському, як поету, що "прийшов у літературу занадто пізно" і що всім своїм еством "цілковито поза нашою добою". Ці закиди для поета були такими ж небезпечними, як і нісенітними. Творчість поета від самого початку являла собою першорядну світлу духову силу молодого відродження, що формувало себе в умовах тяжкої самооборони від російського комуністичного тоталітаризму. Саме тоді Радянська Україна вела гарячі бої за право вільного духового зв'язку з Європою, за право належати світу, а не Росії; Свідзінський брав участь у тих боях і всією своєю творчістю, і часом навіть безпосереднішою. На слова із вірша Я. Савченка – "дивлюся на гибель Європи під рев моїх строф" – Свідзінський відповів епіграмою:

Зевс, покохавши Європу, безглуздим биком учинився, Владар богів і людей мукав, як та німична. Ти, бідолаха, не любиш Європи, з якої ж причини, Як поранений осел, в віршах поганих ревеш? [4; 191].

У цій ситуації, що вимагала від письменників максимальної лояльності владі, зникла різниця між письменниками, що належали до різних ще наявних тоді літературних організацій, бо всі вони однаково мусили стати творцями "пролетарської літератури". Тому в цей час колишні ваплітяни, оформившись організаційно (спільно з групою молодих письменників, що приєдналися до них із комсомольської літературної організації "Молодняк") під назвою "Пролітфронт" (Пролетарський літературний фронт), стали в один ряд із ВУСППом на спільному "фронті боротьби за пролетарську літературу". І цю "боротьбу" вони, як і вуспівці, провадили зокрема й у такій формі як виїждження цілими письменницькими "бригадами" на заводи та новобудови. Хоч іще й не погоджуючись на вуспівську монополю позицію в цій "боротьбі" та навіть критикуючи вуспівський "пролетарський реалізм" (і протиставляючи йому "пролетарський активний романтизм").

У другій половині 1930 р. та на початку 1931 р. з ініціативи ВУСППу розгорнений до цього часу на всю широчінь масовий "пролетарський літературний рух" серед робітництва перетворився на акцію прямого вербування письменницькими організаціями молодих робітників "у літературу". Ця акція в Україні була, звичайно, частиною "всесоюзної" кампанії втягнення робітників у літературний процес. Підготовчою фазою до цього в 1930 р. було ведення письменниками в робітничих літературних гуртках більших заводів і "новобудов п'ятирічки" досить інтенсивної праці, т. зв. "літературного навчання". Потім, коли партійно-урядова пропаганда, витворюючи серед робітників "трудоий ентузіазм" шляхом організації партійно-комсомольським керівництвом на промислових підприємствах "соціалістичного

змагання", створила своєрідний культ "ударництва" (тобто – показово-відмінної праці), "літературне навчання" було доповнене участю робітників-літгуртківців (на чолі з письменниками, що тими гуртками керували) у пропаганді "ударної праці" – шляхом виступів з віршами чи художніми нарисами, які друкувалися в газетах-"багатотиражках" заводів і будов. Та й від самих літгуртківців вимагалось також "ударної праці на виробництві", і тоді літературно-творчі спроби таких "ударників" та їхні імена стали популяризувати в журналах – органах літературних організацій, які також почали змагатися між собою своїми літературними "висуваннями" з мас робітників-ударників.

Наприкінці 1930 р. і зродилася ідея "призову робітників-ударників у літературу" – кампанія, назва якої ("призов") відповідала духу і стилю того часу. Протягом 1931 р. цю ідею було конкретизовано в практичній дії ВУСППу, Пролітфронту і навіть "Плугу" (що застосовував формулу "призову" до своєї масової роботи з молоддю колективізованого села, проводячи і собі кампанію "призову до літератури ударників соціалістичних полів"). Фактично почався своєрідний "мобілізаційний набір" до "літературної армії" тих молодих робітників, що в цей час виявляли себе і як "ударники виробництва", і як "ударники пера". Їх урочисто приймали у члени літературних організацій, надавали їм сторінки друкованих органів і всі видавничі привілеї письменників, якими вони таким чином відразу ж і проголошувалися. У загальному підсумку "призовницького" періоду 1931–1932 рр. набуток української радянської літератури з маси її тодішніх "новобранців" із заводів і новобудов був більш, ніж скромний. З-поміж півсотні чи й більше імен, творчі початки яких тоді популяризовано на сторінках "Літературного призову" та таких літературних журналів як "Гарт", "Молодняк", "Забой" (Донбас), "Металеві дні" (Одеса) і дрібніші періодичні видання та неперіодичні альманахи ("Кузня героїв", "Індустріальний похід" тощо), на постійно осіли в літературі як професійні письменники лише окремі одиниці. І от, висуваючи вже в 1932 р. тезу про побудову "безкласового суспільства" як історичне досягнення першої п'ятирічки, сталінське керівництво СРСР відчувало недоречність штучного творення класової "пролетарської літератури". У цей час для сталінського керівництва також кончею потребою стало опанування безпосереднім партійним керівництвом усіх письменницьких сил країни, а не через посередництво організації "пролетарських письменників" (РАПП у Росії, ВУСПП в Україні, ВОАПП у масштабі всього СРСР), бо така організація в цілому та її національні форми в республіках ставали претендентами на роль самодостатніх центрів монопольного керування літературним життям. Таким чином, як десяток років перед тим, коли назріла ліквідація Пролеткульту, виникла потреба "нової літературної політики" в СРСР. А це вимагало вже не тільки ліквідації РАППу – ВУСППу – ВОАППу (а при цьому й усіх творчих літорганізацій, які до того часу ще дожили) та заміни всіх їх разом однією, так би мовити, "профспілкою радянських письменників", а й ліквідації самої ідеї "пролетарської літератури" [1; 78–79, 88, 95].

Це й зроблено відомою постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. "Про перебудову літературно-художніх організацій". А саме: ліквідувати асоціацію пролетарських письменників (ВУСПП, РАПП); об'єднати всіх письменників, котрі підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь в соціалістичному будівництві, у єдиний союз радянських письменників з комуністичною фракцією в ньому; доручити оргбюро розробити практичні заходи з упровадження цього рішення [5; 295–296]. Цю дату можна вважати за дату, коли скінчилися, так би

мовити, "нічим" понад десятирічні зусилля комуністично-партійної влади створити "пролетарську літературу".

А з цим скінчилася також, "нічим" й акція "призову робітників-ударників у літературу", про яку відразу ж усі забули.

1. Гришко В. Від "Пролеткульту" до "призову робітників-ударників у літературу". Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1980. – Лютий. – Ч. 12 (230). 2. Дзюба І. П'ятьдесят лет спус-

тя. Украинская литература 30-х годов – глазами 80-х // Дружба народов. – 1989. – № 4. 3. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927. 36. док. і мат. – К., 1979. 4. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія. Проза. Драма. Есей. – К., 2004. 5. Сборник документов и материалов по истории СССР Советского периода (1917–1958 гг.). – М., 1966. 6. Шаповал Ю. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні. – К., 1997.

Надійшла до редколегії

О. Салата, канд. іст. наук

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ У НАРОЩУВАННІ ВИРОБНИЧИХ ПОТУЖНОСТЕЙ ОБОРОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (ПОЧАТОК 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Зроблено спробу комплексного аналізу діяльності підлітків та молоді під час Великої Вітчизняної війни. Досліджено працю молоді і підлітків під час мобілізації та евакуації як потенційний трудовий резерв. Розглянуто діяльність та роль професійно-технічних училищ у 1940-х рр., виявлено ефективність і необхідність їх праці на підприємствах.

In the article the done attempt of complex analysis of activity of teenagers and young people in the Great Patriotic War-time. It is investigated labour of young people and teenagers during mobilization and evacuation as potential labour reserve. Activity and role of special secondary schools is considered in 1940th, it is discovered efficiency and necessity of their labour on enterprises.

Наближення визначних ювілейних дат – 60-річчя визволення України від німецької окупації та 60-річчя розгрому фашистського блоку, на наш погляд, зобов'язує дослідників особливу увагу звернути на об'єктивне висвітлення подій, пов'язаних з другою світовою та її складовою Великою Вітчизняною війнами. Це важливе завдання необхідно виконати з метою створення, врешті, повноцінної наукової концепції історії збройного протистояння двох могутніх тоталітарних держав – Німеччини і СРСР, яке реально призвело до другої світової війни.

На жаль, мусимо констатувати, що ще й нині окремі науковці, політики, не кажучи про пересічних громадян, живуть застарілими загальноприйнятими стереотипами, окутані уявленням про вселюдську трагедію середини минулого століття. З'ясування істинних причин, характеру і наслідків Другої світової війни має особливе значення для переосмислення і поглибленого вивчення історичного шляху українського народу і його внеску у розгром гітлерівської Німеччини.

Представлена стаття певною мірою поглиблює дотеперішні знання про сутність складних і суперечливих процесів і явищ, що мали місце на території України в період воєнного лихоліття, сприяє об'єктивному висвітленню історичного минулого українського народу та утвердженню ідеї самодостатності і цілісності української історії.

Актуальність нашого дослідження зумовлюється, насамперед тим, що в ньому зроблено спробу комплексного аналізу діяльності підлітків та молоді під час Великої Вітчизняної війни. Особливо під час мобілізації та евакуації молоді і підлітки розглядалися урядом як потенційний трудовий резерв. Вони стояли у перших рядах поряд зі своїми батьками як у тилу, так і на фронті. Молодь завжди була майбутнім потенціалом нашої країни, її значення незаперечне, а особливо в цей трагічний період.

На наш погляд, актуальність даної статті потрібно розглядати також і під кутом зору осмислення проблеми внеску молоді у досягнення перемоги, дитячих жертв, принесених на вівтар перемоги, що ще й нині відбивається в пам'яті багатьох родин України.

На жаль, в історіографії ця проблема майже не вивчалася. Окремі відомості про роботу і навчання підлітків та молоді, напередодні та на початку Великої Вітчизняної війни містяться у працях А.Н. Веселова "Низшее профессионально-техническое образование в СРСР", Г.М. Мовшовой "Отечественная война и подготовка рабочих кадров", А.Е. Пашерстник "Новые рабочие и Великая Отечественная война". Вони детально висвітлюють законодавчу основу функціонування професій-

но-технічних училищ та шкіл ФЗН, дають окремі фрагменти діяльності цих закладів, але переважно у довоєнний період. У більшості випадків вони розглядають питання про діяльність підлітків лише у контексті якоїсь визначної події або згадують, коли розповідають про роботу тилу в період боїв Червоної Армії. В.П. Головінов у праці "Професійно-технічна освіта Слобожанщини" найповніше розглядає розвиток професійно-технічної освіти протягом усього існування СРСР, але лише в окремих регіонах України: Харківській, Сталінській та Донецькій областях. Ми вважаємо за необхідне розглянути роль підлітків та молоді у зміцненні оборонного потенціалу країни, глибше висвітлити їх діяльність та дати відповідь на питання: Чи була їх робота ефективною і вкрай необхідною державі?

На початку 30-х рр. фабрично-заводські училища та об'єднання тільки почали створювати. У цей період вони були навчально-трудовими комплексами, де підлітки 14–16 років навчалися й одночасно набували необхідних у виробництві робітничих професій. Як правило, такі заклади створювалися для підлітків, із "важких сімей" та молоді, що вчилася у середній та старшій школі на недостатньо високому рівні. Значну частину шкіл ФЗН було створено для виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників віком від 15 до 18 років на підставі вироків суду, постанов комісій у справах неповнолітніх, постанов інших уповноважених органів. Положення про школи передбачало декілька видів шкіл ФЗН: закриті, напіввідкриті, відкриті.

Робота шкіл ФЗН відбувалася в органічному зв'язку із суспільно-політичним життям країни. Безпосередній зв'язок з промисловими підприємствами, з колективами трудящих дозволяв краще здійснювати трудове виховання.

Фабрики і заводи укладали зі школами ФЗН спеціальні договори про підготовку висококваліфікованих робітників необхідних спеціальностей. Уже в 1931 р. з них було випущено 500 молодих робітників. Курс навчання у школах ФЗУ встановлювався в 2–2,5 роки. Окрім занять у школі підлітки кожного дня працювали на виробництві від чотирьох до шести годин, з урахуванням їх віку та стану здоров'я. У школах ФЗН з сільськогосподарським нахилом підлітки набували професій механіків, тваринників, садівників та інших спеціальностей, необхідних селу.

З часом школи ФЗН стали досить розповсюдженим явищем, швидко відкривалися у кожній області та районі.

Напередодні Великої Вітчизняної війни потреба у кваліфікованих робітниках, які добре володіли своєю

справу зростає. Саме тому 10–21 березня 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) прийняв резолюцію по третьому п'ятирічному плану розвитку господарства СРСР (1938–1942), у якій було передбачено "розгортання широкої мережі шкіл та курсів з підготовки та перепідготовки кваліфікованих робітників і майстрів соціалістичної праці" [6, 43–53]. Таким чином, уряд залучав до вирішення виробничих питань молодь та підлітків. Незважаючи на свій вік підлітки працювали поряд з дорослими робітниками, виконуючи план не гірше за них, але прикладаючи значно більше зусиль, це все ще були діти.

Подальший розвиток професійно-технічного навчання у СРСР став доволі інтенсивним. 2 жовтня 1940 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про державні трудові резерви" [1, 2], яким було запроваджено єдину централізовану систему підготовки кваліфікованої робочої сили у ремісничих училищах, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання, а також розподілу підготовки кадрів. Згідно з цим указом було також встановлено дворічне навчання у ремісничих і залізничних училищах та шестимісячне навчання у школах ФЗН, які готували робітників масових професій.

3 осені 1940 р. почалося створення широкої мережі шкіл ФЗН, до яких залучали дітей під тиском місцевих партійних органів влади і середніх загальноосвітніх шкіл. Для контролю й управління ними Постановою РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. "Про організацію Головного управління трудових резервів при РНК СРСР" було створено управління, яке контролювало функціонування таких закладів і залучення до них підлітків [13, 30].

Щоб залучити до навчання якомога більше підлітків, 2 жовтня 1940 р. уряд видав Постанову "Про призов міської та колгоспної молоді у ремісничі та залізничні училища і школи ФЗН" [13, 31]. Рада Народних Комісарів запропонувала мобілізувати й прийняти у добровільному порядку до ремісничих та залізничних училищ 350 тис., у школи ФЗН – 250 тис. чол. [9, 148].

Уже наприкінці 1940 р. в Українській СРСР було створено 316 ремісничих та залізничних училищ і шкіл ФЗН, у яких навчалось понад 130 тис. юнаків і дівчат. Базовими підприємствами і державою їм було передано 23 тис. різних верстатів для обробки металів [8, 31].

Так, першого грудня 1940 р. в Києві та області розпочали свій перший навчальний рік ремісничі училища № 12, залізничні училища (ЗУ) № 2 та № 32, школи ФЗУ із загальною кількістю 11 600 учнів [8, 32].

Для училищ по всій республіці почали готувати педагогічні кадри, а на підприємствах розгортався рух наставництва майстрів, які повинні були відповідати за своїх підопічних.

У квітні 1941 р. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про обов'язки Наркоматів забезпечувати училища і школи ФЗН обладнанням, інструментами та інвентарем і виділяти їм матеріали для виробничого навчання та виконання замовлень підприємств" [3, 67] було зобов'язано всі органи влади на місцях налагодити забезпечення учнів усім необхідним обладнанням та інструментами для роботи на підприємствах. Фактично училища і школи ФЗН стали ще одним, досить важливим джерелом поповнення кваліфікованої робочої сили.

З початком Великої Вітчизняної війни у зміст навчання у багатьох школах як середніх так і ФЗН та училищах було внесено зміни, які диктували вимоги воєнного класу. Відповідно до умов військового часу на початку війни були передбачені навчальні плани та програми, які мали на меті швидке забезпечення спеціалістами різних галузей народного господарства і, у першу чергу, оборонну промисловість.

Учні ремісничих та залізничних училищ переводилися на виробниче навчання протягом восьми годин щоденно. Вивчення теоретичних дисциплін тимчасово скорочувалося, виробнича практика була підпорядкована виконанню конкретних урядових завдань. Цілі групи учнів училищ і шкіл ФЗН обслуговували верстати й агрегати, приймалися до бригад на штатні посади. Учні добували вугілля, руду, нафту, плавили чавун, варили сталь, будували заводські корпуси і житлові будинки. Навчальні майстерні опанували масовий випуск автоматів, кулеметів, гранат та іншу бойову техніку, виготовляли друкарські машини для партизанських типографій, польові радіостанції, перископи, біноклі, стереотруби, рятувальні човни для морської авіації та іншу продукцію для фронту [11, 54–55].

Підлітки та молодь працювали не гірше ніж дорослі. За свідченням Л. Верховської, яка працювала на одному із заводів Києва, "підліткам, що працювали у нас, було дуже важко. Для дітей, що працювали тоді на робочих місцях, робили спеціальні дерев'яні підставки, бо мало хто з них міг дотягнутися до ручок керування обладнання. Хоч сама тоді була не набагато старшою, та не могла без сліз дивитися на цих 14–15 річних дівчаток, котрі стояли з набряклими від холоду ногами. Але як вони тоді старалися!" [12, 108].

За словами бригадира заводу Укркабель: працювали ударно й учні базового ФЗУ: Банчужина, Ситариченко, Сорока та багато ін. Кінець 1941 – початок 1942 р. був дуже тяжким..." [12, 109].

Молоді робітники Київського суднобудівельного і судноремонтного заводу та їх наставники працювали вдень і вночі, ремонтуючи пошкоджені ворожими снарядами річкові судна. Так, завдяки наполегливій праці підлітків, один із річкових моніторів було відремонтовано за два з половиною дні замість передбачених 15 днів [4, 345].

Крім училищ, до суспільно-політичної діяльності, спрямованої на оборону країни (активна участь у групах самозахисту, у пожежних дружинах і санітарних загонах; сприяння винищувальним батальйонам у виловлюванні шпигунів і диверсантів; агітаційно-пропагандистська робота серед населення та ін.), було залучено й учнів середніх загальноосвітніх шкіл. Школа мала здійснювати щоденний педагогічний нагляд за дітьми, піклуватися про їхнє здоров'я, життя і побут у зв'язку з мобілізацією багатьох батьків на фронт та участю дорослих членів сім'ї у громадсько-оборонній роботі.

Велику увагу у школах, училищах та школах ФЗН приділялося військовим заняттям. Державний комітет оборони Постановою від 17 листопада 1941 р. встановив, що студенти вузів проходять військову підготовку по 110-годинній програмі всеобучу. Завданням полягало в тому, щоб добитися вмілого володіння зброєю.

У перші ж дні 1941–1942 навчального року в школах, училищах і школах ФЗН крім освітніх дисциплін, вивчалася санітарна справа, засоби протипожежної та протихімічної оборони. Велику увагу приділяли викладанню іноземних мов, а саме німецької, англійської та французької. Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 16 вересня 1940 року "Про викладання німецької, французької та англійської мов", з 1941–1942 навчального року в усіх школах вводилося викладання іноземних мов. Також із 1941 р. вводилося викладання однієї іноземної мови не лише у школах, а й в училищах [16, 119]. З метою забезпечення середніх шкіл та вищих навчальних закладів кадрами викладачів іноземних мов, було затверджено план прийому до педагогічних й учительських інститутів іноземних мов. При педагогічних інститутах почали організовувати дворічні курси іноземних мов, щоб надати вчителям право ви-

кладання іноземних мов у середній школі та в училищах і школах ФЗН.

Незважаючи на всі складнощі воєнного часу середні школи, училища і школи ФЗН не припиняли роботи. Держава вдавалася до заходів, які допомагали створити необхідні умови для навчання дітей та підготовки спеціалістів. Газета „Правда” в перший рік війни закликала робітників народної освіти не посилатися на складнощі воєнного часу, навчання в школах продовжувати, рішуче боротися з відсівом учнів.

Заняття проходили у складних умовах, нерідко у три зміни, не вистачало підручників і посібників, але успішність учнів була не нижчою, ніж у 1940–1941 навчальному році. Школярі брали участь у сільськогосподарських роботах і допомагали фронту. Праця учнів отримала широке розповсюдження. Учні та вчителі працювали на колгоспних і радгоспних полях, проводили збір металобрухту, працювали на будівництві, допомагали сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни. Школярі займалися заготівлею дров, чергували у шпиталях, виступали з концертами перед пораненими, були ініціаторами збору подарунків та теплої одягу бійцям Червоної Армії і дітям, що залишилися без батьків.

Особлива увага радянським урядом приділялася підготовці кваліфікованих робітників, яку здійснювали ФЗН. Вони в значній мірі задовольняли потреби підприємств, готуючи кваліфікованих робітників на місце кадрів, що пішли на фронт, а це сприяло швидкому розвитку галузей виробництва, пов'язаних із постачанням армії зброї, боєприпасів, техніки, металу, палива.

З початком евакуації підприємств, заводів і фабрик у тил СРСР більшість молоді з вищих та середніх навчальних закладів було „мобілізовано” й пішки відправлено на схід. Так само пішки „мобілізовано” й відправлено було дітей від чотирнадцяти до шістнадцяти років із шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих і залізничних училищ. Харчування для них було організоване погано, або точніше, ніяк не організоване. За свідченням одного з юнаків, їх було пішки вивезено до Харкова. За день два мобілізовані резервісти та інша молодь починала розбігатися. Багато таких втікачів можна було побачити на всіх дорогах і межах Правобережжя.

Колектив Харківського управління професійно-технічної освіти евакуювали у м. Куйбишев. Директор довоєнного РУ-16 (ремісничого училища) О.М. Свербилов, залишений уповноваженим з евакуації від обласного управління трудових резервів, контролював хід евакуації до останнього моменту. Він свідчив: незважаючи на те, що останні ешелони з людьми й обладнанням відходили у той час, коли німецькі війська вже були у Новій Баварії (залізнична станція на в'їзді до Харкова), від'їзд колективів училищ зі своїми базовими підприємствами проходив організовано [2, 51].

Переміщення виробництва із західних областей на схід, було здійснене у стислі терміни, хоча й з досить вагомими втратами.

Заводи, а з ними й училища, евакуювалися за планом на Урал і східні райони Сибіру.

Тільки на Урал прибуло понад 800 великих підприємств із західних районів країни, а з ними – кілька сотень училищ. Наприклад, на площах Челябінського тракторного заводу було розміщено устаткування 23 підприємств, серед яких були й харківські разом із підшефними училищами [2, 52].

На площах Уральського турбомоторного заводу також розмістилося обладнання харківських підприємств та їхніх училищ.

Війна вимагала докорінної перебудови навчальних закладів трудових резервів.

Яскравим прикладом самовідданої праці в роки Великої Вітчизняної війни може служити вже згадане Харківське РУ (нині ВПУ-6), евакуйоване у листопаді 1941 р. до Нижнього Тагілу разом із заводом № 183 ім. Комінтерну, зараз це – ВО „завод ім. Малишева”.

На Урал прибув 41 ешелон з устаткуванням і людьми. Напруженою працею робітників, більше половини з яких складали підлітки, талантом інженерів і конструкторів у короткий термін мирне підприємство – Уралвагонзавод було перетворене на найбільший танковий завод – Уральський, що розпочав серійний випуск Т-34.

Вихованці училища під керівництвом досвідчених майстрів стояли біля верстатів, печей, на складальних дільницях.

Уже через два місяці після евакуації з конвеєрів сходило щодоби 25 машин. А до кінця 1942 р. ця цифра досягла 100 танків на добу.

Генерал армії, Герой Радянського Союзу Олексій Олексійович Єпішев, якому довелося стояти біля витоків народження знаменитого танка у Харкові, брати участь у налагодженні його масового виробництва на Уралі, а потім бачити танк на полях боїв, писав у своїх спогадах: „Особо тяжкая ноша в те годы легла на плечи молодежи, подростков и старших братьев, которые пошли на фронт. Рабочий день длился 11–12 часов. А то и больше. Не раз бывало, что парень или девушка, едва добравшись до койки, падали и засыпали” [17, 10].

Комсорг заводу ім. Комінтерна, а в повоєнні роки досвідчений керівник і громадський діяч на Харківщині, нині пенсіонерка Ніна Андріївна Пернач пригадує, що молодіжними трудовими бригадами, вихованцями училища були випущені в позаурочний час та із зекономлених матеріалів три надпланові танкові колони, що брали участь у Сталінградській битві на Курській дузі.

На підприємствах м. Перм та Пермської обл. працювало у 1941–1943 рр. понад 14 тис. вихованців трудових резервів з України [2, 53].

Чи дійсно потрібна була державі така кількість кваліфікованих робітників? Наскільки їх робота була ефективною та необхідною?

Система трудових резервів розпочала свою історію з Указу Президії Верховної Ради СРСР „Про державні трудові резерви” (жовтень 1940 р.) [10, 20–21]. Як зазначалося у цьому документі, „перед державою стоїть завдання підготовки нових робітників із числа міської та сільської молоді та створення необхідних трудових резервів для промисловості”. Визначалося кілька причин, що зумовили створення системи трудових резервів.

По-перше, напередодні другої світової війни обсяги промислового виробництва в Україні, як у всьому СРСР, різко зросли (у 1937 р. випуск продукції важкої промисловості складав в Україні 16,2 млрд крб., то в 1940 р. – 224 млрд крб.) [7, 424]. Це потребувало додаткової кількості кваліфікованої робочої сили. А відомча мережа закладів освіти такі потреби задовольнити не могла як кількісно, так і якісно.

По-друге, економіка держави милітаризувалася. Про це свідчить те, що в 1941 р. асигнування на оборону складали 43,4 % державного бюджету. Цей процес, з одного боку, вимагав набагато вищого кваліфікованого рівня молодих робітників, а з іншого – запровадження такої системи їхнього продукування, використання та обліку, яка відповідала б вимогам воєнного часу.

По-третє, готуючись до війни, країна, правляча партія поставили перед державою особливе завдання – створити великі державні резерви, насамперед у паливній, електроенергетичній галузях промисловості з виготовлення продукції оборонних виробництв. А також для розвитку транспорту.

Для розв'язання цього завдання система трудових резервів як постачальник дешевої та добре організованої робочої сили, мала всі умови.

Ці ж політичні та соціально-економічні фактори сприяли формування специфічних особливостей системи трудових резервів, зокрема її замкнутість та напіввійськову внутрішню організацію. Мова йде про мобілізацію учнів для навчання в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН. Таку практику запроваджено Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про державні трудові резерви в СРСР" (жовтень 1940) [15, 59]. Той, хто вступав до закладу системи трудових резервів, позбавлявся паспорта (свідчення про народження). Що було ознакою "мобілізованості", а також притягувався до кримінальної відповідальності за порушення дисципліни та самовільне усунення від навчання. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. передбачав за це покарання шляхом "ув'язнення у трудових колоніях терміном до одного року" [15, 61].

У всіх закладах системи трудових резервів запроваджувалася жорстка дисципліна, статuti ремісничого училища та школи фабрично-заводського навчання не давали учням ніяких прав, а визначали лише обов'язки та відповідальність за їхнє невиконання. Усе це дає підстави зробити висновок, що система трудових резервів була закритою напіввійськовою організацією, заснованою на засадах авторитарної педагогіки та культу сили.

Характерною особливістю діяльності таких закладів була організація виробничої діяльності. Як свідчать архівні документи, у 1944 р. на утримання одного учня у закладах системи витраталося 236 крб. У той же час у ремісничих училищах та школах ФЗН вироблялося продукції на 30 216,7 тис. крб., тобто 307 крб. на одного учня [18, 29]. Таким чином, учні закладів трудових резервів були своєрідною армією дешевої робочої сили, яка при невеликих затратах давала досить значні прибутки. Зауважимо, що праця учнів використовувалася і в шкідливих для їхнього здоров'я галузях народного господарства. Так учні-вугільники закладів трудових резервів Сталінської області видобували 129 692 т вугілля на 2 849 700 крб., а Луганської обл. – 127 466 т на 2 029 000 крб. за рік [5, 264].

Аналізуючи систему трудових резервів як об'єкт управління можна виокремити одну її характерну особливість. Вона стала важливою формою ідеологічного впливу на підростаюче покоління; засобом формування нового робітничого класу. Система випрацювала механізми впливу на робітничий клас, його виховання [14, 203].

Система трудових резервів мала для цього ідеальні умови – високий рівень організації, наявність повного матеріального забезпечення та досить досвідчений педагогічний персонал. Аби посилити ідеологічний вплив на робітничу молодь було запроваджено посади помічника директора училищ та шкіл ФЗН з культурно-виховної роботи, створено спортивні товариства "Трудові резерви", розгорнуто соціалістичні змагання.

У 1941–1943 рр. система трудових резервів в Україні практично призупинила своє функціонування, і лише у 1950-х рр. набула нового розвитку.

1. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940 – № 37. 2. Головінов В.П. Професійно-технічна освіта Слобожанщини: Документальні нарис. – Х., 1998. 3. Государственные трудовые резервы. Сб. офиц. руковод. мат. – М., 1945. 4. Історія міст і сіл Української РСР. – Київ. – К., 1971. 5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : В 10 т. – М., 1954. – Т. 3. 6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. 7. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія господарства. Україна і світ / За ред. Б. Лановика. – К., 1995. 8. Лукашенко П.Т., Варда Є.І. Покликання. – К., 1988. 9. Народное образование в СССР: Сб. док. 1917–1973 гг. – М., 1974. 10. О государственных трудовых резервах СССР : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса. 1940–1987 гг. / Сост. Г. Терещенко и др. – К., 1988. 11. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования СССР: Закон СССР от 24 декабря 1958 г. 12. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – Місто-герой Київ. – К., 2000. 13. Професійно-технічне образование в СССР (1917–1972 гг.). Хроника основных событий. – Л., 1972. 14. Лузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К., 1980. 15. Розофаров М., Лобанів В. Сборник важнейших законодательных и ведомственных материалов о трудовых резервах СРСР. – М., 1948. 16. Салата О.О. Основні напрямки політики радянської влади в освіті України напередодні та на початку Великої Вітчизняної війни // Наукові записки. – К.; Бердянськ, 2002. – Вип. № 46. 17. Слободин К.М., Листрової В.Д. Путь к победе. – К., 1989. 18. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 34, оп. 14, спр. 1273, арк. 29.

Надійшла до редколегії

Н. Соколова, асп.

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЇ В СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЯХ ДМИТРА БАГАЛІЯ

Досліджено формування Д.І. Багалія як історика. Проаналізовано його студентські праці з вітчизняної історії.

The article is devoted to the formation of D.I. Bagaly as historian. It has been analyzed his student works of native history.

Дмитро Іванович Багалій – видатний історик, який відіграв значну роль у становленні української науки. Один з талановитіших учнів великого вченого В. Антоновича, що пізніше став відомим викладачем на кафедрі російської історії Харківського університету, усе своє життя присвятив улюбленій справі – вивченню історії своєї батьківщини. Його науковий доробок складає близько 350 праць, серед яких значна кількість присвячена вивченню історії Слобідської України. Зацікавленість регіональною історією з'явилася у Дмитра Багалія ще в студентські роки. Під керівництвом проф. В. Антоновича була написана робота з історії Сіверської землі, яку Рада університету відзначила золотою медаллю. Згодом ця праця стала одною з найвідоміших (з негативного боку) серед студентської спадщини історика. Далі ми з'ясуємо усі моменти цієї неприємної справи. Однак не слід через цей прикрий випадок недооцінювати перші наукові роботи Д. Багалія, які вдостойлися честі бути надрукованими в „Університетських відомостях”, оскільки

ки відомо, що на сторінках цього видання з'являлися лише кращі студентські твори, які здобули найвищих відгуків і нагород, тому потрібно переглянути й об'єктивно оцінити весь студентський доробок Д. Багалія.

До особистості Багалія були звернуті погляди значної кількості вітчизняних дослідників. Насамперед слід відзначити біографічний нарис харківського вченого В. Кравченка, який один з перших ґрунтовно дослідив творчий шлях Дмитра Багалія [8]. Медальна робота, яка була захищена і як магістерська, присвячена історії Сіверської землі до XIV ст. була згадана в статті О. Толочка [13]. Автор намагався з'ясувати причини, які спонукали молодого вченого написати працю компілятивного характеру, залишивши темний слід у його науковій спадщині. Короткий аналіз студентських творів Багалія, поданий у дисертаційному дослідженні В. Щербатюка [14]. Як уже раніше було зазначено, Дмитро Іванович був учнем засновника документальної школи В. Антоновича, який безумовно вплинув на формування науко-

вих поглядів свого послідовника. Ця проблема знайшла своє відображення в студіях А. Процик і С. Михальченка [12; 10; 11]. Існуюча історіографія лише частково торкається даної проблеми, більшість її аспектів залишилися нез'ясованими, тому доречною буде ще одна спроба висвітлення цього питання.

У 1876 р. Багалій став студентом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Однак як учасник студентської демонстрації був виключений на півроку з університету з правом відновлення. Своє навчання майбутній історик продовжив у Харківському університеті. У 1877 р. він повертається до Києва, де і розпочав свою наукову кар'єру.

Його перша робота „Історія Льва Диякона, як джерело для Руської історії“, носила джерелознавчий характер і була написана за класичними правилами аналізу джерел [4, 1–21]. Спочатку Д. Багалій подає коротку біографічну довідку про автора твору. Далі дослідник зупиняється на зовнішній характеристиці джерела, потім досить детально аналізується зміст роботи. Він вважає „Історію“ Льва Диякона основним документом при вивченні проблеми болгарських походів київського князя Святослава, оскільки руські літописи не лише не висвітлюють їх причини, а і взагалі плутаються при висвітленні подій русько-болгарської війни [4, 3]. Автор зазначає, що ініціатором походів Святослава на Болгарію був візантійський імператор Никифор Фока, який за допомогою руського війська намагався вирішити свої проблеми, але підкорення Святославом болгарських земель не входило до планів імператора [4, 4]. Ці події призвели до появи нового болгаро-візантійського союзу, з яким і змушений був воювати київський князь [4, 6].

Вивчаючи хід військових дій, Д. Багалій наголошує на існуванні протиріч у руських літописах стосовно Адріанопольської і Дористольської битв. Усупереч твердженням Белова і Гільфердинга, які відносять описані в руських джерелах військові події до Адріанопольської битви, автор, протиставивши різні історичні факти і порівнявши їх зі змістом „Історії“ Льва Диякона, наполягає на приналежності цих подій до Дористольської битви [4, 12–13]. У кінці роботи дослідник, оцінюючи значення вивченого джерела, дійшов висновку, що Лев Диякон відтворив події, які пропущені в руських літописах і дав можливість поставити окремі факти на належне в історії місце [4, 26].

Аналогічного характеру є ще одна джерелознавча **ро-систи́чна** студія, написана під керівництвом В. Іконникова в кінці 1878 р. „Записки о Московіі Іоанна Пернштейна и принца Даниіла фон-Бухау“ [3, 77–99]. У роботі Д. Багалій розглядає два джерела, які відносяться до доби царювання Івана Грозного. Це, перш за все, „Донесення о Московіі Іоанна Пернштейна, посланця німецького імператора Максиміліана II при Московському дворі в 1575 р.“, а також „Початок і піднесення Московіі“, твір Даниіла, принца з Бухова. Спочатку автор намагається встановити авторство цих творів. Якщо другий твір не викликає ніяких питань з цього приводу, то з першим виникають проблеми, оскільки робота існує у двох списках, у яких Пернштейн згадується то як Іоанн, то як Філіп, до того ж її схожість з „Листом про Росію“ Іоанна Кобенцеля – члена дипломатичного корпусу принца фон-Бухау, ставить під сумнів належність твору перу Пернштейна.

Протиставивши зміст джерела з дипломатичними пам'ятками того часу, Багалію вдалося довести, що автором був Іоанн Кобенцель, і що Пернштейн ніякого відношення до „Донесення“ не мав [3, 85]. Значну частину роботи присвячено характеристиці змісту твору принца фон-Бухау.

Отже Д. Багалій намагався проявити себе на терені джерелознавства і це йому вдалося. Дослідження на-

писані на досить високому рівні і доводять, що вже в студентські часи автор володів професійністю у різних площинах історичної науки.

У 1879 р. В. Антонович запропонував як медальний твір тему „Історія Сіверської землі до половини XIV ст.“, за яку взялися два студенти: четвертокурсник Д. Багалій і третьокурсник П. Голубовський. Обидва твори, написані в 1880 р., були відстоєні золотою медаллю і схвальною рецензією В. Антоновича.

За структурою твір складається із семи частин, з яких чотири (друга, п'ята, шоста, сьома) присвячені політичній історії Сіверської землі і Чернігівського князівства; перша і четверта частини подають відомості про сам край та його населення; третя – побутового характеру.

У першій частині на основі літописних даних автор намагається зазначити кордони розселення в'ятичів, радимичів і сіверян і напрями, у яких вони рухалися на схід. З колонізаційними процесами сіверян дослідник пов'язує заснування Тмутаракані, що підтверджується постійною залежністю Тмутаракані від Чернігова [5, 28].

У другій частині Д. Багалій викладає загальновідомі дані з раннього періоду історії Київської Русі, починаючи з підкорення Олегом сіверян і радимичів і закінчуючи висвітленням процесу відособлення Сіверської землі на початку XII ст.

Третю частину присвячено вивченню побуту сіверян. Д. Багалій, перш за все, намагається спростувати твердження нашого літопису про первинну дикість сіверян і їх сусідів – радимичів і в'ятичів, наголошуючи на розвитку поезії, музики і живопису [5, 98]. Спираючись на археологічний і писемний матеріал, автор цікаво описує поховальні обряди спалення у сіверян, радимичів і в'ятичів [5, 82]. Характеризуючи релігійне життя краю, дослідник наголошує на вдалому розповсюдженні християнства, особливо у сіверян, оскільки саме ця земля була батьківщиною видатних церковних діячів – Антонія, Даниїла Паломника; до того ж у 992 р. тут з'явилася єпархія [5, 123–124].

У наступній частині висвітлюється історія Сіверської землі в період поділу краю на Чернігівське і Переяславське князівства, який відбувся після смерті Ярослава Володимировича. Д. Багалій наголошує і на територіальних змінах, відзначаючи колонізаційні процеси сіверян на північний схід у землі фінів, пов'язаних з витісненням Сіверського населення з південно-східних і південних територій кочівниками [5, 128].

Останні три частини присвячені політичній історії Сіверщини з часів князювання Святослава Ярославича до захоплення краю Литвою в 1355 р.

Цей твір був високо оцінений видатним ученим В. Антоновичем. У своїй рецензії він наголошує на високому рівні фахової підготовки студента, при цьому підкреслює „що уся робота зроблена ним самостійно, власними силами, на полі майже незайманому іншими письменниками“ [1, 82]. Слід зазначити, що праця Д. Багалія отримала кращу оцінку від свого вчителя, ніж друге дослідження, написане П. Голубовським.

До того ж, усупереч університетському статуту 1863 р., ця студентська робота була захищена як магістерська. І тут сталося непередбачене – Д. Багалій був звинувачений у плагіаті. У 1883 р. з'явилася рецензія І. Линниченка на медальні твори Д. Багалія та П. Голубовського. Рецензент досить високо оцінив працю П. Голубовського, тоді як інша виявилася списаною з студій Д. Самоковасова, А. Котляревського, М. Костомарова, М. Арістова, І. Срезневського й інших, хто займався цією проблематикою. Він писав: „В результаті наших спостережень над складом цієї вченої праці виявляються наступні висновки: 1. більше ста сторінок в цьому учено-

му дослідженні (уся 3-я глава, 1-я і 4-я, більша частина 6-й і 7-й) представляють чудовий по точності знімок з вельми обмеженої кількості загальновідомих посібників; 2. більше 100 сторінок (уся глава 5-я) представляє переклад літопису на сучасну російську мову; 3. інші сторінки ученої праці п. Багалія пішли на зв'язки і скріплення двох перших осново-джерел" [9, 43].

Виникає питання: як таке могло статися, щоб один з найулюбленіших учнів В. Антоновича припустився такого промаху, до того ж і сам Антонович не помітив комплікативного характеру роботи? Д. Багалій в 1884 р. написав відповідь І. Линниченку, у якій виправдовуючись, він посилався на свою недбалість у записах, де змішалися власні думки з виписками з монографій і літописів [7, 32].

При появленні цього явища можна погодитися з гіпотезою О. Толочка про намагання Багалія якомога швидше стати магістром, щоб зайняти вільну кафедру російської історії в Харківському університеті. Суперником Дмитра Івановича на це місце і був І. Линниченко, який після цих подій змушений був назавжди залишити Київ і захищатися в Петербурзі (він викладав в Московському і Новоросійському університетах) [13, 95]. Стосовно ж незрозумілої реакції на цю справу В. Антоновича, то можна лише здогадуватися: чому так сталося. Можливо, він хотів бачити викладачем Харківського університету саме Д. Багалія (І. Линниченко не був послідовником „обласної” школи Антоновича, на відміну від Багалія). Цікавим є той факт, що Володимир Боніфатійович не опублікував в „Університетських відомостях” відгуку на дисертацію Дмитра Багалія, хоча це було звичайною практикою.

Д. Багалій належав до школи В.Б. Антоновича, якій він сам дав назву „Київська документальна школа істориків України”, тому доречно буде з'ясувати питання стосовно впливу на формування Д. Багалія, як історика, його вчителя В. Антоновича [6, 30]. У своїй „Автобіографії” він постійно повторює слова подяки своєму наставнику, наголошує на тому, що саме завдяки В. Антоновичу відбулося формування майбутнього вченого. „Я мав за свого керівника голову тодішньої документальної школи в українській історії – В. Антоновича – він дав

мені спроможу вийти на науковий шлях” [2, 84]. Від свого наставника Дмитро Іванович перейняв регіональний підхід до вивчення історії, інтерес до археології, історичної географії, джерелознавства. Свої праці він завжди основував на архівних матеріалах і в студентські роки остерігався узагальнень та теоретичних міркувань. Однак у той же час Д. Багалій ніколи не поділяв федеративної теорії свого вчителя, завжди виявляв більшу схильність до соціально-економічної та історико-юридичної проблематики і статистики.

Отже, ще в студентські роки Дмитро Багалій досить вдало проявив себе як кваліфікований фахівець на терені історичної науки, незважаючи на прикрий випадок з написанням магістерської роботи, у подальшому він зумів реалізувати себе як талановитий історик. Учень В. Антоновича, він продовжив займатися регіональною історією, подарувавши світу чудові твори з історії Лівобережної та Південної України, історії Харківського університету та історіографії.

1. Антонович В.Б. Рецензии сочинений, представленных студентами на соискание наград медалями в 1879 году // Университетские известия. – 1880. – № 4. 2. Багалій Д.І. Автобіографія. – Х., 2002. 3. Багалій Д. Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон Бухау // Университетские известия. – 1879. – № 3. 4. Багалій Д. История Льва Диакона, как источник для русской истории // Университетские известия. – 1878. – № 5. 5. Багалій Д. История Северной земли до половины XIV столетия // Университетские известия. – 1881. – № 2. 6. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – К., 1928. – Т. 1. 7. Багалій Д. Ответ И. Линниченко на критическую оценку книги „История Северной земли до пол. XIV стол.” // Записки Харьковского университета. – 1884. – Кн. 2 (окр. відбиток). 8. Кравченко В.В. Д.И. Багалій. Научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990. 9. Линниченко И. Сочинение П. Голубовского и Д. Багалія. Критическая оценка. – СПб., 1883. 10. Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск, 1994. 11. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. 12. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4; № 1–4. 13. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Линниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип. 2. 14. Щербатюк В.М. „Университетские известия” (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

Надійшла до редколегії

Ю. Сорока, канд. іст. наук

РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1941–1944)

Досліджено радянський партизанський рух на західноукраїнських землях.

The article is studied the Soviet partizan's movement at the West Ukraine, 1941–1944.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Український народ сприйняв агресію як загрозу своєму власному існуванню. Мільйони людей встали на захист своєї землі, власного життя, сім'ї, домівки.

Висвітленню історії всенародного опору фашистський агресії присвячено значну кількість праць вітчизняних істориків різних поколінь [13; 3; 9; 14]. Помітним вкладом у висвітлення антифашистської боротьби українського народу став вихід Книги Пам'яті України „Безсмертя” та її регіональних досліджень і доповнень [1; 4; 5]. З'явилася книга, присвячена питанням організації партизанських загонів і формувань та органів керівництва ними [12].

Уже перші дні нападу Німеччини на СРСР, стрімке просування агресора у глиб території показали всі прорахунки радянського керівництва і командування Червоної армії в організації відсічі ворогу на фронтах бойових дій і окупованих територіях. Радянська офіційна військова доктрина виключала для Червоної армії тривалу стратегічну оборону, передбачала в найкоротший

термін на удар ворога відповісти могутнішим і завершити розгром противника на його території. На це орієнтував і бойовий статут Червоної армії 1939 р. Водночас широко пропагувалося викривлене уявлення радянського військово-політичного керівництва про готовність пролетаріату західних капіталістичних країн всіма силами підтримати першу країну Рад. За таких умов підготовка й розгортання збройної боротьби на окупованій ворогом території визначалася не тільки недоцільною, а й просто шкідливою.

Внаслідок такої хибної політики, попередня робота з підготовки розгортання партизанської боротьби в прикордонних районах СРСР, яка велася з кінця 20-х рр. на випадок агресії, на кінець 30-х рр XX ст. була припинена. Партизанські формування були ліквідовані, накопичені запаси зброї, набоїв, боеприпасів, амуніції вилучені з усіх потаємних сховищ і розкомплектовані. Були репресовані тисячі добре підготовлених керівників і рядових виконавців партизанської і підпільної справи. За документальними свідченнями, які стали відомі пізніше,

© Ю. Сорока, 2006

від репресій загинуло в десять разів більше кваліфіковано підготовлених партизанських командирів, фахівців, ніж за всю війну. Уціліли лише ті, хто в ті часи випав з поля зору радянського репресивного апарату [2, 134].

З армійських штабів й органів НКВС були вилучені всі інструкції і посібники з питань організації і діяльності партизанських формувань і підпільних осередків. Слово "партизанщина" стало синонімом неорганізованості чи навіть зради. "Якби ще 20 червня 1941 р., – зазначав Тимофій Строкач, майбутній начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР), – хтось заїкнувся про те, що підпільну боротьбу в разі нападу гітлерівської Німеччини доведеться вести в Україні, Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, того назвали б панікером... Наш народ не був підготовлений морально до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання [14, 12].

На відміну від радянського керівництво німецьке командування у своїх директивах, виданих ще задовго до вторгнення в СРСР, активно готувалося до ліквідації антигітлерівського підпілля і партизанського руху. Так, у директиві від 13 травня 1941 р. "Про військову підсудність в районі "Барбаросса" і особливих повноважень військ" вказувалося на застосування найжорстокіших заходів проти будь-якого опору з боку населення. Для реалізації цього плану були сформовані спеціальні каральні групи. З початком окупації східних територій гітлерівське командування деталізувало жорстокі заходи щодо населення захоплених територій відповідними наказами: від 4 серпня 1941 р. про застосування німецького імперського кримінального судочинства; від 14 серпня того ж року – про покарання смертю всіх тих, хто допомагатиме партизанам [10; 27–28, 29–30]. Для організації боротьби з партизанами та диверсійними групами, крім військових німецьких частин, були організовані й залучені батальйони охоронної поліції, а також допоміжні охоронні відділи, що складалися з російських, українських, білоруських військовополонених, загонів донських козаків та мусульманських загонів.

Поразки на фронтах, величезні втрати Червоної армії вбитими і полоненими на початку війни змусили радянське керівництво вжити заходів для розгортання партизанської боротьби як ефективного засобу утримання і виснаження сил агресора на окупованій території. 29 червня 1941 р. вийшла директива РНК і ЦК ВКП(б) із закликами і рекомендаціями партійним і радянським органам прифронтових областей з організації партизанської боротьби в тилу німецьких військ. "У захоплених ворогом районах, – зазначалося в директиві, – створювати партизанські загони й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської боротьби скрізь і всюди, для висаджування в повітря мостів, залізниць, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів та ін. У захоплених районах створювати нестерпні для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи" [7; 42].

6 липня 1941 р. Президія Верховної Ради УРСР, Раднаком УРСР та ЦК КП(б)У у своєму зверненні до українського народу закликали до створення кінних та піших партизанських загонів, диверсійних груп для боротьби із частинами німецької армії, зривання всіх заходів окупантів. Водночас для створення органів керівництва партизанським рухом була організована оперативна група ЦК КП(б)У на чолі із секретарем ЦК М. Співаком. 18 липня 1941 р. був прийнятий ще один документ-постанова ЦК

ВКП(б) "Про організацію боротьби в тилу німецьких військ". Та поки приймалися відповідні рішення, директиви і постанови німецькі війська захопили прибалтійські республіки, майже всю Білорусію, Молдавію, значну частину України, у т. ч. усі її західні області.

Тим часом сама суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях з огляду на організацію широкого радянського руху Опору була досить складною і неоднозначною. Більшість населення регіону була категорично настроєна проти радянської влади, яка за двадцять місяців свого існування в краї примусовою радянською і масовими репресіями відвернула від себе симпатії жителів західноукраїнських земель, тому вступ німецьких військ на західноукраїнські землі в перші дні сприймався мешканцями краю як визволення їх від радянського тоталітарного режиму.

Крім цього, на території західних областей УРСР діяла досить розгалужена мережа бойових націоналістичних груп, які мали суттєвий військово-політичний і соціальний потенціал. Проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення української державності, хоч і мало не довготерміновий характер, проте засвідчило готовність націоналістів боротися до останнього за здійснення українського державотворення. У ході антирадянського збройного виступу наприкінці червня – на початку липня 1941 р. повстанські загони діяли на території 70 районів Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської обл. Про масштаби боїв із частинами РСЧА свідчать такі цифри: лише на Волині в сутичках з червоноармійцями в червні-липні 1941 р. загинуло 500 оунівців, а втрати Червоної армії в цих зіткненнях становили біля 2100 чоловіків убитими й 9000 полоненими [11, 194, 202].

Оунівці зуміли підняти повстання в 26 містах, самостійно встановили контроль над 19 містечками й захопили значні трофеї. Внаслідок повстання в перші тижні війни українська влада встановилася в 187 (з 200) районах західноукраїнських областей і в 26 районах Правобережної України. Обласні управління влади були створені в Тернополі, Львові, Рівно, Дрогобичі, Станіславові та Луцьку. Внаслідок повстання в перші тижні війни оунівцями вдалося опанувати п'яту частину території тодішньої УРСР, організувавши на ній органи місцевого самоврядування [11, 202–203].

З огляду на зазначене, радянському партійному і військовому керівництву організацію підпільної і партизанської боротьби на захоплених німецькими військами територіях доводилося проводити за екстремальних і невизначених умов. На створену спеціальну оперативну групу при ЦК КП(б)У було покладено завдання у найкоротші терміни організувати школи спеціального призначення, які готували б кадри для партизанських загонів диверсійних груп. Перша така школа почала працювати під Києвом у Пущі-Водиці. Вона діяла до 31 серпня 1941 р., у ній пройшли короткочасну підготовку близько тисячі чоловік, 400 з яких – колишні партійні і радянські працівники західних областей УРСР. Уже в липня 1941 р. понад 800 випускників школи було відправлено через лінію фронту для створення партійного підпілля і партизанських загонів у західних областях. Зокрема у Львівську обл. була послана група у складі 36 чоловік, Дрогобицьку – 48, Тернопільську – 23, Чернівецьку – 24. Усього до кінця 1941 р. в регіон було направлено близько 1,5 тис. чол. [3, 84]. Однак більшість з них загинула. Так, 26 липня 1941 р. у Волинську обл. було направлено першу групу, до якої увійшов весь склад підпільного обкому: У.К. Левченко, О.Ф. Конопльов, Ф.С. Козловський – усього 24 чол. Вони розбилися на невеликі групи, і кожна намагалася

пробитися на Волинь своїм шляхом. Проте із цієї групи на територію області змогли дійти лише троє: О.Ф. Конопльов, Ф.С. Козловський та О.Т. Уманець. Решта загинули. Через кілька днів після прибуття у Цуманські ліси був схоплений і замордований фашистами Ф.С. Козловський. Лише О.Ф. Конопльову й О.Т. Українцю у лютому 1942 р. вдалося створити партизанську групу з 22 чол. – жителів сіл Рудники Колківського і Гораймівка Цуманського р-нів [8, 69].

Значних втрат зазнали групи, що направлялися в райони Ровно, Львова, Станіслава й Тернополя. Не зміг розгорнути роботу і Чернівецький підпільний обком. Упродовж липня-серпня 1941 р. в західні області УРСР було переведено 37 партизанських загонів із загальною кількістю понад 550 чол. Однак більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності і невдовзі розпалася або була знищена німецькими контррозвідувальними органами чи ліквідована оунівцями [12, 8]. Незважаючи на великі втрати за лінію фронту продовжували посилятися наспіх підготовлені, слабко озброєні, без засобів зв'язку люди. Більша частина з них була відома як керівники довоєнних партійних і радянських органів, внаслідок чого підпільні організації виявилися досить уразливими, а самі партизани і підпільники гинули вже в перші дні перебування на окупованій ворогом території. Лише невелика кількість з них, які залишилися в живих, змогли активізувати свою діяльність з весни 1942 р. і то на території лише двох областей – Волинської і Ровенської. Так, на Волині у березні-травні 1942 р. розпочали свою бойову діяльність шість партизанських загонів під командуванням М.П. Коніщука, О.Ф. Філюка, С.О. Шковороди, І.Я. Шишка, П.Х. Самчука, Б.М. Михайловського. Особовий склад кожного загону нараховував близько 20 чол. [12, 161, 204–205; 8, 69]. Ще раніше, у січні 1942 р., було створено партизанський загін під командуванням Ю. Собесяка. У Ровенській обл. діяло три партизанських загони – під командуванням Філіпова (розпочав свою діяльність у Дубнівському і Млинівському р-нах у січні місяці; період діяльності і причини припинення не встановлені), Д.С. Попова і Ф.І. Маслюка [12, 47].

Невдачі радянських військ на фронтах, повне захоплення гітлерівцями українських земель змусили військово-політичне керівництво держави вжити заходів для посилення партизанської боротьби в тилу німецьких військ. У зв'язку з цим виникла гостра потреба підпорядкування діяльності партизанських формувань єдиному керівному центру. Тому 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони прийняв постанову про створення Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР). При Військовій раді військ південно-західного напрямку організувався Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т.А. Строкачем. З метою активізації діяльності партизанів України Політбюро ЦК ВКП(б) постановою від 2 жовтня 1942 р. сформував нелегальний ЦК КП(б)У. Ці заходи дозволили суттєво вплинути на організацію розвитку боротьби на окупованій території. Зокрема, були позитивно вирішені питання забезпечення партизанів зброєю, боєприпасами, засобами зв'язку та іншим спорядженням. Поліпшилася і розширилася підготовка партизанських кадрів, координація дій партизанських формувань і Червоної армії.

Разом з тим, після тяжких поразок радянських військ улітку 1942 р., коли вони змушені були залишити територію України, реальною силою в тилу ворога, на яку могли розраховувати щойно створені УШПР і нелегальний ЦК КП(б)У були з'єднання О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Воронцова та деяких інших, що дислокувалися переважно в північно-східних і північних райо-

нах Чернігівської та Сумської обл. У західних областях України, незважаючи на сприятливі умови, збройного протистояння окупантам практично не було.

Наприкінці серпня 1942 р., коли становище на фронтах стало критичним, Сталін вирішив повніше використати для боротьби з ворогом партизанський рух. До Москви з різних районів окупованої території почали викликати командирів партизанських формувань. Україну представляли Ковпак, Сабуров, Строкач; невдовзі до них приєднався Федоров. Одним із рішень таких нарад стала вказівка перемістити з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова та деяких інших з району брянських і прилеглих до них лісів на Правобережну Україну для розгортання там партизанської та підпільної боротьби.

Для розгортання партизанського руху в північно-західних районах України, з метою взяти під контроль ці території, зокрема Волинську й Ровенську області, і створити тут інформаційну базу у вересні 1942 р. був направлений загін особливого призначення розвідуправління Червоної армії під командуванням А. Бринського. Протягом наступних місяців до цього формування приєдналися загони М. Коніщука, Ю. Собесяка та П. Самчука, а згодом – підпільники Голубського, Луцького, Рожищенського і Торчинського районів Волинської обл., північних районів Ровенської та півдня Пінської (БРСР) областей.

У затвердженому ЦК КП(б)У "Плану дій партизанських загонів України на зимовий період 1942–1943 рр. називалися вже найважливіші об'єкти в західних областях, на які мала бути спрямована діяльність партизанів – це залізниці: Ковель–Сарни, Ковель–Здолбунів, Львів–Тернопіль, шосейні шляхи: Львів–Київ, Ковель–Ровно, мости на цих шляхах.

Навесні 1943 р. у Цуманські ліси передислокувалися партизанські загони особливого призначення під командуванням Д. Медведєва, М. Прокопюка та В. Карасьова, основним завданням для яких стало не тільки розгортання диверсійно-розвідувальної роботи, а й проведення заходів, направлених на компрометацію, інсинуацію і підриг українського національного руху. 11 березня 1943 р. Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова вийшло в рейд на Правобережну Україну з метою завдання ударів по важливих комунікаціях у районі Ковельського залізничного вузла і зміцнення на Волині комуністичного підпілля.

У розпал Курської битви – із 7 липня до 10 серпня диверсійні групи з'єднання підірвали 123 ворожі ешелони і своїми бойовими діями надовго паралізували рух на головних комунікаціях німецьких військ.

Внаслідок диверсійних актів було зірвано перевезення ворожих військ і у серпні гітлерівці змушені були користуватися угорською залізницею, що подовжувало їх шлях з Німеччини на тисячу кілометрів.

Із завданням розширення зони бойових дій радянських партизанів і дезорганізації тилів німецьких військ 12 червня 1943 р. від с. Милашевичі (тепер Гомельська обл. Білорусії) розпочався рейд у Карпати з'єднання під командуванням С. Ковпака та С. Руднева. З'єднання пройшло територіями Житомирської, Ровенської, Волинської, Тернопільської, Львівської та Станіславської областей, здійснюючи диверсії на залізничних магістралях Ровно–Сарни, Ровно–Ковель, Ровно–Львів та ін.

За чотири місяці рейду партизани з'єднання знищили сотні окупантів, 4 танки, 2 бронемашини, підбили 2 літаки, підірвали понад 20 ешелонів, 50 залізничних і шосейних мостів, кілька нафтозаводів і десятки нафтових. Діставшись Карпат, але залишившись без про-

довольства й боєприпасів, розрознені загони ковпаківців з боями пробилися в лісові райони Житомирщини. У Карпатському рейді з'єднання зазнало тяжких втрат – майже 50 % особового складу [1, 364]. Незважаючи на значні втрати карпатський рейд з'єднання С.А. Ковпака зіграв важливу роль у розхитуванні окупаційного режиму і підриву і дезорганізації гітлерівських військ. Разом з тим труднощі, з якими зіткнулися радянські партизани влітку 1943 р. у намаганнях розгорнути широкий збройний рух на території Тернопільської, Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей крилися не тільки в протидії німецького окупаційного режиму, а й у намаганнях Москви будь-якою ціною протидіяти українському визвольному руху, що викликало недовіру, а то й ворожість місцевих жителів, тому не всі завдання, що передбачалися оперативним планом на весняно-літній період, було вирішено. УШПР так не домогся розгортання партизанського руху в цих областях, куди за винятком з'єднання С.А. Ковпака, не вдалося ввести інші партизанські з'єднання. На цих територіях продовжували діяти окремі, розрізнені партизанські загони, підпільні групи. Так, у Львівській обл. з березня 1943 р. розпочала свою бойову діяльність партизанська група "Патріоти слов'ян". Львівські підпільні комуністичні групи, що у вересні об'єдналися у єдину організацію "Народні гвардія", улітку 1943 р. дістали нову назву "Народна гвардія західних областей України", а з листопада 1943 р. – "Партизанський рух західних областей України". Крім них на території Львівщини діяв із жовтня 1943 р. золочівський підпільно-диверсійний загін під командуванням О.К. Кундіуса. Доменський партизанський загін (м. Домена) на території Станіславщини у серпні 1941 р. організував Є.Г. Бабій [12, 177, 196].

Внаслідок швидкого розвитку воєнних дій на початку війни не вдалося створити належну матеріально-оперативну базу для підпільної роботи і розгортання партизанського руху на Буковині. Так, із восьми затверджених 28 червня 1941 р. бюро Чернівецьким обкомом КП України підпільних райкомів не діяв жоден. Трагічно закінчилася у жовтні 1942 р. і діяльність хатинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації, очолюваної Кузьмою Галкінім. Окремі підпільні організації на Буковині існували в селах Кельменецького, Сокирянського та Хатинського районів та у містах Чернівці, Сокиряни, Хотин, Новоселиця [6, 45–46].

Усі ці групи, організації і загони внаслідок різних обставин не мали зв'язку з радянськими керівними центрами з розвитку партизанського руху на окупованій ворогом території і самотужки проводили диверсійну та агітаційно-пропагандистську роботу.

Починаючи з липня-серпня 1943 р., вже дві потужні політичні сили сукупно визначали обличчя антигітлерівської боротьби на теренах західноукраїнських земель, насамперед на Волині й північних районах Ровенської обл., це – формування Української повстанської армії та радянські партизанські загони. Перші дійові спроби нейтралітету, а подекуди взаємодії між радянськими партизанськими формуваннями Д. Медведєва, С. Ковпака та інших і загонами УПА викликали гнів Сталіна та його оточення, для яких неконтрольованість із Москви українського партизанського руху, сама ідея української самостійної державності була ворожою і неспритною.

Саме розбіжності в політичних цілях призвели до жорстокої конфронтації двох потужних полярних сил. Якщо радянські партизани, спираючись на матеріальну підтримку з Москви, боролися під комуністичними гаслами за соціалістичну батьківщину, то загони і відділи УПА, що мали широку підтримку місцевого населення, вважали їх авангардом радянської влади, яка визнавалася ворогом української самостійності.

Жорстокий окупаційний режим на українських землях, знищення людських і матеріальних ресурсів, породжував почуття помсти навіть у тих, у кого віра й ідеали радянської влади була підірвана репресивною політикою сталінської тоталітарної системи. В антифашистську боротьбу втягувалися дедалі ширші верстви населення західноукраїнських земель. Це був складний, неоднозначний процес. На зростання масовості і активізації партизанської боротьби подіяв й успішний наступ радянських військ На кінець 1943 – початок 1944 р. на Волині сконцентрувалися великі радянські партизанські сили. Тут воювало близько 50 партизанських загонів і з'єднань загальною чисельністю понад 10 тис. бійців. У партизанські загони з'єднання О. Федорова влилося понад тисячу волинян, з'єднання А. Бринського на початок 1944 р. в переважній більшості складалося з місцевого населення. У з'єднання П. Коротченка на Волині вступило близько 300 чол., М. Рудича – 625, Л. Іванова – 400, М. Прокоп'юка – більше 300, О. Артюхова – 94 [8, 88].

З розвитком наступу військ 1-го Українського фронту до кінця січня 1944 р. у тил німецьких військ на західноукраїнські землі з Правобережної України було передислоковано 15 партизанських з'єднань, а у лютому – вийшли рейдами ще 134 загони чисельністю 25750 чоловік. На початок березня 1944 р. у західних областях України діяло близько 60 тис. партизанів і підпільників, що було великою силою у боротьбі проти гітлерівських окупантів [3, 121; 12, 18].

Збройна боротьба проти німецьких окупантів не була витвором лише тієї чи іншої політичної сили. Ця боротьба, жорстока і кривава, стала об'єктом відображення наслідків окупаційного режиму, коли опір йому більшістю його учасників сприймався не тільки як патріотичний, а і як моральний обов'язок.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., – 2000.
2. Дробот І., Кучер В та ін. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998.
3. Замлинський В., Примеров В. та ін. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К., 1984.
4. Книга Пам'яті України. Волинська область. – Львів, Каменяр, 1995.
5. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область. – Львів, 1995.
6. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. – Чернівці, 1999.
7. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941–1945 гг.): Док. и мат. – М., 1970.
8. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – Львів, 1981.
9. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 : В 2 кн. – К., 1985.
10. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 36. док. і мат. – К., 1963.
11. Патріляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – К., 2004.
12. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. вид. – К., 2000.
13. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. – К., 1967–1975. – Т. 1–3.
14. Чайковський А. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К., 1994.

Надійшла до редколегії

С. Сторожик, асп.

НІМЕЦЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ У ПАРТІЙНІЙ СИСТЕМІ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НАПЕРЕДОДНІ ПРИХОДУ ГІТЛЕРА ДО ВЛАДИ

Розглянуто основні аспекти діяльності німецької соціал-демократії у Веймарській республіці, показано протиріччя в керівництві партії.

In offered article is made shot checkup to the mane aspects of activity German social-democracy in Weimar republic. The author shows the contradictions in management of the SDPG.

Вивчення минулого, оцінка суспільного характеру, поглядів, ідей, практичної діяльності СДПН, яка займала провідні позиції у Веймарській республіці та здійснювала великий вплив на німецький народ, допоможе вияснити деякі аспекти суспільно-політичного розвитку Німеччини, зрозуміти всю складність політичної ситуації, що склалася у державі в 20-х рр. XX ст. У зазначений період, тобто у другій половині існування Веймарської республіки, у країні швидко розвивався фашистський рух і ставлення до нього різних партій, зокрема соціал-демократичної, мало велике значення для теперішнього та майбутнього не тільки однієї Німеччини. Правильне уявлення політики, теоретичних поглядів німецької соціал-демократії на даному етапі важливе також і тому, що вона, здійснюючи великий вплив на народ, тим самим безпосередньо впливала на розстановку політичних сил у рейху.

Історія Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) протягом тривалого часу була об'єктом не так науки, як політики. Вона, переважно, не вивчалася, а викривалася. Основою для таких підходів слугували вислови партійних і радянських керівників міжнародного комуністичного руху, рішення Конгресів Комінтерну і пленумів ВККІ. Основою завдань комуністичного руху було посилення боротьби із соціал-демократією, яку охрестили як "соціал-фашизм".

Досліджуючи зазначений період історії, історики зосереджують основну увагу на приході до влади націонал-соціалістів, а не історії соціал-демократії. У наш час, коли в історіографії держав, що виникли на терені колишнього Радянського Союзу, поряд з вивченням білих плям історії, з'являється новий підхід до багатьох, здавалося б, уже вивчених проблем, історики усвідомлюють необхідність наукового переосмислення та тлумачення даного етапу історії.

Дослідження німецької соціал-демократії розпочалося у 20-і рр. XX ст. Доказом цього є робота Ф. Мерінга "Історія німецької соціал-демократії" [5]. Початок досліджень ознаменувало твердження, що внаслідок розколу робітничого руху і політики СДПН і комуністичної партії відбулося зрушення в бік стримування революції, що і зумовило загибель Веймарської республіки.

Нового забарвлення даним подіям надали І.Д. Чигрін та П.М. Касперович [10, 3]. Вони чи не вперше дають незаідеологізований виклад цієї проблеми. У їхніх працях не присутня завуальованість, заангажованість, автори по-новому глянули на соціал-демократію, і до того ж висвітлили її з позитивного боку.

Обов'язково потрібно назвати сучасну працю науковців Федеративної республіки Німеччини "Історія Німеччини від кінця існування старого рейху до краху Веймарської республіки" [14], у якій показано критичне ставлення німецьких сучасних істориків на події у Німеччині під час існування Веймарської республіки.

Слід згадати також монографію західних дослідників С. Міллер та Х. Поттхофф "Краткая история Социал-демократической партии Германии" [6]. Дослідники показали діяльність соціал-демократії досліджуваного етапу історії, зробили власний аналіз причин краху Веймарської республіки. Даний процес автори оцінюють з погляду об'єктивних умов політичного та соціально-економічного

розвитку країни, які склалися на той момент. Незамінними були публікації документів Фреліха Шрейнера "10 років соціал-демократії" [2] та спогади Й. Геббельса [18].

Втрата соціал-демократами влади, руйнація демократії та захоплення політичної влади націонал-соціалістами мають багато причин: внутрішньо- і зовнішньополітичні, економічні та соціальні, раціональні й емоційні, об'єктивні та суб'єктивні. Навряд чи хто-небудь із тогочасних політичних діячів може бути повністю виправданим за те, що відбулося, у т. ч. і представники соціал-демократії.

Шкала визначення міри провини така велика, що це не дозволяє шукати якийсь певний знаменник того, що сталося. Мова йде за активних борців за встановлення націонал-соціалістичного режиму, таких як правий націоналіст Хугенберг, який свідомо підтримував Гітлера та комуністична партія Німеччини, що спрямовувала головний удар проти соціал-демократії і вважала, що зможе успадкувати владу після націонал-соціалістів. Антидемократичні течії в середовищі буржуазії і в т. зв. партіях центру готували ґрунт, на якому зміг прорости націонал-соціалізм.

Якщо глянути на результати виборів до рейхстагу за весь період з 1919 по 1933 рр., то виявиться, що партії, які здійснювали державну владу, виступали за Веймарську республіку, за винятком Національних зборів, ніколи не згуртовували навколо себе більше половини виборців. На виборах до рейхстагу 14 вересня 1930 р., 31 липня 1932 р., 6 листопада 1932 р. і на останніх, 5 березня 1933 р., що відбулися після приходу націонал-соціалістів до влади і тому супроводжувалися сильним обмеженням волевиявлення, цей демократичний потенціал ще більше скоротився. Кількість голосів, які були віддані за СДПН, знизилася з 29,8 % в 1928 р. до 24,5 у 1930 р., з 21,6 % до 20,4, відповідно, у липні та листопаді 1932 р. Та, навіть, в умовах гітлерівського панування, Соціал-демократична партія все ж змогла привернути на свій бік 18,3 % виборців. Німецька демократична партія, яка з 1930 р. виступала як Німецька державна партія, практично зійшла з політичної сцени, зібравши в листопаді 1932 р. лише 1 % голосів. Навпаки, Центр у 1930–1933 рр. зумів майже повністю зберегти свій католицький електорат (11,8 %, 12,5, 11,9, 11,2 % для порівняння: у 1924 р. – 13,6 %, у 1928 р. – 12,1) [6, 311]. Але змінився його політичний курс. Обране на з'їзді 1928 р. у Кельні, нове керівництво вело партію в підкреслено консервативно-національному фарватері. Німецька народна партія, яка лише внаслідок великих зусиль почала брати участь в уряді Германа Мюллера і аж до смерті Штретземана у 1929 р. використовувала у своїх цілях його авторитет, у ході виборів після 1930 р. опустилася до рівня незначної групи (у липні 1932 р. – 1,2 %, у листопаді 1932 р. – 1,9).

Консервативні та монархічні сили, які мали в Німецькій національній народній партії переважаче представництво, були повністю витіснені з політичної арени після обрання у 1928 р. Альфреда Хугенберга головою партії [8, 31]. Віднині курс нової партії свідомо спрямовувався на підірив демократичного державного устрою, чому відповідали організація за принципом фюрерства та формування бойових загонів. Результати

передвиборчих кампаній Німецької національної народної партії (НННП) після 1924 р. мали тенденцію до зниження. Крива йшла від 14,2 % у 1928 р. до 8 у 1933 р. В особі націонал-соціалістичного руху Адольфа Гітлера НННП отримала конкурента, якого вона ще певний час переважала вмілою, вдалою пропагандою та відсутністю сором'язливості. На виборах до рейхстагу у травні 1924 р. націоналістичні групи "фолькіше", серед яких націонал-соціалізм швидко висунувся на першу роль, уперше набравши 65 % голосів та отримавши місця в парламенті. У роки економічної та відносно політичної стабілізації їх рейтинг впав із 3 % у грудні 1924 р. до 2,6 на виборах 1928 р. У вересні 1930 р. кількість відданих за них голосів зросла до 18,3 %, на виборах 5 березня 1933 р., які проводилися в умовах залякування та терору, досягла 43,9 % [20, 213].

Також і в Комуністичній партії Німеччини проявилася певна залежність від соціально-економічних процесів. Після зниження у фазі стабілізації частка голосів, відданих за комуністів, зросла від 13 % у 1930 р., до 14 у липні 1932 р. На виборах у травні 1933 р. за партію проголосувало 12 % виборців [14, 283].

Німецька національна народна партія та Комуністична партія Німеччини з радикальної позиції критикували існуючу державу і боролися проти неї всіма засобами. Вищезазначені партії мали для себе користь з економічної катастрофи, яка для республіки була великою бідой. У січні 1930 р. кількість зареєстрованих безробітних складала 3,2 млн чол., січні 1931 – 4,88 млн, січні 1932 – 6,04 млн, січні 1933 р. – 6,01 млн. чол.

Після того як розпався уряд Великої коаліції на чолі з Херманом Мюллером, різні сили – представники політики, економіки, рейхсверу вважали, що настав час *правого кабінету* з особливими повноваженнями. У той час як одні підприємці, які головним чином виробляли готову продукцію, мирилися із системою партнерства капіталу та праці, інші бачили в *профспілковій державі* перепопу, яка заважала повному використанню їх економічної влади [4, 146]. Внаслідок цього саме важка промисловість підтримувала ті союзи та партії, які обіцяли тримати робітників у межах авторитарної форми правління.

У середині січня 1930 р., тобто ще в період правління Хермана Мюллера, рейхспрезидент П. Гінденбург відзначив для себе характер майбутнього уряду, який повинен був бути, по-перше, антипарламентським, сформованим без звичних переговорів про коаліцію, і, по-друге, антимарксистським, щоб виключити вплив соціал-демократії. 30 березня, коли був сформований кабінет Гінденбурга і призначений його голова – депутат від Центру Хайнріх Брюнінг, фельдмаршал та його союзники могли вважати свою мету досягнутою.

Переможцями на парламентських виборах 14 вересня 1930 р., які відбувалися в умовах економічної кризи, політики жорсткої економії Брюнінга і під знаком націоналістичної агітації, стали радикальні противники демократичної республіки. Кількість мандатів націонал-соціалістів підскочила з 12 до 107. Уряд Брюнінга пішов у відставку. Новий кабінет на чолі з ультраконсервативним колишнім членом партії Центра Папеном вступив у відкриту конфронтацію з парламентом. Відмінивши прийняту кабінетом Брюнінга заборону загонів СА, Папен знову віддав вулицю у розпорядження "коричневої армії" терору.

Після великих перемог антидемократичних партійних угруповань на виборах у рейхстаг у вересні 1930 р. ситуація у парламенті стала безнадійною. Із 577 мандатів відкриті противники держави (НСРПН, НННП, КПН) мали 225 (чи 39 %). Незважаючи на антипатію до Брюнінга, який провів передвиборчу кампанію в дусі гострої конфронтації із СДПН, у соціал-демократів міц-

ніла думка про те, що у даній політичній ситуації слід підтримати Брюнінга, якщо продовжувати боротьбу проти того, щоб націонал-соціалісти захопили керівні позиції [21, 278]. Збереження основ демократії, забезпечення дії Конституції та захист і без того постраждалої парламентської системи в даний момент був для соціал-демократичної фракції найважливішою справою. Політична терпимість по відношенню до кабінету Брюнінга та його надзвичайних декретів вважалася *меншим злом*. Можливість формування парламентської більшості із широкого спектру партій, які знаходилися між КПН та НННП/СРПН, залишалася чистою теоретичною. Реально для співпраці із соціал-демократією не вистачало 72 мандати малих партій (головним чином економічних груп інтересів), а також 30 мандатів ННП. Побойуючись того, що у протилежному випадку Брюнінг почне спиратися на ССРПН чи місце його кабінету займе правий уряд усіх реакційних фашистських сил чи диктатура, соціал-демократія ставала дедалі пасивнішою. Соціал-демократична партія була змушена підтримувати популярні, різко **оспорювані** її прибічниками надзвичайні заходи і заходи з економії бюджетних витрат та миритися з тим, що видаються закони, які слугують інтересам тільки великих аграріїв.

Після призначення Брюнінга рейхсканцлером та формування "надпартійного" уряду соціал-демократична фракція у рейхстазі перейшла в опозицію, так як це було напередодні першої світової війни. У липні 1930 р. справа дійшла до відкритої конфронтації, коли Брюнінг надзвичайними декретами ввів свій проект покриття бюджету, хоча частина СДПН була готова на певних умовах його підтримати. Фракція справедливо побачила в цьому спробу виключити рейхстаг з процесу прийняття рішень. Її голосами надзвичайні декрети були відмінені, а вслід за цим рейхсканцлер розпустив рейхстаг.

Тепер заклики до більшої активності йшли як зліва, так і справа. Міжнародний соціалістичний союз боротьби (МССБ), який спирався на Канта та притримувався немарксистського курсу, негативно ставився до *політичного пристосування*, яке проводило керівництво СДПН та виступав за єдність дій СДПН та КПН у боротьбі проти правого радикалізму [19, 112]. Виникнення нових організацій, як МССБ, які відколюлися від партії, як СРПН, прагнення до активних дій, особливо у молодих членів партії, свідчили про незадоволення застарілістю партійного апарату.

Вибори до рейхстагу 31 липня 1932 р., не кажучи вже про невільні вибори у березні 1933 р., стали найбільшим успіхом для націонал-соціалістів. Захоплений тією легкістю, з якою Папен здійснив державний переворот у Прусії, праві антидемократичні сили більше ніж раніше сподівалися на те, що до мети їх приведе несподіваність удару та холоднокрівне насилля. Характерний запис у щоденнику, зроблений Йозефом Геббельсом 20 липня 1932 р.: "Все йде за планом. Червоним треба тільки показати зуби, і тоді вони і пискнуту не посміють". І днем пізніше: "Червоні невикористали свій великий шанс. Більше його у них не буде" [18, 131].

Пропозиція есдека Отто Брауна "створити велику коаліцію розуму" та налагодити тісну взаємодію центрального та пруського урядів не могло бути реалізованим вже тільки тому, що Брюнінг не міг переступити через себе та подолати своє ставлення до соціал-демократії. Однак і в СДПН через суперництво з комуністами та тиску лівого крила, навряд чи спостерігалася готовність до такого рішення. Лейпцизький з'їзд Соціал-демократичної партії 1931 р. з усією очевидністю показав, що більшість робило ставку на політичну терпимість. Зокрема, Вільгельм Хьогнер, який застерігав сво-

їх товаришів по партії від недооцінки фашизму, у кінці-кінців, заявив: Фашизм – це насправді не той противник, з яким ми спокійно можемо помірятися силами. Фашизм – не противник, який хоче нас задушити та знищити все, що є для нас святим: мир між народами, демократичне рівноправ'я, тому нам усе потрібно підкорити завданням боротьби проти нашого найсильнішого ворога, у т. ч. і тактику соціал-демократичної фракції в рейхстазі" [16, 76].

Не без внутрішнього супротиву СДПН прийшла до того, щоб підтримати на президентських виборах Гінденбурга, так як: "Гітлер замість Гінденбурга – це означає хаос та паніку в Німеччині та всій Європі, крайнє загострення економічної кризи та ріст безробіття, найсерйознішу загрозу кривавих зіткнень по всій країні та за кордоном" (передвиборчий заклик СДПН 27 лютого 1932 р.) [15, 214].

На президентських виборах 1932 р. у другому турі Гінденбургу, з вагомою підтримкою соціал-демократів, вдалося одержати 19,36 млн голосів (53 %) проти 13,4 млн (36,8 %) голосів, поданих за Гітлера, і знову стати рейхспрезидентом. Прибічники нацистів розгорнули хвилю терору проти комуністів і соціал-демократів, викликавши реакцію у відповідь [17, 116]. Країна опинилася на межі громадянської війни. Ситуація ускладнювалася тим, що нацистів підтримували промисловці. 19 листопада 1932 р. бізнесмени й банкіри, що представляли понад 160 найбільших компаній і банків, надіслали Гінденбургу лист, у якому вимагали ліквідувати парламентський режим і встановити нацистську диктатуру. Не рахуватися з їхньою думкою президент не міг.

У цьому сенсі навіть нове обрання Гінденбурга було успіхом, який важко недооцінити. Заміна Брюнінга на Папена та результат земельних виборів у Пруссії у квітні 1932 р., на яких партії коаліційного уряду Брауна виявилися в меншості, – всі ці обставини знову звели на рівень надії на подолання кризи. Наступ антидемократичних сил більше не можна було стримати, застосовуючи лише парламентські та формально демократичні засоби та методи. У самій СДПН та поруч із нею вже давно проявляли активність течії, які закликали використати проти "реакції" та фашизму не тільки парламентські засоби [19, 47].

20 липня 1932 р. було згорнуто діяльність соціал-демократа Отто Брауна у Пруссії, курс якого характеризують як курс кабінету "баронів". 1 грудня, головним чином під тиском рейхсверу, діяльність Папена була згорнута. Уряд 2 місяці очолював генерал рейхсверу Шляйхер. А вже 30 січня 1933 р. екс-фельдмаршал "благословив" уряд на цей раз на чолі з Адольфом Гітлером. За період правління президентських кабінетів націонал-соціалісти не тільки стали найсильнішою партією, у широких колах еліти буржуазних партій їх вважали респектабельними та спроможними керувати країною [14, 77].

Після безуспішних спроб канцлера Курта фон Шлейхера розколоти нацистську партію 30 січня 1933 р. Гінденбург погодився на вмовляння оточення і призначив на посаду канцлера Адольфа Гітлера. Це було початком кінця Веймарської республіки. Якби німецькі монополії не здійснили вибір на користь фашизму, Гітлер не прийшов би до влади. Ще після Листопадової революції 1918 р. та утворення Веймарської республіки серед німецької буржуазії сформувалися дві групи, серед яких з'явилися розбіжності щодо державного устрою країни. Одна з груп, найвпливовіша і пов'язана переважно з найрозвиненішими (на той час) галузями промисловості, стала на позиції визнання фактів, які сталися – необхідності виконувати умови Версальського договору, рахуватися з парламентським устроєм та робітниками. Така позиція ви-

значалася особливостями економічного становища цієї групи. Представлені в ній галузі були тісно пов'язані зі світовим ринком та переважно працювали на експорт. Звідси зацікавленість у збереженні стосунків з іноземними державами, а також вища продуктивність праці відкривала перед ними більші можливості соціального світогляду та дозволяла бути ліберальнішими по відношенню до профспілок. Друга група, тісно пов'язана з колишнім кайзерівським режимом, робила ставку на реставрацію колишніх порядків [11, 22].

Те, що 20 липня не відбулося ніякої впертої оборонної акції, завдало смертельного удару по волі демократії до самоутвердження. Ніщо не могло здійснити такого паралізуючого впливу на ситуацію, навіть провал, ніж ця капітуляція без опору керівництва соціал-демократії та профспілок. У 1932 р. принципи, закладені у Веймарській конституції, зберігали лише соціал-демократи – найнадійніша та найпослідовніша сила парламентської демократії. Правда, сильною СДПН була тільки порівняно з іншими демократичними течіями, які ледве трималися на поверхні політичного життя. Зібравши у 1932 р. 20 % голосів, соціал-демократія в більшій мірі, ніж раніше почувала себе самотньою. Демократична конституційна держава, на яку аж до перевороту в Пруссії робила ставку соціал-демократія, втратила авторитет. У боротьбі проти переважаючих сил націонал-соціалістів вона більше не могла розраховувати на вагомую допомогу державного апарату, та і більшість народу була проти неї. Ослаблені ряди соціал-демократичних захисників Конституції та демократичного устрою в Німеччині не змогли знайти вирішення цієї дилеми [1, 157]. Вони втішали себе думкою про те, що СДПН "пройшла вже найскладніше" і в ході свого становлення "успішно витримала не одне тяжке випробування, перемогла не одного противника". Фашистський переворот ознаменував собою поразку СДПН і втрату нею міцних позицій. Він розв'язав руки реакції, яка була схильною до встановлення фашистської диктатури, хоч питання щодо її остаточного утвердження і після заплоту ще деякий час залишалося відкритим [9, 81].

Політична нестабільність, яка була досить характерною для періоду Веймарської республіки, економічна криза 1929 р., а також слабкість республіканських інститутів влади сприяли руйнації першої німецької демократії. Активно зріс позапарламентський опір республіці. Антиреспубліканська опозиція підняла голос не тільки в стінах рейхстагу та серед правих політичних партій, але і поза стінами парламенту.

Знаходячись у повному оточенні, соціал-демократія вела боротьбу на два фронти: соціалістичними закликами проти несправедливості капіталістичної системи і демократичними, раціональними лозунгами проти ірраціональної фашистської агітації [3, 310]. Саме її глибоко вкорінена віра в принципи розуму та гуманності, демократичної і правової держави заважали їй в повній мірі зрозуміти сутність націонал-соціалістичного руху. Незважаючи на бурхливе засудження націонал-соціалізму, лише нечисленні в її рядах розпізнали тоталітарний характер німецького фашизму, який зовсім не збирався дотримуватися принципів права та свободи, але і грубо нехтував ними, використовуючи проти своїх противників насилля, терор і вбивства. Кілька місяців, які залишалися у соціал-демократії після завданого їй удару в Пруссії, не дали їй жодного реального шансу, щоб навіть в останній момент відбити захоплення гітлерівським рухом державної влади. Передача влади 30 січня 1933 р. означала, що на Німеччину опустився морок диктатури.

П.М. История сучасної Німеччини XX століття. — [1], 1998. 4. Кульбакин А.Д. Германия 1918 – 1939. — М., 1950. 5. Мерица Ф. История немецкой социал-демократии. — М., 1923. 6. Миллер С., Поттхофф Х. Краткая история Социал-демократической партии Германии. — К., 2001. 7. Ноябрьская революция 1918 года в Германии и образование Веймарской республики (1918–1919 гг.). — Саратов, — 1962. 8. Орлова М.И. Германия 1924–1929. — М., 1955. 9. Розанов Г.Л. Очерки новейшей истории Германии (1918–1933 гг.). — М., 1957. — С. 47. 10. Чигрин И.Д. Социальная политика германской социал-демократии. — [2], 1991. 11. Шелудченко Н.П. Деятельность германских социал-демократов в прусских коалиционных правительствах. — М., 1979. 12. Шелудченко Н.П. К вопросу о некоторых реформистских концепциях и практике СДПГ (1918–1929 гг.) // Проблемы новой и новейшей истории : Сб.

научн. трудов. — М., 1979. 13. Beyerle C. Federalistische Reichspolitik. — München, 1984. 14. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. Heinrich August Winkler. — München 2000. 15. Die Weimarer Republik. Hrsg. Von Walter Tormin. — Hannover, 1962. 16. Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd.7, Hbd.1. — Berlin, 1966. 17. Eyck E. Geschichte der Weimarer Republik. — Stuttgart, 1954. 18. Goebbels J. Vom Kaiserhof zur Reichskanzler. — München, 1990. 19. Kolb E. Die Weimarer Republik. — Baden-Baden, 1987. 20. Ruge W. Deutschland von 1917 bis 1933. — Berlin, 1967. 21. Schulz G. Deutschland seit dem ersten Weltkrieg: 1918–1945. — Göttingen, 1976.

Надійшла до редколегії

В. Хвіст, асис.

УЧАСТЬ КРИМСЬКИХ ТАТАР В АНТИРАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Подано матеріали про участь кримських татар в антирадянських військових формуваннях у складі німецької армії в роки Великої Вітчизняної війни. Проаналізовано проблеми кримськотатарського колабораціонізму.

In the article adduced materials about participation of the Crimean Tatars in anti-Soviet military formations in a party of the German Army in years of the Great Patriotic War. Elucidated author's means of problems of the Crimean Tatar's collaborationism.

Геноцид проти кримськотатарської нації, що розпочався ще під час Великої Вітчизняної війни, мав свої причини. Весь народ було звинувачено у зраді, у співпраці із фашистськими загарбниками. Справді, кримські татари брали досить активну участь у боротьбі з комунізмом на боці німців, але ж це не був поодинокий випадок. Відомо, що німців сприймали і зустрічали як визволителів з-під більшовицького ярма і росіяни (згадайте тих же власівців), й українці (події у Львові в червні-липні 1941 р.) та інші представники "братських" республік. Мабуть, масові депортації кримських татар були проведені не з цих причин, а для залякування тих, в кого ще тлів вогник непримирності і боротьби, а також це був яскравий приклад для радянських людей наявності, виявлення та знешкодження численних ворогів народу.

Однак, метою нашої статті є правдиве висвітлення тих далеких подій та участі в них кримських татар.

За шість повоєнних десятиліть було напрацьовано надзвичайно потужний масив матеріалу з історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Мемуарна література, архівні, фото- та кінодокументи, ґрунтовні наукові дослідження в різних напрямках, різнопланові мистецькі роботи багатогранно розкривають і висвітлюють ті, уже далекі в часі, події. Та все одно, як це не дивно, залишається достатньо місця для продовження роботи над дослідженням багатьох ще існуючих "білих плям". Через надмірну ідеологізацію, що існувала в Радянському Союзі, відбулися штучні викривлення історії: довгий час над людьми і їх діяльністю висіло тавро ворога народу або ж певні події і вчинки трактувалися однобоко, у вигідному ракурсі і витримані згідно з офіційною загальноприйнятою державною ідеологічною позицією. Були й речі, про які взагалі не говорилося, а часом навіть замовчувалося, про їх дослідження, відповідно, не могло бути і мови. До таких закритих тем і належить проблема діяльності антирадянських формувань у складі німецьких збройних сил. У нашому випадку торкнемося її кримськотатарського аспекту.

Під час перебудовних процесів у СРСР та в пострадянський період, коли суцільна демократизація суспільного життя зробила доступними для широкого кола науковців величезну кількість засекречених і недоступних архівних документів, почали з'являтися неупереджені публікації, присвячені явищу колабораціонізму як такого, [8; 12; 18] а згодом розгорнулося його дослідження за територіальною та національною ознаками [3; 7; 13; 14; 15; 19; 21]. Після реабілітації кримськотатарського народу (1956, 1989) та повернення нащадків

колись незаконно депортованих його представників на свою історичну Батьківщину (1989), активізувалася робота з відтворення реальних подій, що мали місце під час німецької окупації Кримського півострову в 1941–1944 рр. Авторами прослідковуються справжні мотиви співпраці кримських татар із фашистським режимом, кількісний і чисельний склад загонів та реальне використання їх німецьким військовим командуванням на всіх театрах війни [2; 5; 6; 10; 11].

Так як і українські націоналісти, певна частина кримських татар, недостатньо проінформована про сутність німецького фашизму, деякий час мала надію на позбавлення від ненависного більшовицького режиму. Спочатку німецька влада прихильно ставилася до створення татарами мусульманських комітетів, до спроб цих комітетів відновити і знову відкрити зруйновані і закриті при більшовиках мечеті, відновити національну систему освіти, консолідувати народ і запобігти взаємній ворожнечі між окремими верствами кримських татар, що була спричинена попередніми чистками, колективізацією, сприяти звільненню або полегшенню долі захоплених у полон військовослужбовців-мусульман.

Із самого початку окупації німецькими військами Криму і до його звільнення на території півострова діяли підпільні організації і партизанські загони [1; 4; 9; 20]. У зв'язку зі слабкими можливостями вести військові дії ще й із "бандитами", німецьке командування вирішило використати допомогу населення, яке добровільно стояло на боці окупантів.

Також німці виношували план створення місцевого уряду в Криму (як відомо, нічого нового в цьому не було, адже німці ще в далекому 1918 р. вже вдавалися до створення маріонеткового крайового уряду), який мав стати тією ланкою, що сполучила б німецьку військову адміністрацію (відділ 7) з місцевою владою районів, а також населених пунктів.

Першочергове місце у виробленні тактики та схеми реалізації цих ідей належить, без жодних сумнівів, лідерам кримськотатарської еміграції, що осіли в Туреччині після громадянської війни і чекали найменшої нагоди повернення до Криму та продовження антибільшовицької боротьби. Уже в січні–березні 1942 р. за двосторонніми домовленостями між представниками німецької окупаційної влади та кримських татар, в усіх містах Криму були створені Мусульманські комітети. Міські та районні релігійні відділи підпорядковувалися Релігійному центру Сімферопольського мусульманського комітету. У квітні 1942 р. незважаючи на невизнання окупаційною

владою (мусульманським комітетам було заборонено будь-яку політичну діяльність), Сімферопольський мусульманський комітет набув повноважень представницького органу кримських татар [6]. У червні 1942 р. розпочав свою роботу кримськотатарський Берлінський комітет, діяльність якого наприкінці цього ж року була визнана і підтримана Сімферопольським мусульманським комітетом. Хоча у верховному керівництві Німеччини не спостерігалось одностайності в напрямі вирішення питання про майбутнє півострову, у січні 1943 р. було створено кримськотатарську службу при Імперському міністерстві окупованих східних земель, основним завданням якої стала опіка кримськотатарського населення.

Фактична діяльність цих політичних осередків на території Криму зводилася до антипартизанської боротьби, антибільшовицької пропаганди та вербування добровольців до військових загонів. Вони мали і далекоглядні плани на випадок остаточної перемоги Німеччини у війні над Радянським Союзом. Сповідуючи і наслідуючи здобутки політичних сил революційної доби, їх вимоги ґрунтувалися на програмних засадах "Міллї Фірка" і зводилися до трьох основних позицій: відновлення в Криму діяльності "Міллї Фірка", створення національної татарської держави під протекторатом Німеччини та створення татарської армії [6].

Оптимістичним прогнозам, як відомо, не судилося справдитися. Восени 1943 р., внаслідок наступальних операцій Радянської Армії, стала досить вірогідною для окупантів втрата Криму. Однак, незважаючи на такі важкі умови, німецька влада, продовжуючи запеклу боротьбу, пішла на певні поступки і, навіть, ініціювала створення Кримського уряду.

На початок березня 1944 р. створення місцевого самоврядування на рівні міст, районів і населених пунктів у Криму військовою адміністрацією було завершено. Створений уряд, який був центральним органом управління на всій території півострова, мав виконувати поставлені перед ним завдання під професійним наглядом німецької військової адміністрації. В уряді мали бути представлені всі великі групи населення народів, що мешкали в Криму, компетенцією місцевого органу управління були: орган внутрішніх справ, місцева поліція, церква, школи, освіта, місцеві суди.

Буквально з перших чисел січня 1942 р., за згодою командування групи армій "Південь", розпочалося вербування серед татар великої кількості добровольців. Вони повинні були постійно направлятися стрільцями в німецькі дивізії, щоб поновлювати бойові ряди послаблених піхотних полків.

Питання щодо рекрутування татар було передано армією до айнзатцгрупи "Д". Був оголошений призив, що мав на меті створення татарських рот самозахисту, які разом з айнзатцгрупою "Д" будуть використані для боротьби з партизанами. Призваних до армії татар розподіляли по дивізіях чи особливих підрозділах по два-три чоловіки. Вербування проводилося і в таборах військовополонених, яких на території півострову налічувалося п'ять.

Вербування було погоджене з татарським комітетом на офіційному засіданні 3-го січня 1942 р. в Сімферополі. На засіданні було прийнято план проведення рекрутування. Мулла мусульманського об'єднання Сімферополя заявив, що його релігія вимагає взяти участь у священній боротьбі разом з німцями.

Вербування тривало протягом січня 1942 р., акції проводилися в 203-х населених пунктах й в 5-ти таборах військовополонених. До 29-го січня армія одержала 8684 татарина. Айнзатцгрупа "Д" створила з призваних добровольців 14 татарських рот самозахисту загальною чисельністю 1632 чол. [13, 89–95].

Результати вербування у районах, чол. [13, 89–95.]

Місто Сімферополь	180 чол.
Округ північно-східніше м. Сімферополя	89
Округ південніше м. Сімферополя	64
Округ південно-західніше м. Сімферополя	89
Округ північніше м. Сімферополя	182
Район Джанкоя	141
Район Євпаторії	794
Район Зайтлер-Ічки	350
Район Сарабуса	94
Район Біюк-Онлара	13
Район Алушти	728
Район Карасубазара	1000
Район Бахчисарая	389
Район Ялти	350
Район Судака	988
Табір військовополонених в м. Сімферополі	334
Табір військовополонених в Біюк-Онларі	22
Табір військовополонених в Джанкої	281
Табір військовополонених в Миколаєві	2800
Табір військовополонених в Херсоні	163
Додатково в Біюк-Онларі	204
Усього	9255

Під час вербування татари із західної частини Криму, особливо з районів Бахчисарая і північного Сімферополя, не хотіли, щоб їх використовували поза своїх населених пунктів. У той же час татари східної частини Криму, особливо навколо Карасубазара, Старого Криму і Судака, й особливо сільських районів Північного Криму, були готові негайно зі зброєю в руках боротися з ворогом. Стриманішими були татари в населених пунктах, де мешкало змішане населення чи там, де раніше був великий вплив радянських службовців або ж родичів партизанів.

Кримськотатарські роти і батальйони охороняли воєнні і цивільні об'єкти разом із частинами вермахту. Використання ж татарських рот у бойових діях показало гарні результати. У сутичках з партизанами татари діяли вміло і перемагали: багато партизан було знищено.

Після розгрому німецьких військ під Сталінградом у газеті "Голос Крима" в лютому 1943 р. було опубліковано звернення німецького військового керівництва до мешканців півострова. Зокрема, керівник Бюро праці в м. Сімферополі 11 лютого зазначав: "Водії, слюсарі з автосправи, візники і особи інших спеціальностей! Вам надається можливість використати свої здібності і знання в німецьких частинах. Записуйтеся добровольцями-військовослужбовцями німецьких військ... Кожен, хто вирішив стати до лав добровольців-військовослужбовців, можуть тут же записатися, але нікого не будуть примушувати" [16, 64–66]. З огляду на ускладнення становища німецьких військових частин на фронті, з квітня набрав чинності "Наказ про трудову повинність і призначення трудящих на роботу", за яким усі мешканці прифронтової смуги підлягали трудовій повинності, за невиконання ж цього наказу порушника чекало суворе покарання. У травні 1943 р. німецьке верховне командування пішло ще далі. Було видано Наказ № 13 "Про військовослужбовців Червоної Армії, які добровільно переходять на бік Німецької армії", за яким фактично надавалося привілейоване становище таким людям порівняно із цивільним населенням [16, 81–83]. Однак помітних позитивних наслідків такі заходи німецької пропагандистської машини на початковому етапі передсмертної агонії третього рейху не мали. Більше того, після масових розстрілів нацистами в Криму євреїв, кримчаків і циган, введення системи колективної відповідальності і заручництва стало зрозумілим, що між німецьким фашизмом і російським більшовизмом принципової різниці немає, тому, у своїй більшості, кримське населення в цілому і кримські татари зокрема,

почало розглядати цю війну як битву двох злодіїв. Звичайно, вони не знали тоді, що нацисти мали намір виселити кримськотатарський народ у Тюрингську область Німеччини, а Крим заселити німцями, перейменувавши його в Готланд, і, зрозуміло ж, навіть не здогадувалися про те, що зроблять їх співвітчизники.

Про т. зв. зрадництво кримських татар вже доволі багато було написано. Усі повоєнні роки в радянській історіографії стверджувалося, що народи, які перебували на території, окупованій фашистами, є зрадниками. Та чи справді такий висновок відповідає дійсності і є вірним? Можливо, все ж таки, вони були не так зрадниками, як зрадженими? На основі документальних матеріалів та нових розвідок з цього приводу автор по-своєму спробував відповісти на ці та інші питання.

Існує і ще одна проблема, що виникла після закінчення Вітчизняної війни. Це проблема колабораціонізму, що має три аспекти: політичний, військовий та економічний.

Саме на політичний аспект співпраці з окупантами тепер багато хто робить наголос. Підкреслюючи, що кримське населення з радістю зустріло німецькі війська, вбачаючи в них своїх визволителів, тому люди охоче працювали на "новий порядок". Однак німці своєю поведінкою відштовхнули від себе спочатку політично активні кола, а згодом і широкі верстви населення. Є досить багато документів, які свідчать, що в різних окупаційних установах працювали місцеві жителі, але немає ніяких підстав вважати, що вони співпрацювали із фашистами [17, 39–40].

Тема воєнного колабораціонізму дуже болісна для всіх і зокрема для кримських татар, яких звинувачували у зраді. Мабуть, немає підстав вважати всіх, хто опинився в підрозділах, що воювали на боці німців, свідомими борцями проти сталінізму. Часто на службу до фашистів потрапляли з таборів (про це вже згадувалося вище), у такий спосіб рятуючись від майже неминучої смерті.

Найбільш невідомою частиною проблеми є економічний колабораціонізм. У цьому гріху можна звинувачу-

вати багатьох людей, які залишилися на окупованих землях. Зразків трудового героїзму ніхто не виявляв, але люди працювали на потреби німців, нерідко виконуючи ту ж саму роботу, що й до війни, для здобуття засобів для існування.

1. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. – М., 1987.
2. Бобков А., Царенко М. Кримсько-татарські формування в складі збройних сил третього рейху // <http://uarmy.iatp.org.ua/ALMANAH/ALMANAH02/article06/art6.html>.
3. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини. – Л., 2003.
4. Брошев В.М. Крымский штаб партизанского движения: (хроника в документах и материалах о боевой деятельности крымских партизан, их вкладе в разгром немецко-фашистских и румынских захватчиков на полуострове). – Симферополь, 2001.
5. Дробязко С. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. – М., 2004.
6. Ефимов А. Некоторые аспекты германской политики в отношении крымских татар в 1941–1944 гг. // <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/efimov.html>.
7. Ковалев Б. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. – М., 2004.
8. Колесник А.Н. Генерал Власов – предатель или герой? – М., 1991.
9. Кондратов И.П. Крым. 1941–1945: хроника / М.Р. Акулов (ред.). – Симферополь, 2000.
10. Кримськотатарська проблема у світлі другої світової війни / Центр інформації та документації кримських татар // <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Zinchenko/5.html>.
11. Куддусов Е. Кримські татари напередодні і в часи II світової війни // <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/13-14/6.html>.
12. Кудряшов С. Предатели, "освободители" или жертвы войны?: Советский коллаборационизм (1941–1942) // Свободная мысль. – 1993. – № 14.
13. Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют / Составитель Г.А. Литвин // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 3.
14. Крысин М. Прибалтика между Сталиным и Гитлером. – М., 2004.
15. Мамулия Г. Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны. – Тбилиси, 2003.
16. Окупаційний режим в Криму: 1941–1944 рр. За матеріалами преси окупаційних властей / В.М. Гуркович. – Симферополь, 1996.
17. Омельчук Д. Крим в роки німецько-фашистської окупації (Питання колабораціонізму в історичній літературі) // Проблеми історії Криму: тез. докл. науч. конф. – Симферополь, 1991. – Вып. 2.
18. Пальчиков П.А. История генерала Власова // Новая и новейшая история. – 1993. – № 2.
19. Соловьев А. Белорусская центральная рада: создание, деятельность, крах. – Минск, 1995.
20. Турба Н.Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. (социально-политический аспект). – Одесса, 1998.
21. Туркестанские легионы // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 2.

Надійшла до редколегії

О. Швед, асп.

РОЗВИТОК СКАНДИНАВСЬКОЇ СПІВПРАЦІ В 1960-ИХ РОКАХ НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ НОРДЕК

Розглянуто проблему схем скандинавської регіональної співпраці в 1960-х рр. через призму проекту НОРДЕК.

The article covers the issue of Scandinavian regional integration schemes in 1960-s through the prism of NORDEK project.

Розвиток сучасного світу характеризується загальносвітовими процесами інтеграції та глобалізації, одним із наслідків яких є дедалі більше розмивання різниці між рівнями світової системи – міжнародним, особливо регіональним, та національним. Проблема співвідношення національного та наднаціонального, що таким чином загострюється у процесі розбудови інтеграційних механізмів Європейського Союзу, особливо наочно представлена в політиці скандинавських країн щодо європейської інтеграції.

Зовнішня політика північноєвропейських країн, що представляють провідні демократії Заходу, справляє значний вплив на ситуацію не лише на європейському континенті, а й на міжнародні відносини у світі в цілому. Запропонована тема стосується важливої вузлової проблеми повоєнної історії північноєвропейського регіону, що стала водночас визначальною для подальшого розвитку інтеграційних процесів.

Взаємовідносини між скандинавськими країнами охоплюють широкий комплекс різноманітних зв'язків між народами впродовж усього періоду їх становлення та історичного розвитку як політичних націй у контексті формування сучасної системи міжнародних відносин. Спе-

цифіка скандинавської регіональної співпраці, яка була своєрідною відповіддю на загальноєвропейські проблеми та виклики становищу країн на міжнародній арені, стала предметом інтенсивного дослідження в зарубіжній історіографії [3, 4, 5, 9]. Рішення окремих північноєвропейських країн, зокрема Данії, прийняти активну участь у процесі європейської інтеграції здійснило значний вплив на хід політичної, економічної та культурної співпраці в межах скандинавського регіону і до певної міри обумовило трансформацію цього комплексу.

Неоднозначність оцінок зовнішньої політики офіційних урядів, дискусійність в обговоренні недоліків та переваг членства країн у ЄЕС, проблеми скандинавської співпраці протягом історії свого становлення викликають похвальний інтерес як у скандинавських, так і в зарубіжних наукових колах. Причому якщо сторонні спостерігачі у своїх дослідженнях підкреслюють безсумнівну культурну та політичну спорідненість цих країн і не знаходять адекватних причин для пояснення відсутності процесу встановлення між ними співпраці у формі союзу, то представники Північної Європи сконцентро-

вують увагу на власних відмінностях несумісних з ідеями північної інтеграції [4, 5, 14, 15].

Такі відмінності, які важко побачити іноземному науковцеві неозброєним оком, чудово ілюструє народний скандинавський гумор. Ключові розбіжності в менталітеті та правилах поведінки а також у поглядах на ведення господарства у стислій формі можна віднайти в скандинавському анекдоті про двох датчан, двох фінів, двох норвежців та двох шведів, які опинилися на безлюдному острові: на момент їхнього порятунку данці сформували кооператив, фіни вирубали всі дерева, норвежці збудували човен і почали рибалити, у той час як шведи чекали, доки їх представлять [6, 113].

Друга світова війна завдала значних руйнувань як континентальним країнам, так і скандинавським державам. На думку американського дипломата МакКлоя, який відвідав Європу в 1945 р., її повний занепад в економічній, соціальній та політичній сфері міг порівнятися лише з крахом Римської імперії [2, 348]. Ці руйнівні наслідки примусили континентальні країни шукати шлях до відбудови через єднання спільних зусиль і подальшу кооперацію – результатом чого став процес європейської інтеграції.

В умовах розвитку процесу європейської інтеграції та повоевної відбудови континенту заклики до створення північноєвропейського союзу почали лунати дедалі гучніше та впевненіше. Тим не менш протягом 1940–1950-х рр. такі спільні проекти як Скандинавський оборонний союз, Скандинавський митний союз, створення спільного ринку Скандинавії зазнавали невдачі.

Традиційно всі північноєвропейські країни зустрічали євроінтеграційні процеси з неоднозначними відчуттями. Наднаціональний характер цих процесів, який не мав нічого спільного з уподобаннями та традиціями північноєвропейського електорату і політичних кіл, а також відносна віддаленість від епіцентру євроінтеграційних подій змушували уряди країн Скандинавії представляти себе як європейців мимоволі.

Головним прикладом обмеженої, практичної співпраці стала заснована в 1951 р. авіакомпанія САС (Скандинавська авіатранспортна компанія), а також паспортний союз та північноєвропейський ринок праці. У 1952 р. північна співпраця здійснила відчутний крок у своєму розвитку, коли Данія, Норвегія, Ісландія та Швеція (Фінляндія приєдналася в 1956 р.) стали засновниками Північної Ради, яка стала місцем постійних зустрічей делегацій національних парламентів для обговорення питань, що становили спільний інтерес [9, 73].

1950-і рр. і початок 1960-х стали періодом зеніту протистояння між взаємозалежністю та інтеграцією. Західна Європа стала розділеною на два блоки, визначені за методом співпраці. Прихильники процесів інтеграції або „Шістка” (Бенілюкс, Італія, Франція та Західна Німеччина) наполягали на наднаціональному підході під час заснування Європейського Об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) в 1952 р. Незважаючи на деякий спад у 1953–1954 рр., процес європейської інтеграції досяг свого апогею в 1957 р. з підписанням Римських угод, які передбачали створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Євроатому.

Відаючи належне інтеграційним процесам, які охопили країни Шістки, велика частина Скандинавського півострову вбачала саме у північному союзі альтернативу вступу в ЄЕС рішення. Континентальна співпраця, яка ширилася Європою протягом 1950–1960-х рр., зустрічала привітне ставлення лише в Данії, у той час як шведський та норвезький уряди були менш зацікавлені, ніж данський в отриманні статусу країни – члена ЄС.

Від початку ідея північного співробітництва привертала своєю привабливістю більшість політичного спектра скан-

динавських країн, втім згодом вона залишилася такою переважно для соціал-демократичних партій, які вважали північноєвропейську співпрацю фундаментом і гарантом північної (соціал-демократичної) моделі процвітання.

Як і процеси європейської інтеграції, проекти скандинавського співробітництва представляли собою динамічний рух, зі своїми спадами та підйомами, для розуміння специфіки яких необхідно розглянути цю вузлову проблему методом історичного аналізу. Лише використовуючи історичний контекст, можна усвідомити, яким чином *нордизм* і північна співпраця розглядалася як альтернатива європейській співпраці.

Виходячи з географічних та політичних визначень, північні країни вважалися завжди частиною Європи, її складовою. Про це також свідчить їхнє спільне історичне минуле. Тим не менш концепція єдиної Півночі, заснована на спільності цінностей, традицій, релігійної та соціальної природи взаємовідносин, була родючим ґрунтом для розвитку усталеної думки про можливість північної співпраці як альтернативи європейському єднанню.

Ще в XIX ст. такі ідеї лунали під гаслами скандинавізму, який був своєрідним північним варіантом розповсюджених націоналістичних амбіційних поглядів панславівців чи пангерманістів [3; 11, 13]. На відміну від своїх німецьких та італійських колег, скандинави не ставили перед собою мети перетворення свого регіонального комплексу на національну державу. Тим не менш, скандинавізм чи нордизм як ідейне підґрунтя успішно дійшов до наших днів у трансформованій формі проектів північної співпраці, одним з яких у 1960-х рр. був НОРДЕК.

З кінця 1950-х рр. уряди скандинавських країн почали розробку національних підходів до питання європейської інтеграції. Одним із наслідків цього процесу стало створення Європейської Асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), на протипагу ЄЕС. Переговори Об'єднаного Королівства, Австрії, Португалії, Норвегії, Швеції, Данії і Швейцарії (7 з 11 учасників ОЄЕС) завершилися в січні 1960 р. підписанням Стокгольмської конвенції. Однією із характерних особливостей асоціації було скасування тарифів у торгівлі між її членами на період тривалістю в десять років, але без будь-яких спроб введення спільного зовнішнього тарифу чи встановлення політичного союзу в будь-якій формі. ЄАВТ була торговельною організацією без натяку на майбутню політичну співпрацю, тому не могла йти в порівняння з наднаціональними планами Шістки і програвала європейському співтовариству в низці економічних та торговельних показників.

Слід зазначити, що скандинави намагалися запропонувати і свій варіант вирішення проблем через обговорення та дискусії з метою створення митного союзу між північними країнами. Незважаючи на велику кількість звітів та значні зусилля, здійснені в цей 12-річний період з 1947 по 1959 р. відчутного об'єднуючого результату досягнуто не було. Можна дійти висновку, що основною проблемою було те, що північна співпраця ніколи не могла стати адекватною альтернативою європейській інтеграції і тому була сприйнята негативно як з боку ЄЕС, так і з боку ЄАВТ.

Подання в 1961 р. британської заявки на членство в ЄЕС серйозно почало непокоїти її північних сусідів з огляду на життєздатність ЄАВТ після виходу з нього стрижневого учасника та натхненника співпраці – Об'єднаного Королівства.

У цьому контексті Данія взяла на себе ініціативу зі зміцнення Північної Ради та міжурядових консультацій між скандинавськими країнами. Проте поза сумнівом, перед державою поставала неминучість подання заявки на членство в ЄЕС та оцінка північної співпраці як другорядного пріоритету урядом держави [9, 214].

Французьке вето 1963 р., накладене на заявку Великої Британії щодо участі в ЄЕС, надало відстрочку здійсненню болісного вибору між європейською та північною перспективою. У той же час процес скандинавської інтеграції розпочав своє відродження та поступовий розвиток: було здійснено деякі кроки назустріч в економічному плані.

Протягом 1960-х рр. очікуваного розширення ЄЕС так і не відбулося. Основне пояснення такому стану справ слід шукати в природі франко-англійських стосунків. Для такої країни як Велика Британія членство в ЄЕС було нелегким рішенням, насамперед через традиційні зв'язки із країнами Співдружності та небажання втрачати особливі відносини із США. У свою чергу президент Франції де Голль висловлював свій скептицизм відносно широти намірів Британії по відношенню до участі в ЄЕС.

Своєрідним наслідком таких напружених відносин, сповнених духом недовіри, стало одностороннє, без погодження з іншими членами ЄЕС, повернення британської заявки на вступ на доопрацювання. Відповідно, і решту заявок на вступ від європейських країн було відхилено. Іронія долі полягає в тому, що мимоволі де Голль позбавив себе підтримки держав, які в багатьох чому поділяли його скептицизм відносно наднаціональних рис ЄЕС. Утім розуміння політичного реалізму де Голлем і полягало в тому, що обмежене підпорядкування наднаціональним структурам було, на його думку, допустимим, у той час як конкуренція із Великою Британією в стінах ЄЕС – ні.

У 1968 р. після публічного озвучення повторного т. зв. „оксамитового вето“ де Голля, Данія виступила з ініціативою у сфері північної співпраці, причому в ширшому форматі ніж раніше. Ця ініціатива ввійшла в історію під назвою НОРДЕК. Проект переслідував, насамперед, дві мети: по-перше, надати нового поштовху процесам північної інтеграції, по-друге, як стане зрозумілим з контексту перемовин, НОРДЕК мав забезпечити спільне підґрунтя для вступу до ЄЕС.

Проект було спрямовано на створення митного союзу в поєднанні з тісною співпрацею в промислових та економічних питаннях а також проведення єдиної політики в галузі сільського господарства та рибальства. Незважаючи на певні скептичні висловлювання, у т. ч. і норвежців, що цей проект подібний до нової версії Кальмарської унії [17, 328], усього за два роки перемовин попередній варіант відповідного договору було розроблено. Цей успіх був демонстрацією того значного прогресу в розвитку співпраці з низки конкретних, практичних напрямів, досягнутого після 1959 р. під егідою міжпарламентської Північної Ради. Внаслідок цього ідея північного співробітництва отримала неабияку популярність у суспільстві.

Таке захоплення ідеями скандинавської єдності можна пов'язати з трьома основними причинами: по-перше, північне співробітництво було співпрацею рівних, тобто кооперацією країн невеликих за розміром та населенням і спільними цінностями, зокрема соціал-демократичними баченнями держави соціального благоденства, по-друге, скандинавська інтеграція відповідала усталеному розподілові на *нас* і *них*, притаманному для кожної громадської думки, по-третє, північна інтеграція надавала конкретну можливість для скандинавських країн зміцнити свої зовнішньополітичні позиції та почати відігравати дедалі відчутніші ролі в процесах міжнародних відносин.

Тим не менш, незважаючи на плідність та активність співробітництва скандинавських країн у багатьох галузях, окрім економічної, протягом кількох десятиліть у запалі першопочаткового ентузіазму учасники перемо-

вин іноді забували, що попри подібність економічного життя, кожна з північних країн мала піклуватися про власні специфічні інтереси, які часто не відповідали інтересам іншої скандинавської країни.

Показником духу, у якому велися перемовини, що стосувалися розширення економічної співпраці між північними країнами, може слугувати наведений в одній шведській газеті діалог, що мав місце на нараді прем'єр-міністрів, у якому прем'єр-міністр Швеції Ерландер з обуренням констатував своє безсилля в примушуванні шведів їсти більше масла, ніж вони могли, на що прем'єр-міністр Данії Баунсгорд відповів, що його співбесідник узмозжив примусити сплачувати за масло вищу ціну [16, 109].

НОРДЕК неминуче наближався до свого краху наприкінці 1960-х рр., коли ЄЕС відкрило свої двері для нових членів [1, 140]. Стало очевидним, що для двох чи трьох північних країн участь у НОРДЕК була всього лише резервною позицією на випадок, якщо досягнути членства в ЄЕС на оптимальних умовах буде неможливо. За поширеною думкою, НОРДЕК був проміжною метою, у той час як члени цієї організації мали докладати зусиль для того, щоб стати членами ЄЕС, північні країни, об'єднавшись, змогли б досягти кращих умов для членства в ЄЕС, ніж на окремих перемовинах [16, 136].

Фінляндія через свої особливі відносини з Радянським Союзом не могла бути повноправним учасником процесу північного співробітництва, тому не підтримала в подальшому ініціативу НОРДЕК. Хоча посол Фінляндії в СРСР у приватній бесіді із шведським послом змальовував позицію СРСР у цьому питанні як достатньо м'яку [18, 104]. Після цього кроку данці та шведи, незважаючи на свій нейтральний статус, повернулися обличчям до Брюсселю. Після тривалого процесу переговорів з ЄЕС Норвегія і Данія підписали угоди про членство, проте мали ухвалити це рішення в межах національного референдуму. У той час як у вересні 1972 р. норвезький електорат відкинув ідею членства 53,5 %, данські громадяни дали свою згоду 63,3 % [10; 7, 93–129; 12, 391].

Ставши повноправним членом ЄЕС, Данія пішла в розріз із політикою решти скандинавських країн, які на той момент усе ще намагалися надати другого дихання ідеям північноєвропейської інтеграції за схемою НОРДЕК. Слід зазначити, що комплекс впливових факторів, таких як стримане холодною війною міжнародне становище Фінляндії та нові інтеграційні поштовхи всередині ЄЕС змусили забути про цей проект у майбутньому.

Таким чином, після завершення холодної війни ідея північного співробітництва повинна була знайти своє місце в палітрі міжнародних відносин в умовах домінуючих процесів інтеграції та глобалізації. Зважаючи на те, що Норвегія та Ісландія дотепер залишаються за бортом ЄС, північна співпраця представляє собою символ регіональної єдності. Незважаючи на те, що традиційно північна співпраця розглядалася країнами як запасний варіант, саме вона була найпослідовнішим геополітичним напрямом зовнішніх відносин країн північної Європи. Причини значної суспільної підтримки північноєвропейського проекту полягають в ідеях скандинавізму та нордизму. На відміну від європейської інтеграції, скандинавське співробітництво не викликало в населення північної Європи побоювань щодо зазіхань на їхній усталений спосіб життя, та національну ідентичність.

1. Christensen J. *Danmark, Norden og EF 1963-1972*, in Thomsen, Odd Man Out? – Oxford, 1995. 2. Collins B. *American Views of European Economic and Monetary Union* // Bosco A. *The Federal Idea. Volume II. The History of Federalism Since 1945*. – London; N.-Y., 1992. 3. *Estergard U. Norden – europisk eller nordisk?* // Den jyske Historiker. – 1994. – Vol. 69–70. 4. Hansen L., Weaver O. *European Integration and National Identity. The challenge of the Nordic States*. – London; N.-Y., 2002. 5. Gsthöhl S. *Reluctant Europeans: Norway, Sweden & Switzerland in the Process of*

Integration. – Boulder, 2002. 6. Gundelach P. Joking Relationships in Scandinavia // Acta Sociologica. – 2000. – Vol. 43. 7. Hansen P., Small M. & Siune K. The Structure of the Debate in the Danish EC Campaign: A Study of an Opinion-Poll Relationship // Journal of Common Market Studies. – 1976. – Vol. 2. 8. Laursen J. Next in Line Denmark and the EEC Challenge in S. Ward and R. T. Griffiths (eds.) Courting the Common Market. The First Attempt to Enlarge the European Community 1961–1963. – London, 1996. 9. Laursen J., Olesen T. A Nordic Alternative to Europe? The Interdependence of Denmark's Nordic and European policies, 1945–1998 // Contemporary European history. – 2000. – Vol. 9. – № 1. 10. Martens H. Danmarks ja. Norges nej. – Copenhagen, 1979. 11. Rerup L. Nationalisme og skandinavisme indtil første verdenskrigs udbrud // Den jyske Historiker. – 1994. – Vol. 69–70. 12. Sogner I. & Archer C. Norway and Europe: 1972 and

Now // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33 (3). 13. Strath B. Scandinavian Identity: A Mythical Reality in N. A. Sørensen (ed.) European Identities. Cultural Diversity and Integration in Europe since 1700. – Odense, 1995. 14. Tiliainen T. Nordic Integration Policy Seen from Abroad // Cooperation and Conflict. – 2001. – Vol. 36. – № 1. 15. Toivo M. The Reluctant Europeans: The Attitudes of the Nordic Countries Towards European Integration. – London, 1977. 16. Кекконен У. Финляндия: путь к добрососедству. Статьи, речи, письма 1943–1978. – М., 1979. 17. Ристе У. История внешней политики Норвегии. – М., 2003. 18. Ярринг Г. До гласности и перестройки. Мемуары 1964–1973. – М., 1992.

Надійшла до редколегії

Л. Шипко, асп.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ МИХАЙЛА БЕРЕЖКОВА ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-КРИМСЬКИХ ВІДНОСИН

Розглянуто проблеми історії дипломатичних відносин Московської держави та Кримського ханства з 1474 р. до початку XVI ст. Присвячено джерелознавчим дослідженням Михайла Бережкова з історії середньовічних російсько-кримських відносин, а також з'ясуванню внеску вченого у розвиток цієї проблематики.

The article deals with the problems of history of diplomatic relations of the Moscow state and the Crimean Khanate from 1474 to the beginning XVIth century. The article is dedicated to source study researches of Michael Berezhkov with of history of medieval Russian-Crimean relations, and also finding-out of the contribution of the scientist in development of this problematic.

Період тривалого існування Кримського ханства, відносини з ним Російської держави, Російського царства та імперії представляє для більшості вчених минулих століть і сьогодення невичерпний науковий інтерес та зберігає актуальність у сфері дослідження як найважливіша віха в історії Росії. Обґрунтовуючи успіхи російських науковців XIX – початку XX ст., а також радянського періоду, в області опублікування історичних джерел – російських, литовських, кримських, турецьких, польських, а також їх внесок у вивчення політичної історії відносин Русі і Криму, Русі й Османської імперії, слід визнати, що з'ясування різних аспектів відносин заслуговує не менш детального вивчення і в наші дні.

На сьогодні проблемою переосмислення відносин середньовічної Русі з *кочовими степами* у межах державної традиції займається переважно В. Трепавлов [21, 22]. Для характеристики становища Русі в системі ханств – спадкоємців Золотої Орди суттєва гіпотеза В. Назарова стосовно сплати данини у всі ці ханства [15]. З'ясування конкретних форм політико-економічних відносин Русі і Криму та історія юридичного оформлення стосунків ґрунтовно представлені на сторінках монографії Г. Хорошкевич [23]. Стосовно української історичної науки, то вона поки не пішла далі багаточисельних науково-популярних творів з історії Криму (в одному з них – В. Дюлічева – зроблено спробу представити у вигляді схеми політичну структуру Кримського ханства) [9] та перевидання і перекладу старих робіт [10].

Доречно у даному випадку, на нашу думку, звернути погляд на російську історіографічну спадщину дореволюційних років з проблеми вивчення середньовічних російсько-кримських відносин, як на важливу справу у з'ясуванні питання актуальності суджень попередніх поколінь на історію взаємовідносин Московської держави та Криму, що визначатиметься і як позитивний момент у справі окреслення, а також розширення кола дослідницьких завдань для сучасної вітчизняної історичної науки з вищезазначеної проблематики. У нашій статті буде, зокрема, представлено наукову спадщину російського історика другої половини XIX – початку XX ст. Михайла Бережкова, провідного фахівця з середньовічної історії Росії та Криму, що визначив для дослідників майбутніх поколінь широкі перспективи подальшого дослідження та висвітлення з нового погляду давньої книги кримських посольських справ (1474–1505) як найважливішого джерела з історії російсько-кримських

відносин, а також історії самого Кримського ханства та різних сфер його життєдіяльності.

Завдання даної роботи – представити науковий доробок Михайла Бережкова джерелознавчого характеру із середньовічної історії російсько-кримських відносин та охарактеризувати головні праці вченого; визначити внесок історика у вивчення проблеми взаємовідносин Московської держави та Кримського ханства з огляду на дослідження сучасної історіографічної думки Росії та України.

Безпосередньо звертаючись до вирішення зазначених завдань слід відзначити факт наявного зростання інтересу в сучасній російській та українській історіографії до джерелознавчих та кримознавчих студій Михайла Бережкова. Серед праць останнього часу, які вирізняються змістовністю у справі вивчення наукової спадщини М. Бережкова з історії російсько-кримських відносин XV – початку XVI ст. на увагу заслуговують розвідки С. Зозулі, [12, 124–127] А. Непомнящего [16, 90–100] та Г. Хорошкевич [23, 11, 16–18, 22–23, 40].

Деякі з слів слід сказати про Михайла Бережкова (1850–1932). Гідний представник Ніжинської вищої школи, М. Бережков розпочав свою роботу в Історико-філологічному інституті князя Безбородка в 1882 р. Виконуючи обов'язки завідувача кафедри та викладача російської історії до 1904 р., ніжинський професор наполегливо провадив роботу у сфері вивчення архівних джерел Криму та Південної України. Детальну інформацію у дослідженні процесу формування наукових пошуків ученого та накопичення ним великого пласту джерельного матеріалу з проблеми історії відносин Московської держави та Кримського ханства, містить особистий архівний фонд Михайла Бережкова – фонд XXIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського [13].

Завдяки документальним матеріалам фонду було, зокрема, встановлено, що М. Бережков особливу увагу приділяв вивченню окремих актових пам'яток, зокрема, шертей та посольських книг, як головної джерельної бази важливої для розробки ним теми майбутньої докторської дисертації, яка в перспективі повинна була мати назву: "Початок відносин Московської держави з Кримом в епоху Іоанна III Васильовича та кримського хана Менглі-Гірея" [8, арк. 63–64].

Так, протягом 1887–1898, 1900–1901, 1903–1904 рр. Михайло Бережков під час вакаційних поїздок до Криму і Москви здійснював збирання джерельного матеріалу

для дисертаційного дослідження. Зокрема, у Головному архіві Міністерства іноземних справ м. Москви дослідник детально увагу приділяє опрацюванню посольських книг, а саме першої кримської книги, що містить справи про відносини з Кримом, розпочинаючи з 1474 р.; книги польських взаємовідносин з Польсько-Литовською державою, що була ведена з 1487 р.; книга посольських справ про відносини із Цезарським двором, з першими записами від 1489 р.; єдиних книг, що не були втрачені [6, арк. 1–3]. Для поліпшення роботи з джерелами, М. Бережков також замовляє у директора Головного архіву В. Цветкова копію першої кримської посольської книги (1474–1505) [8, арк. 132].

Щодо опублікованих за сприяння Таврійської ученої архівної комісії невеликих нарисів ученого джерелознавчого характеру стосовно кримської проблематики: "Крымские дела в старом царском Архиве XVI века. На основании современной архивной описи" (1894), "Древнейшая книга крымских посольских дел. 1474–1505 гг." (1894), слід сказати, що на сьогодні вони не втратили своєї актуальності. Зокрема, джерелознавчі студії нижинського професора, які безпосередньо стосувалися ґрунтовного аналізу першої книги кримських посольських справ (1474–1505) та даних опису Царського архіву XVI ст. щодо відносин з Кримом, на високому рівні оцінені сучасними провідними науковими колами Росії та України [19, 12; 23, 16–18]. Михайло Бережков у статті, присвяченій першій пам'ятці, справедливо зазначив, що кримські посольські книги є найдавнішими, що збереглися [2, 28]. Вони відкриваються 1474 р., роком початку дипломатичних відносин. **Найбільш рання книга** охоплювала 1474–1505 рр. На його думку, це була "плинна" книга, куди заносилися справи, які постійно надходили та переписувалися різними особами. Різний формат паперу та різні почерки, деякі листки залишені без записів свідчать на користь думки вченого. Той факт, що книга була обтріпана тільки на початку і в кінці, дефекти останнього листа, відсутність початку першого зошиту, документів за деякі роки, говорять про першопочаткове окреме зберігання матеріалів різних посольств, які потім були зведені в книгу. **Справжній екземпляр** представляє із себе, ймовірно, копію документів, які збереглися, і які відносяться до якогось визначеного часу, який можна встановити лише після ретельного палеографічного аналізу книги. Стосовно питання ведення книги М. Бережков висловив припущення, що посольські книги велися приказними дільцями [2, 36, 37]. У наші дні обґрунтування та підтримка цієї думки знайшли місце в дослідженнях Ю. Алексєєва [1, 62–65].

М. Бережков був єдиним серед своїх сучасників, хто спеціально розглядав питання про час складання посольських книг, а в наші дні – М. Рогожин [20]. Не давши чіткої відповіді на окреслене питання, нижинський історик обмежився лише констатуванням того, що кримські книги вже наявні або в другій половині XV ст., або на початку XVI ст. і складалися в Посольському приказі дуже скоро після надходження туди окремих посольських документів у міру їхнього накопичення [2, 35].

Продовжуючи дослідження проблеми часу складання першої книги кримських посольських справ, М. Бережков провів детальний аналіз опису Царського архіву XVI ст. Сучасний історик С. Шмідт, відзначаючи інтерес ряду вчених, а саме В. Іконникова, М. Ліхачова, С. Білокурова та інших до проблеми про стан Царського архіву – його склад і наявну вже систематизацію, про обставини, які спричинили до нагального проведення першого етапу опису архіву, відзначив з цього приводу думку і М. Бережкова. Зокрема, С. Шмідт зауважив, що нижинський науковець справедливо зазначив стосовно Опи-

су, що у тому вигляді, у якому дійшов до нас, він "носить характер спішного укладання, начебто, наприклад, з причини ревізії чи передачі архіву у відання іншої особи або при перенесенні його в інше помешкання і т. п." [4, 94]. Так чи інакше, погоджується С. Шмідт з міркуваннями М. Бережкова, опис Царського архіву викликає враження саме нашвидкуруч зробленого і дуже короткого реєстру [24, 38].

Одночасно визначаючи часом складання опису Царського архіву період до 1562 р., М. Бережков зазначив і той факт, що тільки частина кримських справ, судячи з опису ящика № 36, представляла із себе книги. Інші документи, які зберігалися в архіві, були своєрідним підготовчим матеріалом для створення *нових* книг [4, 95]. Підтвердження думки М. Бережкова знайшло відображення в праці радянського вченого О. Зіміна [18, 25, 60].

Характеризуючи посольські книги, М. Бережков зазначав наявність у них посольських справ та *промов*, з переважанням останніх у більшій мірі. *Промови* включали накази і *пам'яті* послам, що і як говорити, що відповідати; донесення послів про те, що вони говорили і що їм відповідали в Криму; вміст багатьох відомостей з історії життя послів за кордоном; про шляхи сполучення, про торговців і купців, про права і звичаї тощо. За допомогою промов висловлювалися побажання та ідеї урядових осіб [2, 37]. Дискусійним у даному випадку залишається питання стосовно переважання в посольських книгах *промов*. Зокрема, провідна російська дослідниця Г. Хорошкевич, погоджуючись з думкою О. Новосельського [17], заперечує судження нижинського вченого щодо складової частки *промов* у посольських книгах. Визначаючи посольські книги як зібрання документів різноманітних видів, у яких промови дійсно досить багаточисельні, так само як і в джерелі іншого типу – розрядних книгах, Г. Хорошкевич усе ж обстоює позицію відносно наявності в книгах ряду інших документів як російських так і кримських послань – ханів і незалежних правителів, статейних списків російських послів у Крим [23, 22].

Стосовно кримських посольських справ, то Михайло Бережков вирізняє в посольських книгах *отпуски та приїзди* як заголовки посольських справ, а з їх числа вже потім і різні документи. Так, перше місце в отпусках займають *посольства*, тобто накази чи доручення послам, які їдуть у Крим. Поряд з ними стоять *пам'яті*, тобто особливі інструкції, які вручалися послам при самому відправленні їх зі столиці, чи додаткові інструкції їм, що посилялися через спеціальних гінців навздогін від'їхавшим послам, а то й через деякий час, уже в сам Крим. До отпусків слід зараховувати і *списки поминків, жалобні списки та гибельні списки*, тобто списки скарг і грабунків, які російські гості зазнали в Криму та Туреччині, також *списки полонянників татарських*, які були звільнені великим князем, *списки провідників* з числа служилих татар, які оберігали російських послів на їхньому шляху до Криму. Однак набагато більше, зазначає М. Бережков, в отпуски включено різних грамот: а) проекти шертих грамот, б) запрошувальні грамоти від великого князя різним особам з пропозицією їм протегування або служби в Московській державі, в) грамоти великого князя до царя Менглі-Гірея у справах особливої важливості, г) грамоти проїзні і віруючі послам, а також грамоти воеводам і до різних приказних осіб стосовно зустрічі і проведення послів, які прямують у Крим [3, арк. 15 зв.–16].

Кримські *приїзди* зазвичай складаються з багаточисельних *ярликів*, головним змістом яких було вимагання подарунків від великого князя, а також зі *словесних дощук* та *донесень* російських послів з Криму [2, 44–46].

Як зауважив російський історик І. Зайцев, при дослідженні першої кримської посольської книги М. Бережков

виявив важливу спостережливості та увагу до того, що в ній включно до 1490 р. згадуються одні тільки отпуски в Крим, і хоча говориться про кримських послів, які приїжджали в Росію, але детального їх висвітлення немає. З квітня ж 1491 р. викладаються поперемінно й однаково детально то кримські приїзди, то російські отпуски. М. Бережков пов'язав це явище з першопочатковою відсутністю намірів не включати в книгу перекладені документи, "дуже багаточисельні, дуже не легкі для перекладу і для читання ... через деякий же час посольські промови кримські і ярлики, як видно, здались більш важливими і необхідними для записування в книгу в детальному, навіть дослівному вигляді, на випадок довідок при подальших відносинах з Кримом" [2, 41]. І. Зайцев підтримував припущення нижинського професора, що більша повнота книг після 1491 р. пов'язана саме з роботою у зовнішньополітичному "відомстві" Абляз-бакшея (з 1489), який як першокласний спеціаліст, що виконував обов'язки московського приказного диякона і завідував в Посольському приказі перекладами з татарської та інших східних мов, зміг на вищому рівні здійснювати переклади документів. Одночасно І. Зайцев також наголосив, що саме Абляз-бакши московська канцелярія завдячує детальнішими записами в кримських посольських книгах й ускладненням їхньої структури [11, 68].

Опрацювання цезарської та польсько-литовської посольських книг привело М. Бережкова до зацікавлення посольським дипломатичним звичаєм Московської держави відправляти іноземним государям *любителі поминки*. Джерелознавчий аспект даного дослідження полягав в аналізі цікавого граматичного словотворення при вживанні дієслова *поминається*. Пропонуючи декілька прикладів застосування в посольських книгах XV ст., часів Івана III Васильовича, дієслова *поминається* в значенні *посилати поминки*, ученому вдалося з'ясувати, що воно навіть не у всіх книгах Іванових часів вживається; воно не вживається в першій кримській посольській книзі: там зазвичай говориться *поминки подати, поминки явити, поминки послати* та інше; "там часто зустрічається, – пише М. Бережков, – живописний східний зворот мови, наприклад, що цар Менглі-Гірей, чи хто-небудь із його найближчого оточення відправляє Московському государю "важкий уклін з легким поминком"; але там немає самої формули, з якою вручались поминки від Івана Менглі-Гірею та його близьким людям; ця формула зустрічається в посольських книгах цезарській і польсько-литовській". Навівши декілька прикладів словотворення з дієсловом *поминається* з цих книг, учений мав намір зацікавити спеціалістів і любителів староруської мови та отримати від них допомогу при поясненні цієї граматичної конструкції [7, 44–46].

Представивши джерелознавчий аналіз посольських книг, М. Бережков також присвятив окрему розвідку такому типу дипломатичних документів московської доби як шервні грамоти, (які в арабському варіанті перекладаються як угода, договір, а в російському – *рота, правда, крепостная, ротная грамота*), детальний аналіз яких допоміг реконструювати структуру і характер зовнішньої політики Московії щодо Кримського ханства.

На відміну від свого попередника, дослідника шертей Ф. Лашкова, [14] М. Бережков вважає шервні грамоти односторонніми зобов'язаннями кримського хана по відношенню до російського государя: це, за його визначенням, "підтвердження присягою грамоти кримського хана з його підлеглими на вірне дотримання відомих зобов'язань перед московським государем. Це не власне договори, а односторонні зобов'язання саме з кримської сторони" [5, 5].

Перш за все, переконаний М. Бережков, шерту припиняли ворожі дії, встановлювали вічний мир, тобто безтерміновий мир "від дітей і на внучати", укладали дружбу і союз, так щоб мати спільних ворогів і недругів, якими для Росії і Криму були польсько-литовський король і хан Золотої Орди. [5, 44] Заради захисту прикордонних рубежів держави, гарантування безпеки і прав іноземним та руським купцям, московськими царями шервні грамоти бралися також від ханів астраханських, казанських, касимівських, сибірських, князів та мурз ногайських, калмицьких тайшів. Якщо для Москви шерті були запорукою спокою, то для кримського хана вони складали статтю щорічного прибутку, Крим їх продавав Москві за більш чи менш значну ціну. За дотримання умов угоди з Кримом, Московська держава мала щорічно сплачувати поминки і численні дарунки хану, його сімейству і вельможам [12, 124].

При укладанні трактатів про мир і про державні взаємовідносини, московський государ керувався правилом рівноправного становища держав, місця якому не могло бути у васально залежного від Туреччини Кримського ханства, "не можна було, непристойно було укладати угоду з ханами", які аж ніяк не були "самостійними володарями на своєму юрті" [5, 7, 22] Отже, наявність такої обставини передбачала і відсутність угод між Кримом і Москвою. Принципова позиція Москви стосовно цього полягала і в розумінні московським урядом нереальності залучитися підтримкою Криму на довгий термін. Через постійні напади прикордонних орд на землі Московії (що саме собою виключало бажання московського уряду пробачати подібне нахабство й укладати мир) та усталену позицію Криму (базовану на схильності до зради) у відносинах з будь-якою європейською державою та його протурецьку орієнтацію. У перспективі промосковська позиція Криму могла викликати війну Росії з Туреччиною, або ж із Польщею та Литвою, [5, 40–41] що було небажаним у той час для Московської держави. За даних обставин Москва віддала перевагу грошовим виплатам ханству та шертям. Період існування останніх охоплює значний проміжок часу – від підписання першої шервної грамоти в 1474 р. [5, 43] до кінця XVII ст. – часу кримських походів князя В. Голіцина та азовських походів Петра Великого, завдяки яким припиняється виплата поминок та зникає потреба в укладанні шертей. Отож, поряд із шерстними грамотами кінця XV – початку XVI ст. М. Бережков широко використовував і пізніші, на жаль, не відмітивши їх еволюції та зміни формуляра, як того вимагала методика дослідження міжнародних договорів, яка швидко розвивалася в кінці XIX ст.

Таким чином, представлений детальний огляд наукової спадщини Михайла Бережкова джерелознавчого напрямку слід визначити як безсумнівний здобуток як для російської та української історичної науки, так і для історії сходознавства на півдні України. Зокрема, досягнуті нижинським науковцем результати у ході комплексного дослідження кримської посольської книги (1474–1505) як цінного історичного джерела у вивченні дипломатичних відносин Московської держави та Кримського ханства, детальний аналіз опису Царського архіву XVI ст. та шерстних грамот кінця XV–XVII ст., на сьогодні високо оцінені в наукових колах російської та української історичної науки і складають міцне підґрунтя у налагодженні процесу всебічної оцінки цього комплексу середньовічних джерел.

Алексеев Ю.Г. Реформы 80 – 90-х гг. XV в. в Русском государстве // Феодализм в России. Юбилейные чтения, посвященные 80-летию со дня рождения академика Льва Владимировича Черепнина. – М., 1985. 2. Бережков М.Н. Древнейшая книга крымских посольских дел. 1474–1505 гг. // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1894. – № 21. 3. Бережков М.Н. Древняя первая посольская крымская книга

(1474–1505 гг.) – Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. XXIII, оп. 1, спр. 355, арк. 1–21. 4. *Бережков М.Н.* Крымские дела в старом Царском архиве XVI-го века, на основании современной архивной описи // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1894. – № 19. 5. *Бережков М.Н.* Крымские шертные грамоты // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1894. – Т. 8. 6. *Бережков М.Н.* Памятники дипломатических сношений Московского государства с европейскими и азиатскими державами при Иоанне III. Историко-критический разбор // Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. XXIII, спр. 217, арк. 1–12. 7. *Бережков М.Н.* Употребление глагола поминаться в древне-русском языке // Вестник славянства. – К., 1895. – Кн. X. 8. *Бестужев – Рюмин К.Н.* – *Бережкову М.Н.* Письма 2 января 1880 г. – 28 сентября 1896 г. Из Санкт-Петербурга, Тулы, Италии в Москву, Бережок, Нежин. Копии рукою М. Бережкова с его предисловием, послесловием, примечаниями и воспоминаниям о Бестужеве-Рюмине. 25 августа 1907 г. Нежин // Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. XXIII, оп. 1, спр. 788, арк. 1–166. 9. *Дюличев В.П.* Рассказы по истории Крыма. – Симферополь, 1996. 10. *Зайцев И.В.* Астраханское ханство. – М., 2004. 11. *Зозуля С.* Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. 12. *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 р. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари у минулому і сучасності. – К., 1997. 13. *Крижанівська Л.О.* Особистий архівний фонд М.М. Бережкова

// Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. 14. *Лашков Ф.Ф.* Крымские шертные грамоты XVI – XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел // Труды VIII археологического съезда в Москве. 1890. – М., 1895. – Т. II. 15. *Назаров В.Д.* Становление Российского централизованного государства // История России с древнейших времен до конца XVII в. – М., 1996. 16. *Непомнящий А.А.* История и этнография народов Крыма: библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь, 2001. 17. *Новосельский А.А.* Разновидности крымских статейных списков XVII в. и приемы их составления // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Вып. 9. 18. Опыт реконструкции / Подготовка текста и комментарий А.А. Зимина. – М., 1978. – Вып. 1. 19. *Рогожин Н.М.* Посольская книга по связям России с Англией 1613–1614 гг. И ее место среди материалов Посольского Приказа начала XVII в. // Посольская книга по связям России с Англией 1613–1614 гг. – М., 1979. 20. *Рогожин Н.М.* Посольские книги России конца XV–начала XVI вв. – М., 1994. 21. *Трепавлов В.В.* Восточные элементы российской государственности: к постановке проблемы // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. – М., 1992. 22. *Трепавлов В.В.* Россия и кочевые степи: проблема восточных заимствования в российской государственности // Восток. – 1994. – № 2. 23. *Хорошкевич А.Л.* Русь и Крым. От союза к противосто-янию. Конец XV – начало XVI вв. – М., 2001. 24. *Шмидт С.О.* К истории составления описей Царского архива XVI века. – М., 1960.

Надійшла до редколегії

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 82-84

Редактор Т.Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідectво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Підписано до друку 18.11.06. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 165. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 23-1397.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 239 3158; факс (38044) 239 3128
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>